

Sporočila

prostora

Darko Likar
Aleksander S. Ostan
Andrej Pleterski
Janko Rožič
Benjamin Štular

Darko Likar, Aleksander S. Ostan, Andrej Pleterski, Janko Rožič, Benjamin Štular

Sporočila prostora
ARHE. Arheologija – arhitektura

Urednika **Andrej Pleterski in Mateja Belak**
Recenzent **Peter Fister**
Jezikovni pregled **Sonja Likar**
Tehnična ureditev **Mateja Belak**
Fotografije **Darko Likar, Aleksander S. Ostan, Andrej Pleterski, Janko Rožič**
Karte, slike **Mateja Belak**
Oblikovanje in grafična ureditev **Milojka Žalik Huzjan**
Naslovnica **Žiga Okorn**
Računalniški prelom **Mateja Belak**

Založnik **Založba ZRC, ZRC SAZU**
Za založnika **Oto Luthar**
Glavni urednik založbe **Vojislav Likar**

Tisk **Present d. o. o., Ljubljana**
Naklada **500**

Izdajo knjige sta omogočila

Ministrstvo za okolje in prostor RS
Znanstvenoraziskovalni center SAZU

Digitalna verzija (pdf) je pod pogoji licence <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>
prosto dostopna: <https://doi.org/10.3986/9789610503972>.

Delo izhaja iz projekta CRP V6-0978 "Historični principi urejanja prostora na Slovenskem in opredelitev pravil za urejanje prostora v sodobnosti", katerega naročnik je bila Agencija za raziskovalno dejavnost R Slovenije, sofinancer pa Ministrstvo za okolje in prostor R Slovenije.

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

711(497.4)(091)(082)

SPOROČILA prostora : arhe : arheologija - arhitektura / Darko Likar ... [et al.] ;
[urednika Andrej Pleterski in Mateja Belak ; fotografije Darko Likar ... [et al.] ; karte, slike
Mateja Belak].- Ljubljana : Založba ZRC, ZRC SAZU, 2008

ISBN 978-961-254-086-9

1. Likar, Darko, 1952- 2. Pleterski, Andrej
241409536

© Avtorji. Vse pravice pridržane. Noben del te knjige ne sme biti reproduciran, shranjen ali prepisan v kateri koli obliki oz. na kateri koli način, bodisi elektronsko, mehansko, s fotokopiranjem, snemanjem ali kako drugače, brez predhodnega pisnega dovoljenja lastnikov avtorskih pravic (copyrighta).

© Authors. All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without the prior permission of the publisher.

Sporočila prostora

ARHE

Arheologija – arhitektura

Darko LIKAR
Aleksander S. OSTAN
Andrej PLETERSKI
Janko ROŽIČ
Benjamin ŠTULAR

LJUBLJANA 2008

KAZALO

Predgovor (<i>Janko Rožič</i>)	7
1. Izhodišča	9
1.1 Teorija (<i>Janko Rožič</i>)	9
1.2 Opis prostorskih načel v treh različnih okoljih: Ljubljana, Bled in Vrba (<i>Janko Rožič</i>)	19
1.3 Starodavna načela urejanja prostora (<i>Andrej Pleterski</i>)	27
1.4 (Z)možnosti arhitekture v času globalizacije (<i>Aleksander S. Ostan</i>)	33
1.5 Branja prostora z roba (<i>Aleksander S. Ostan</i>)	53
2. Urejanje prostora skozi čas	59
2.1 Police (<i>Andrej Pleterski</i>)	59
2.2 Brezje pri Zrečah (<i>Andrej Pleterski</i>)	65
2.3 Pohansko (<i>Andrej Pleterski</i>)	69
2.4 Slovenj Gradec (<i>Andrej Pleterski</i>)	73
2.5 Kamnik (<i>Benjamin Štular</i>)	77
2.6 Praga (<i>Andrej Pleterski</i>)	79
2.7 Blejski kot (<i>Andrej Pleterski</i>)	83
2.8 Bodešče (<i>Andrej Pleterski in Janko Rožič</i>)	85
2.9 Dravlje in Cavtat (<i>Darko Likar</i>)	95
2.10 Goče (<i>Darko Likar</i>)	99
2.11 Koper/Capodistria, Izola/Isola, Piran/Pirano (<i>Darko Likar</i>)	103
2.12 Obala (<i>Darko Likar</i>)	111
2.13 Duplje pri Vipavi (<i>Darko Likar</i>)	115
2.14 Gornja Radgona – Radgona/Radkersburg (<i>Aleksander S. Ostan</i>)	121
2.15 Piran/Pirano (<i>Aleksander S. Ostan</i>)	149
2.16 Bovec (<i>Aleksander S. Ostan</i>)	159
2.17 Črnomelj (<i>Aleksander S. Ostan</i>)	189
2.18 Zasip in Mužje (<i>Benjamin Štular</i>)	217
2.19 Ureditev Potniško transportnega centra Ljubljane s poglobitvijo železnice (<i>Janko Rožič</i>)	221
2.20 Novo v urbanem, urbano v naravnem (<i>Aleksander S. Ostan</i>)	229
3. Načela za prihodnost. Predlog prostorskega informacijskega sistema (<i>Darko Likar</i>)	237
4. Povzetek (<i>Janko Rožič</i>)	251
5. Literatura	255
6. Pojemovno kazalo	259

Knjiga z bogastvom vizualnega gradiva na zanimiv način kaže spregledane vrednote in zgodovinske principe urejanja prostora, ki so po padcu modernih in postmodernih ideologij ključni za reševanje problemov in za razvoj sodobne arhitekture. Pisana je v razumljivem jeziku na podlagi izsledkov raziskave, ki jo je podprlo Ministrstvo za okolje in prostor v letih 2004 do 2006. V njej so prikazane prostorske rešitve in načela, ki so jih uporabljali naši predniki. Ne gre za zastarele in preživle vzorce poselitve, temveč za tisto razumevanje prostora, ki se je stoletja kristaliziralo skozi izkušnjo več generacij. Prilagojeno je prvinski človekovi dojemljivosti, zato tudi v informacijski dobi pomeni ključno informacijo, še več – orientacijo. Knjiga ustvarjalnemu bralcu daje dovolj nastavkov tudi za povsem samostojne rešitve. Delo s svojo zgradbo in vsebino zato predstavlja ključ za samostojno odkrivanje starih načel urejanja prostora in prostorskih struktur.

Prostor je v preteklosti omogočal človeku celovito zadovoljevanje njegovih življenjskih potreb. Ureditve prostora je bila zato skrbno domišljena in strogo določena z vrsto nenapisanih pravil. Ker je bil svet, v katerem so živeli posamezniki, običajno omejen na lokalno skupnost, je bila to prostorska enota, ki je bila informacijsko obvladljiva. Prostorske strukture so prilagojene lokalnim posebnostim in celovitemu dojetju narave, osnovni principi, po katerih so zgrajene, pa tako univerzalni, da se lahko prilagodijo sleherni posebnosti konkretnega prostora. Razdelan in strukturiran sistem prostorskih razmerij med hišami, ulicami, potmi, poudarjenimi znamenji, zvoniki, hribi, dolinami in gorami ima vse značilnosti jezika s svojo lastno sintakso in semantiko. Razkroj starega idejno-informacijskega sistema je posledično povzročil pozabo in oslabitev stare prostorske ureditve. Vendar je mogoče z razbiranjem in ozaveščanjem ter natančnim in občutljivim poseganjem v prostor v skladu z načeli celovite prenovitve tudi take prostore dvigniti na višjo arhitektonsko/urbanistično/bivalno raven, še več, v času informacijske ere, v dobi največje odtujenosti človeka od narave, je prav skozi zgodovinska jedra mest, trgov in vasi moč spoznati vednost arheologije in modrost arhitekture ter poiskati možnost novega sožitja med človekom, kulturo in naravo.

Nove rešitve so danes v prostor umetno vnesene od zunaj, v svetu navideznih resničnosti so projekti običajno rezultat projekcij, ne pa rešitve dejanskih problemov. Ker gre večinoma za pragmatične poenostavitve, so v najboljšem primeru sposobne reševati zožen okvir problemov (forma/funkcija), hkrati pa povzročajo nove. Sodobni prostorski posegi so skoraj po pravilu le delni (parcialni), ne pa več celoviti (integralni). To ni samo v neposrednem nasprotju s starim načelom, da mora biti vsaka prostorska rešitev tako mnogostrana, da hkrati zadosti čim večjemu številu potreb, temveč tudi z večplastnostjo in večrazsežnostjo prostora samega. Samo celovite rešitve dodajajo presežno vrednost. Do njih so se ljudje dokopali s potrpežljivim opazovanjem prostora in kopičenjem izkušenj skozi mnogo generacij. Pomembno je bilo "dolgo" razmišljanje, pri katerem je vsakdo vedel, da uživa sadove skrbi svojih prednikov in da ima enako odgovornost do potomcev. V času podnebni sprememb, ki so rezultat trenja trde globalizacije in mehke informatizacije, so ti univerzalni principi v lokalnem prostoru za razvoj prostora izjemnega pomena. Modra celo večjega, kakor so bili estetski vzori grške in rimske arhitekture za renesanso, kajti v našem primeru ne gre več zgolj za težko opredeljivo lepoto in lepše življenje, temveč tudi za etiko in preživetje. Arhitektura z uporabo teh principov postane najstarejše orodje trajnostnega razvoja, pa ne samo zato ker je o trajnosti in trdnosti (firmitas) pisal že Vitruvij, temveč zato ker se skozi arhitekturo, ki vsebuje kulturno, gospodarsko in socialno razsežnost, presega nasprotje med posameznikom in okoljem, človekom in naravo ter se rešujejo ključni problemi sodobnosti. (Ne samo površinsko FFF – "Form Follows Function" – modernizem, ali "Function Follows Form" – postmodernizem, temveč globinsko EEE – "Ekologija/Ekonomija/Entropija"). Metodologija vključuje arheološki vpogled in arhitekturni uvid, torej ne samo "arheologijo vedenja" Michela Foucaulta, temveč tudi "arhitekturo videnja".

Knjiga vstopa v odprt prostor najbolj vročih tem evropske in svetovne arhitekture, saj skozi najso-
dobnejša spoznanja znanosti in umetnosti ter stare modrosti umeščanja v prostor pomeni aktualne in
kompleksne odgovore na najbolj pereča vprašanja sedanjega trenutka.

Prostorski principi, obravnavani v pričujoči knjigi, so ključni tudi pri urejanju degradiranih prostorov
in reurbanizacijah slabo urbaniziranih območij, ne samo pri celovitih prenovah. So nekakšen ključ za
"kakovost grajenega okolja", še več, pomenijo prav tisti "več", zaradi katerega postane arhitektura
"večnostna", kakor jo je z rahlo drugačnega zornega kota poimenoval že Plečnik.

UVOD

Pisati o prostorskih principih ni preprosto, kajti tako kot jih lahko dojamemo v naravi, neposredno v konkretnem prostoru, kakor se nam lahko odstrejo samo v vsakem posameznem kraju posebej in še to samo z natančno določenega mesta pod izbranim zornim kotom, jih ni mogoče enostavno opisati niti orisati. Ker se v vsej svoji celovitosti in navidezni nerazvidnosti ne dajo preprosto ujeti med črte in zaobjeti s črkami, se ne smemo čuditi, da nanje v knjigah, načrtih in na kartah redko naletimo. Ker jih ne najdemo na papirju in drugih medijskih posrednikih, temveč le, če smo dovolj pozorni in vztrajni, v stvarnem prostoru, zanje večinoma ne veljajo uveljavljena razmerja med znakom in pomenom, označenim in označevanim, ki so z lingvističnimi uvidi in strukturalističnimi prijemi predvsem v 20. stoletju tako močno prežela sodobno znanstveno raziskovanje. Zato se še vedno izmikajo tudi najnovejšim vpogledom umetnostne zgodovine in arhitekturne teorije, čeprav je o razliki med označevalom in označevanim v kontekstu arhitekture pod vplivom Lukrecija in grške epikurejske in stoične filozofije pisal že Vitruvij. Prav povezovanje sodobnih teoretskih konceptov in najstarejših virov, vpeljava diskurza, ki je odprt za nediskurzivno (Foucault), branje tekstov v odnosu do konteksta, ki do tradicije ni destruktivno, temveč dekonstruktivno (Derrida), nam jih spet lahko približa.

Z druge strani pisati o prostorskih principih tudi ni mogoče povsem objektivno, kajti za njihovo odkritje in stalno preverjanje je bistvena predvsem pozicija subjekta. Da jih izluščimo iz celostne stvarnosti, so poleg pregleda nad celoto, neposrednega zrenja struktur in fenomenov pomembni obrobni pogoji, točka opazovanja, smer in način gledanja, podobno kot velja za sodobno znanstveno raziskovanje in umetnostno iskanje. Preseči moramo razpoke med časom in prostorom, subjektom in objektom, človekom in naravo, ki so še vedno v osnovi modernih in postmodernih umetnostnih ideologij in še obvladujejo človekov odnos do drugih, do okolja in narave. Pomagamo si lahko s ključnimi uvidi, kot so v teoretski fiziki Einsteinov "časovno prostorski kontinuum", v umetnostni teoriji Bahtinov "kronotop", v filozofiji Bergsonovo doživljanje "trajanja" in Heideggerjevo dojetje "tubiti". Še bližje pa jim lahko pridemo z doumevanjem Derridajeve "differance", razloke, ki spet poveže razliko in razlikovano, Ricoeurjevega odnosa do moderne, ki vključuje tradicijo, ter Foucaultove "arheologije vedenja", ki vpelje nov koncept mišljenja prostora.

Vendar so teoretski koncepti, naj bodo še tako odprti, konec koncev še vedno posredni, prostorski principi pa se odprejo samo neposredno. Skozi kratke kurze v različne diskurze, naj si bo strukturalistične, poststrukturalistične ali fenomenološke, se jim res lahko samo približamo. Knjižno znanje, teoretski nazor ali medijsko naziranje se jih lahko dotakne samo približno, zares jih lahko uzremo samo v stvarnem prostoru v neposrednem zrenju. Taka teorija ni več način mišljenja, sistem miselnih shem in baz podatkov, kakor smo vajeni v krogih diskurzivnega mišljenja, "theoria" v skladu s starogóškim izvirkom pomeni način gledanja, uvidevanje in zrenje, tukaj in sedaj.

PROSTORSKE PRVINE

Prostorski principi so zapisani ali bolje vtisnjeni v večplastnosti stvarnega prostora, bolj ali manj razločno so prežeti z dejansko stvarnostjo, zato jih lahko razločimo samo, če jih ne ločimo od resničnosti. Zares odprejo se nam z vsemi povezavami šele v konkretnem prostoru, na mestu samem, zares "in situ", kjer jih z občutljivostjo, ki je lastna umetnosti, lahko pokažemo, in z natančnostjo, ki je lastna znanosti, celo dokažemo. Kakor osnove jezika so se izoblikovali v času, ko umetnost in znanost še nista bili razločeni, ko čuti še niso bili ločeni, ko je bila prostorska zavest še celovita in neposredna. Za njihovo razumevanje, ali bolje, doumevanje ni dovolj samo pogled ali pregled, ključen je vpogled.

Arhitektura se razlikuje od drugih umetnosti, ki imajo vsaka svoj medij, še najbolj po tem, da je postavljena neposredno v resnični prostor. Književnost nam je dostopna skozi knjige, slikarstvo se nam predstavlja preko sten, platen ali ekranov, kiparstvo, prostorsko umetnost, ki je zaradi oblikovanja prostornin arhitekturi še najbližje, doživljamo v sobah, na trgih ali v parkih, le arhitektura nima posrednika in stoji naravnost v naravi. Knjigo lahko zapremo, sliko lahko obrnemo, kip lahko odstranimo in premestimo, le arhitektura, kamorkoli je že postavljena, v mesto ali na podeželje, se ne more izogniti težnosti, nosilnosti in staranju materialov, geološkim danostim, vremenskim spremembam in klimatskim pogojem. Zato ni naključje, da je od vseh umetnosti najmanj umetna in najbolj zavezana naravnim zakonitostim, ki jih je dobro spoštovati in upoštevati, če želimo, da v prostoru in v času stoji in obstoji.

Prostorski principi so tista načela, pravila in napotila, ki so se v stoletjih grajenja na podlagi izkušenj izkristalizirala kot prostorska modrost, ki človeku omogoča orientacijo v prostoru, prilagoditev naravnim danostim in celovito uglasitev s svetom. V različnih oblikah jim lahko sledimo skozi vsa obdobja zgodovine. Na poseben način jih najdemo skoraj v vseh prostorih in kulturah. So integralni del vsake kulture in že od najstarejše agrikulture pomenijo obdelovanje in gojenje produktivnih razmerij s svetom in ustvarjalnih odnosov z naravo. Sledimo jim lahko skozi različna umetnostnozgodovinska obdobja in ugotovimo, da jih menjavanje umetnostnih slogov ni bistveno spremenilo. Globlje kot sprememba slogov, ki so nekakšen zunanji formalni izraz estetskega čuta, se jih je dotaknil bliskovit razvoj tehnologije in komunikacij po industrijski in drugih družbenoekonomskih revolucijah, ki so spremenile notranji ustroj družb in dojemanja posameznika. Še najbolj zabrisana, domala pozabljena so bila v 20. stoletju, ko je po tragični izkušnji prve in druge svetovne vojne pri grajenju in ustvarjanju novega okolja na ruševinah evropskih mest osnovno, v renesansi še posebej poudarjeno merilo človeka zamenjalo merilo stroja. Prostorski principi so se razvili v razmerju med človekom in svetom, zato jih merilo človeka, posebej če je preveč poudarjeno, že zabriše, merilo stroja pa dokončno odrine. Prav zaradi pozabe teh principov, ki lahko vzdržujejo stik človeka s svetom in pomenijo vez z naravo, v naši civilizaciji danes prihaja do največjih ekoloških problemov in posredno tudi do zaostritve psiholoških in socialnih napetosti pri prebivanju človeka na Zemlji. Klimatske spremembe so samo najvidnejši vrh te ledene gore, kar ni samo metafora za čer in nevarna razmerja med vidnim in nevidnim, kajti globalno segrevanje (global warming) se nam skoraj pred očmi spreminja v najbolj vroče globalno svarilo (global warning), ker niti "večni" led ni več večni, saj se ne samo na območju gorskih ledenikov, temveč celo na zemeljskih tečajih že začenja topiti.

Prostorski principi, ki so danes žal večinoma pozabljeni, so še vedno prisotni in razberljivi v zgodovinskih okoljih, najsi bo v mestu in na trgu, v vasi in na polju. Na vsakem koraku lahko vidimo in v celovitem prostorskem odnosu doživimo, kako skladno so mesta in vasi postavljena v naravno okolje, kako so volumni posameznih hiš usklajeni med sabo in s celoto, kako so ulice in poti naravnane na prostorske poudarke, posamezne hiše, znamenja, cerkve, hribe ali gore. Tukaj gre za celovito rabo prostora, ki upošteva na eni strani naravne danosti, topografijo, geološke in klimatske posebnosti, rodovitnost zemlje in osvetlitev in na drugi človekove družbene in osebne, sociološke in psihološke potrebe. Celo v ljudskem stavbarstvu, tej arhitekturi brez arhitektov, slušimo roko mnogih anonimnih mojstrov, ki so skozi generacije uporabljali prostorsko modrost teh principov, ki jih danes lahko doživljamo podobno kot odmev akordov ljudske glasbe, preprostih, vendar na poseben način natančno uglasenih s prostorom, v katerem odmevajo. Prav resnični prostor v vsej svoji celovitosti je njihovo pravo resonančno okolje. Arhitektura in glasba sta že od nekdaj povezani, pa ne samo zaradi ritma, ki ga prva vzpostavlja v prostoru in druga v času, temveč predvsem zaradi celovitosti v kompoziciji. Beseda harmonija, ki jo danes uporabljamo predvsem v glasbi, v izvornem, grškem jeziku pomeni ravnovesje sil in izvira iz tesarstva in arhitekture. Da je arhitektura zamrznjena glasba, je prvi izjavil že Schelling, za njim pa rad ponavljal Goethe. Za slabo arhitekturo, ne samo za delo na črno, temveč tudi za črne gradnje, še danes rečemo, da gre za "fuš". Za stare mojstre bi bila večina sodobne arhitekture, ki neuglašeno štrli pod nebo in se nekontrolirano razpršuje po prostoru, navaden "fuš".

Bolj ali manj so zavestno prostorske prvine uporabljali tudi nekateri mojstri moderne, Berlage, de Klerk, Alto, Wright, v poznih delih celo Le Corbusier. V Plečnikovi arhitekturi, ki je bila v času prevlade modernistične ideologije ne samo prezrta, temveč večkrat celo prezirana, lahko rečemo, da so ti principi preživeli v vsej svoji polnosti. Mojster Plečnik jih v svojo arhitekturo ni samo vgrajeval, temveč

jih je v njej tudi izvirno nadgrajeval. Kaj je v Plečnikovi arhitekturi, ki je bila 40 let skoraj popolnoma pozabljena, da je s takšno lahkoto preživela modernizem in postmodernizem? Tisto oklicano Novo je, čeprav pisano z veliko začetnico, v času drselo in počasi zastarelo, njegova arhitektura, čeprav stara, pa je s časom na novo zaživela. V njej in njenih principih očitno je tista oživljajoča moč, ki jo od prave umetnosti terja Goethe. Vendar bistvo ni v poigravanju z zgodovinskimi formami in klasično mero, v tistem zunanjem izrazu, zaradi katerega so umetnostni zgodovinarji v času modernizma povsem zavrnili Plečnika, niti v eklekticismu in historicizmu, zaradi katerih so ga apologeti postmodernizma razglasili za enega najpomembnejših predhodnikov postmoderne. Ne gre več samo za formalni izraz ali funkcionalni odnos, zato se mu s poenostavljeno formulo, ki zajema samo formo in funkcijo, ne moremo približati. Ne gre toliko za formo ali normo, tisti par, ki je v umetnostni zgodovini vsaj od renesanse sem opredeljeval določen slog, niti za vidno ali nevidno, temveč za komaj razvidno vez, ki je vedno vmes, med pred-stavo in po-stavo. Prostorske prvine stojijo pred in za formalnim izrazom, so tisto nedoločeno, iz česar so določene oblike in vsebine vedno izpeljane. V Plečnikovi arhitekturi so prostorske prvine tako močno prisotne, da se iz nje lahko učijo celo tisti, ki jim njegov osebni slog ni blizu. Eno od ključnih Plečnikovih prostorskih sporočil stoji kar pred vrati Fakultete za arhitekturo. Pod Baldahinom, ki ga je postavil sam, na njegovem robu, kjer se nad glavo odpre nebo, natančno v osi vhoda, je na desno stran postavil Zoisovo piramido na isto os z zvonikom cerkve Sv. Jakoba. Če iz iste točke pogledamo na levo, lahko ob pravem času, ko odpade zelenje, opazimo, da se dva slepa portala starih ljubljanskih hiš na križevniškem zidu v ozadju navidezno dotakneta tretjega, ki se s tega mesta pokaže v sredini natančno med njima. V tem triptihu vratnih okvirov je mojster izrazil staro, skoraj pozabljeno antično modrost "in medias res". Oba skrajna portala sta slepa, kakor vse skrajnosti, samo srednji odpira in podpira prehod v mesto. V enem samem dolgem pogledu na vse strani je Plečnik z natančnim vpogledom povezal poudarjeno in nepoudarjeno, polno in prazno, zaprto in odprto. Vsem, ki vstopajo in izstopajo iz šole za arhitekturo, je nevsiljivo, kar tako mimogrede, dal ne samo misliti, omogočil je videti in uvideti, še več v prostoru doživeti. Na zahodna vogala Križank je razporedil dva obeliska, spomenika Aškercu in Francoski revoluciji, ne samo tako, da jih stopnjuje po velikosti, njun pomen je poglobil tako, da ju tudi po obliki uglasi z enkratnim in ključnim poudarkom mesta, stolpom Ljubljanskega gradu. Vse tiste, ki mu očitajo, da ni razumel industrijske revolucije, funkcionalizma in moderne, pa je utišal z eno samo potezo v cerkvi Sv. Mihaela na Barju. Industrijsko izdelane kanalizacijske cevi, ki so običajno položene vodoravno in zakopane, da se po njih lahko pretakajo odplake, je postavil navpično, ter z njimi spet podprl in odprl prostor, ki je svet. Plečnikov najbolj uveljavljeni učenec Edvard Ravnikar, ki se je učil tudi pri Le Corbusierju, je te prostorske principe v skladu z moderno doktrino uporabljal že bolj svobodno, vendar še prepoznavno.

Arhitektom, urbanistom in prostorskim planerjem prostorske prvine lahko pomagajo pri harmoničnem umeščanju struktur in infrastrukture v prostor. Osnovni principi so tako občutljivo vtikani v stvarnost, da jih ne moremo zvesti na toga pravila, ki bi jih lahko uporabljali kot formule ali recepte. Ne smemo jih iztrgati iz konkretne situacije, abstrahirati do tiste mere, da bi lahko ločili abstraktne primere od dejanskega prostora. Globalno ni dobro ločevati od lokalnega, kajti bistvo prostorskih prvin je, da tisto najbolj lokalno odpirajo v univerzalno. Če nočemo, da jih izgubimo, njihove teoretske komponente ne smemo razdvajati od praktične, opazovati in uporabljati jih je treba v skupnem polju, celovito, podobno kot v fiziki valovno in korpuskularno naravo najmanjših delcev, podobno kot magnetno in električno delovanje. Ne gre več samo za analizo ali sintezo, temveč za oboje skupaj, podobno kot v naravi, kjer rastlina korenini navzdol, da lahko raste navzgor. Ne rez med teorijo in prakso, pomembna je vez med pravilom in opravilom. Del in celota morata biti razločena, vendar ne ločena. Za razpoznavanje prostorskih prvin ni dovolj samo vid, temveč uvid. Ni jih mogoče gledati samo od zunaj, treba jih je vzreti od znotraj, in potem v procesu zreti in ob tem zoreti. Šele potem lahko postanejo nekakšni prostorski ključi, ki vsem, ki se jih prostor dotika, odpirajo vpogled in podpirajo doumevanje stvarnega prostora in dejanskega časa vsakokratne lokacije tukaj in sedaj.

Antropocentrizem, ki je lasten že renesansi, se je s premestitvijo težišča s človeka na stroj objektiviral in prestopil krog, v katerega je človeka v svoji znameniti risbi še vpel da Vinci. Čarni ris se je pretrgal in moderna mesta, kot je zgodaj opazil Walter Benjamin, so v obdobju mehanske reprodukcije izgubila avro. Da se je stik z zemljo zamajal in vez z naravo prekinila, niso toliko prispevali najvidnejši

stroji, avtomobili, ladje in letala, ki so jih kot paradne konje z Le Corbusierjem na čelu tako častili heroji moderne, temveč bolj tiste najskritejše bombe, ki so jih poimenovali kar peklenški stroji. Potlačeni šok prve svetovne vojne, ki je sprožil eksplozijo zgolj tehnike in ki kakor prvi pok še danes odmeva v tehničnem ustroju sveta, se še bolj kot v strojih skriva v strojnicah. Razvoj orodij je spremljal še hitrejši razmah orožij – mehanski produkciji in reprodukciji sledi močnejši udarni val najprej mehničnega in potem avtomatičnega uničevanja. Ta uničevalna samodejnost je še posebej grozljiva. Avtomat danes skoraj samodejno pomeni puško. Iz prve svetovne vojne je izšel Človek z bombami, kakor ga opisal Podbevšek in so ga opevali drugi avantgardisti. Danes pa je strah in trepet sodobnih ulic, železniških postaj, metrojev in kavarn kar človek bomba. Nihče ga ne opeva, kjer koli se pojavi, in pojavi se lahko kjer koli in kadar koli seje tišino in paniko. Če je prvi še uničeval s ciljem, je drugemu uničevanje samo cilj, če je prvi uporabljal teror, je drugi orodje terorizma.

V skladu s semiotičnimi spoznanji 20. stoletja lahko tudi na arhitekturo gledamo kakor na jezik s svojo lastno sintakso in semantiko. Vendar če že govorimo o jezikovnih strukturah, pri tem ne mislimo na ideološke vzorce modernizma, ki v svoji najbolj grobi obliki ne presegajo posplošenih "parol" in poenostavljenih formul kot slavna FFF (*Form Follows Function*). O jeziku v pravem pomenu besede ne moremo govoriti niti v postmoderni, čeprav je Charles Jencks uporabljal semiotične prijeme in je svojo najpomembnejšo knjigo naslovil *Jezik postmoderne*. Metaforičnost za vsako ceno, dvojno kodiranje in jezikovna retorika niso dovolj. Da je postmoderna samo dialektični obrat moderne, še najlepše pokaže obrnjen odnos med funkcijo in formo, ki se v postmoderni različici glasi "*Function Follows Form*", dokaže pa formula FFF, ki kljub vsem notranjim spremembam navzven ostane ista. Problem obeh umetnostnih epoh 20. stoletja je prav v posplošenem in ideološko usmerjenem odnosu med funkcijo in formo. Že sam povzetek vseh odnosov predvsem na to razmerje je veliko osiromašenje celovitejšega polja med obliko in vsebino, za katero je dobro, da je v vsakem trenutku ustvarjalnega vzgiba popolnoma odprto, kajti samo tako se lahko tvorijo tiste razlike, ki nosijo nove pomene. Moderna in postmoderna sta si v svojem bistvu bolj podobni, kot bi bili mnogi pripravljeni priznati. Razlika je vsaj navzven sicer velika, vendar se nasprotja v točki dialektičnega obrata izenačijo. Mesto, ki jo ima v modernizmu funkcija, v postmodernizmu zavzame forma, tam, kjer je na eni strani ideja, je na drugi podoba. V modernizmu vlada ideologija, v postmodernizmu pa prevlada imagologija. Odnos do stvarnosti je skoraj enak ali vsaj podobno zgrešen.

Prav stvarnost najhitreje pokaže slepitev ali vsaj slepo pego, skozi katero se vedno znova lahko preverjajo različne projekcije in njih projekti. Arhitektura mojstrov, herojev moderne, ali kakor koli že imenujemo tiste vrhunske novatorje po prvi svetovni vojni, se seveda bistveno razlikuje od brezimnih vzorcev populističnega modernizma po drugi svetovni vojni. Vendar pa to, da so eni formule aktivno ustvarjali, drugi pa predvsem uporabljali, ne ovrže dejstva, da gre za iste ali vsaj zelo podobne principe. Utopičnost projekta moderne pokažejo prav industrijske cone, ki se sredi devetdesetih let iz paradnih konjev absolutizirane funkcije modernističnega napredka čez noč prelevijo v degradirana območja. Podoba pa v postmodernizmu postane tako močna, da je skoraj pomembnejše, kje je stavba objavljena, kot to, kje je postavljena. V svetu, kjer veleplakati, velikanske razglednice izpodrivajo dejanske razglede, sta površina in površnost zgolj videza globine vpogleda v prostor.

Enostransko reševanje prostorskih problemov brez širšega vpogleda v naravo stvarnega okolja ima za posledico ne samo brezlična naselja brezmejne "suburbije", temveč tudi večino ekoloških posledic, degradacijo prostora, kopičenje odpadkov, onesnaženje podtalnice, spreminjanje podnebja in celo naravnih katastrof. Znano je, da so velike poplave v Evropi, ki presegajo mero stoletnih voda, posledica urbanističnih napak in enosmernih regulacijskih posegov. Poplave v Savinjski dolini so pokazale, da so "plavale" skoraj vse nove stavbe, stare pa so bile postavljene nad poplavno mejo. Ne gre samo za neurejenost prostorske zakonodaje in manko ključnih principov, temveč za zožen pogled v paradigmi prostorskega načrtovanja.

Prostorski principi v sklopu arhitekturnega jezika niso samo zbirka pravil, ki bi lahko bistveno izboljšala zunanjo podobo našega okolja, temveč tisto orodje, ki z upoštevanjem najnovejših spoznanj prostorskih strok in staro modrostjo umeščanja stavb v prostor konkretnega okolja lahko pomeni celovit način reševanja večplastnih prostorskih problemov.

O JEZIKU

Uvid v jezik kot znakovni sistem v širšem sociološkem polju je odprl švicarski jezikoslovec Ferdinand deSaussure in s svojimi predavanji 1907–1911, ki so posthumno izšla kot *Uvod v splošno lingvistiko* (Saussure 1916), položil temelje nove vede 20. stoletja, semiologije.

“Predstavljajmo si torej vedo, ki preučuje življenje znakov v okviru življenja družbe, bila bi sestavni del socialne psihologije in torej tudi splošne psihologije; imenovali jo bomo semiologija (iz grškega semeion, “znak”). Učila nas bo, kaj sestavlja znake in po katerih zakonih se ti ravnaajo. Ker za zdaj še ne obstaja, ne moremo povedati, kakšna bo; ima pa pravico do obstoja, njeno mesto je določeno vnaprej. Lingvistika ni drugega kot del te splošne vede, in zakone, ki jih bo semiologija odkrila, bo mogoče uporabiti tudi v njenem lingvističnem delu; tako bo povezana s področjem, ki ima v celoti človeških dejstev dobro določeno mesto. Psihologi bodo izrazili natančen položaj semiologije; naloga jezikoslovcev pa je določiti, kaj je tisto, zaradi česar je jezik poseben sistem v celoti semioloških dejstev.”

S temi besedami švicarski jezikoslovec in preučevalec sanskrta ni vzpostavil samo ženevske šole lingvistike, sprožil je tektonski premik in odprl projekcijo, mimo katere ni mogel noben resen jezikoslovni, psihološki, filozofski, arhitekturni ali umetniški projekt 20. stoletja. Znotraj jezikovnih raziskav so bolj kot “pozitivni fakti” ali “substance” komparativistične šole 19. stoletja postala pomembna formalna razmerja med različnimi strukturami, v tem prenosu težišča vzvod za premike ni bila več identiteta, temveč razlika. Saussure je celo izjavil, da so v jeziku samo še razlike. Razlikovanje je bilo vzpostavljeno kot ključna funkcija jezika, pomembnejša kot sinteza pa je postala analiza. Celo v psihologiji, ki naj bi bila veda o duši, duša pa celovita sinteza vsega, je prevladala psihoanaliza. Tudi filozofija 20. stoletja, ki sta jo obvladovali dve močni veji, fenomenologija v prvi polovici in strukturalizem ter poststrukturalizem v drugi polovici, nosi neizbrisen pečat jezika. Analitični filozof Wittgenstein s svojo izjavo iz *Traktata*, da so meje sveta meje jezika, oba ključna mejnika semiologije, svet in jezik, postavi na skupni imenovalc iste meje. S to enačbo močno potrka na stvarnost, v kateri je jezik poseben sistem v celoti sveta, ali kot pravi Saussure, “v celoti semioloških dejstev”.

Jezik, naj se mu približujemo s stališča francoskega strukturalizma, praške šole lingvistike ali nemške fenomenologije, postane osrednje področje raziskovanja in mišljenja. Nemški eksistencialistični fenomenolog Heidegger je začel opuščati običajne pojme klasične filozofije. Ni se vrnil samo “nazaj k stvarem”, kakor je premišljevalce pozval njegov učitelj klasični fenomenolog Husserl, onkraj “transcendentne redukcije” je prisluhnil besedam. Poglobil se je v jezik kot redko kateri filozof in naletel na poezijo. S Hölderlinom je odkril, da “pesniško domuje človek na zemlji”. V odzvenu izvirnejšega pomena besed mu mišljenje pomeni petje. Preko “ontološke diference”, razlike med bitjo in bivajočim, se je ob koncu filozofije, ki ga je oklical sam, poizkušal izviti iz metafizike v čisto “tubit”. Ta pojem je Heideggerjev mejnik, s katerim avtor *Časa in biti* prestopi iz filozofije časa v prostor. Potem ko se je v tridesetih letih 20. stoletja zapletel z ideologijo nacizma, je po drugi svetovni vojni postal strog kritik nihilizma sodobne civilizacije in njenega znanstveno tehnološkega ustroja. Heidegger, ki je v tridesetih letih spet našel filozofski pojem zemlje, je krizo sodobnega človeka označil z “izgubo bližine” in “pozabo biti”. Njegova slavna definicija, da je “jezik hiša biti”, je spet prostorska ali celo arhitekturna. Heidegger lepo pove, da bo človek znal graditi, ko se bo naučil prebivati na Zemlji.

Prav razlikovanje, razumljeno preveč dobesečno, je s poudarjanjem ideoloških, nacionalnih in celo rasnih razlik in težnjo po unifikiranju na drugi strani kakor iskra preskočilo v družbo in zanetilo do tedaj še neslutene požare nacionalizmov in ideoloških ekskluzivizmov. Znaki in simboli niso samo zaživel v družbi, kakor je pred prvo svetovno vojno napovedoval Saussure, ampak so postali najmočnejši vzvod za spreminjanje družbe.

Francoski filozof poststrukturalist Derrida je poskušal z neizgovorljivo in zato neslišno, a vidno razliko, s svojo novo izumljeno besedo “*differance*” prebiti zid pisave. Njegova razlika ali *razloka*, kakor jo prevaja Rastko Močnik, nikoli ni sama, ni “samo razlika”, kakor jo razume Saussure, temveč je vedno v razmerju do tistega, od česar se razlikuje. Skozi to razločenost je odprl enega najpomembnejših pojmov sodobne filozofije, dekonstrukcijo, ki za razliko od Heideggerjeve destrukcije ni

uničenje preživelih modelov in starih načinov mišljenja, temveč ponovno razbiranje z več semantične globine.

Prav na tej točki se uporaba "dekonstrukcije" v arhitekturi, slavni "dekons", kaže kot odstopanje, še več nerazumevanje izvirne ideje, ker gre večinoma za formalno igro struktur, za dobesedno dekonstrukcijo konstrukcij, ki jih kot projektantsko orodje omogoča sodobna računalniška tehnologija, ne pa za vnovično branje širšega konteksta in globlji odnos do semantike prostora.

Zvočni zid razlik pa kljub izjemnim naporom ni bil prebit na humanistični, temveč nasprotno na tehnični strani problema. V hrupu nizkega preleta, ki mu visokoleteča filozofska misel skoraj ni mogla več slediti, se je bolj kot preučevanje starih razcvetelo ustvarjanje novih, umetnih, celo strojnih jezikov. Razlika, ki se je dolga stoletja iskrla v črkah, je vzplamtela s pomočjo števil. Toda tudi v računstvu, od koder računalniki izhajajo, ni bila več tako pomembna neskončnost, tista skrajna razlika, ki je že od začetka vznemirjala filozofe, temveč povsem drug zorni kot, razlika med 1 in 0, binarni kod.

Rezultat tega procesa pa niso samo posamezni znaki, pomenske verige ali nove knjige, ampak svetlikajoča se reka konstruiranih podob, ki s svetlobno hitrostjo slepi, še več, bombardira ne samo mrežnice naših oči, temveč tudi sivo mreno naše zavesti. Zato ni čudno, da se skozi različna presečišča raznolikih "virtualnih realnosti" v slepi pegi mnogim raziskovalcem zdi, da je vsaka resničnost zgolj navidezna. V času, ko celo znanost prevevajo teorije kaosa in katastrof, razmerja med znakom in pomenom, označencem in označevalcem niso več povsem razvidna. Da človek ni več subjekt, kakor je veljalo v času po renesansi, temveč "projekt", misli apologet "virtualne realnosti" Wilém Flusser. Mnogim se zdi vsa resničnost konstruirana in tradicija ustvarjena, po najnovejši teoriji udeleženi naj bi bila resničnost, v kateri smo vsi udeleženi, stvar izbora.

Švicarski arhitekt Tschumi poskuša v svojem eseju *Arhitekturni paradoks* iz leta 1975 (Tschumi 1996) preseči protislovje med abstraktnim in konkretnim, med arhitekturo kot stvaritvijo duha in občutenjem in izkušnjo prostora. Razpoko poizkuša premostiti s prispodobo o "piramidi in labirintu", ki si jo sposodi pri francoskem filozofu Bataillu. Dokler družbena praksa odklanja paradoks idealnega in realnega prostora, mu je imaginacija edini način, da ga presežemo. Razrešitev tega paradoksa vidi v imaginarni mešanici arhitekturnih načel in izkustva užitka. Zdi se, da najbolj uživa v "ekscesu užitka".

V članku *Užitek arhitekture* iz leta 1976 (Tschumi 1996) misel, okoli katere se ves čas vrti, še razvije: "Bistvo arhitekture užitka je trenutek, ko se nenadoma združita koncept in izkustvo prostora, ko se arhitekturni fragmenti radostno spojijo in strnejo, ko se kultura arhitekture dodobra dekonstruira in ko so prekršena vsa pravila ... taka arhitektura problematizira akademske in populistične predpostavke, vznemirja privajeni okus in prismojeni arhitekturni spomin. Tipologije, morfologije, prostorski sklopi in konstrukti logike - vse je razpuščeno."

V stavku, "kjer se kultura arhitekture neskončno dekonstruira in so prekršena vsa pravila", Tschumi, ki prebira Althusserja, Derridaja, Lefebra in Barthesa, med prvimi uporabi izraz dekonstrukcija (Košir 2006, 2. del, 220). Kršenje, ali kot pravi sam, transgresijo pravil vgradi v samo bistvo/jedro dekonstruktivizma. Z disjunkcijami (1987), trditvami, ki vsebujejo izjave, ki se medsebojno izključujejo, je arhitekt parka La Villette (Parc de la Villette), strnil tudi svoj miselni "užitek v ekscesu".

Nizozemski novinar, scenarist in arhitekt Rem Koolhaas, antitradicionalist in dekonstruktivist, svojo velepotenznost posveti velemestu in najde koncept generičnega mesta, ki je vse, samo klasično mesto ne. Koolhaas razglasi smrt urbanizma, vendar kmalu prav nič skesano prizna: "Smrt urbanizma - našega pribežališča v parazitski varnosti arhitekture - povzroča imanentno katastrofo: več in več substance na shiran organizem ..." Toda upanje, ki vznikne, kmalu zamre, kajt Koolhaas še v isti sapi nadaljuje: "Redefinirani urbanizem ne bo samo ali večinoma stroka, ampak način mišljenja oziroma ideologija: sprejemati, kar obstaja ..." in stopnjuje do tавтоloškega nesmisla, "... ker nismo odgovorni, moramo postati neodgovorni. Urbanizem se lahko sprosti in postane veselo znanstveni urbanizem. Kaj bi se zgodilo, ko bi enostavno rekli, da krize ni?"

Kaj se dogaja ne moremo videti, če krize ne priznamo. Kakšna je teorija, ki razglasi splošno neodgovornost, ker ne najde odgovora in enostavno reče, da "krize ni", ker je ne zna rešiti, niti se z njo ne upa soočiti? Kaj ne piše že Hegel, če teorija ne izhaja iz prakse, toliko slabše za prakso?

Roland Barthes, ki jezik še vedno pojmuje kot "sistem znakov in pravil", leta 1985 v *L'Aventure in semiologique* (Barthes 1985) zapiše:

"Razvozlanje znakov sveta zmeraj pomeni spoprijemanje z neko nedolžnostjo predmetov. Vsi razumemo francosko tako "naravno", da nikoli ne pomislimo, da je francoski jezik zelo zapleten in kaj malo "naraven" sistem znakov in pravil: nenehno bi se morali zavedati, da je treba pozorno opazovati, da bi se osredotočili ne na vsebino sporočil, temveč na njihovo zgradbo: skratka semiolog se mora podobno kot jezikoslovec poglobiti v "kuhinjo pomena".

To pa je orjaški podvig. Zakaj? Ker pomena ne moremo nikoli osamiti, da bi ga razčlenili. Če trdim, da so kavbojke znamenje nekakšnega najstniškega gizdalinstva, ali pa, da je mineštra, fotografirana za razkošno revijo, znamenje precej teatralne rustikalnosti, in če celo namnožim take ustreznice, da bi dobil sezname znakov, podobne stolpcem v slovarju, nisem odkril še ničesar. Znaki so posledica razlik. V začetku semiološkega projekta so mislili, da je, po Saussurovih besedah, poglavitna naloga preučiti življenje znakov v družbenem življenju in nato načrtati semantične sisteme predmetov (oblačil, hrane, podob, obredov, protokola, glasbe idr.). Ta naloga še "ni opravljena".

"Znaki so posledice razlik," je ključni stavek tega odstavka, domala ključ, s katerim lahko beremo stvarnost tako, da skozi znake lahko uvidimo vzroke v razlikah. Čeprav se Barthes v preučevanju življenja znakov dotika skoraj vsega, med naštevanjem "semantičnih sistemov predmetov" spet ni prostora in prostorskih struktur.

Čaka nas prav ta naloga, s poudarkom na arhitekturnem jeziku in dejanskih razmerjih v stvarnem prostoru, na znakih in pravilih, ki niso samo del vnaprej izbranega sistema, naše projekcije in projektov, temveč tiste resničnosti, ki jo še moremo uzreti v njeni večji semantični globini. Običajna razmerja med "formo in funkcijo" tukaj niso več določena kakor v ideoloških formulah, v širših in globljih razsežnostih med vsebino in obliko so odstrta na tak način, da se v jasno razločenem, a ne ločenem, še boljše, v razločenem razmerju ustvarja presežna vrednost novega pomena.

O PROSTORU IN ARHITEKTURI

Francoski filozof Michel Foucault v zborniku *Vednost oblast-subjekt* (Foucault 1991) meni, da je bil prostor v zgodovini filozofije precej zapostavljen:

"Dvojna investiranost prostora, politično-tehnološka in znanstveno praktična, je filozofijo zreducirala na polje problematike časa. Tisto, o čemer mora po Kantu razmišljati filozof, je čas. Hegel, Bergson, Heidegger. S tem sovpadе korelativno razvrednotenje prostora, ki se vpiše na stran razuma analitičnega, mrtvega, fiksiranega, inertnega. Spominjam se, da so mi pred kakimi desetimi leti [konec šestdesetih], ko sem razpravljал o problemih prostora, rekli, da je reakcionarno toliko govoriti o prostoru in da sta čas in "projekt" tisto, kar je v življenju in napredku bistveno."

Foucault je s tem uvidom začel raziskovati in preiščevati urbane prostorske strukture in ustanove, kot so zapori, bolnišnice, šole ... V knjigi *Nadzorovanje in kaznovanje* je natančno razgradil psihološke principe, prostorsko strukturo in način delovanja Benthamovega *Panoptikuma*, ki je sprožil pravi obrat v nadzoru in kaže drugo, temno, ali bolje, svetlo, celo presvetljeno plat razsvetljenstva, saj zapornikov ne zapira več v samice in temnice, bolje jih nadzoruje, če jih osvetljuje in izpostavlja pogledu. Zvičajnost uma je tu preseгла samo sebe, saj nadzira, ne tako da zapira, temveč da odpira. Razsvetljenje je tu doseglo vrh in dno obenem, saj kaznuje tako, da razsvetljuje. V 19. stoletju so se gradili taki zapori, v 20. stoletju pa je ta zaprto/odprta struktura planila čez in skozi zidove. Omejeni razum ne pozna in ne prizna meja, največji doseg takega ratia ni misel, temveč dejanje, racija ... S svetlobnimi stebri v gotških katedralah noči se je za svojega Vodjo igral že Speer. Močni žarometi koncentracijskih taborišč in luč kot metoda mučenja so nadaljevanje istega obrata z drugimi sredstvi in skrajna posledica tega prinašanja in prenašanja luči.

Panoptikum, ta vsesplošni nadzor v naši "optični" civilizaciji, doživlja s pomočjo videokamer, mobilov in satelitskega sledenja razcvet, kaj razcvet, pravi bum. Vse postaja spektakel, igra svetlobe in pozaba prostora, so nas pred "družbo spektakla" svarili že Debord in situacionisti. Najboljši je tisti nadzor, ki je najmanj viden. Kaj ni tišini, v kateri si ljudje niso upali niti pisniti, sledila glasnost, prerestrojka, v kateri je bilo še težje razločiti resnični glas od lažnega. Ne tišina, čeprav je bila zares strašljiva, glasnost je uničila samzidat, samopomoč in solidarnost. Kaj ni največje zanikanje svobode ravno vsesplošni liberalizem, ki nosi v sebi besedo *liberté* ... Najnevarnejši je tisti nadzor, ki je vgrajen že v sam nazor. To ni samo slepa pega, v kateri se razcvet spreminja v bum, tu je epicenter eksplozije, v kateri resničnost postaja navidezna in se ljudje kujejo v zvezde. Človek celo praznuje tako, da razstreljuje nebo. Ognjemeti in eksplozije, vse je ekstaza, ekstaza smrti, je zgodaj zaslutil že Kosovel. Taka resničnost ni samo nova, biti mora Super Nova, ki seveda seva, vendar hkrati zeva. Kolaps, ki kolapsira. Črna luknja. Klimatske spremembe z vsemi viharji, požari in poplavami so samo prepričani v primeri s hudo uro, ki lahko pride, če ne bomo spremenili naše naravnosti.

Prostor je fenomen, ki nam je tako blizu, da do njega težko vzpostavimo distanco. Prav možnost distanciranja, objektivni ali vsaj objektivizirajoč pogled od zunaj pa je bil vsaj že od rojstva grške filozofije, še bolj pa od Kopernikovega preobrata nepogrešljivo merilo treznega racionalnega diskurza. Prav v tej slepi, da ne rečem slepeči, pegi med navideznim gibanjem sonca in dejanskim premikanjem Zemlje, med našo čutno zaznavo in razumsko spoznavo se skriva tista kleč, ki sicer lahko razbije ladjo, vendar pa tudi reši brodolomca.

Kaj pa, če nam prostor ni tako blizu? Če smo natančni, nam prostor sploh ni blizu, kajti ni prostor nekaj ob nas, ampak smo mi v prostoru. Razlika je bistvena, stvari prostora in časa niso zunaj nas, temveč smo mi v središču prostora in časa, ki ga seveda ne moremo in ne smemo ločevati, smo v središču nekakšnega prostorčasa ... Distanca v prejšnjem pomenu besede sploh ni mogoča, saj se v nobenem primeru ne moremo postaviti izven. Če problem sprejmemo kot izziv in naredimo nekaj korakov naprej, se odpre dodatna razsežnost, ki nam bistveno lahko pomaga pri reševanju prostorskih problemov, ali še bolje, vseh problemov, saj so prav v tej razsežnosti potemtakem vsi tudi prostorski.

Iz te perspektive lažje razumemo Einsteinov pojem "prostorsko časovnega kontinuuma", saj se je prav newtonovska delitev na absolutni prostor in absolutni čas izkazala kot tista poenostavitev, ki nam danes dela največ problemov. Prostor in čas podobno kot elektriko in magnetizem ločeno sicer lahko razumemo, vendar delujeta samo, če ju razločimo in povezujemo. Njuno pravo medsebojno povezavo lahko dojamemo samo, če ju zaobjamemo v novitem polju skupaj. Zato ni čudno, da sta prostor in čas v nekaterih starih kulturah skoraj sinonimna pojma. Za Platonu je bila "hora" prvobitni prostor, za Aristotela je bila "ora", prvi izraz za čas, ki so ga Grki prinesli iz Babilona. Razlika je res majhna, posebej če vemo, da se "h" v stari grščini ni izgovarjal.

Heidegger v svojem znamenitem delu *Izvir umetniškega dela* zapiše, da velik del problemov naše grško-latinske civilizacije izvira iz prestave izvirnih grških pojmov v latinski jezik. Rimsko mišljenje prevzema grške besede brez ustreznega enako izvirnega spoznanja o tem, kar govore, brez grške besede. Zaradi te prestave je zahodno mišljenje po njegovem ostalo brez tal. Je prav zaradi površne prestave nastal problem pred-stave?

V tistih ključnih pojmi, ki so grškega izvora in jih še danes uporabljamo, je prostorska razsežnost res vključena na drugačen, danes večinoma pozabljen način. Heideggerjeva najboljša učenka Hannah Arendt je razliko med grško in latinsko civilizacijo lepo ponazorila v enem samem, za našo civilizacijo ključnem pojmu zakona. Grška beseda za zakon je "*nomos*" in pomeni naseljen in ograjen prostor, stvar "*ad rem*", medtem ko je latinska beseda za zakon "*lex*" in pomeni dogovor med dvema strankama, razmerje "*ad personam*".

Če s tem akordom v zavesti pogledamo in primerjamo dve ključni prostorski strukturi, ki imata celo podobno zvoneče ime, *Partenon* v Atenah in *Panteon* v Rimu, lahko začutimo globino te razlike. Partenon, svetišče boginje Atene nad Akademovim vrtom, zametkom vseh akademij, na vrhu griča, kamor se ne odpirajo samo atenski trgi in ulice, temveč vse poti in steze daleč naokoli, do koder seže oko. Na drugi strani pa Panteon, svetišče vseh bogov, mogočna stavba v urbani strukturi Rima, ki je osredotočena navznoter, na vase zaokrožen prostor z odprtino v kupoli. Prvi vključuje ves prostor z vsemi fenomeni v naravnih legah, drugi pa je veličastno utelešenje predvsem človekovih predstav. Podobna je tudi razlika med zasnovi

grških mest, ki so bila običajno prilagojena naravnim danostim, in rimskih, ki so običajno povzemala geometrijsko strukturo in ortogonalno mrežo vojaških taborov.

Zakaj je arhitektura tisti izraz, ki se tako pogosto uporablja tudi v prenesenem pomenu, saj govorimo o arhitekturi pesmi, skladbe, romana ... Da ne gre za nekaj arhaičnega in preživelega, smo priče pri najsodobnejših tehnologijah, kjer je govor o arhitekturi računalniških programov in celo o arhitekturi nove Evrope? Je skrivnost v njeni orientaciji, v razločni razliki, ki jo nosi v sebi njen dvojni notranji pomen?

Najboljša in najkrajša definicija arhitekture se odkriva kar v grški besedi *"architecton"*, ki pomeni prvega delavca, dobesedno glavnega tesarja. Sestavljena je iz dveh korenskih besed *"archi"*, ki pomeni prvobitno počelo, nedoločen začetek, osnovni smisel, in *"tecton"*, ki poleg tesarja še danes označuje tektoniko, zgradbo zemeljskih plasti in ravnovesje skladov. Koren *"tekt"* je indoevropski in še vedno odzveneva v slovenski besedi tkati, hkrati pa pomeni tudi plesti ali graditi. Latinska beseda *textum*, ki sta ji še danes sorodni besedi tekst in tekstil, pomeni tkanino, sestavo in zgradbo. Grška beseda *"tektonike"* in njej sorodna *"tekhne"* pomenita stavbarstvo. *"Techne"*, iz katere se je razvila današnja tehnika, je sploh pomembna beseda, saj ne pomeni samo veščine in umetnosti, temveč tudi preroški dar in zvitost. Ta pomenski odtенок se je v sodobni tehnični civilizaciji izgubil samo na videz, saj ravno tehnika omogoča reprodukcije navidezne resničnosti, ki je skrajna oblika ne samo zvijačnosti, temveč izkrivljenosti.

Arhitektura v prvotnem pomenu besede je osmišljajoči začetek v procesu nadgradnje ali tista gradnja, skozi katero preseva smisel njenega začetka. *"Archi"*, ki nosi nedoločenost v svojem bistvu že od samega začetka, nikoli ne moremo do kraja določiti, opredeliti in opisati. *"Archi"* ni samo začetek v času, temveč tudi obok in lok v prostoru, tisto vmes, ki razločuje, vendar ne ločuje, in tako zares povezuje s celoto.

Arhitekturo in arheologijo povezuje skupni *"archi"*. Arheologija, veda o začetkih, o starih stvareh, ki preučuje materialne sledi, ima izdelano metodologijo, po kateri ne samo da z jasno razločitvijo plasti izlušči ostaline časa v konkretnem prostoru, temveč s pomočjo primerjanja vsak najmanjši delec poveže s širšo celoto. Arheološki vpogled je tudi za arhitekturno stroko zelo pomemben pri razbiranju konteksta, umeščanju arhitekture v prostor in samem oblikovanju.

Slovenski filozof Tine Hribar zapiše, da stavbarstvo v dvajsetem stoletju večinoma ni arhitektura, temveč tehnokultura. Razen izjemoma ima moderna arhitektura že po definiciji v svojem izhodišču *"techne"*, tehnično jedro, racionalno funkcijo, parcialni interes, ne pa *"archi"*, ki edini lahko povezuje s celoto.

Hannah Arendt ugotovi, da uporabnost, vzpostavljena kot pomen, proizvede brezpomenskost. V času tehnične reprodukcije stavbe izgubljajo značaj hiš in postajajo objekti, stavbni sklopi pa kompleksi in multipleksi ... Manjka *"archi"*, tisti osmišljajoči začetek, ki ne veže samo tekst s kontekstom, temveč najmanjši del s celovitostjo vsega.

Razumevanje nekaterih ključnih grških besed čim bližje njihovemu izvornemu pomenu je kakor orodje, instrument, kompas, ki nam lahko pomaga pri naši orientaciji in dojetju prostora. Beseda metodologija je prav tako sestavljena iz dveh korenskih besed, *"meta"*, ki pomeni mejo in cilj, ter *"hodos"*, ki pomeni pot. Dobeseden prevod metodologije bi se torej glasil: premikanje meje na poti k cilju. Pri odkrivanju prostorskih principov je ta prostorska orientacija metodologije lahko dober zgled, domala ključ. Skoraj vsi vpogledi v prostor, ki jih bomo odkrivali kakor prostorske prvine, bodo nosili v sebi mejo, pot in cilj. Morda ni naključje, da je veliki mojster arhitekture Jože Plečnik spodbujal sebe in druge s stavkom: *"Cilj vidim in pot poznam!"*

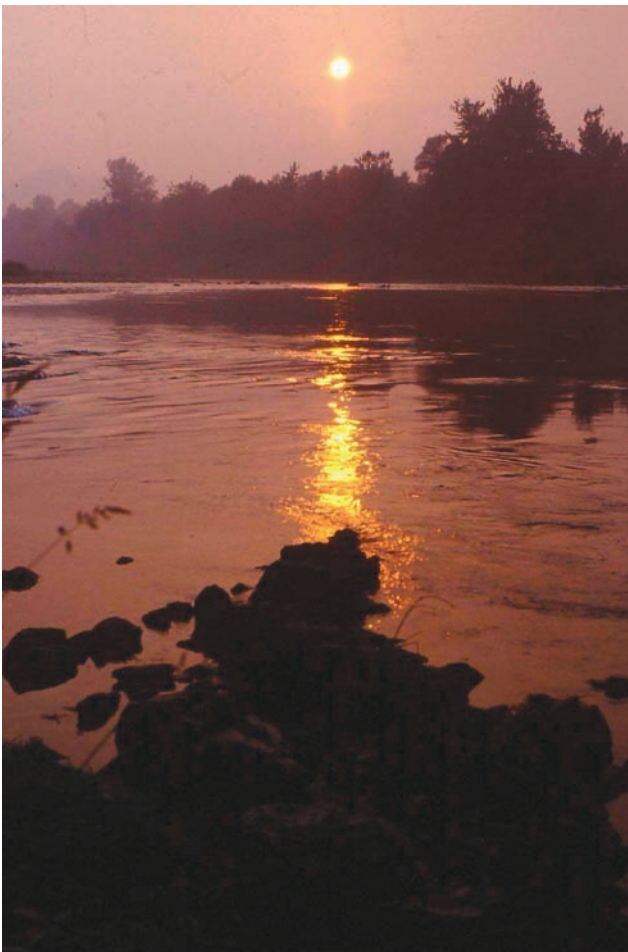
Beseda princip je izpeljana iz latinščine in naj bi bila prevod grške besede *"archi"*. Vendar pa *"principium"*, sestavljen iz *"primo-capiom"*, pomeni začetek, izvor in vzrok samo v prvem delu, v drugem, ki je izpeljan iz glagola *"capere"*, pa pomeni prijeti, zgrabit, vzeti, zasesti. Principi za razliko od *"archijev"* niso samo nekaj določujočega, temveč celo nekaj grabežljivega. Je na to nevarnost v prevodu opozarjal Heidegger, je v tem kleč ljudskega reka *"Lastni principi so ga pokopali."?* Slovenska beseda prvina je natančnejši prevod starogrškega *"archi"*, saj v sebi nosi nekaj prvega, osnovnega in snovnega. Prvino, v kateri je še tisto prvinsko, lahko razumemo kot pravilo in opravilo skupaj, znanje za na pot, torej res napotilo.

Sotočje treh rek

THEORIA < starogrško = 1. gledanje, motrenje, zrenje; radost, užitek gledanja, slast za oči (tudi gledano, prizor); duševno znanstveno obdelovanje, znanost, veda; spoznanje ali teorija; svečan obhod, svečana povorka ...

Naj še enkrat poudarimo, da je starim Grkom teorija pomenila ne samo način mišljenja, temveč način gledanja, ali še natančneje, ne samo gledanje, temveč tudi tisto, kar je predmet gledanja, glagol in samostalnik obenem, videnje in videno, ali bolje, tisto uvideno. V slovenščini bi temu lahko rekli tudi zrenje, ki še ni ločeno na teorijo in prakso. Tudi v slovenskem jeziku izhajata videnje in vedenje iz istega indoevropskega korena "ueid". Praslovanska osnova "vede" je prvotno pomenila "videl sem". Še več, v slovenščini vede pomenijo isto kot v sanskrtu, kjer so Vede najstarejše zapisano znanje, torej vede.

Kaj vidimo, ko gledamo to sliko. Sončni vzhod na fotografijah veliko izgubi, ker obljublja več, kot slika lahko da. Ni problem v samem sončnem vzhodu, temveč v posnetku vzhoda, ki lahko kaj hitro zdrsne čez rob in postane kičast. Kiča, ki je zadobil v postmoderni, v času navidezne resničnosti, poseben pomen, da ne rečemo status, tukaj ne razumemo samo kot "slab izdelek" ali "nepotreben okrask", temveč kot razkorak med prepoudarjenim izrazom in šibkim sporočilom, ki ga dobimo, če nekdo hoče več, kakor zmora, ali več, kakor medij lahko prenese. V naši dobi, v kateri je medijska resničnost navidez močnejša kot prava stvarnost, je ta točka izjemno pomembna prav pri dojemljanju stvarnosti, kajti od tod naprej se začne vpogled, če gremo v pravi smeri, ali slepitev, če gremo v napačni. Slepitev od lažnega blišča, kiča ali kakor koli že imenujemo to hojo čez rob, bi v informacijski eri lahko ponazorili tudi z razmerjem med preveč energije, ki je bila vložena, in premalo informacije, ki je dobljena. Kaj sname vsak posnetek v trenutku, ko se posname? Problem torej ni v predmetu, ki ga slikamo, niti v samem posnetku, temveč

v odnosu med originalom in ponaredkom, ali bolje, med izvirnikom in njegovim nadomestkom. Prav to je ključno, podoba, če nočemo, da nam zapira odnos do stvari, ne sme biti nadomestek izvirnika. Od ikonoklazmov naprej je jasno, da vsaka slika, podoba ali fotografija lahko prenese veliko manj, kot v sebi nosi stvarnost, ki jo odslikuje. Ko smo pozorni na ta prenos, na preneseni pomen, vsaka podoba postane prisposoba. V tej smeri vsaka podoba, vsak delček, vsak arheološki predmet, vsak arhitekturni detajl ali stavba odstira celoto in ne zastira več. Če se tega zavedamo, lahko naše gledanje poglobimo do vpogleda. Ne spregledujmo več, spreglejmo in naše videnje izostrimo do uvida.

Prvi jutranji žarki, ki se dotaknejo zemlje skozi lesketanje vode ob sončnem vzhodu, naj bodo prisposoba temnega horizonta in svetlega šiva, ki nas lahko, vsaj v resničnosti, vedno znova zamakne v čudenje. Prav v trenutku sončnega vzhoda, v katerem se horizont odpira in s svetlobo svet odstira, tudi sodobni človek, čeprav se zaveda, da ne vzhaja sonce, kakor še vedno radi rečemo, temveč se giblje zemlja, še lahko začuti prastaro povezanost časa in prostora. Prav v takem trenutku lahko vidimo, ali še bolje, uvidimo stare stvari na nov način. Sonce na horizontu ni samo izginjajoča točka perspektive, niti virtualni "power point", temveč vir svetlobe, iz katere vse izvira.

Toda kaj šele lahko uvidimo, če vemo, da se ta voda lesketa na sotočju treh rek, Ljubljani, Save in Kamniške Bistrice pri Dolu. Obrat v tej točki, v tej neobičajni delti, ki ne vodi proti izlivom, temveč proti izviru, namesto proti koncu proti začetku, je izjemen. Tok se tu ne cepi, temveč zliva. Iz treh rek nastane tu ena sama, iz delnih tokov sestavljena celota. Sotočje se v stari grščini imenuje "simbolon", simbol je torej točka zlitja, povezave in prežemanja. Trojna točka zlitja je najnižja točka, skozi katero se pretočijo vse vode, ki se razlivajo po Krasu od Snežnika do Ljubljane in se ne stekajo v reko Reko, vse vode, ki padejo na območju Julijskih Alp, pa ne stečejo v Sočo, in vse vode Kamniških Alp pod razvodnico z Dravo. Prav ta zgoštev prostora v kontrapunktu najvišjih točk od Triglava preko Grintovca do Snežnika v najnižji ter večplastna prežetost vseh tistih pokrajin vmes naj bo dejanska prisposoba, še več, pravi simbol za povezanost prostora.

Dotik svetlega lesketanja in temnih kamnov spominja na odblesk "elektrona" na vrhu obeliska, ki je od začetkov naše civilizacije v Egiptu najbolj izostrena prisposoba prešitja zemlje in neba, kulture in narave, človeka in sveta.

Stari Grki so z besedo "elektron" poimenovali vsak zlat sijaj, ne samo jantar, dragoceno smolo, ki je celo Evropo prepredla z najstarejšimi, jantarnimi potmi, temveč tudi kovinsko zlitino iz zlata in srebra, ki se je običajno lesketala na vrhu obeliska. Ime elektron za delec atoma je izbral irski fizik Georg F. Fitzgerald leta 1897, ko je predlagal, da so Thomsonovi delci "korpuskule" zares "prosti elektroni". Kako neulovljiva je narava elektrona in kako skrivnostna je narava, kaže tudi sodobna znanost, saj je angleški fizik J. J. Thomson dobil Nobelovo nagrado leta 1906, ker je dokazal, da so elektroni negativno nabiti delci, njegov sin G. P. Thomson pa je dobil Nobelovo nagrado leta 1937, ker je pokazal na valovno naravo elektronov.

Te neulovljive nedoločenosti ne zasledimo samo v naravi elektrona, temveč tudi v sami naravi. Skrita je skoraj v vseh ključnih vpogledih naše civilizacije, tako v Heisenbergovem "načelu nedoločenosti" kot v "učeni nevednosti" Nikolaja Kuzanskega, torej v utemeljitvi moderne fizike in v filozofski napovedi renesanse, na koncu in na začetku moderne dobe. Še več, z Anaksimandrovimi besedami, da je prvobitno počelo, osnovni smisel, "archi", kakor so ga poimenovali stari Grki, "tisto nedoločeno", se je evropska filozofija začela. Torej ne vladajoči, določujoči ali celo naddoločeni princip, kakor so "archi" razumeli pred tem, temveč začetno načelo. Bolj kot določeno je pomembno tisto nedoločeno (filozofija: Anaksimander, Sokrat, Bergson, Heidegger, Derrida), bolj kot znano neznan (znanost: Galilej, Newton, Einstein ...), bolj kot zavedno nezavedno (psihologija: Freud, Jung, Laing ...). Prav nedoločeno je bilo ne samo glavni vzrok, temveč glavni vzvod za spremembe. Iz naddoločene točke šiljastega loka, okoli katere se je v vertikalni perspektivi vrtela gotika, se je težišče preneslo v horizontalo, v nedoločeno perspektivne točke na horizontu, okoli katere se vrtimo še danes.

Razmerje med določenim in nedoločenim je tista Ariadnina nit, ki nas lahko popelje iz virtualnih labirintov elektronske civilizacije in gostih omrežij struktur in kanalov, celo satelitskih, spet na prag resničnosti, v mesta na prava mesta, na bregove stvarnih rek, na pot, ki vodi k vodi, na izvire k virom, tako naravnim kot zgodovinskim.

"Kako skrivnostno sta spojena narava in zgodovina," zapiše pesnik Kocbek, ki se še zna začuditi preprostim stvarim.

Vodnjak treh rek

METHAPHORA < starogrško 'meta' premena, meja, cilj, 'phora' nošenje, prenos, premik, gibanje, strast ... = prenos pomena z ene besede na drugo.

ALLEGORIA < starogrško "alle-goreo", drugače kaj povedati, pustiti govoriti drugemu, podoba, prilika.

Vodnjak treh kranjskih rek, ki jih kipar Francesco Robba nikoli ni določil, je poimenovan kot metafora, ker je že v imenu prenesen pomen, po postavitvi pa je alegorija, ker spregovori drugače šele v konkretnem prostoru. Postavljen je natančno v sotočje treh ulic, tako da se tok reke in tok ulice zlivata v simbolnem prešitju alegorij. Kipe, ki so alegorije rek, je Robba postavil v pomenljivo razmerje do strani neba.

Alegorija, ki gleda na vzhod, nosi v roki rog izobilja in opozarja na to, da se vse orientira, obrača in raste proti svetlobi. "Ex oriente lux". Jutranja pomladna stran. Alegorija, ki se obrača na zahod, ima ob sebi grozdje in vino ter predstavlja večerni, jesenski, dionizični princip. Severna alegorija, ki ji veter dviguje draperijo in ima lica nabrekla, kakor da piha, predstavlja severni veter, mraz in zimo. Tloris vodnjaka je izpeljan iz starega srednjeveškega mestnega pečata, cel vodnjak spominja na pečatnik, in res daje baročni Ljubljani najmočnejši pečat.

Če nanj pogledamo izpred mestne hiše natančno v osi fasade, ki naj bi jo obnovil baročni arhitekt Gregor Maček, točno na sredini severnega roba talnega vzorca, ki ga pripisujejo Plečniku, lahko vidi-

Sl. 1.2.1: Ljubljana, Robbov vodnjak, pogled izpred magistrata

mo, kako lepo je umeščen obelisk na sredino med oba zvonika stolne cerkve. Vrh obeliska je s te točke višji od samih zvonikov in tvori lepo triadno strukturo. Tukaj se lahko začudimo, kako se trije stari mojstri, Maček, Robba in Plečnik, skozi stoletja lahko pogovarjajo med sabo.

Sotočje treh rek na robu in vodnjak treh rek v samem središču Ljubljane vzpostavljata odnos ne glede na to, ali se je Robba tega zavedal ali ne. Tudi podatek, da je Janez Benjamin Erberg pri prenovi dolske graščine, ki leži v neposredni bližini sotočja, naročil kamniti portal pri Robbovem učencu Rottmanu, in to ravno v letih 1752–53, ko je Robba končeval vodnjak, ne pove veliko. Ne samo metafora, alegorija celote tako ostaja odprta, lepo nedoločena ...

Tromostovje

METHODOS < starogrško 'meta' premena, meja, cilj, 'hodos' pot, cesta, hoja/

Metodologija v izvornem pomenu besede pomeni premikanje meje na poti do cilja. Stari Grki, ki so na poseben način mislili iz svoje govorice, so v vseh ključnih besedah imeli nekakšen prostorski vzorec, ki je v naši moderni civilizaciji v veliki meri spregledan tako v jeziku, kot v prostoru. Na izbranem mestu v posebni legi se pokaže harmonična ubranost skoraj vseh pojavov v prostoru, tista nedoločena v določenem, ki ji lahko rečemo prostost prostora.

Ne gre samo za znamenja ob poti, kakor je lepo zapisal Ivo Andrić, temveč za znamenja na poti, kakor nam brez besed kaže Jože Plečnik.

Ne pretiravamo, če rečemo, da je Plečnikovo Tromostovje ena najnatančnejših prostorskih struktur v Evropi. Plečnik prenovi stari most z dodatkom dveh mostov za pešce, ki se odpirata proti širokemu Prešernovemu trgu, in s tem logično poveže linearno ulico s strukturo trga, ki jo tvori šop štirih ulic in dveh nabrežij. Vendar to ne presega običajne večšine dobrih arhitektov. Kar je zares presenetljivo, je to, kako Plečnik umesti simetrično geometrijsko strukturo in vsako novo smer v razporeditev prostorskih poudarkov v zgodovinsko raščinem prostoru.

Vzhodni most je natančno v osi obrnjen na eni strani na edini stolpič vzdolž ulice in na drugi strani ne samo na Prešernov spomenik (Plečnik bi ga prestavil na drugo stran trga), temveč na zvonik frančiškanske cerkve. Tudi vmesni prostor med starim in novim mostom je z geometrijsko natančnostjo naravnano naravnost na stolpič mestne hiše.

Sl. 1.2.2: Ljubljana, Tromostovje

Sl. 1.2.3: Ljubljana, Tromostovje

Stari most je bil že pred Plečnikovo prenovo usmerjen natančno na grad. Drugi vmesni prostor je naravnano točno na Robbov obelisk. Zahodni most je Plečnik v osi nekje v zlatem rezu povezal s prvim vogalom prve hiše v ulici in z zadnjim vogalom zadnje hiše, tako da je na eni strani osi pogled zaprt, samo korak čez os pa se nam pogled na Mestni trg sprostí, in ne samo to, če se približamo ograji, lahko vidimo, da se pogled ustavi na portalu meščanske hiše. Torej je gibanje mogoče še naprej. Plečnik je na eno samo os navezal oba ključna principa oblikovanja arhitekture, srednjeveški, na aristotelizmu utemeljeni princip, ki prostor zapira, in novoveški, na neoplatonizmu temelječi pristop, ki prostor odpira.

Pogled nazaj prek vzhodnega medprostora pokaže, kako mojstrsko je Plečnik zaokrožil celoto. Ne samo os, ki je naravnana natančno na vhodni portal frančiškanske cerkve in kip Marije na strehi, temveč tudi obe ograji, ki sta usmerjeni na oba vogala pročelja, tako da se cela fasada lepo odzrcali v gladini Ljubljanice. V medprostoru dveh razpirajočih mostov, ki nevtralizirata perspektivo, je Plečnik poudaril mediteranski značaj Ljubljane.

Sl. 1.2.4:
Ljubljana,
Tromostovje

Če se vprašamo, kako je mogoče pravilno geometrijsko strukturo s tako natančnostjo postaviti v bolj ali manj naključno rastočo strukturo zgodovinskega jedra, se vedno znova lahko samo začudimo in damo priznanje izjemnemu prostorskemu vpogledu resničnega mojstra. Sama fizična postavitev, funkcionalna uskladitev in oblikovanje mostu so sicer pomemben del, a vendar samo del širše povezave s celoto, ki je uglašena z vsako smerjo in vsakim detajlom.

Trg republike, Ferantov vrt

Sl. 1.2.5: Trg republike in Ferantov vrt v Ljubljani

Najpomembnejši slovenski arhitekt moderne Edvard Ravnikar, ki se je učil pri Plečniku in Le Corbusierju, je stare prostorske principe še poznal in v rahlo drugačnem kontekstu tudi uporabljal.

V sodobno zasnovani arhitekturi je odpiral poglede na historične dominante (cerkveni zvoniki, grajski stolp). V tlaku Trga republike je s kockami posebej označeval sled arheologije antične Emone in v sodobno stopniščno ograjo vgradil del stare ograde Nunskega vrta.

V stavbi z več stanovanji na Ferantovem vrtu je, potem ko so arheologi odkrili temelje rimske bazilike in rotunde, spremenil načrt in v moderni fasadi, točno nad izkopanimi temelji, ki jih je delno ohranil v kletnih prostorih, kjer je danes galerija Riharda Jakopiča, dobesedno utelesil antično formo. Ovalni volumen nadgrajuje moderno fasado po vertikali in horizontali, s svojo velikostjo in obliko kaže na ohranjen original v kleti, hkrati pa se harmonično ujame tudi s podobnimi krožnimi poudarki na sosednji fasadi in okroglim vogalom na trgu pred Dramo.

V zgodovini moderne evropske arhitekture gre za eno najpomembnejših gest, ki poveže arheologijo in arhitekturo, saj že v sedemdesetih letih 20. stoletja, pred postmodernističnim poigravanjem s historičnimi formami, pokaže, kako je mogoče vključiti, vgraditi in nadgraditi arheološko dediščino v sodobni arhitekturni koncept. Na mestu, kjer je prej stala Plečnikova rojstna hiša, je arhitekt našel stik s tradicijo in pri tem ostal moderen, kar je ena od ključnih zahtev kritičnega regionalizma.

Sl. 1.2.6: Zagorice

Vas Zagorice na Bledu

Kako so prostor razumeli tudi brezimni mojstri ljudske arhitekture, se lahko prepričamo na Bledu. Glavna ulica Zagoric se proti vzhodu naravnava natančno na vrh Begunjščice, pomembne gore Karavank.

Na drugi strani iste ulice smer poti prevzame nase vaško znamenje. Ko stopimo mimo vogala, kjer se prostor razširi, je sleme zadnje hiše v ulici ravno dovolj nizko, da nad njim uzremo vrh Triglava in Debele peči.

Ko naredimo nekaj korakov, se v trenutku, ko se Julijske Alpe skrijejo za slemenom, med sosednjima hišama v presledku, ki še ni povsem zazidan, pokaže poudarek Blejskega gradu.

Pred znamenjem se vaška pot odcepi navzdol in se usmeri natančno na Blejski grad, pečino in jezero pod njo. Iz tega preprostega, a vendar zelo kompleksnega primera lahko vidimo, kako globoko so dojemali prostor naši predniki, saj je skoraj vsak korak spremembe osmišljen z odstiranjem in zastiranjem ključnih bližnjih in daljnih prostorskih poudarkov. Pikonovi hiši v centru Zagoric so pred leti porušili, novi apartmajski objekti so samo za en meter višji, pa se Julijskih Alp žal ne vidi več.

Vrba

Sl. 1.2.7: Znamenje ob stari cesarski cesti na poti proti Vrbi

Ob znamenju stare cesarske ceste na križišču poti proti Vrbi lahko vidimo, kako natančno se pot naravnava najprej na vrh Triglava, potem pa ob rahlem zavoju preko cerkve Svetega Marka na vrh Debele peči. Zvonik cerkve je nameščen točno vmes, pod sedlom med obema gorskima vrhovoma. Gre za lep primer prostorskega kontrapunkta, pri katerem ni uglašena samo kultura, ampak vsa narava. Če k temu zunanjemu pogledu prištejemo še notranjega iz središča vasi, kjer se od lipe z vaškimi kamni vidi na eni strani Sveti Marko skozi dvorišče sosednje hiše, na drugi vzdolž vaške ulice pa stopnišče Prešernove hiše, lahko rečemo da podobna natančnost kot tu v prostoru odmeva tudi v jeziku Prešernovih pesmi.

IDEOLOŠKI SISTEM

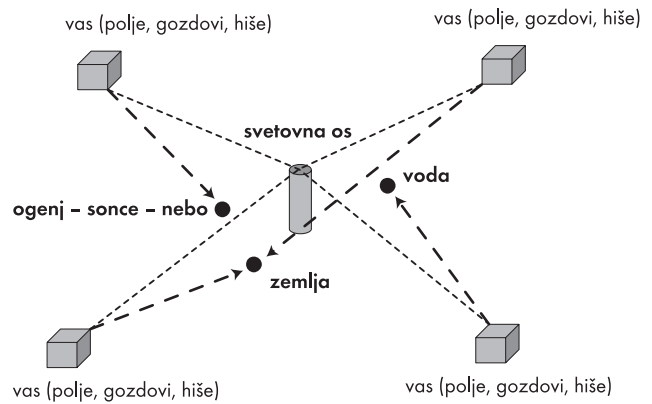
V preteklosti so živeli ljudje celostno. Če iščemo stara pravila urejanja prostora, jih bomo zato našli kot sestavni del ideološkega sistema, po katerem so se ljudje ravnali. Ljudsko ime zanj je stara vera. Ta govori o ravnovesju treh sil narave. Na Tolminskem in Cerkljanskem se je zanje ohranilo ime "tročan". Ta je obstajal hkrati na različnih pojavnih ravneh, npr. na polju, v hiši, grobišču, v pokrajini. Izročilo o tročanu je leta 1965 na Cerkljanskem zapisal Pavel Medvešček.

Moj oče, ded in praded so od časov, ko so tu še tlačanili, prenašali izročilo o tročanu, ki je takrat pomenil tudi način življenja. Ko so se odločili, da bodo postavili hišo, kaščo in hlev, so najprej poiškali tri kamne. Dva so uporabili za temelj, tretjega pa so imeli za binkl – varuha, ki so ga varovali kot skrivnost, saj je zanj vedel le gospodar – graditelj, ki je na smrtni postelji povedal bodočemu gospodarju, kje je. Tročan je bil vedno v znamenju ognja (sonca), vode in zemlje. Prenekatero kmetijo je pobralo, ker se je vedenje o hišnem tročanu izgubilo ali pa so ga celo iz nevednosti uničili. Kmetije, hiša, kašča, hlev, kozolec ali čebelnjak so bili vedno grajeni v tročanu. Tudi v sadovnjaku so sadili po tem pravilu. Če to ni bilo mogoče, so to storili s posevki. Baje je imela vsaka kmetija takrat svoj binkel, vendar le ognjenega, vodenega ali zemljenega. ... tudi drevesa in poljščine [so] razvrščali po sončnem, vodenem in zemljenem znamenju. ... spadajo v sončnega ajda, jablana in vino, v zemljenega bob, češplja in mleko, v vodenega pa repa, tepka in studenčnica. (Medvešček 2006, 55–58.)

Po stari veri vlada blagostanje, dokler obstaja ravnovesje sil narave. Takrat pa, kadar je podrto, nastopi suše, povodnji in druge nesreče, na koncu smrt. Življenje je večni boj reda in kaosa. Naloga ljudi je, da skrbijo za ravnovesje in ga utrjujejo. To lahko storijo na različne simbolne načine. Eden od njih je urejanje prostora. Ljudje, ki so živeli od zemlje, si dolgo niso upali opustiti potrebnih dejanj, zato stara vera ni izumrla. Načelo tročana so živeli vsak dan, z vsako njegovo vzpostavitvijo so naredili nekaj za ohranjanje ravnovesja. Tudi z ustvarjanjem prostorskih zapisov.

Ljudje so nekoč živeli v razmeroma majhnih prostorskih in organizacijskih enotah. Grki so jih imenovali *polis*, Germani *gau*, Kelti *oppidum*, Rimljani *civitas*, Slovani *župa*. Gre za osnovne pravne, upravne in politične enote. V okviru take enote so ljudje uresničevali svoje eksistenčne potrebe, ki bi jih lahko pogojno označili z modernimi pojmi pravo, religija, narod, država. Obsegala je več vasi, njena duhovna os je bil *obredni kot*. To ime je povsem tehnično, da ga ločimo od drugih kotov. Njegova osnova je astronomski kot $23,5^\circ \pm 1,5^\circ$, ki obstaja v naravi kot razlika med višino opoldanskega sonca v času enakonočja in obeh sončnih obratov. Ta razlika nastane, ker os zemeljskega vrtenja ni pravokotna na ravnino zemeljske krožnice okoli sonca, ampak je za omenjeni kot nagnjena. Posledica te nagnjenosti so letni časi in za opazovalca z zemlje različna višina opoldanskega sonca. V pokrajini določa obredni kot $22-25^\circ$ trojica obrednih mest (tročan), ki so po starih ljudskih verovanjih posvečena protistavnima božanstvoma svetlobe (ognja, sonca, neba ...) in teme (zemlje, smrti ...) ter božanstvu, ki vzdržuje ravnovesje med prvima dvema (voda). Po izročilu sta oba sončna obrata tista dela leta, ko imata božanstvi svetlobe oz. teme največjo moč. Spomladi in jeseni se menja njuna nadvlada. Eno božanstvo navidezno umre, drugo pa oživi. Ponavljanje obrednega kota pomeni krepitev kozmičnega reda in naravnega ravnovesja, ki je pomembno za preživetje ljudi. Zato najdemo to ponavljanje pri različnih vidikih človeškega življenja.

Na primeru idealizirane slovanske župe lahko pokažemo njeno prostorsko ureditev (sl. 1.3.1) . Njeno izhodišče je bilo skladno z načeli tročana trojica kulturnih točk, ki so hkrati določale tudi obredni

Sl. 1.3.1: Idealizirana prostorska ureditev slovsanske župe.

kot. Naselja, polja, grobišča so bila usmerjena proti eni od kulturnih točk. Ker pa so poselitveno enoto razumeli kot celotno vesolje, je v skladu s tedanjimi predstavami morala imeti tudi svetovno os, ki je podpirala nebo. Tudi ta os je bila vključena v prostorsko ureditev. Ta načela niso bila nikoli kanonizirana, upoštevali so jih včasih bolj, drugič manj in vsakokrat v nekoliko drugačni izvedbi, ki so jo prilagodili krajevnim razmeram. Kljub temu se nekatere rešitve ponavljajo in kažejo idejno jedro. Poleg že opisane obrednega kota in usmeritev na izbrane kulturne točke so upoštevali tudi nekatere druge možnosti. Ena je *astronomska smer*, to je smer proti nebesnemu telesu (mesecu, soncu, zvezdi) v določenem trenutku njegovega navideznega gibanja. Običajno gre za točko vzhoda ali zahoda na obzorju v določenem dnevu leta. V tem smislu so astronomske smeri praviloma hkrati tudi *datumske smeri*. Slednje so uporabljali za preprost javni koledar, ki opozarja na ključne datume v letu. Nadalje vidimo uporabo *obredne matematike*, ki jo kaže uporaba geometrijskih likov, kotov, merskih enot in njihovih mnogokratnikov, ki na simbolni ravni pomagajo utrjevati red v boju s silami kaosa. Pri tem je zelo pogosto *simbolno razmerje* $1 : \sqrt{2}$. Gre za razmerje, ki po Pitagorovem izreku izhaja iz enakostraničnega pravokotnega trikotnika, torej razmerje njegovih stranic. Lahko ga razumemo kot simbolni geometrijski lik. Enako dolgi pravokotni stranici je mogoče poistovetiti s protistavnima silama narave (nebo : zemlja), hipotenuzo (voda), ki ju povezuje, pa s sintetično silo, ki vzdržuje ravnovesje. Ponavljanje simbolnega razmerja $1 : \sqrt{2}$ zato pomeni krepitev kozmičnega reda in naravnega ravnovesja, ki je pomembno za preživetje ljudi. Opisano razmerje ima tako enak simbolni pomen kot obredni kot (Pletherski 1996; Šmitek 1998, 48–73; Čausidis 2005; Belaj 2007).

Del starodavnih prostorskih pravil so sčasoma ubesedili in začela so se spreminjati v navodila kot npr. pri Vitruvijju in Frontinu, del pa je ostajal nezapisan, vendar še naprej v uporabi. Zato tudi analize prostora in arhitekture, kakršna je danes (glej v nadaljevanju), kažejo usmeritve na poudarjene točke prostora t. i. dominante, na upoštevanje pravil reda, skladnosti in ritma.

PROSTORSKE INFORMACIJE NEKOČ IN DANES

V modernem času, ki je tako naklonjen klasificiranju vseh vrst, opisovanju, razporejanju, razvrščanju, razstavljanju, je ustaljeno tudi razlikovanje med pisnimi in ustnimi kulturami. Prve naj bi ohranjale svojo tradicijo pisno, druge ustno. Predstavljeni katalog primerov (spodaj) utemeljuje drugačno mnenje, da tudi t. i. ustna kultura pozna zapisovanje svojih misli in da pri tem kot eno od sredstev uporablja arhitekturo prostora, stavb in drugih izdelkov človekovih rok. Z njimi na neki način piše (Pletherski 2006). To ni zapis jezika, je pa zapis misli. To stori na najmanj dva načina. Eden je, da misel zapisuje z ideogrami, drugi, da misli vpenja na stvarne točke, ki postanejo memotehnično pomagalo. Zapise prvega načina lahko preberemo tudi, ko ni več skupnosti, ki jih je ustvarila, zapisov drugega načina ne moremo.

Vse povedano seveda še ne pomeni, da je tako mogoče zapisati karkoli, dokazuje pa, da človekove stvaritve lahko posredujejo sporočila skozi čas. V časih, ko je vsak grič, vsaka brazda pomenil del telesa matere narave, je bil tak način zapisovanja našim prednikom preprost. S tem so si naredili okolje

razumljivo in so ga zato znali varovati (Pleterski 2006). Informacija o pomenu in namenu prostora je bila vedno vidna, dostopna, razumljiva vsakomur. Osnovne zapovedi ravnanja s prostorom so bile znane vsem. Zaradi preglednosti je bila vsaka napaka takoj opažena, odpravljena, storilci pa kaznovani. Obstajalo je preprosto informacijsko razmerje:

prostor + informacija ↔ uporabnik.

Vpeljevanje in razvijanje davčnega sistema je z nastankom zemljiškega katastra (glej poglavje 3) virtualiziralo prostorske podatke do te mere, da so bili ločeni od izvirnega nosilca – prostora. S tem je postalo upravljanje prostora pisarniško, med prostor, informacije in uporabnika so postavili birokratske strukture. Oblikoval se je veliko bolj zapleten informacijski sistem:

prostor ↔ birokracija ↔ informacija ↔ birokracija ↔ uporabnik.

Zaradi številnih informacijskih prehodov so se zelo povečale slabosti sistema: izguba informacij, njihovo spreminjanje in uvajanje novih, neizvornih. Stari birokratski sistem ne obvlada več informacijske situacije. To uporabniki prostorskih podatkov občutijo kot pomanjkljivost, ki onemogoča izdelavo ustreznih podatkovnih zbirk za nadaljnje analize. Ni sistematičnega rednega zajemanja podatkov, ni neposrednega dostopa do obstoječih podatkovnih zbirk različnih sektorjev, meje statističnih okolišev se ne ujema s prostorskimi in se stalno spreminjajo (Mihelič, Bizjak 2006, 186).

Zapletenost sodobne družbe je tolikšna, da neposredna vrnitev na nekdanji informacijski sistem ni mogoča. Lahko pa je uporabiti rešitve, ki jih omogoča sodobna informatika. Medtem ko so v predinformacijski dobi države za svoje upravnoinformacijske potrebe razvijale birokratski aparat, z modernimi informacijskimi orodji postaja ta odveč. Namesto njega mora država informacijske dobe uvesti ustrezen informacijski sistem (glej poglavje 3), ki bo spet poenostavil pretok informacij:

prostor + informacije ↔ informacijski sistem
↕
uporabnik

Posledica virtualizacije nosilcev informacij je izpraznjenost sodobnih arhitekturnih izdelkov. Razliko v informacijski izpovednosti arhitekture nekoč in danes je mogoče prikazati na soočenju dveh primerov.

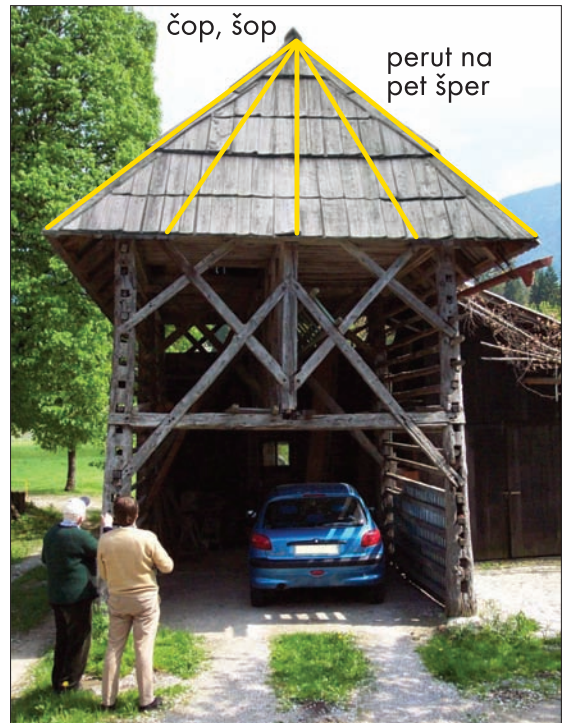
NEKOČ: BOHINJSKI STOG

V Bohinju se je ohranilo nekaj starih stogov, od katerih sicer nobeden več ne ustreza staremu arhitekturnemu konceptu, vendar imajo še vse njegove sestavne dele, kar omogoča rekonstrukcijo starega bohinjskega stoga (sl. 1.3.2). Že samo to je velika dragocenost, še bolj izjemnega pomena pa je, da se je ohranilo tudi staro bohinjsko tesarsko védenje o tej arhitekturi (Čop 2002, 137–139). Eno z drugim daje ključ za razumevanje pomembnega dela naše kulturne dediščine. Na tem mestu bomo predstavili samo del izročila, ki zadostuje, da pokažemo, kako informacijsko bogata je bila že navidezno preprosta arhitektura, kot je stog. Hkrati gre za lep primer, kako sta nekoč informativnost in funkcionalnost tvorili nedeljivo celoto.

Pripoved. "Stóh je kók'r zda cerku, u starih cajtih pa je biv to an templum vseh božičov, svetih reči in rajnih ... Stóh je vkup djane Dedca pa Babe (sl. 1.3.4). Ta dva sta na konceh. Tam močno stojita na nogah ... Désc je staknen z Babo skož' svoj drev (sl. 1.3.6). Baba je ta glavni vhod – to so duri. Obrn'ena je na prisoje. Baba ima v korači ali gači svinko (sl. 1.3.7) ... Ta se kaže kot na vógu postavljen obod na štiri vogle. Vopóra je po starem precej za njo, če pa je v nej, to je vdelana v svinko, je ta opora žleb, pónca ali póc žemle (sl. 1.3.5). Gori nad počjo, svinko ali žemvo je čóp ali šóp. Ima vedno špére ali perut na pet šper, kritje pa na pet vrst (sl. 1.3.3) ... Poč in čop se zgôra

Sl. 1.3.2: Rekonstrukcija bohinjskega stoga

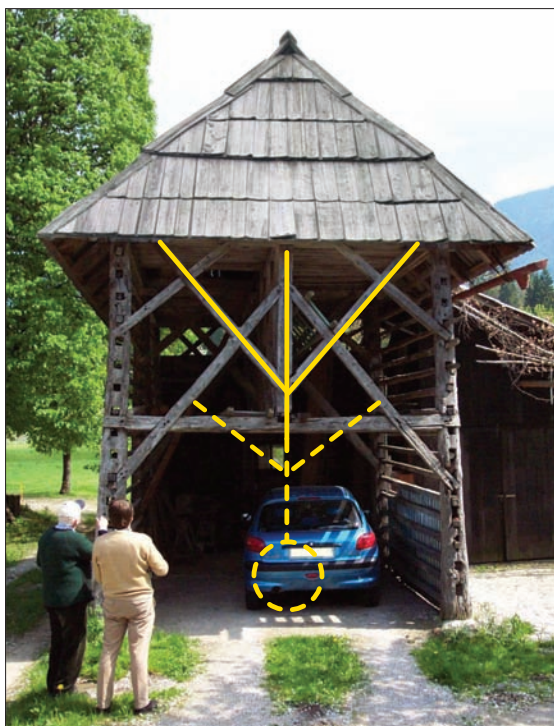
Sl. 1.3.3: Čop bohinjskega stoga

Sl. 1.3.4: Sestavine bohinjskega stoga: vopora, baba in ded'c

Sl. 1.3.5: Sestavine bohinjskega stoga: baba

Sl. 1.3.6: Sestavine bohinskega stoga: ded'c

Sl. 1.3.7: Sestavine bohinskega stoga: svinka s ponco

Sl. 1.3.8: Streha bohinskega stoga

spoprime s slemenom. Štuclu na tri robé (sl. 1.3.8) se prav' šétrt al' pa ta sram'n brd' ..." (Čop 2002, 137–138).

Iz opisa je jasno razvidno, da je bohinjski stog udejanjenje starodavnega koncepta, po katerem je stavba mikrokozmos (Risteski 2005, 118–183), ta pa je po starih verovanjih nastal s sveto poroko med nebom in zemljo. Hkrati je po teh predstavah stavba maternica (Naumov 2006, 64; Čausidis 2007). Bolj jasno stara vera ne bi mogla biti ponazorjena. Hkrati pa je stog v polnosti služil shranjevanju in sušenju sena ter drugih poljščin.

DANES: KRAKOVO

V ljubljanskem Krakovem je zrasla stavba, ki z vso svojo pojavnostjo v celoti zanika izročilo prostora, v katerega nasilno posega. Pogled nanjo nas napolni s hladom in navda s strahom ter mislijo na denar (sl. 1.3.9). To je edina informacija, ki jo posreduje, sicer je informacijsko prazna.

Razlika med dobro in slabo moderno arhitekturo se tako ne kaže v samohvalni inovativnosti, ampak med drugim tudi v informacijski sporočilnosti. Ljudje vendarle še nismo izgubili sposobnosti neposrednega "branja" informacij. Kjer preberemo dobre, se počutimo dobro. To je preprost nauk preteklosti, ki bi ga bilo koristno uporabiti tudi v sedanjosti. Da je to mogoče, dokazuje celo novinarski zapis: "Zgodilo se nam je nekaj prav nenavadnega: postali smo znani zaradi Celice. Hostel ali preprosto prenočišče, ki je bilo urejeno iz starega zapora, je v treh letih postalo v očeh sveta najbolj znana točka Ljubljane." (Puhar 2006.)

Sl. 1.3.9:
Ljubljana.
Novogradnja v
Krakovem

Aleksander S.
OSTAN

Potenciali evropske naselbinske kulture v začetku 21. stoletja kot odgovor na zablode megalopolisov; celovite vizije, strategije in metodologije kot odgovori na kompleksne prostorske in okoljske probleme sveta

1. NA KRATKO O STANJU V ARHITEKTURI IN URBANIZMU

Skoraj obratnosorazmerno s količino informacij, s katerimi smo zasipavani/zasičeni na začetku enaindvajsetega stoletja, upada kakovost bivanja v vse bolj urbaniziranih in odtujenih bivalnih okoljih globaliziranih mest. Ne le da se megalopolisi vseh vrst, ki jih ponekod že imenujejo "monstercities", vzporedno z ekspanzivnimi procesi globalizacije nezadržno širijo na vse celine, z njimi prihaja v relativno tradicionalna, avtohtona okolja model potratnega, potrošniškega načina življenja, ki ga prakticira večina ljudi na Zahodu. Vse skupaj je zelo obremenjujoče za okolje, od katerega predvsem jemlje in mu zelo malo vrača, tako v materialnem kot tudi v simbolnem smislu.

Sl. 1.4.1: Hladen srh odtujenosti v sodobnem megalopolisu (Atlanta)

Sl. 1.4.2: Fascinacija z vertikalnim mestom se konča pri pogledu (Šanghaj)

Bivalna okolja pa ne postajajo nevzdržna le v marginaliziranih predmestjih nerazvitega sveta (slumih, favelah, "urban sprawls" itd.), temveč v samih središčih razvite urbanosti, kjer v izrazito pregosto in previsoko zasnovanih in prometno kaotičnih razmerah životari vse večji delež človeštva. To se dogaja tako v rapidno rastočih kitajskih mestih, kot sta Šanghaj ali Peking, kot tudi v kapitalsko propulzivnih arabskih metropolah, kakršna je Dubaj, da o stihijskih velemestih "tretjega sveta", kot so Bombaj, Lagos ali Mexico City sploh ne govorimo. Tudi finančne in umetniške metropole sveta so kljub svoji kratkoročni zapeljivosti vse manj zanimive za stalno bivalno okolje, saj ne zmorejo več ubežati problemom, ki jih povzročajo prevelika razsežnost, pregost in obremenjujoč promet, vsestranska onesnaženost ali socialna odtujenost. Tako je v New Yorku, Rio de Janeiru ali Tokiu, medtem ko se velike evropske metropole London, Pariz ali Berlin po eni strani skušajo s skrajnimi napori izogniti temu sindromu, po drugi pa tudi z nekaterimi krčevitimi poskusi (npr. z načrtovanjem nebotičnikov) dokazujejo, da že podlegajo slepi globalizacijski tekmi za navidezen primat med mesti. Tudi zato se je atraktivnost bivanja na stari celine

preselila v t. i. "second cities", v Barcelono, Amsterdam, Københaven ali na Dunaj, manjša velika mesta torej, kjer mladi "ustvarjalni razred" ("creative class") najde dovolj kakovostno bivalno okolje za uravnotežen način življenja v medsebojni bližini in stiku z naravo. V megalopolisih si lahko namreč le še peščica "izbranih" privoščiti bivanje visoko nad večno senco kanjonov pod hipertrofiranimi nebotičniki ter vsaj na videz uživa trajno svetlobo in dominantne poglede nad morjem povprečja.

Sl. 1.4.3a: Boleča nesorazmerja med revnimi in bogatimi predeli mesta (Bombaj)

Sl. 1.4.3b: Ponekod le zid ločuje nepomirljiva nasprotja (Lagos)

Vendar se je vsesplošna kriza, ki sega od demografije do globalnega segrevanja, od sistemske represije do pomanjkanja hrane, od splošne apatije do zaostrenih vojnih stanj, končno pričela dotikati tudi "establishmenta". Celo politiki, ki so sicer naviti na kratek rok, morajo storiti kaj dolgoročnejšega za svoja mesta in njihove prebivalce, podobno pa velja tudi za gospodarstvenike, ki zaradi grozeče recesije pričenjajo, hočejo ali ne, spreminjati nekatere svoje prioritete. In čeprav sta trajnostni razvoj in ekologija tudi dobrodošli virtualni blagovni znamki, ki se trendovsko izkoriščata za maksimalizacijo učinkov, se bodo umetno sproducirane potrebe potrošniškega sveta kmalu začele razblinjati, če si ljudje ne bodo več mogli privoščiti dobrin elementarne eksistence, kot je (kakovostna) hrana. Etično delovanje in poslovanje mora prej ko slej postati imperativ za večino sveta, ne pa le za izjemne poskuse, kot je "pravična trgovina" ("fair trade"), ki skuša nerazviti svet spodbujati v lastni, avtohtoni produkciji ter mu vračati korektna sredstva za vloženo delo.

Sl. 1.4.4: Iz puščave je vzniknila fantomska, hipertrofirana naftna metropola (Dubaj)

2. LAHKOTNO STROKOVNO "DESKANJE" S PROBLEMATIČNIMI TRENDI

Ob skrb zbujujočem stanju stvari na našem planetu je v strokovnem smislu alarmantno tudi dejstvo, da problematično globaliziranje generirajo (ali vsaj podpirajo) tudi tiste silnice in trendi, ki za svoje ozke namene uporabljajo "blagovne znamke" velikih "arhitekturnih zvezd" in njihovih birojev ter partnerjev, saj so slednji nerefleksivno pripravljene sprojektirati skoraj kar koli za kogar koli. Ali morda le zato, da bi se vpisali v register "večnosti", ali le, bolj prozaično, zato, da bi bajno zaslužili? Takšne "generične" arhitekture dopuščajo, da za potrebe novih mest in infrastruktur tako rekoč čez noč padajo velika območja tradicionalnih kulturnih in urbanih krajin v manj razvitih deželah, s čimer se izgublja pestra raznolikost posebnih in prepoznavnih oblik bivanja iz različnih kultur in s tem tudi globlji antropološki vzorci bivanja, ki so se razvijali skozi čas. Naenkrat jih je treba nadomestiti z esperantnim "novorekom" večinoma repliciranih zahodnih urbanih oblik, ki prebivalce iztrgajo iz celovitosti njihovega kulturnega konteksta. Zavojevalske kulture so že od nekdaj nadzorovale širjenje svojega vpliva s pomočjo prostorskega obvladovanja oz. z zlorabo poznavanja prostorskih pricipov (ilustrativen in tragičen je primer nekaterih severnoameriških staroselcev, ki so jih iz krožnih zasnov njihovega kozmosa premestili v linearne kolibe in tudi s tem uničili njihovo kulturo; bližnji primer je naš Breginj, kjer so izjemne kamnite strukture "ogredov" in bivanje v skupnostih nadomestile atomizirane enodružinske montažne hiške s skupnimi socialističnimi hlevi ...).

Arhitekti, ki (zavestno ali ne) podpirajo takšno transformacijo in okupacijo prostora, s svojimi "uslugami" posredno podpirajo tudi diktatorske režime ali vsaj avtokratske voditelje, od brutalnega kitajskega komunističnega turbokapitalizma preko z naftnimi zalogami bajno obogatenih arabskih šejkov pa tja do afriških despotov, ki jih pri oblasti pomagajo vzdrževati prav razvite države s svojimi multinacionalkami. Etično prav tako sporno je za kraje, kot je Las Vegas, lažno mesto surogatov, imitacij in kiča, ki je zraslo na poslu s hazardom oz. igrah na srečo (torej z biznisom na račun hiperbogatih, naivnih in odvisnih), načrtovati in v njih graditi nekaj, kar še naprej generira problematičen trend, pa najsi bodo to pompozni prestižni hoteli za petičneže ali le v njihovih lažnih lupinah dizajnirani kvazikulturni muzeji "a la Guggenheim". Seveda pa je razlika med tem, ali za neko nedemokratično državo oz. sistem projektiraš in gradiš reprezentančno zgradbo, ki kot simbol slavi ideološko/kapitalsko manipulacijo (kot npr. pekinška TV), ali pa za njeno lokalno okolje načrtuješ (resno) ekološko naselje, ki pomaga dvigati zavest o drugačnem, trajnostnem ravnanju z gradnjo in okoljem nasploh.

Šele zdaj, ko sta Kitajska in Peking tik pred olimpijskimi igrami, lahko z intenzivno medijsko pozornostjo sledimo ne le kratenju človekovih pravic v (pre)naglo razvijajoči se državi, katere delež predstavlja petino svetovnega prebivalstva, temveč tudi odsotnosti elementarnih standardov kakovosti bivanja.

Sl. 1.4.8: Staro se čez noč umika novemu, bambus jeklu (Šanghaj)

Sl. 1.4.5: Ogrožene pokrajine miru in ravnovesja (samostan Ganden v Tibetu)

Sl. 1.4.6: Bleščeča mesta surogatov, simulakrov in kompilacij (Las Vegas/Pariz)

Sl. 1.4.7: Tone odvečnega jekla za ikono gospodarja pogledov (CCTV v Pekingu)

3. NEENAKOVREDNA PRERIVANJA (BITKE) MED MED JAVNIM IN PRIVATNIMI INTERESI

Tudi različne "resne" univerzitetne študije (pozneje izdane kot knjige) z "najboljših" svetovnih univerz (Harvard, MIT ...) in z "najboljšimi" svetovnimi mentorji (Koolhaas ipd.) na nekritičen, oportunističen način podpirajo problematične globalizacijske trende (npr. na temo univerzalnega vodnika po nakupovanju v "The Harvard Guide to Shopping" ali s fascinacijo z megalomanskimi urbanimi aglomeracijami v "Great Leap forward"). Podiplomski urbanistični študiji se lotevajo površnih študijskih ekskurzij s pretežno komercialnimi, aplikativnimi nameni, na katerih skušajo študentje s svojimi mentorji voditi instantne svetovalnice za "nevedne", s "kvazi zahodnimi" vrednotami zapeljane domačine (npr. pred leti na Piranskih dnevih arhitekture, lani pa ponovno na Orisovih dnevih predstavljena kitajska potovanja Berlagejevega inštituta iz Rotterdama).

Sl. 1.4.10: Vesoljska ladja iz titana, nasedla v majhnem, zaspanem mestecu (Guggenheimov muzej v Bilbao)

Sl. 1.4.9: Akademski cinizem, ki leže zlata jajca (Harvard Design School Guide to Shopping)

Pri teh pohodih je postala velikost ("bigness") vrednota sama na sebi, opevana pa ni le v publikacijah megalomanskih dimenzij in profanizirano izpraznjenih podob (npr. v S, M, L, XL ali v kopici še slabših ponaredkov), globalistične načrtovalce privlačijo predvsem monumentalna merila megalopolisov, letališč ali ogromnih objektov, kjer je človeško merilo že povsem izgubljeno. Ti "fly in, fly out architects", kakor jih imenuje Jan Gehl, borec za pešču in kolesarju prijazno mesto, tržijo priročne "masterplane" za eksotične megadestacije, pa tudi ekscentrične "ikonične" stavbe, ki bi lahko stale kjer koli. Pomembno je le, da generirajo izrazit ekonomski učinek, kot

Sl. 1.4.11: Precenjena simpatičnost konstrukcijskih tautologij in nesmislov (olimpijski stadion v Pekingu)

je to storil Guggenheimov "vesoljski" muzej iz titana, ki je kot abstraktna forma preletel kar nekaj svetovnih velemest in njihovih lokacij, preden je navsezadnje udejanjen "pristal" v obrobnem Bilbao. Mestece je s tem postavil na svetovni zemljevid destinacij množičnega turizma, spremembe, ki jih je v lokalno okolje prinesel ta "NLP" (UFO), pa se po

njem imenujejo kar "sindrom Bilbao". Te ekscesne hiše pa po navadi niso le tujek v svojem okolju oz. kulturi, temveč so tudi konstrukcijsko nelogične ter posledično materialno in energetske izjemno potratne. To velja tako za Gehryjev baskovski muzej (in še bolj za njegove mnogotere klone povsod po svetu) kot tudi za novi olimpijski stadion zvezdnega biroja Herzog de Meuron ali formalistični Koolhaasov televizijski "stolp" CCTV, slednja v propulzivni, olimpijski, v permanentni smog oviti kitajski prestolnici. V obe stavbi so vgradili na tone odvečnega jekla, da o drugih strukturnih neum(est)nostih sploh ne govorimo, zato se njuna cena meri vsaj v desetkratnikih primerljivih konstrukcij. Da je občutek za pravo mero res vsaj zamegljen, če ne že izgubljen, je potrdil pekinški utrinek predstojnika Berlagejevega instituta v zgoraj omenjeni prezentaciji; ko je stal pred na videz simpatičnim, skoraj dokončanim olimpijskim stadionom ("gnezdom"), je pomislil, da stoji pred Kolosejem sodobnega časa ...

Skoraj povsod so partikularni interesi zamenjali skrb za občo korist, medijsko podprte (tudi arhitekturne) blagovne znamke so prevpile kakovostne, a bolj anonimne avtohtone produkcije, privatne investicije pa daleč presegajo vlaganja v javno dobro mesta. To niti ne bi bilo tako hudo, če bi premožni investitorji demonstrirali relativno visoko bivalno kulturo, ki bi živela s svojim okoljem in mu vračala nekaj svoje presežne vrednosti. Vendar večinoma žal ni tako, z okoljem in s skupnostjo povezani sloji, tudi stari aristokrati s svojo vzgojo, so že dalj časa v defenzivni manjšini, zastavonoša razvoja je postala jara gospoda (t. i. "nouveau riches"), ki so (večkrat na sumljive načine) obogateli tako rekoč čez noč in so se o pravi, trajni kulturi in njenem poslanstvu v najboljšem primeru poučili na hitrih "instantnih tečajih". Odgovarja jim, da se vse prepusti zakonom trga, kar je pospešilo ne le deregulacijo načrtovanja, temveč tudi stroke nasploh. Sodobni "urbanist" tako ne odloča več, kam in pod kakšnimi pogoji se bo na kakovosten način umestilo v prostor smiseln program, temveč v taki klimi ponuja predvsem servilen servis kapitalu in politiki. Medtem pa arhitekt priskrbi le še kozmetični lifting bolj ali manj bleščeče lupine za slabo umeščene programe ter predimenzionirane vsebine in volumne, o katerih celoviti zasnovi in pojavnosti že dolgo ne odloča več.

4. DOM IN SVET: ALI SE JE VENDARLE MOGOČE IZOGNITI PONAVLJANJU NAPAK?

V Evropi je opisane degradacije stroke sicer manj in do nje prihaja v počasnejšem tempu, pa vendar so ti procesi značilni tudi za staro celino. Uvažamo ne le zmuzljivo neoliberalistično gospodarsko učinkovitost, temveč tudi njen izobraževalni in socialni sistem. Tudi na arhitekturnih akademijah in fakultetah so zato vse pomembnejše predvsem take vrednote, ki promovirajo načine, kako svoj produkt zapakirati in ga prodati, medtem ko so razbiranje konteksta, izvirna ustvarjalnost in pretehtana vsebina potisnjeni v drugi plan. Prišli smo tako daleč, da so pomembnejše učinkovite, pravočasne objave v trendovskih revijah (tudi če stavbe že po nekaj mesecih zamakajo in propadajo ali so celo nefunkcionalne) kot pa poln in trajn(ost)ni življenjski cikel za njihove uporabnike. Važno je priti do posla, z natečajem ali brez njega, pa čeprav na etično (in celo pravno) sporne načine, česar ne prakticirajo le veliki inženirski biroji v navezi z investitorji, temveč tudi sicer cenjeni in nagrajevani domači arhitekti. Tudi pri nas namreč

deluje "mini zvezdniški arhitekturni sistem", kjer so izbrani projektanti dobro povezani in preskrbljeni, in to tako s strani politike, gradbenih podjetij kot tudi arhitekturnih lobijev.

Na drugi strani država v prostorskem smislu že skoraj dve desetletji skrbi predvsem za slabo premišljen in umeščen avtocestni križ, v zadnjem času pa v navezi z investitorji načrtuje celo

Sl. 1.4.12: Medijsko zapeljevanje rado prevpije resničnost (Ljubljana)

sporne megakomplekse, kot je igralniški, in novodobni župani še naprej forsirajo ekspanzivne širitve mest, ne da bi jim najprej poskušali zaceliti notranje rane. Kljub jasnim evropskim usmeritvam so novogradnje še zmeraj kapitalsko zanimivejše in donosnejše kot celovite prenovne, pri čemer kulturološki in ekološki vidiki skoraj nikogar ne zanimajo. Niti uspešne tovarne niso več "svete", potem ko jim umetno znižajo vrednost, jih novi lastniki kupijo in kmalu ukinejo, na njihovem zemljišču pa zgradijo kaj bolj donosnega, zadnje čase predvsem stanovanja. Vsak drugi investitor, ki najde parcelo v Ljubljani, že kar a priori razmišlja o največji možni izrabi zemljišča, torej o stolpnici, in to ne glede na okoliški kontekst, mestna uprava, njeni načrtovalci in načrti pa mu to seveda omogočajo. Namesto da bi naselje s svojimi prostorskimi akti določalo pogoje, pod katerimi naj se smiselni programi in kakovostne arhitekture umeščajo v posamezne prostore, permisivno dopuščajo vsakršne posege v smislu "laissez faire" liberalizma. Po takih naj bi le v središču naše

prestolnice v bližnji prihodnosti zraslo kar nekaj občutno predimenzioniranih kompleksov, kot so Kolizej, Tobačna ali Emonika. Prvi pod sloganom "novega kulturnega srca Ljubljane" le dvesto metrov od modernizirane državne Opere ponuja novo in kot paradizično oblikovano rdečo operno-koncertno dvorano. Za njo se skrivajo tako poslovni prostori kot tudi konjunktorna stanovanja. Slednja bi večini potencialnih prebivalcev ponudila tudi enkratne vedute na ljubljansko silhueto z gradom vred, medtem ko bi jih ostalim meščanom iz pomembnih prostorov in smeri (npr. s Celovške) za vedno zaprla.

Sl. 1.4.13: Ko novogradnja hoče prevpiti ključne mestne vedute in simbole: stanje pred in potem (prvonagrajeni predlog za novi Kolizej)

Sl. 1.4.14: Gradnja v višino: kako iz parcele iztisniti maksimalen dobiček (natečajni projekti za Tobačno v Ljubljani)

5. POGLOBITEV ŽELEZNICE KOT URBANISTIČNI IMPERATIV LJUBLJANE

Prenovo kompleksa Tobačne tovarne, za katerega je bil med omenjenimi tremi primeri edini razpisan javni natečaj, je investitor prav tako pogojeval z izjemno gostoto, ki je natečajniki, ki so na tako igro pristali, niso mogli rešiti drugače kot z gostim grozdom nebotičnikov. Kako bodo v senci teh velikanov, katerih zasnova spominja na Savsko naselje, živeli prebivalci okoliških vilskih naselij, se ne vpraša nihče.

Najhuje pa je s kompleksom Emonike, oglaševanim kot "naslednja postaja prihodnosti", ki ne izstopa le s svojo preveliko gostoto, programsko neumestnostjo (osnova naj bi bil nov nakupovalni center) in res banalno arhitekturno zasnovi. Megalomanski projekt, ki so ga uvozili iz kataloga konfekcijske komercialne arhitekture, je bil v fotomontažah simptomatično vgrajen v anonimno, univerzalno pokrajino, ne pa v konkretno in značilno okolje Ljubljane. Tipičen globalizacijsko profitni projekt se prodaja kot trojni "P" ("private-public partnership") oz. projekt javno-privatnega partnerstva, saj privatnega investitorja servilno podpirata tako država kot tudi mesto. Slednjemu je že prej uspelo, da je obveznost javnega natečaja za to strateško izredno pomembno lokacijo spretno izbrisal iz odloka o zazidalnem načrtu, zato je bilo naročilo lahko izvedeno neposredno. Ob vseh omenjenih manevrih pa je najhuje to, da se nobeden od treh partnerjev pri projektu ne zaveda njegovega ključnega problema, njegovega tako rekoč največje strukturne in fenomenološke napake. Ta se skriva v dejstvu, da naj bi projekt do-

Sl. 1.4.15: Tiri na površini: mesto nepovezano, površine neizkoriščene (Železniško središče v Ljubljani)

Sl. 1.4.16: Nerešen problem poglobljanja železnice gosti kaos v mestu (Vilharjeva v Ljubljani)

končno onemogočil poglobitev železniških tirov v središču mesta, slednja pa predstavlja v urbanističnem smislu prvi in usodni imperativ celovite reurbanizacije širšega mestnega jedra prestolnice. Z izgradnjo tega kompleksa bi zelo verjetno dokončno pokopali skoraj stoletne sanje arhitektov, urbanistov in prebivalcev Ljubljane, da se z umikom moteče infrastrukture pod zemljo mesto lahko ponovno poveže in s tem zaceli svoje najgloblje rane. Poglobitev ne bi le odprla ogromnih zazidljivih površin na najprestižnejših lokacijah sodobnega centra mesta, temveč bi le v ožjem središču povezala tudi kak ducat slepih, pretrganih ulic in s tem vzpostavila pretočen promet. Ponovno bi se vzpostavil tudi vitalen pretok med zgodovinskim jedrom in Tivolijem z Rožnikom vred (seveda bi vzporedno z železnico poglobili tudi Tivolsko in jo verjetno nadomestili s podzemno povezavo med Trgom MDB, Frankopansko in Lihartovo, s čimer bi se sklenil tudi eden od notranjih mestnih obročev).

Poleg Emonike pa se zadnja leta načrtujejo tudi drugi sporni kompleksi in palače, ki izhajajo iz "statusa quo" – tj. železnice na površini – in se zato ne morejo izogniti strukturnim napakam že v samem izhodišču. Tik nad obstoječo pozidavo ob Masarykovi, ki je že sama bistveno prezasičena in za bivanje neprijazna, naj bi na drugi strani ulice v izjemno ozkem pasu, z obeh strani obdanem s koridorji infrastukture (ter brez javnega predprostora), zgradili izrazito linearno sodno palačo, poleg pa še poslovno-stanovanjski kompleks na območju bivše tovarne Veletekstil. Severno od predimenzionirane železniške harfe so z analognimi "plašnicami" izvedli problematičen vabljeni natečaj za Vilharjevo, še absurdnejši pa je bil (ponovno vabljeni) natečaj za novo železniško postajno dvorano, ki naj bi jo gradili etažo nad (!?) tiri. Kaže pa, da naj bi na potencialnem območju za poglobitev železnice (prav v izteku "državniške osi", ki poteka od vlade preko Trga republike in parlamenta) navsezadnje stal tudi kompleks džamije ...

Odločitev za poglobitev bi po eni strani presekala tako parcialno, škodljivo načrtovanje najzanimivejših mestnih površin, v širšem, strateškem smislu pa bi celovita notranja izgradnja mesta na območju poglobljanja preusmerila prevelike apetite in pritiske raznih lobijev za nadaljevanje ekspanzivne širitve mesta navzven v okolico. Kapital bi se, namesto da požira kulturne krajine in naselbinska jedra v ljubljanski okolici, usmeril v dvig kakovosti in urbanosti znotraj mesta samega.

Sl. 1.4.17: Darilo globalizacije: vsestransko ignoriranje konteksta (kompleks Emonika)

6. ZAGOVOR ZAŠČITE IN RAZVOJA SVETOVNE IN EVROPSKE NASELbinske TRADICIJE

Kritični Evropejci s svojo zgodovinsko zavestjo in dinamičnim ravnovesjem med tradicijo in invencijo moramo (p)ostati "svetelnik sveta" tudi v smislu urejanja prostora, varovanja ključnih urbanih, ruralnih in krajinskih vrednot ter iskanja izvirnih modelov bivanja, ki izhajajo iz naših tisočletnih izročil. (P)ostati moramo tudi dober zgled za uravnotežen odnos med urbanim in naravnim prostorom, med kvalitetami kulture in nature, med posebnostmi mesta in vasi. Ne smemo dopustiti, da se problematični vzorec katolične suburbane civilizacije, ki že marsikje predstavlja prevladujoč model poselitve, kot rakasto tkivo razraste po vsej Evropi, po celem svetu. Da kakofonična morfologija "urban sprawla" postane modus vivendi za naše otroke in vnuke ter da se njen iritirajoči hrup neslišno pretihotapi tudi v formirajočo se življenjsko percepcijo. Osveščeni predstavniki stare celine moramo ne nazadnje (p)ostati tudi pionirji pri celoviti zaščiti okolja in preventivi pred katastrofičnimi planetarnimi scenariji. Njeni prebivalci moramo znati na razumevajoč način, z zmožnostjo empatije, pomagati in svetovati tako manj razvitim kot tudi manj srečnim na naši zemlji. Navsezadnje je procese okupacije, kolonizacije in eksploatacije drugih celin in svetov od novega veka naprej spodbujala in vodila prav Evropa. Danes je čas, da se za resne napake naših prednikov – tako v razmišljanju kot tudi delovanju – oddolžimo in na ta način pripomremo k bolj uravnoteženi porazdelitvi dobrin in razvojnih možnosti po vsem svetu.

Prav zato predstavljajo zgodbe majhnih, podeželskih mestec kjerkoli na svetu zgodbe o drugačnih, boljših možnostih ne le za vse tiste, ki danes slepo hlepijo po navideznih možnostih megalopolisov in migrirajo vanje z vsega sveta. V takih mestecih se lahko odpre več prostora in potencialov za kakovost ustvarjalnega bivanja v sozvočju z naravo, ljudmi in tradicijo kot pa v prezasičenem in po interesnih fevdih

Sl. 1.4.18: Pretresljivo nasprotje med zgodovinskim in industrijskim mestom (Benetke in Marghera)

Sl. 1.4.19: Izvirna arhitekturna in socialna reciklaža za brezdomce (Rural studio v Alabami)

Sl. 1.4.20: Brezličnost avtomobilizirane suburbije se seli tudi v Slovenijo (Maribor)

razparceliranem velemestu. Dandanes, ko je praktično ves svet prepreden z nevidno, a izjemno pomembno informacijsko mrežo, kraj bivanja ni več tako relevanten, kot je bil še pred sto leti. Če si takrat hotel biti v stiku z vrhunsko umetnostjo ali znanostjo, si pač moral vsaj na študij, če ne že na izpopolnjevanje v enega od kulturnih središč Evrope. Danes lahko najdemo propulzivne razvojne in umetniške centre "moči" tako rekoč kjer koli; od imperialnih epicentrov pa do marginalnih perifernih leg, impulzi preživetja se zbirajo iz različnih leg in okolij. Pozitivna zanimivost vsepovezanega globalnega sveta pa je dandanes prav gotovo tudi v dejstvu, da občinstvo dominantnih kulturnih diskurzov lahko sledi majhnim nacionalnim ali regionalnim produkcijam na kateremkoli področju kulturne in umetniške dejavnosti. Ob tem vsega naveličani in izčrpani zahodni trg, če to le hoče (u)videti, lahko ugotovi, da bolj sveži, izvorni in relevantni umetniški izrazi, sporočila in izpraševanja zadnje čase prihajajo prav od tam – z roba, s strani, iz periferije. Če pogledamo le najbolj razširjeni medij, film, lahko kmalu ugotovimo, kako izpraznjena je kapitalsko in količinsko najmočnejša produkcija sveta, Hollywood, in kako presenetljivi so odgovori, ki jih na bistvena življenjska vprašanja ponujajo npr. afriški ali iranski, južnoameriški ali evropski, danski ali romunski filmi.

Podobno stanje je v arhitekturi; manjši biroji v težkih okoliščinah in z zahtevnimi, tudi kompleksnejšimi nalogami so praviloma izvirnejši in realnejši od virtualnih arhitekturnih megatovarn. Razen za nekatere projekte izvenserijskih dimenzij in programov so npr. v bližnji Avstriji mladi arhitekti iz Vorarlberga kulturno veliko relevantnejši od vesoljskih Coop Himmelb(l)aua, v Veliki Britaniji Urban initiatives bistveno bližje novim načinom snovanja od tehnicističnega Fosterja, v ZDA Rural studio neprimerljivo zanimivejši in raznolikejši od konfekcijsko ponavljajočega se Gehryja. Podobno je seveda tudi pri nas ...

7. PRINCIPI PROSTORSKEGA JEZIKA: SPOROČILA IZ SREDIŠČA SLOVENIJE PROTI NJENIM ROBOVOM

Kompleksni, a hkrati preprosti principi "prostorskega jezika" so ponekod bolj, drugje manj izraziti in posebni, svojim prebivalcem pa so vedno omogočali jasno orientacijo in identifikacijo v prostoru. Branje prostora, ki je bilo neposredno in simbolno hkrati, je predstavljalo v preteklosti del kulturnega komunikacijskega oz. informacijskega sistema/jezika, ki je bil del obče zavesti in duha časa. To celostno vedenje se je v novem veku, po renesančnem kopernikanskem obratu, pričelo počasi in postopoma izgubljati, dokler ni znanstvena, mehanicistična civilizacija v 20. stoletju skoraj popolnoma prekinila z njim. V zadnjih dveh desetletjih prejšnjega stoletja smo začeli v krogu prijateljev v medsebojnem ustvarjalnem polju te stare, pozabljene modrosti ponovno razbirati in odstirati ter jih prenašati v naše stvaritve.

Ustavimo se vsaj na kratko pri enem od ključnih principov, ki določajo naravo posameznega mesta. Gre za arhetipski dialog, za prastaro dramo med komplementarnimi nasprotji, ki se manifestirajo na

Sl. 1.4.21: Izjemne scenografske plasti prostorskega konteksta Ljubljane

različnih ravneh mesta: med urbanim in naravnim, trdnim in mehkim, vidnim in nevidnim, "moškim" in "ženskim" principom ... Ti se odstirajo v dinamičnem, spreminjajočem se ravnovesju na vedno znova edinstven način tako rekoč v vsakem naselju, ki je še ohranilo bistvene sledove svojega izvornega prostorskega zapisa (v konkretnem delu prispevka zato predstavljam štiri manjša slovenska mesta in različne projekte zanje).

V Sloveniji je sicer že Ljubljana malo večje podeželsko mesto, ki ga v topografski podobi formirata dva zelena griča s svojim zaledjem, grajski grič z Golovcem in Rožnik s Polhograjskimi dolomiti. Tako za poglobljeno kot tudi

Sl. 1.4.22: Mesto kot prostorski organizem, ki je nadgradil naravne danosti (foto: M. Krivic)

Sl. 1.4.23: Mojstrov vpogled v sredico zidu ter onkraj zidu proti Krimu (Rimski zid na Mirju v Ljubljani)

za hitro "diagonalno" branje mesta je najbolje ubrati kar prečno pot med obema naravnima vzpetinama. Od dominantnega, reprezentančnega Ljubljanskega gradu, ki obvladuje skalo grajskega griča in razkriva koncentrični pregled nad mestom, prečimo sredico mesta tja do nižjega Tivolija s Tivolskim gradom, njegovo umetnostjo, gozdnim zaledjem in vodnimi (iz)viri, ki vpeljujejo (v)pogled v naravo intuicije.

V Ljubljani se pri prečenju po tej občutljivi liniji, smeri nekdanjega rimskega Decumanusa, ki nakuza tudi prelom med geološko trdnim, suhim alpskim severom ter mehkim, mokrim barjanskim jugom, odpirajo izjemni pogledi tudi v nanjo pravokotnih, prehodnih smereh čez kotlino. Te usmeritve nekdanjega Carda nas vzdolž vzporednih ulic mimo dolge vrste stavb v osnih pogledih zvabijo v presenetljive "ontološke" perspektive, katerih "crescendo" se ne izteče le v izgubljeni praznini bežiščnice, temveč v belo zasneženih vršacih Kamniških Alp. Ti pogledi na mogočno pokrajino, ki nas lahko spomni na prastaro "boginjo", ležečo onkraj kaosa današnjega betonskega stremljenja, v nas bržčas evocirajo nezavedni spomin na v slehernem trenutku prisotno bližino transcendence, morda koga celo na pradavni motiv "kozmičnega rojstva", ter hkrati na zavest, da smo kljub hitremu brzenju skozi minljivo urbano okolje vpeti tudi v širši, večnostni kontekst narave, da smo kot bitja del vesoljne celote.

Za razliko od teh velikih "zunanjih" osi mesta se v začetku omenjena "notranja" prostorska os Ljubljane "prelomi" prav na Prešernovem trgu, ki predstavlja osrednji javni, odprti prostor naselja. Ali bolje rečeno, tu, v osrediščenju "urbasa", se najkrajša vezna pot med naravnima gričema okoli krožnega članka trga "previje" ter hkrati sreča z drugimi potmi, smermi in reko, ki vstopajo v središče. Historično izhodišče tega trga in njegovih skulptur ter mostov so pomagali urediti trije največji mojstri slovenske arhitekture 20. stoletja – Plečnik, Fabiani in Ravnikar.

Prvi med njimi je v nasprotni smeri, na Mirju, v južnem obzidju rimske Emone, ki ga je občutljivo prezentiral, nadgradil in spremenil v izjemen park z lapidariji, odstrl fragment njegove sredice in vanjo

zapisal na videz preprosto sporočilo: vpogled v rimsko konstrukcijo zidu z vlitim jedrom "emplekton". Skozi polkrožno znižano zarezo v zidu se v ozadju v osi ulice prikaže mogočna, nad horizontom odprtega zidu dopolnjujoča kopa zelenega Krima. S kančkom dodane domišljije (ali humorja) jo lahko beremo tudi kot virtualno ("sveto") os, ki že z imenom pove, v katero smer nas vodi: skozi Plečnik namreč odpira pogled "k-Rim-u", v času zgrajenega obzidja nesporni prestolnici sveta. Veliki mojster je nekje drugje zapisal, da imamo mi, Slovani, svojo izvirno moč, a da moramo še večkrat tudi v Rim ponjo ..., a je pozneje na poti po etruščanskih krajih odkril globlje sorodnosti s to duhovno razvitejšo staroselsko civilizacijo, ki jo je dominantni Rim podjarmil in od nje prevzel večino njenih dosežkov. Menil je celo, da imamo z Etruščani skupne korenine, zato lahko odstrto jedro omenjenega zidu, ki ga (kot tudi jedro rimskega znanja) predstavi arhitekt, prepoznamo tudi za etruščanskega. Čeprav se nekaterim še vedno zdi, da je prihod naših prednikov na Slovensko odprto vprašanje, nam je lahko v ponos, pa tudi v podporo naši samozavesti, da so tu vztrajali in preživeli, ne da bi osvajali, ter da imamo Evropi in svetu marsikaj pokazati in povedati. Časi so se od takrat namreč bistveno spremenili in utrujeni "Zahod" se prihaja vse bolj "napajat" k vitalnemu "Vzhodu".

8. MODERNISTIČNA IN POSTMODERNA PROJEKTANTSKA ODTUJENOST OD RESNIČNOSTI

Konec osemdesetih smo zaradi ugotovitev o resnosti vsestranske, predvsem pa prostorsko-ekološke krize, začeli iskati drugačne, celovitejše, ne le klasično projektantske poti za reševanje zapletenih, večplastnih problemov prostora in časa. Vzporedno s temi iskanji je naraščala tudi zavest o potrebi po neposrednejšem metodološkem pristopu k branju, načrtovanju in projektiranju prostorskih struktur. Modernistično odtujena distanca od resničnosti lokacije in ljudi, ki z njo živijo, s katero so se množično mobilizirali in okupirali evropski teritoriji po drugi svetovni vojni, je v mesta prinesla kup problemov, tako v smislu stika s tradicijo, izgube merila, orientacije in socialnega veziva skupnosti. Nove hiše ne le da so kot ladje prosto "zaplavale" v prostoru, v katerem ob izgubi ulice en meter naenkrat ni pomenil nič več, temveč so se kot abstraktni geometrijski vzorci na papirju koncipirale kot cela mesta. Stavbe, vse večji bloki in tudi soseske so v skladu s skoraj slepo vero v tehnološki in znanstveni napredek postali "stroji za bivanje". Njihovi ustvarjalci so se ob tem vedno redkeje spuščali v posebnosti posameznih lokacij, rešitve so postajale vse bolj univerzalistične, vse bolj podobne ena drugi. Človek je v teh čustveno hladnih, percepcijsko skromnih, oblikovno repetitivnih ambientih izgubljal merilo in orientacijo, zato se je v njih še najlažje znašel v stroju – avtomobilu. Hitrost in mobilnost sta postali pomembni merili pri koncipiranju in doživljanju urbanega okolja, prebivalec s svojimi prostori srečevanja pa je bil vse bolj potisnjen na rob. Dominantni prostor mesta je postala cesta, medtem ko so se ulica, trg in park umaknili v "ropotarnico zgodovine", v opuščena in opustošena stara mestna jedra.

Sl. 1.4.24: Melanholična praznina abstraktnega, modernističnega mesta (Brasilia)

Tudi prebivalci, s katerimi bi se bilo o njihovem (obstoječem in bodočem) bivališču smiselno pogovoriti, so bili vse redkeje vključevani v ustvarjalni proces. Projektanti (urbanisti ali arhitekti) so v svoji (pre) samozavestni drži stali na okopih svojih pogledov in birojev, ne da bi bili pripravljene pogledati bližje (ali globlje) v življenje konkretnega mesta ali skupnosti. S takim pristopom so se odtujili od svojega elementarnega poslanstva in od tistega, za katerega naj bi razmišljali, sanjarili in gradili, od sočloveka.

Čas t. i. postmoderne je v ahistoričen iztek 20. stoletja sicer poskušal

vnesti nekaj zgodovinskosti, vendar večinoma na zelo površen, promocijski, imagološki način.

Ob prodiranju na Vzhod in hkratnem sesutju socializma je propulzivni korporativizem potreboval udarne, eklektične in lahko prepoznavne statusne simbole, da je lažje vpeljeval in oplajal svoje posle. Povsod po svetu so pričele rasti modernizirane imitacije historičnih slogov, neprepričljive tako po svojem arhitekturnem izrazu, jeziku kot tudi substanci. Najraje in najlažje so jih absorbirala prav okolja s pomanjkanjem zgodovinske zavesti, premalo tehnološke razvitosti in odsotnostjo demokracije.

Pri nas lahko te razvojne faze na kulturno specifičen, a pomenljiv način razbiramo skozi simptom individualne, stanovanjske hiše. Časi modernizma (ali bolje modernizacije) so s prenašanjem površnih, poceni atributov proletarske mestnosti v predmestje in na deželo generirali neki obči, stereotipni model slovenske prostostoječe stanovanjske hiše, ki se ni odzival na prav noben kontekst. Ne na regionalni (uravnilovka od Prekmurja do Obale) ne na strani neba (kocka z enakimi odprtinaми in balkončki na vse štiri strani neba) ne na stik z okolico (proletarsko-kmečke palače z visokim pritličjem), niti na razmerja tlorisa (večinoma približen, a nikoli točen kvadrat) ali volumna nasploh ne (širitev bolj v vertikalo kot v horizontalo), tudi ne na naklon strehe (nedefinirano skromen, z valovito ploščevino), velikost hiše (vsaki generaciji dodatna etaža) ali njeno barvo ("ubito bela", s "sadolinskimi" ograjami), kaj šele na splošen izraz arhitekture (anonimen, sterilen, brezizrazen). Z vrnitvijo (turbo)kapitalizma (in v časih zapoznele, "ljudske" postmoderne) so se tudi Slovenci "osvobodili" zavor, vendar žal občutno preveč in še kar naprej v maniri samograditeljstva. Našo pokrajino so po osamosvojitvi preplavili atributi blaginje (prenapihnjene kvazi "vile"), statusa in "imidža" (stebri in balustra-

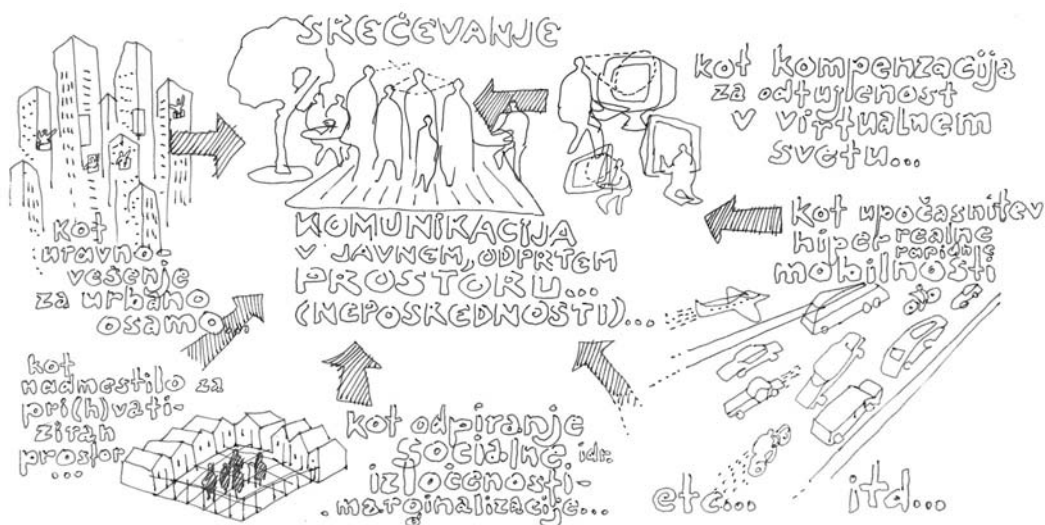
Sl. 1.4.25: Ironizirani kolaž(kolač) preobloženega postmoderne prostora (Piazza d'Italia v New Orleansu)

Sl. 1.4.26: Obup(a)na realnost stihijske stanovanjske gradnje pri nas

Sl. 1.4.27: Statusno koketiranje z atributi spregledane preteklosti

Sl. 1.4.28: Srečevanja v osrediščju odprtega javnega prostora

de), novorojene individualnosti (barvne kombinacije, ki so vizualni šoki) ter ponovno odkrite "kvazi" historičnosti (gradiči in stolpiči).

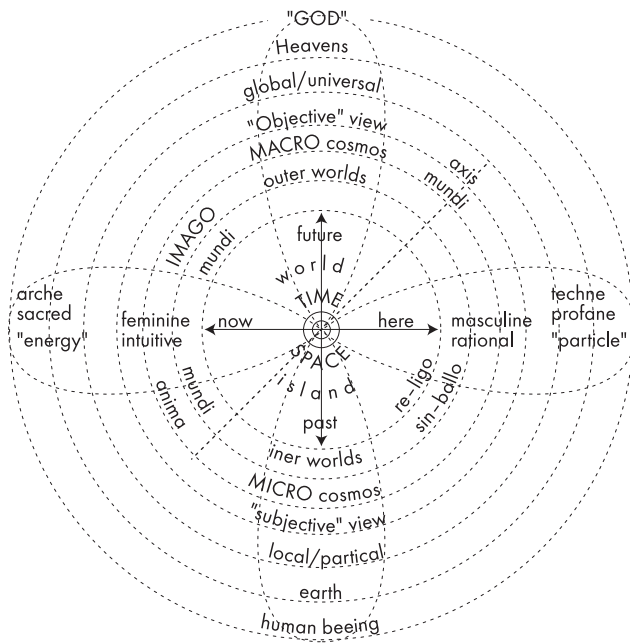
9. DEJAVNI (V)POGLEDI V PROSTOR: CELOVITE METODOLOGIJE PROSTORSKIH DEJAVNIC

Pri zdravljenju od takih eksperimentov smo se oprli na tradicijo in iz nje črpali na sodoben, izviren način. Teoretsko oporo nam je pri tem predstavljal tudi Framptonov "kritični regionalizem", ki je zagovarjal tezo, da je za preživetje civilizacije avtonomnim kulturam treba ohraniti stik s svojimi izvori, a morajo hkrati postati tudi moderne. Morda navidezen paradoks, v bistvu pa tisti temelj, iz katerega zrastejo ravnovesne lege, tudi pri arhitekturah. Stavbe, ki občutljivo iščejo v tej smeri, niso niti mimetično ali folklorno historične niti ekscesno drugačne ali fetišistično tehnološke, temveč predstavljajo organsko sintezo najboljšega (iz kulture, lokacije, konteksta, klime, programa, ljudi ...), iz česar so črpale v kreativnem procesu.

Za take stvaritve in tak strokovni odnos, ki je poskušal preseči vse prej opisane probleme in zagate sodobnega, odtujenega projektiranja, pa se je bilo treba vrniti med ljudi, v prostor sam, na sam kraj, v tisto torišče, kjer so se problemi sodobnega mesta porodili, kjer so se pričele razvojne blokade. Treba je bilo najti pot k vzroku, da bi lahko zacelili posledice. Torej smo se odpravili v izvorni prostor srečevanja, neposredno med ljudi, na trg, na agoro, v sredico polisa, na "plac". Raziskovanje kraja in delovanje v njem v skupaj z njegovimi prebivalci – se je moralo dogajati "in situ". V tem smislu smo raziskovali,

Sl. 1.4.29: Živa začasna naselja na poletnih šolah arhitekture

Sl. 1.4.30: Stik z govornico risbe, ideograma, miselnega vzorca

skupinah – najprej seznanjali s kulturnim in prostorskim kontekstom vsakokratne dežele, regije, pokrajine, mesta ... ter se šele potem odločali, kaj tam in zanje lahko storimo. Naši kreativni odgovori so po eni strani vedno izhajali iz konteksta, v katerega smo kot gostje prispeli za kratek čas, po drugi pa seveda iz naše specifične izkušnje, ki smo jo kot ustvarjalci in prebivalci drugačne kulture prinesli s sabo. To je pomenilo stvaritve in sporočila, ki so bila zavezana kraju in ljudem, bila so "site specific", a so v sebi hkrati nosila neko univerzalno matrico, s katero se je lahko identificiral vsak. A poletne šole za evropske študente arhitekture so pomenile tudi (za nekatere pa predvsem) šolo življenja, v kateri naši končni projekti in izdelki niti niso predstavljali bistvenega dela izkušnje. Najpomembnejši za osebno izkušnjo posameznika, ki jo je s sabo odnesel domov, je bil proces sam; proces srečevanja, pogovora (z besedo, risbo, fotografijo, dogodkom, "instalacijo" itd.), raziskovanja, torej potovanja skozi prostor in čas. To vzajemno dihanje, ki smo ga medsebojno delili, je pomenilo tudi oddih od celoletnega, intenzivnega študijskega leta, njegovo dopolnitev in kompenzacijo hkrati. Marsikateri fakultetni akademizem je lahko namreč zelo naporen, pa tudi duhamoren, predvsem pa odtrgan od realnosti, njenih problemov in človeške topline. A bodi o tej epizodi dovolj, v kontekstu pričujoče knjige in moje teme v njej so podobne, a tudi bistveno drugačne vrste delavnic, ki smo jih v krogu prijateljev zastavili doma, v Sloveniji, še pomembnejše.

10. POMOČ MESTOM: PARTICIPATORNI HOLISTIČNI LABORATORIJI NA KRAJU SAMEM

Ko smo razmišljali o tem, kako svetovati ljudem, krajem in skupnostim v naši majhni, lepi, a prostorsko slabo urejeni deželi, se je nekako za naravno in logično pot in hkrati prvi korak pokazala vrnitev v kraje, kjer smo preživljali svojo mladost. Tam, kjer te ljudje že poznajo in zato nisi zgolj tuji strokovnjak, ki prihaja domačinom "pamet solit", prebivalcem ponudiš s strokovnim vpogledom oplemeniteno branje kraja ter na njem temelječo dolgoročno vizijo prostorskega razvoja. S prijatelji iz odprtega kroga, z Jankom in Iro, pa tudi z Natašo, Urošem in Andrejo, Mihom in Katro, Alešem in Vanjo, Darkom in drugimi arhitekti in urbanisti smo se v začetku devetdesetih zato odpravili najprej v Gornjo Radgono in potem še v Bovec, v kraja, kjer sem prebil prva leta svojega življenja. Z nami so bili skoraj vedno tudi prijatelji umetniki iz poznejšega društva Sestava: Žiga, Vesna, Jiri in ostali, pridruževali pa so se nam še znanci in prijatelji iz kroga krajijskih ar-

posebej ali v krogu prijateljev, drugačne, participativne oblike strokovnega in človeškega srečevanja v prostoru in času. V mednarodnem kontekstu so podoben način dela imenovali "workshop", v domačem pa "delavnica". Glede na izvirnost našega pristopa in potrebo po pomenski korekturi smo obe dikciji preimenovali: tujo v "work-share", domačo pa v "dejavnico". Preizkusil sem obe izkušnji te neposredne, komunikativne metodologije, mednarodno in domačo, po svoji naravi sta bili sicer različni, a obe zelo zanimivi, spodbudni in odpirajoči probleme in duha hkrati.

Na mednarodni sceni sem ta način dela preizkušal na poletnih evropskih šolah arhitekture EASA (European architecture student's assembly), najprej kratko kot študent v letih 1983 in 1984, desetletje pozneje pa skupaj z Natašo kot slovenski mentor skupaj sedemkrat (med 1993 in 2003). Vsako leto znova smo se s skoraj petstotimi študenti iz cele Evrope znašli na precej eksotičnih lokacijah (v opuščeni vojašnicah, trdnjavah, na degradiranih območjih, za to priložnost transformiranih vlakih, pristaniščih, šotoriščih v naravi itd.). Na teh smo morali najprej ustvariti elementarne pogoje za bivanje, prava temporalna naselja, ki so vsebovala vse nujne prostore in funkcije za delovanje naše začasne skupnosti. Tudi delo in opravila v njih smo si razdelili enakovredno in ciklično, brez hierarhije in protekcije, mentorji prav tako kot študentje. Potem smo se – vsaj v najinih

hitektov, ekologov, oblikovalcev, arheologov, antropologov ali geografov. Delavnice, ki sta jih sofinancirala občina in država, so po navadi trajale en teden. Teden dni intenzivnega raziskovanja, srečevanja, pogovarjanja in risanja je bil kratek in dolg čas hkrati. V njem smo na dodatna predavanja vedno vabili zanimive profesorje ali strokovnjake različnih področij iz regije, ki so nam pomagali osvetljevati in razumeti različne problematike iz raznolikih zornih kotov. Vzporedno s strokovnim delom je potekala intenzivna komunikacija s prebivalci kraja in njihovimi predstavniki: vodstva, pogovori in okrogle mize, na katerih so tudi oni igrali pomembno vlogo. Na ta način smo mesto spoznali tudi od znotraj. S pozitivno in povezujočo sinergijo smo skupaj s prebivalci in upravljalci kraja zarisali jasno pot k njegovim razvojnim ciljem.

Na ta način smo skupaj dobesedno potovali skozi prostor in čas majhne in pregledne Slovenije ter po krajih, kjer se je vse skupaj začelo, pozneje svetovali še nekaterim manjšim naseljem pa tudi večjim mestom, kot je Maribor (tam je tri zaporedne delavnice v okviru izdelave mestnega načrta vodil Uroš). Bili smo podobni živemu laboratoriju, ki se je interaktivno, terapevtsko ukvarjal s problemi krajev, v katere se je podal. Potem ko smo zbrali in pregledali anamnezo in podali natančno, diferencirano diagnozo, smo za naselje z okolico predpisali še celovito terapijo. Prebivalci so naš skupni polilog in odkrivanja prostorske resničnosti večinoma zelo dobro sprejeli. Odstirali smo jim neznane plasti njihovega mesta, ki so ležale skrite v vsakodnevnem, nezavednem doživljanju prostora, skozi katerega so se gibali. Ob tem smo z imanentno naravo prostora vedno odpirali tudi širše, interdisciplinarnе plasti resničnosti: od uvidov žive antropologije do trajnostnega turizma, od lokalne ekologije in ekonomije do biodinamičnega kmetijstva. Marsikateri avtomati-

Sl. 1.4.31: V dejavnice se vključuje tudi najmlajše: tu se vzgoja prične (slikanje svojega mesta)

Sl. 1.4.32: Slikar povabi slehernega v uskladitev svoje vesti in javnega delovanja

Sl. 1.4.33: Dejavno sodelovanje domačinov je ključno (primer pesmi)

ZIDARJU SE KO ZIDA,
NEPOMEMBEN KAMEN VTIŠNE V DUŠO.
ŠE V SANJAH,
KI SO PRIBEŽALIŠČE PRED NESKONČNIM DELOM,
MU UTRIPA ŽILA KREMENICA NA NEMIRNIH PRSIH,
ČASTEČ OGOROMNO MOČ BOGA ZEMLJE,
OD KATEREGA SE JE ODKRUSIL.

IN KO SE ZJUTRAJ ZAKOPLJE V SVOJE ODDALJENO POČETJE,
SE ZIDOVÍ, KI JIH ZIDA, SESIPAJO,
SE MALTA, VEZIVO, KI GA MEŠA, PRŠEČ OBRAČA V NEBO,
SE ZIDAKI ZLAGAJÓ NAZAJ V DROBOVJE ZEMLJE,
SE VSAK ZAMAH KLADIVA OBRAVNAVA KOT GLASBA,
KOT ZADEVA, KI JO BREZ USPEHA VATLI, OBRAČA IN MERI

SE CEL BOŽJI DAN NEUSMILJENO NADALJUJE ČIŠČENJE
PODOB, OBJEKTOV, ROBOV, REČI

DOKLER RASTOČA PRISOTNOST SPREMLJEVALCA IZ SANJ
NE ZAČNE GOVORITI SAMA OD SEBE
GOSTOBESEDNO, NADLEŽNO IN UPREDMETENO

GOL STOJI, SREDI GOLE POKRAJINE, ZIDAR,
Z GOLIMI, OKROGLIM KAMNOM POD STOPALOM.

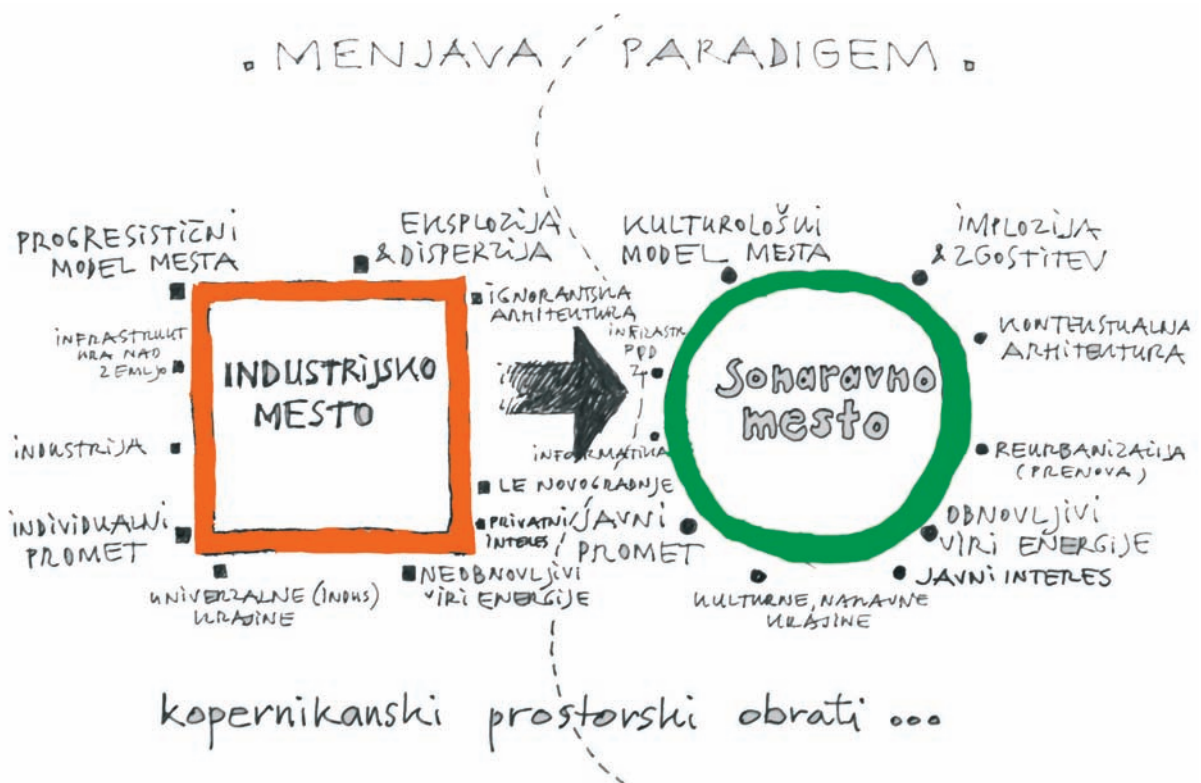
ERIK

tizirane samoumevnosti so prebivalci ozavestili in zato postali ponosnejši na svoj kraj, se z njim globlje identificirali. Težje je bilo z občinskimi upravami, ki so morale upoštevati tudi kratkoročne, politične cilje, zato so po potrebi prezrle dolgoročne, strateške cilje uravnoteženega razvoja. V lokalnih skupnostih bi morali biti prisotni tako rekoč permanentno, da bi lahko opozarjali in sproti snovali, kar pa seveda v praksi ni bilo mogoče. Žal je bila naša metodologija delavnic, ki jo je v okviru sofinanciranja priprave strokovnih podlag in prostorsko izvedbenih aktov sofinanciralo tudi Ministrstvo za okolje in prostor, v sistemskem kontekstu le redko prepoznana kot tisti vzvod, ki lahko spreminja resničnost našega urbanega in ruralnega okolja. Hkrati pa ostalim nosilcem delavnic in proslcem državnega denarja ni bilo mogoče predpisati podobnega poglobljenega razumevanja, entuziazma in nujnosti takšnega pristopa kot enega od prvih korakov k aktiviranju premisleka o resničnih potrebah naselij. Večidel so delavnice za občine navsezadnje postale primeren način za pridobivanje dodatnega denarja, za stroko pa bližnjica za pridobivanje dela. Njihovo komunikacijsko neposrednost je kmalu zamenjala bolj projektno in tekmovalno usmerjena oblika natečaja, kjer o temeljnih principih kraja že ni bilo več mogoče govoriti, bilo pa jih je tudi težko vgraditi v rešitve.

Medtem pa rezultati delavnic v krajih, v katerih smo pustili svoje sledove, še vedno pričajo: natančnost svoje dolgoročne vizije so ohranili do danes! Žal pa so v prostoru medtem prevladali napačni, večkrat škodljivi pogledi na njegov razvoj, slabe zakonodajne rešitve in kopica parcialnih interesov. Kakšna bi bila današnja situacija v marsikaterem slovenskem kraju, če bi naša teoretska izhodišča, povezana z živim "potujočim laboratorijem", delovala tudi na sistemski ravni, lahko le ugibamo (zelo ilustrativen odgovor pa nam lahko ponudi npr. popotresna Mala vas v Bovcu, o kateri govorim v konkretnem delu).

11. PARADIGMATSKI PROSTORSKI KOPERNIKANSKI OBRATI

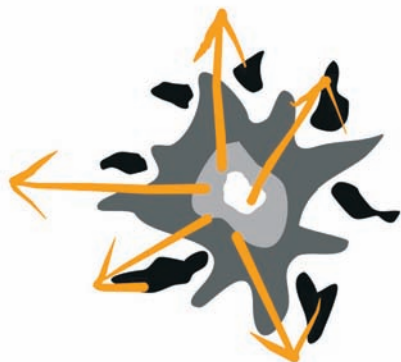
Na in ob omenjenih dejavnica se je iskristaliziralo kar nekaj ključnih vpogledov, ki so navsezadnje prerasli v izhodišča za paradigmatške prostorske obrate. Vse te ugotovitve so v veliki meri relevantne

Sl. 1.4.34: Prehod iz industrijske v informacijsko družbo (mesto)

EKSPLOZIJA ŠIRJENJE

NE
disperznemu mestu

REURBANIZACIJA ZGOŠČANJE

DA
kompaktnemu mestu

Sl. 1.4.35: Obrat iz prostorske ekspanzije mesta v njegovo kakovostno zgostitev

še danes, aktualnost nekaterih pa se je s časom le še povečala. Za sklep tega eseja jih bom povzel vsaj nekaj, da se bosta lažje razbrali širina in gostota takratne dejavniške intenzitete, a da bodo hkrati služile tudi kot nekakšen teoretski pripomoček za razbiranje projektov, ki jih predstavljam(o) v konkretnem, praktičnem delu te publikacije.

Morda je prvega od bistvenih premikov na ravni naselbinskih struktur nasploh, pri nas pa še posebej, pomenilo ozaveščenje dejstva, da se te ne smejo več ekspanzivno in nekontrolirano širiti v pokrajino, da je treba prostorsko eksplozijo, do katere je prišlo v 20. stoletju, še posebej pa po drugi svetovni vojni, odločno zaježiti. Da naj se razvoj mest in vasi, ki so izgubili notranjo logiko, konsistenco in stik z izvornim prostorskim zapisom, obrne navznoter. (Morda se je z analogno potrebo soočal tudi utrujeni novoveški subjekt, ki je od kopernikanskega obrata naprej zrl in hlatal le navzven in naprej, v smeri pridobivanja zunanjih bogastev. Skrajni čas je bil, da se umiri in temeljito zatre tudi vase, prepozna svoje bistvo in poslanstvo ter v ravnovesju med notranjo in zunanjo naravo nadaljuje svojo pot skozi svet in življenje.) Procese rasti naselij smo skušali preusmeriti v nadgrajevanje obstoječega stavbnega tkiva, predvsem tistega znotraj (pre)mnogih degradiranih območij, ki so jih kot negativno dediščino zapustili neuravnotežen in segregiran razvoj funkcionalističnega mesta, industrijska revolucija in parcialno obravnavanje prometa. Spodbudili smo celovito celjenje urbanega, pa tudi ruralnega tkiva, saj to že dolgo ni več delovalo urejeno in povezano, zaradi njegove hitre in nekontrolirane rasti pa smo kot prisposodbo v opozorilo uporabljali celo maligne procese, ki so po svoji naravi na celični ravni primerljivo podivjani. S tem strateškim obratom smo seveda stopili na žulj vsem tistim, ki so bili finančno vezani na nadaljnje širjenje naselij: zemljiškimi špekulantom, vsem profiterjem od spremembe namembnosti zemljišč in ne nazadnje inženiringom oz. gradbenim podjetjem, ki so znala graditi predvsem na novo in iz "tabule rase" (vzor so prinesla iz puščavskega dela v tretjem svetu, kjer so prosperirala še kot jugoslovanska).

Seveda nikoli nismo zanikali tudi potrebe po novogradnjah, kjer je bilo to smiselno in potrebno, načeloma pa predvsem takrat in tam, ko in kjer se je notranji potencial kraja izčrpal in je bilo na obrobju smiselno zaokrožanje razpršenega naselbinskega tkiva. Uporabljamo seveda tudi sodobni arhitekturni izraz, z različno intenziteto glede na naravo konteksta, vendar nikoli "na prvo žogo", vedno z integriranjem globljih prostorskih principov.

Sl. 1.4.36: Padec izjemne bivalne lupine je pomenil padec načina življenja (Breginj pred potresom, med rušenjem in po njem; prišle so nove hiše)

Sl. 1.4.37: Dan potem: brutalno posekana poetika Trnovskega pristana

Iz prvega postulata (reurbanizacije oz. zgoščanja mesta) je seveda logično izhajalo tudi drugo: (aktivna) prenova ima v mestu načeloma prednost pred novogradnjo. Seveda so kakršnekoli posplošitve nevarne in vsaka naloga mora iti skozi natančen proces presoje, ki navsezadnje odloči o strategiji v posamezni situaciji. Vendar predstavlja prenova tako za slovensko mentaliteto kot tudi za našo operativno posebej trd oreh. "Ideal" Slovenca je namreč enodružinska hišica v zelenem, tudi če je prebivalec urbanega okolja, za to pa potrebujemo nove in nove zazidalne površine (ta kompenzacijska potreba izhaja še iz časov socializma, ko je režim na zvit način – biti na "svoji zemlji" – ponujal zunanji občutek avtonomnosti v nadomestilo za izgubo notranje svobode). Poleg tega je bil rez s tradicijo po drugi svetovni vojni na vseh ravneh precej prisoten in za državo, ki se je usmerila predvsem v kolektivno blokovsko in industrijsko gradnjo ter v monopol betona, stare umetne obrti in veščine niso bile več potrebne niti zaželeni, zato so postopoma izumirale. Naši gradbeniki in zidarji so morali najprej pozabiti prenavljati, da so se lahko lotili gradnje novih bivališč s sodobnimi materiali in za "novega človeka" (za ilustracijo je ponovno najbolj vpijoč primer Breginja!).

12. OD KAOSA PROTI REDU, OD LOČEVANJA K POVEZOVANJU IN PRESEGANJU NASPROTIJ

Zaradi povedanega se pri prenovi stvari le počasi premikajo; še vedno npr. pavšalno trdijo, da je prenavljati dražje kot graditi na novo. Do absurda so bile te teze privedene v primerih, ko so skušali pod krinko "nadomestne gradnje" (ta pravna formulacija je pri nas omogočila pogrom ogromno starih hiš) porušiti še zdravo stavbo, da bi lahko zgradili novo, "moderno", po možnosti poceni in tipsko. Pri vzporejanju obeh hiš nihče ni primerjal niti kakovosti materialov, kaj šele debeline zidov, da o umeščenosti volumna na lokacijo ali o doživetju notranjih ambientov sploh ne govorimo.

Žal pa je realnost naselbinskega razvoja, kar zadeva poselitev (kljub načeloma drugačnim nacionalnim usmeritvam), v duhu svobodnega trga in liberalizma še vedno usmerjena v zunanje, nezazidljive

površine, ki jih diktirajo partikularni interesi nepremičninskih in gradbenih podjetnikov v navezi s politiko. Prav simptomatično in alarmantno hkrati je npr. dejstvo iz osnutka novega prostorskega načrta Ljubljane (maj 2008), ki predvideva pozidavo kar tisočih hektarov novih zazidljivih površin do obvoznice in onkraj nje, medtem ko je po ocenah študije Re-urban mobil le v središču prestolnice praznih kar 13.000 stanovanj! In to kljub dejstvu, da bi s prepotrebno poglobitvijo železnice (ki je v načrtu zarisana le črtkano, torej alternativno ali opcijsko) že v ožjem mestnem središču za zgostitev centralnih mestnih površin pridobili kakega pol milijona prostih kvadratnih metrov!

Na prejšnji točki se navezuje tudi celovita sanacija fenomena t. i. razpršene (disperzne) gradnje, ki ne pomeni le rakaste rane za slovensko kulturno krajino, temveč tudi ogromen ekonomski in ekološki problem, ki ga bo treba čim prej rešiti (pa ne le zaradi pritiskov Evropske unije, predvsem zaradi nas samih). Skrajni čas je že, da začnemo temeljito povezovati tako vso razpršeno (tudi prometno) infrastrukturo kot tudi sanirati potencialne ekološke bombe greznic, gnojnic, črnih odlagališč in peskokopov itn.

In, kot že omenjeno, preprečevati hiperurbanizacijo primestnega, ruralnega in naravnega prostora.

Naj za ilustracijo in večplastnost interpretacij naštejemo – onkraj hierarhične kategorizacije – še nekaj paradigmatičnih obratov, ki smo se jih dotikali v različnih kontekstih in jih v luči vrednostnih premen tudi zagovarjali, ne kot absolutne kategorije, temveč kot proces prehoda iz mehanicistične paradigme proti holistični, iz novoveške linearne perspektive v odprtost nadperspektivističnega pogleda (sveta), ki v sebi zajema, povzema in kreativno transformira vse doslej delujoče paradigme. Preseganje globoke razpoke med tradicionalno ločenimi dualizmi in antagonizmi je nujno, treba pa jih je obravnavati v odprtem, pretočnem, dopolnjujočem se smislu. V tem duhu naj zamejeno percepcijo in kodiranje prostora nadomesti njegovo odprto, večplastno in kontekstualno branje ter doživljanje, prevlado enega čuta (vizualnega) pa uravnoteži dopolnjevanje z ostalimi. Fenomenološko observacijo točk ali objektov v prostoru in času naj preseže razbiranje odnosov med njimi, favoriziranje enega stila (estetike) pa naj zamenja koeksistenca in plurali-

Sl. 1.4.138: Neumestna širitev pozidave mesta do njegovih obvoznic (osnutek novega mestnega načrta Ljubljane 2008)

Sl. 1.4.39: Spremembe v zavesti naj pogojijo tudi nujne spremembe v prostoru

zem mnogih (pač glede na kontekst), povzdigovanje enega zgodovinskega obdobja njihova medsebojna uravnoteženost. Prostorsko segregirano življenje naj nadomesti povezovanje funkcij v skupnem prostoru, človekovo delo pa se iz tovarne in podjetja seli tudi na dom, iz mesta tudi v naravo. Obremenjujoče prometne idr. infrastrukture naj se, kjer je to smiselno in mogoče, selijo pod zemljo, sporne energente naj zamenjajo obnovljivi viri, potratno delovanje pa odgovorno in ozaveščeno bivanje.

Priznavanje zgolj materialnosti se širi v akceptiranje večplastne manifestacije življenja, princip izključujočega odločanja za "ali/ali" pa nadomešča odprti "in/in" ...

Sl. 1.4.40: Povezati in pomiriti nezdružljive antagonizme tega sveta

Sl. 1.4.41: Kako odpreti najglobljo zaprtost, odstreti najglobljo žalost? (Primer prenove nekdanjih zaporov v hostel, galerijo in srečišče Celica.)

In čeprav se aspekti teh paradigmatiskih premikov in obratov celostno udejanjajo tako rekoč v vsakem od projektov, ki smo se jih lotili, jih je verjetno najdoslednje doslej manifestirala prav transformacija kasarniških zaporov na Metelkovi, v katerih je nastalo mladinsko prenočišče in srečišče Celica. Prav tam smo šli v skupinskem ustvarjalnem procesu najširše, v njem smo bili soudeleženi skoraj vsi sopotniki iz izkušnje delavnic, tam smo se spustili najgloblje in najtemneje, da smo se lahko dvignili najvišje v svetlobo. Takrat smo v živo preizkusili in dokazali, pa naj zveni še tako dramatično, da zgoraj opisani principi, pristopi in preobrati niso le kabinetna premišljevanja ali laboratorijski eksperimenti, niti utopistični projekti ali gradovi v oblakih, temveč še kako zavezujoče delovanje med umetnostjo in znanostjo, v samem osrediščenu resničnosti življenja.

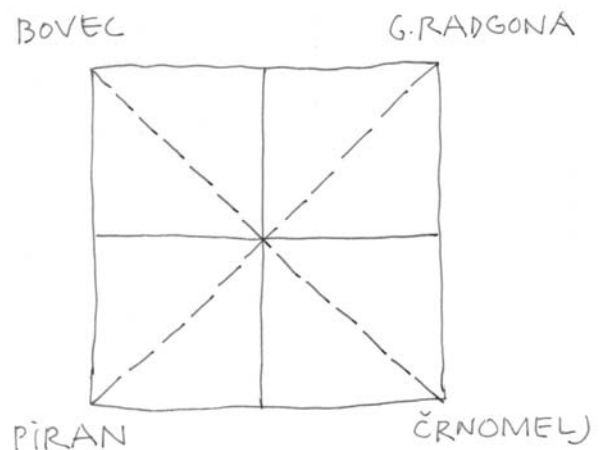
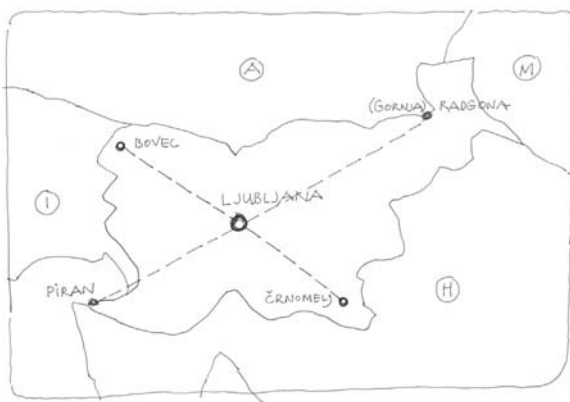
Aleksander S.
OSTAN**POGLEDI, PRINCIPI, POTENCIALI IN PROJEKTI (PPPP) ŠTIRIH PROSTORSKIH KONTEKSTOV, ŠTIRIH REGIJ, ŠTIRIH NASELBINSKIH JEDER, UMEŠČENIH NA KONCEH PROSTORSKIH DIAGONAL SLOVENIJE*****Štirje konci dežele, štiri pokrajine, štiri mesta (Gornja Radgona, Piran, Bovec, Črnomelj)**

V raziskavo sem vključil štiri slovenska mesta/naselja, ki ležijo na štirih koncih naše raznolike dežele in države. Na Slovenijo lahko pogledamo tudi na fraktalen način, pri katerem vsak najmanjši delček nosi v sebi zapis celote, podobno kot se to zgodi pri semenu, ki v sebi skriva zasnovano bodočega drevesa. Zaradi svoje naravne in kulturne pestrosti bi lahko predstavljali Evropo v malem in tako kot se slednja deli na posamezne države in njihove identitete, tudi Slovenijo sestavlja več pokrajin, ki se še naprej po fraktalnem načelu delijo v vedno manjše enote, mikro regije, lokalne skupnosti itd.

Na ta način sem skušal predstaviti pestrost različnih krajskih, zgodovinskih in kulturnih kontekstov, ki so vplivali na konstituiranje naselbin. Zato so si vsa štiri mesta med seboj različna, tako v morfološkem, tipološkem, etnološkem, socialnem, etničnem idr. smislu.

Slovenijo sem torej okvirno razdelil na „četrti“ oz. „kvartale“ (ad quadratum) in v vsakem od območij poiskal značilno naselje. Skoraj bi lahko rekli, da jih na četrtinke razdelim z ostrim rezom avtocestnega križa, v resnici pa jih le povezujem po prostorskih diagonalah v komplementarne dvojice naselij. Na severovzhodu diagonale se na robu Panonske nižine znajde Gornja Radgona, na nasprotnem, jugozahodnem koncu pa zadnji rt naše obale zaseda Piran. Na severozahodnem delu diagonalne povezave je zgornjesoški Bovec, na jugovzhodnem pa belokranjski Črnomelj.

Vsa štiri naselja so značilna za prostor in kulturni kontekst, v katerem so nastala, predstavljajo pa tudi v zgodovinskem smislu bogate plasti materialne in duhovne kulturne dediščine. S Črnomljem, ki ga zaradi izdelave občinskega lokacijskega načrta predstavim z dodatnim gradivom, sem se pred leti srečal ob arhitekturno-urbanistični delavnici, prav tako z Gornjo Radgono in Bovcem (ki ju poznam že iz mladosti), medtem ko sem Piran natančneje spoznaval zadnja leta.

Sl. 1.5.1: Štirje konci dežele, štiri pokrajine, štiri mesta

* Konkretni del je priporočljivo brati/gledati po branju uvoda(-ov)

Pravzaprav sem v kontekstu skoraj konceptualne nastavitve štirih krakov dežele nameraval naselbinske robove (ekcentre) osrediščiti v osrednji naselbini (centru). Kjer se namreč omenjeni pari linij medsebojno sekajo, leži najkompleksnejše med obravnavanimi naselji, prestolnica Slovenije, Ljubljana. V njej bi lahko nadgradil in povezal kar nekaj principov, o katerih govorim pri posameznih naseljih v pričujoči študiji. Vendar je tema kljub nekaterim zbranim materialom tako obsežna in zahtevna, da bo morala počakati na naslednjo priložnost, hkrati pa bi jo bilo verjetno smiselno obravnavati v okviru celotnega raziskovalnega tima.

Prostorski principi (prostorski jezik)

V naravnem okolju obstajajo zakonitosti, ki so jih stare kulture še znale začititi, razumeti in prenesti v ustvarjanje svojih naselij. Še danes jim lahko sledimo v naselbinah širom po svetu, predvsem tam, kjer njihov izvorni zapis ni bil uničen ali preveč spremenjen z vdorom novega, čeprav se je od srednjega veka naprej (torej po kopernikanskem obratu, "rojstvu novega veka") pozaba tega vedenja širila obratnosorazmerno z naraščanjem znanstvenega diskurza, individualizacijo in atomizacijo vrednot, oddaljevanjem od narave in zemlje, erozijo različnih tradicij. Ta proces je kulminiral v dvajsetem stoletju, predvsem po obeh vojnah, ko je bilo treba pozabiti na grenke izkušnje iz preteklosti in izrisati povsem nov svet, skoraj "ex nihilo" oz. iz "tabule rase".

Čeprav je nekaj mojstrov arhitekture in urbanizma še ohranilo stik s temi principi (npr. Plečnik, deloma tudi Ravnikar), njihovi nasledniki tega niso več poznali v celovitosti (morda redki le posamezne vidike tega vedenja), zato jih tudi niso poučevali (ob specifičnem problemu, da vsakdo tisto pičlo strokovno znanje, ki ga premore, še dodatno skriva). Podobna situacija vlada tudi na drugih fakultetah, študentje so enostavno prepuščeni bolj ali manj posrečeni izbiri mentorja ter lastnemu raziskovanju, sicer pa mediji s svojimi publikacijami obvladujejo študentski "kreativni kozmos". Glavni način sodobnega projektiranja je t. i. metoda "copy paste", ko si lahko kdorkoli iz enormne količine sproti publiciranih novih stavb izbere sebi všečne in iz njih naredi poljuben "arhitekturni kolaž", ki se včasih bolj, v glavnem pa manj prilega okolici, lokaciji, "genius loci" kraja. V taki klimi nam ni preostalo drugega, kot da se v kreativno raziskovanje podamo sami. V zadnjih dveh desetletjih prejšnjega stoletja smo v krogu prijateljev na medsebojnem ustvarjalnem polju pričeli ponovno razbirati in odstirati te stare, pozabljene modrosti in jih prenašati v naše stvaritve.

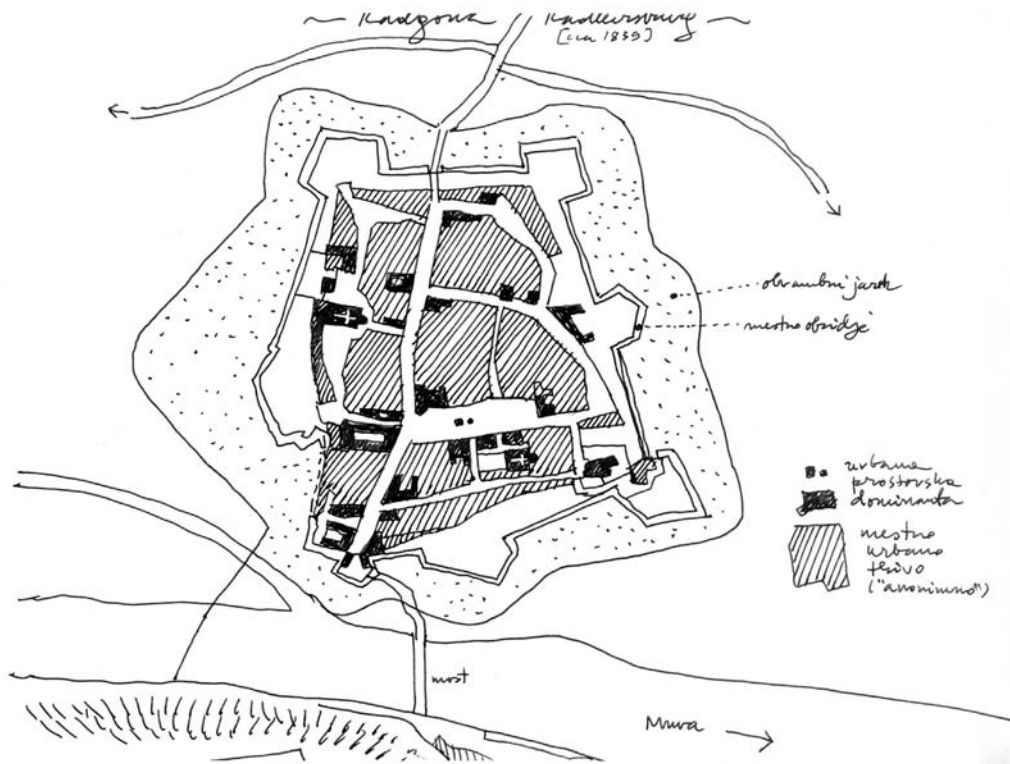
Te zakonitosti, principi, pravila ali celo sistem, kompleksen in primerljiv z jezikom, vsebujejo torej veliko različnih plasti prostora, ki jih je dobro poznati, če se hočeš kot strokovnjak soočiti s prostorsko situacijo, ki je vsaka drugačna, in njeno rešitvijo. Principi "prostorskega jezika" so ponekod bolj, drugje manj izraziti in posebni, svojim prebivalcem pa so vedno omogočali jasno orientacijo in identifikacijo v prostoru. Branje prostora, ki je bilo neposredno in simbolno hkrati, je predstavljalo v preteklosti del kulturnega komunikacijskega oz. informacijskega sistema/jezika, ki je bil del obče zavesti in duha časa.

V konkretnem delu prispevka torej predstavljam štiri mesta, štiri konce naše dežele, in v vsakem od njih skušam prikazati tako povezujoče univerzalne principe kot tudi posebnosti vsakega "genius loci". Že samo prostorska drama srečevanja med "zgoraj in spodaj", med dvema prapriincipoma prostorskih umestitev, se dogodi v vsakem od štirih okolij na poseben in izjemen ("site specific") način: v Radgoni v dialogu med "akropolo" grajskega griča z gradom in med naseljenim otokom z mestno fortifikacijo pod njim, v Črnomlju med mogočnim urbanim platojem rečnega meandra in mehkim objemom zelenja obeh rek pod njim, v Bovcu med privzdignjeno pozicijo prostorske dominante cerkve Sv. Urha in globoko lego cerkvice Device Marije v Polju (oz. med vršaci Rombona in Kanina ter sotesko Soče pod Bovškim poljem) in v Piranu med dominantnim mestnim obzidjem na eni in katedralo Sv. Jurija na drugi strani ter z morjem oblitim stisnjenim mestecem na stegnjenem trikotniškem polotoku (nekoč še z mokrim mandračem v sredici). Predstavljenih bo tudi nekaj značilnih semantičnih in sintaktičnih principov za odnose v notranji kompoziciji, razmerja med deli ter sistemom pogledov in vedut v naselbini. Razpon sega tja do drobnih detajlov, ki pretanjeno umeščeni v kompleksno prostorsko realnost mesta soodločajo o njegovih celostni zasnovi.

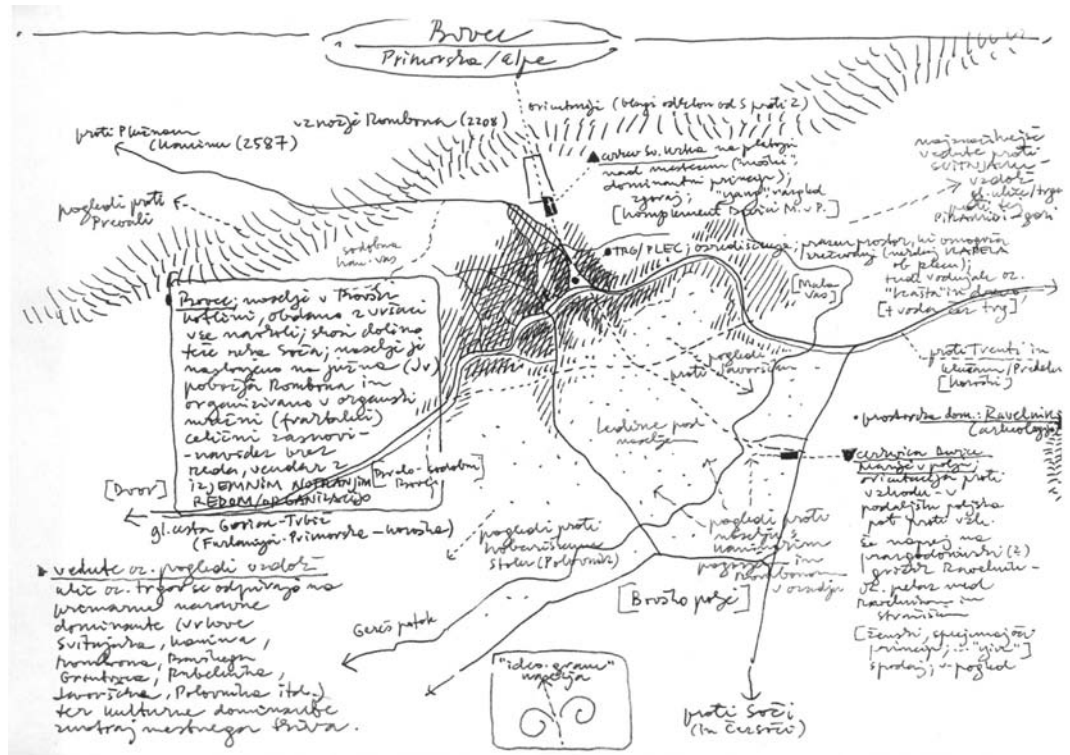
Struktura predstavitve (naselja in projektov, ustvarjenih za njihov prostor)

Struktura pregleda naselbine z okolico je zastavljena nekako takole: po kratkem osnovnem branju vsakokratnega prostorskega konteksta ("osebna izkaznica" mesta) si bomo ogledali nekaj njegove zgodovine (predvsem s pomočjo starih kart in fotografij), zatem pa bom predstavil širšo paleto projektov in realizacij, ki sem (ali smo) jih pripravili za posamezne lokacije, od širšega urbanističnega nivoja do najmanjših posegov. S tem diferenciranim odnosom do raznolikosti posameznih meril in lokacij bom skušal predstaviti celovitost, analogije, pa tudi neponovljivost ustvarjalčevega odzivanja na izzive posebnosti prostora, programa in naročnika. Razpon ponekod sega od historičnega mestnega jedra tja do sodobnih predmestij, na katera se odzivam(o) z enako pozornostjo, a z različnimi sredstvi, jeziki in nagovori. Morda se zato ponekod zdi, da je opus prikazanih projektov za štiri kontekste precej raznolik, vendar prav ta zunanja pestrost, ki pa je v sebi notranje konsistentna, kaže ustvarjalno odzivanje na posamezne teme.

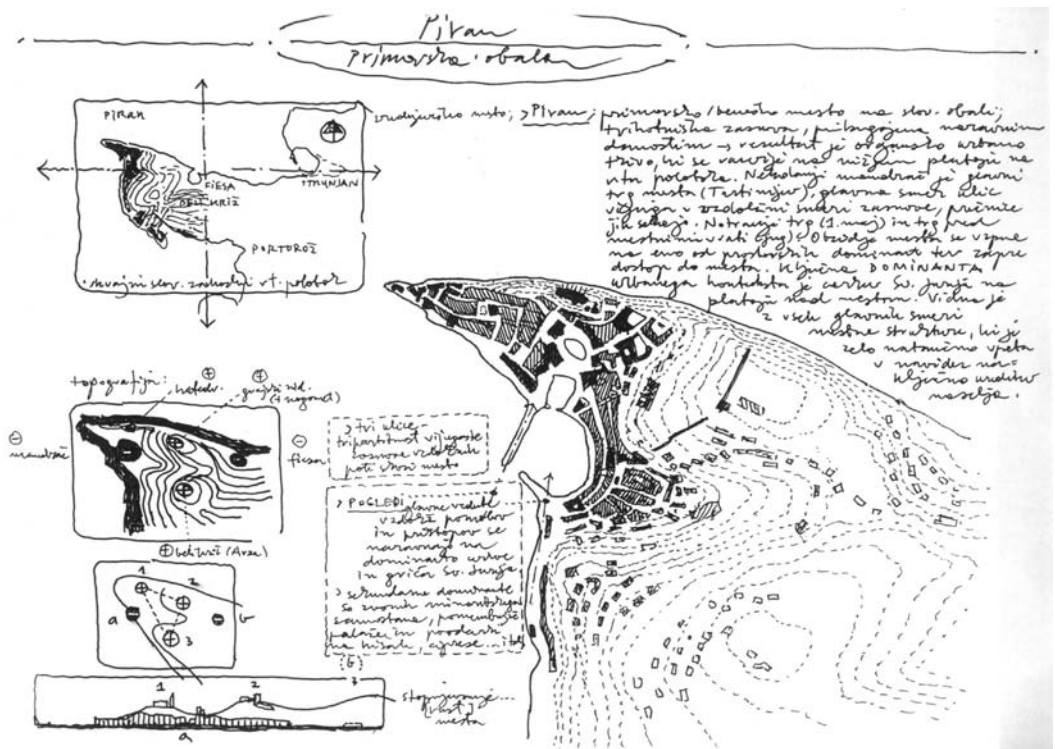
Za ilustracijo takšnega pristopa štiri manjša, raznolika mesteca povsem zadoščajo, čeprav bi bilo morda smiselno vključiti tudi Ljubljano, ki leži v osrediščanju slovenstva točno na presečišču izbranih štirih lokacij. Vendar za to v kontekstu tokratne publikacije ne bo niti dovolj časa niti prostora. Kot večje mesto je Ljubljana namreč kompleksnejša od obravnavanih manjših naselij, zanjo pa sem (smo) doslej pripravil(i) tudi več projektov kot za ostala mesta, zato bi za njeno predstavitev porabili več prostora kot za vse druge primere skupaj. Zasluži si posebno publikacijo.

Sl. 1.5.2: Radkersburg/Radgona, skica strukture

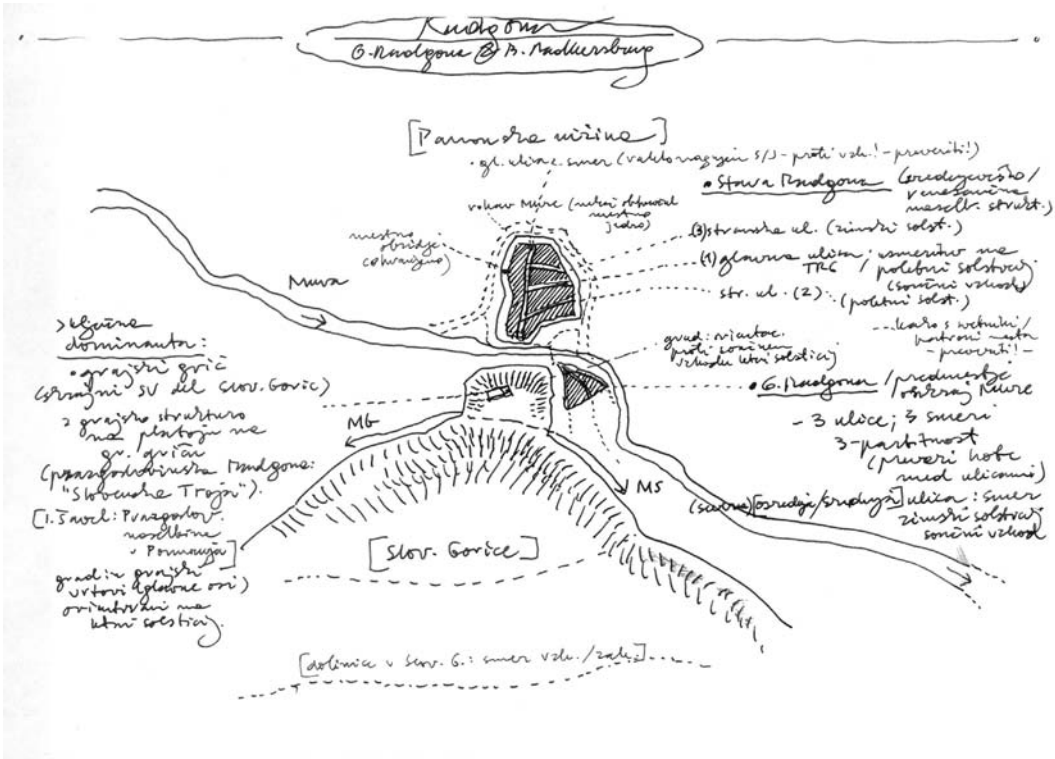

Sl. 1.5.3: Bovec, skica strukture

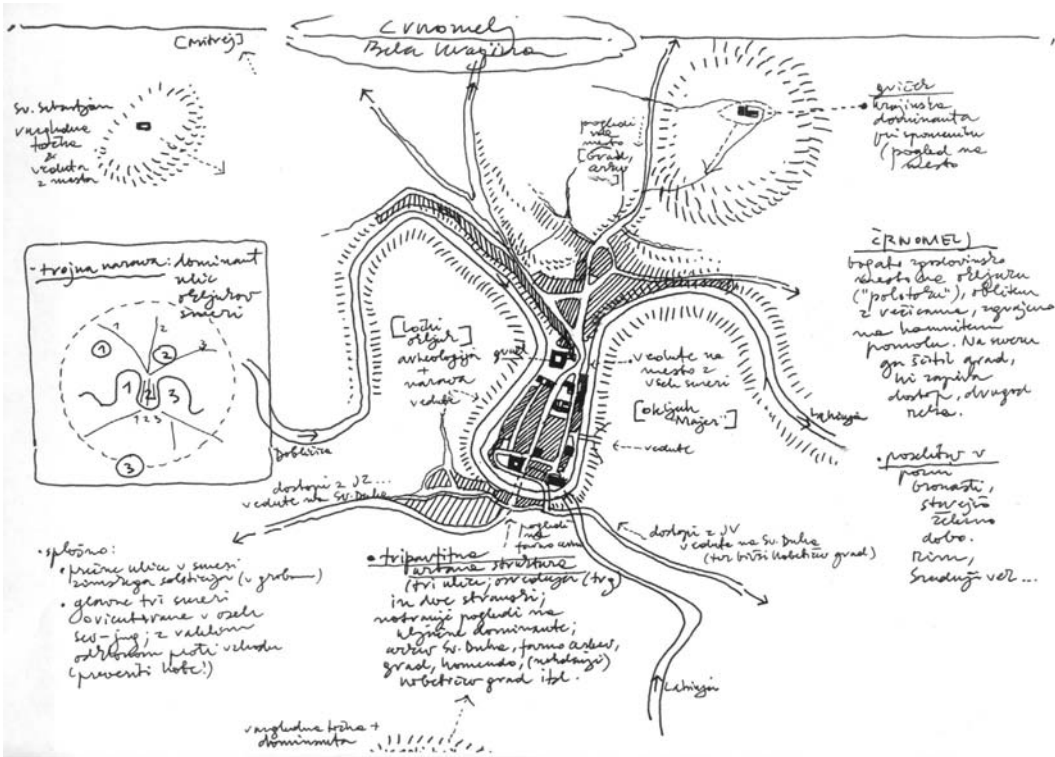

Sl. 1.5.4: Piran, skica strukture

Sl. 1.5.5: Gornja Radgona, skica strukture

Sl. 1.5.6: Črnomelj, skica strukture

ROGLCA

Roglca je gorski greben jugovzhodno od Polic nad sotočjem Cerknice in Idrijce. Ime spada v skupino imen tipa Rog, Rogla, Rogatec, ki se v pokrajini povezujejo z imeni kot Hudinja, Čr(n)možišče. Tudi prostor Roglce je povezan z zgodbo o prikazni, ki je ob Idrijci tako prestrašila moža iz Laharn, da je v kratkem umrl (Flego 2006). Vse to govori za staro obredno mesto.

SV. IVAN V ŠEBRELJAH

Cerkev sv. Ivana južno od Polic po izročilu stoji na mestu starodavnega svetišča božanstva sonca (Pagon-Ogarev 1976, 12-13). Tako razlago potrjuje tudi potok Sjaunca pod cerkvijo, ki z imenom govori o svetlobi.

SV. MARIJA V POLICAH

Cerkev sv. Marije po izročilu stoji na starem obrednem mestu. Tam naj bi namreč nekoč stala "cerkev neke druge vere". K cerkvi so prihajale v času suše procesije, ker je bila poliška Marija "od dežja" (Flego 2006).

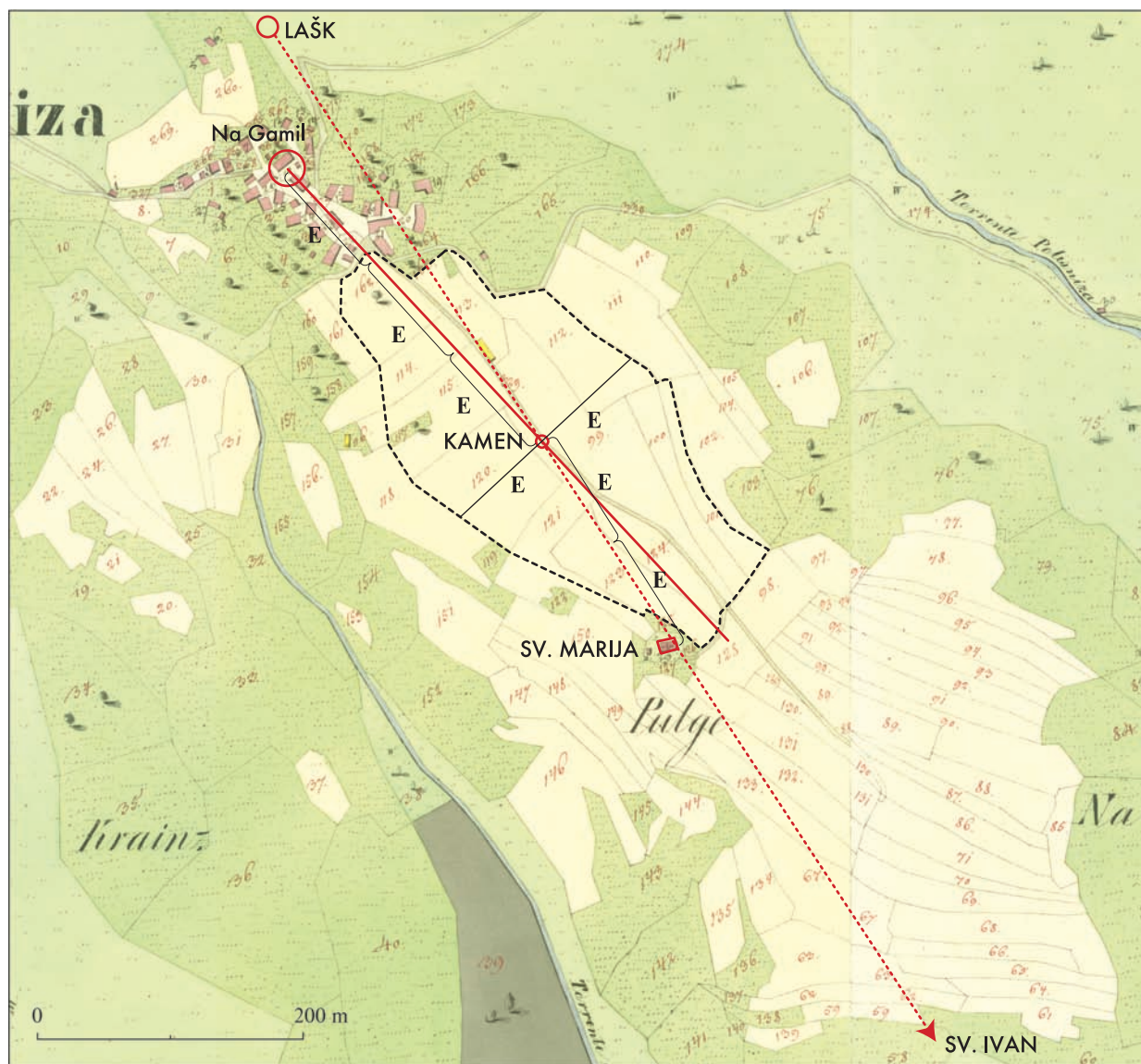
UREDITEV POLJA

Jedro vaškega prostora leži na naravni polici vrh grebena med strugama potokov Poličnica in Sjaunk (sl. 2.1.1), precej visoko nad dolino Idrijce. Ta polica je južni obronek hriba Degarnik, ki se dviga za vasjo in jo ščiti pred severnimi vetrovi. Več kot očitno je, da je dala ime vasi, ki se je vse od prvih omemb do opisa v franciscejskem katastru imenovala Polica. Zato se zdi, da je današnja oblika imena Police drugotna in mlajša.

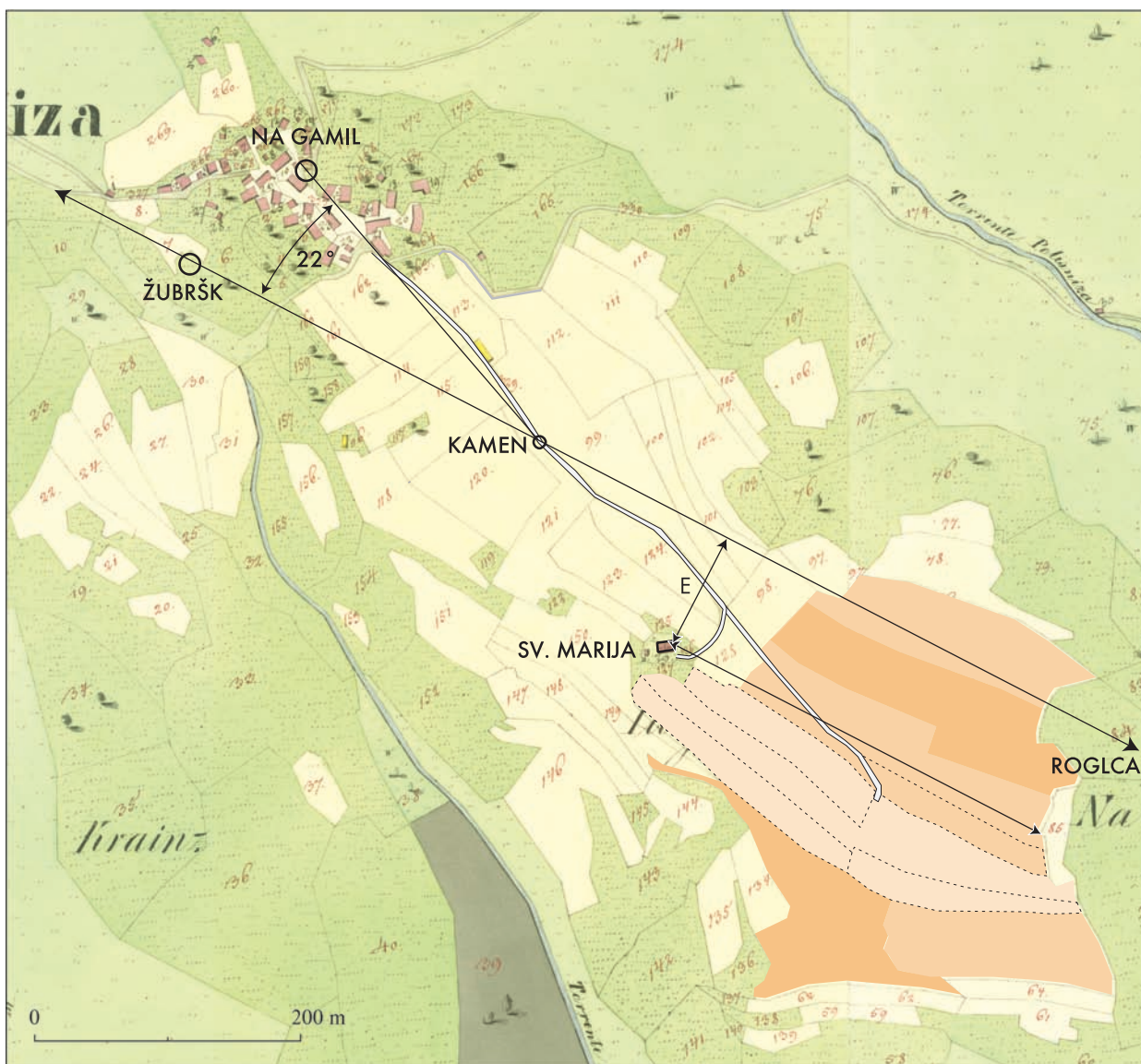

Sl. 2.1.1: Police nad dolino Idrijce. Prostorske dominante. (Izdelava karte B. Štular.)

Še v zgodnjem srednjem veku je bila urejena večina vaškega polja. Najprej severozahodna polovica in nato še jugovzhodna. Marijina cerkev in Kamen ob nekdanjem križu – sedanji kapelici sredi polja – ležita na črti, ki se začne pri vaškem studencu Lašk. Čez Kamen gre črta do Marijine cerkve in se nadaljuje do cerkve Sv. Ivana na Šebreljah (sl. 2.1.2). Razdalja med sedanjo Marijino cerkvijo in Kamnom ob kapelici sredi polja je približno 180 m. Omenjenih 180 (= 2 × 90) m bomo imeli za merski enoti vaškega prostora. Čez omenjeni kamen poteka še ena vaška črta, ki ga povezuje z grbino Na Gamil v vasi. Razdalja med njima je 270 m ali tri enote. Najstarejšemu vaškemu polju na severozahodni polovici tvori črta vzdolžno os. To polje je bilo dolgo približno 4 merske enote in dve široko, Kamen stoji na njegovi sredini. Tretjo črto določajo Žubršk – griček, ki ga izročilo povezuje z legendo o nastanku vasi (Flego 2006), Kamen in vrh Roglca (sl. 2.1.3). Vzporodno s tretjo črto poteka od Marijine cerkve os mlajše izkrčenega polja na jugovzhodni polovici.

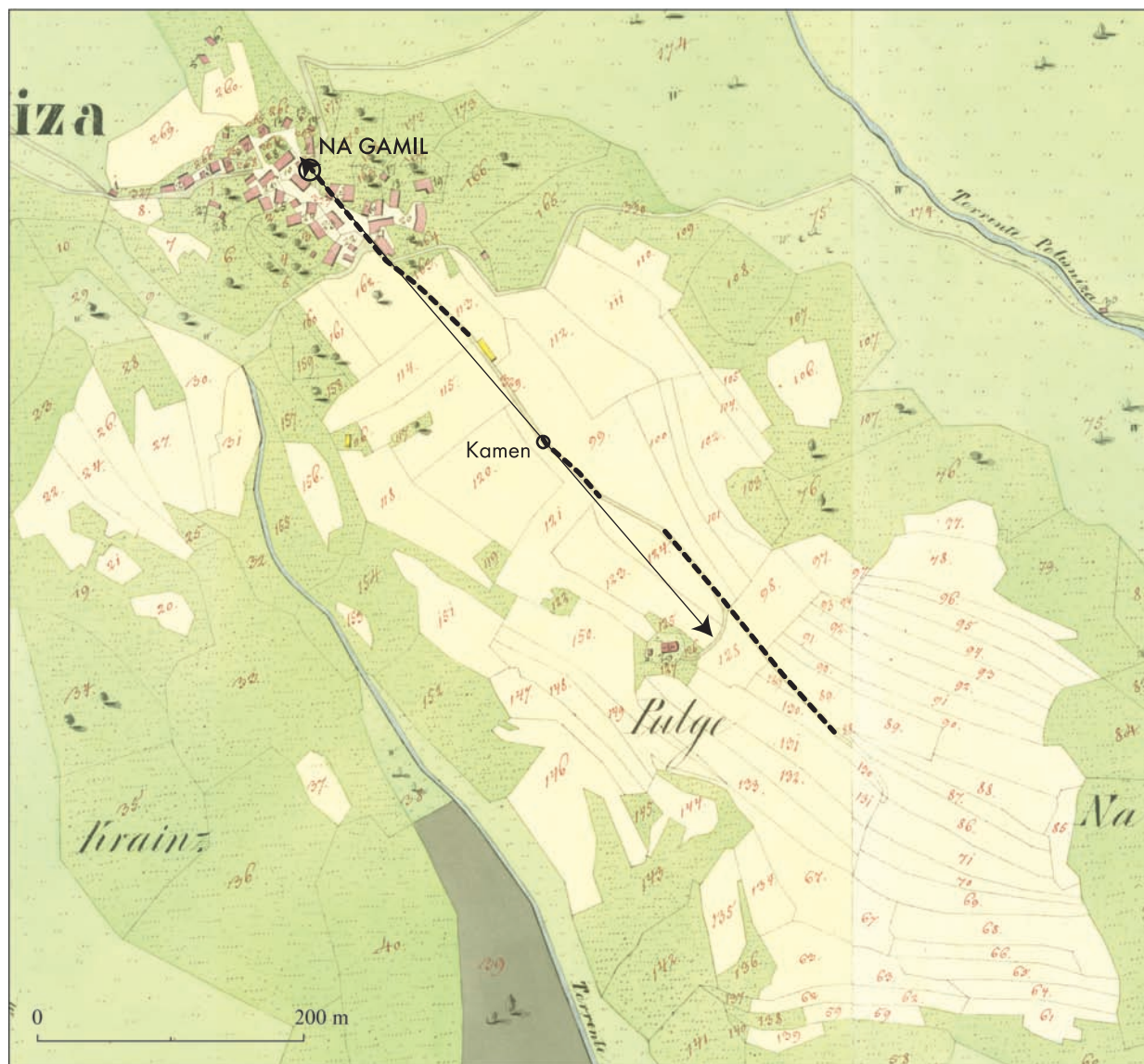
Sl. 2.1.2: Polce. Najstarejše polje na severozahodu, njegova merska ureditev in prostorski osi (osnova: Franciscejski kataster iz 1823. Državni arhiv v Trstu / Archivio di Stato di Trieste).

Sl. 2.1.3: Police. Polje na jugovzhodu in prostorski osi (osnova: Franciscejski kataster iz 1823. Državni arhiv v Trstu / Archivio di Stato di Trieste).

POLJSKA POT

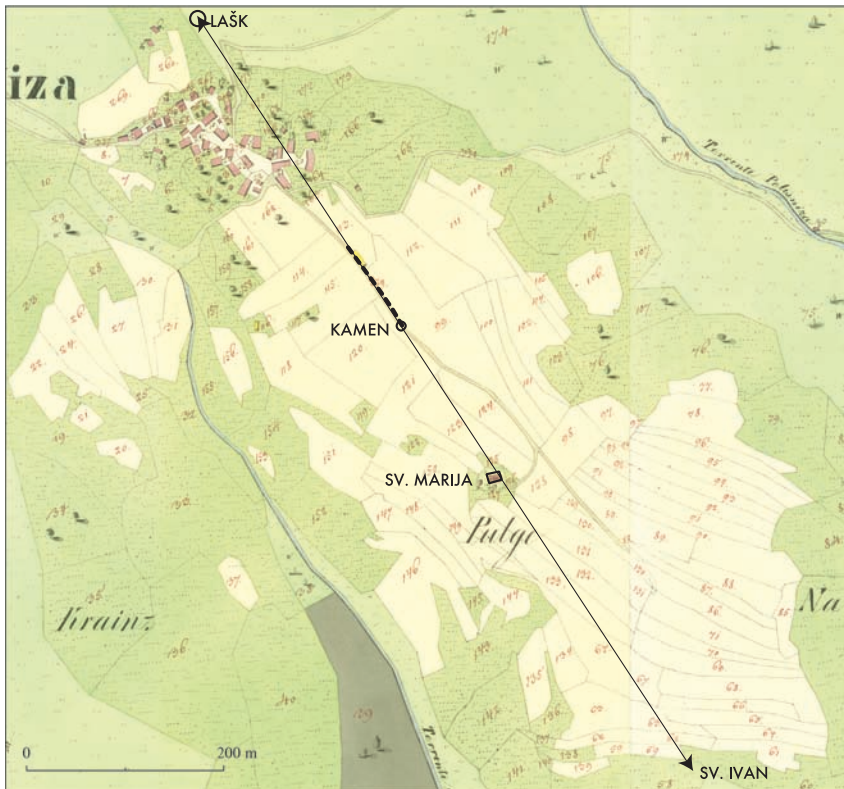
Pot vodi iz vasi mimo Kamna in Marijine cerkve po sredini večine polja. Čeprav bi jo bilo v celotnem poteku mogoče speljati povsem ravno, naredi nekaj blagih ovinkov. Po črti Na Gamil –Kamen poteka glavna vaška ulica. Skoraj po njej ali z njo vzporedno gredo še trije odseki poti čez polje (sl. 2.1.4). Na črti Lašk–Kamen–Sv. Marija–Sv. Ivan je del poti pred Kamnom (sl. 2.1.5–6). Vzporedno s črto Žubršk–Kamen–Roglca poteka preostali del poljske poti (sl. 2.1.7)

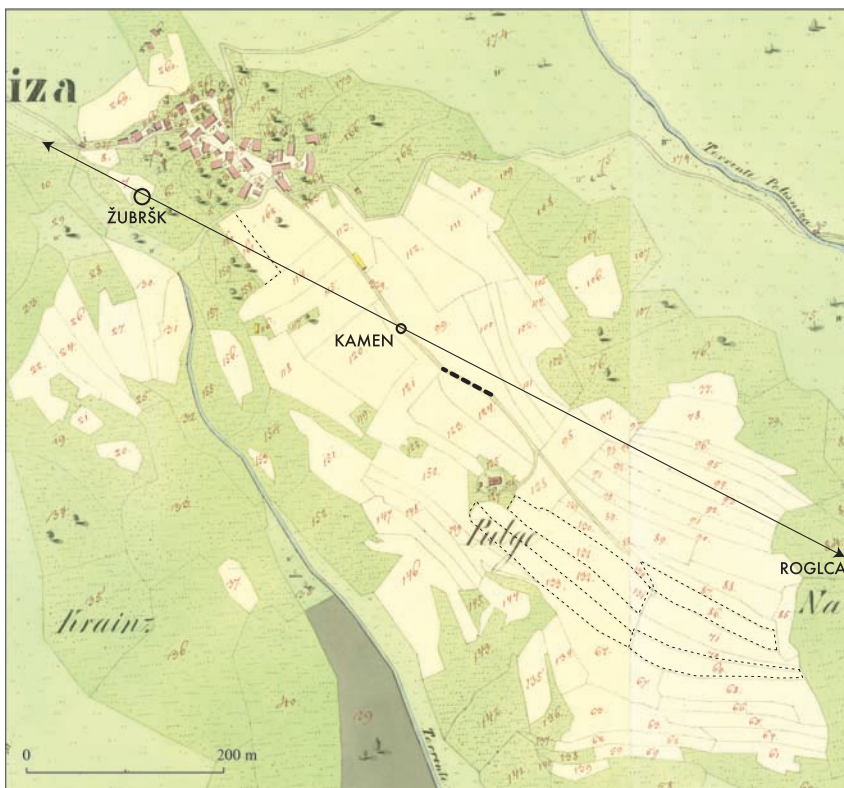
Sl. 2.1.4: Police. Potek poti v skladu s prvo prostorsko osjo (osnova: Franciscejski kataster iz 1823. Državni arhiv v Trstu / Archivio di Stato di Trieste).

Sl. 2.1.5: Police. Pot, Kamen, Sv. Marija, Sv. Ivan na prostorski osi.

Sl. 2.1.6: Police. Potek poti v skladu z drugo prostorsko osjo (osnova: Franciscejski kataster iz 1823. Državni arhiv v Trstu / Archivio di Stato di Trieste).

Sl. 2.1.7: Police. Potek poti v skladu s tretjo prostorsko osjo (osnova: Franciscejski kataster iz 1823. Državni arhiv v Trstu / Archivio di Stato di Trieste).

PROSTORSKA NAČELA

Prostorske dominante tvorijo obredni kot 24° . Mednje je vpeta prostorska ureditev poliškega polja. Njeno izhodišče sta staro obredno mesto z Marijino cerkvijo in Kamen sredi polja, ki določata daljinsko mersko enoto. Os jugovzhodnega dela polja je usklajena s smerjo proti dominantni Roglci, z osjo severozahodnega dela polja tvori kot 22° , kar je velikost obrednega kota. Z vsemi tremi naštetimi osmi je usklajena pot skozi vas in čez polje. Tako je nastalo njeno vijuganje, ki je pešču omogočalo postopno soočanje s posameznimi prostorskimi dominantami in s tem podoživljanje zgodbe o spopadnih za naravno ravnovesje v hodu leta, ki so jih sporočale. Kot taka je bila pot uporabna tudi za obredne procesije (PleTERSki 2006a, 52–56). Kamen sredi polja (sl. 2.1.8), ki "nosi" vse prostorske osi, se tako kaže tudi kot svetovna os vaškega prostora.

Sl. 2.1.8: Police. Kamen. Podporna os vaškega prostora.

Sl. 2.1.9: Police in poliško polje s severozahoda.

SV. NEŽA

Cerkev Sv. Neže je bila postavljena l. 1724. O nastanku obstaja ljudsko izročilo, ki potrjuje, da gre za zgodnj srednjeveški prostor s posebnim pomenom. V ljudskem izročilu je za območje, kjer stoji cerkev Sv. Neže, ohranjen toponim "Na Goliki" in s tem v zvezi izročilo o pastirjih (Kaiser 2004, 82).

SV. KUNIGUNDA

Cerkev sv. Kunigunde z Gorenja pri Zrečah je prvič omenjena leta 1391 (Gričnik 1997, 454). Stari del sedanje stavbe je gotška ladja, h kateri so okrog leta 1550 prizidali obe kapelici in prezbiterij (Stegenšek 1909, 101-102).

SV. MARTIN

Cerkev sv. Martina je podružnična cerkev farne cerkve Sv. Egidija in v tamkajšnji kroniki piše, da je bil na tem mestu leta 1664 postavljen oltar Sv. Ožbolta (Kaiser 2004, 82).

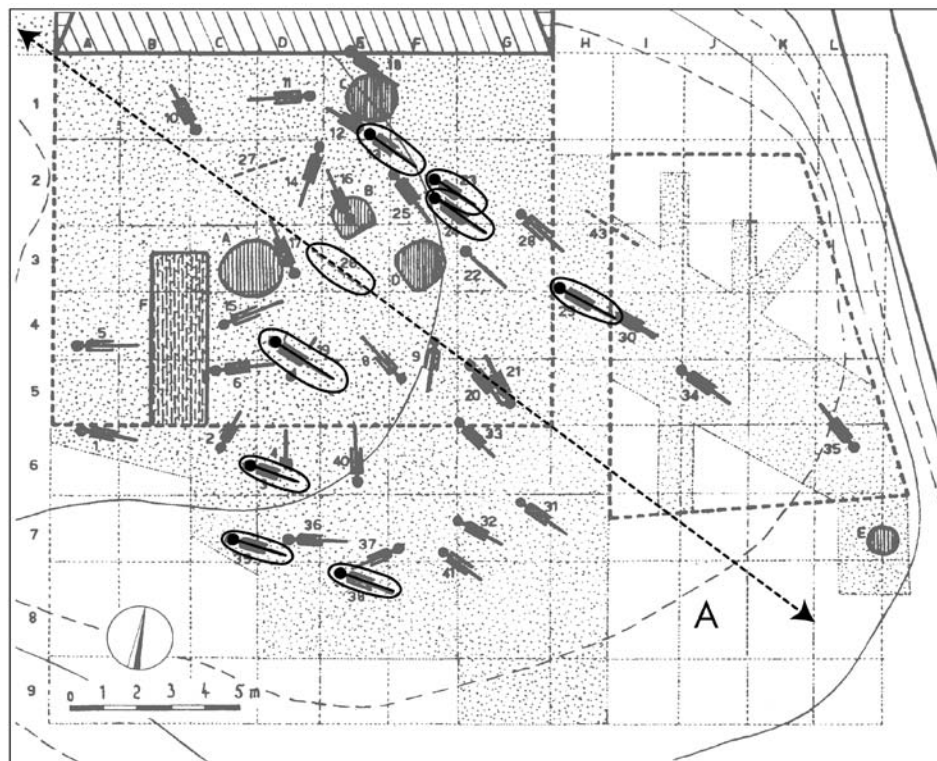
ZGODNJSREDNJEVEŠKO GROBIŠČE PRI ZIMRAJHU V BREZJAH NAD ZREČAMI

Že etimologija imena Zimrajh (Siebenreich, sedemkrat bogat) kaže, da gre za prostor s posebnim pomenom. Pri arheoloških izkopavanjih na tem mestu je bil raziskan del poznoantičnega in zgodnj srednjeveškega grobišča, ki leži na zahodnem delu prevala na grebenu v južnem pobočju Pohorja. Na zahodni strani ga obdaja do 587 m visok hrbet s podružnično cerkvijo Sv. Martina, na vzhodu pa do 608 m visoka Brinjeva gora, ki je od grobišča oddaljena približno 700 m (Pahič 1969, 217).

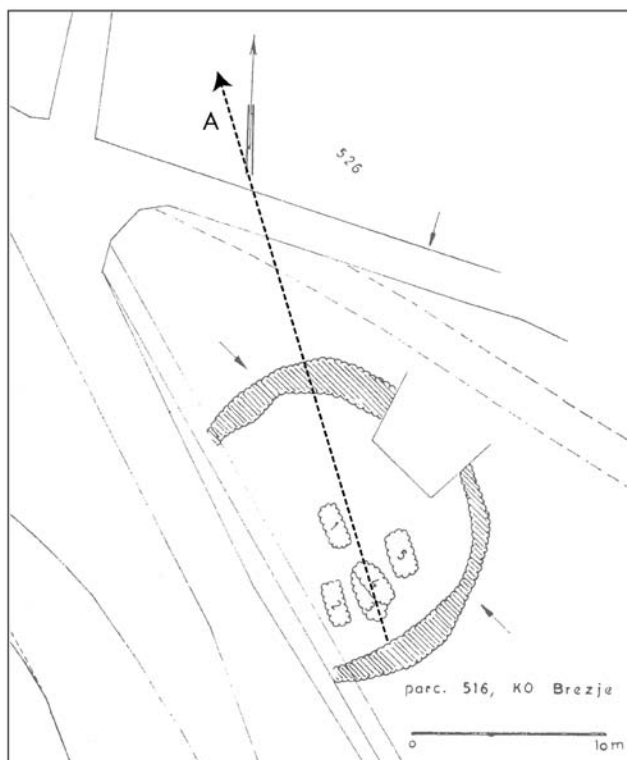
Polica, na kateri je bilo grobišče, se nahaja na mestu, kjer je danes parkirišče gostilne Zimrajh in meri 25 × 40 m. Tla so skalna apnenčasta, prekrita s približno 50 cm debelo humusno preperelino. Grobovi so bili vkopani v skalno osnovo (Pahič 1969, 218). Glede na pridanke je 17 grobov datiranih v poznoantično obdobje, 8 pa v zgodnj srednjeveški čas. V prve so svoje umrle pokopavali prebivalci sočasne naselbine na bližnji Brinjevi gori, ki je bila dokumentirana z arheološkimi izkopavanji. Med obema skupinama pokopanih je časovna razlika približno dveh stoletij. Zgodnj srednjeveški grobovi (sl. 2.2.1) so z glavami obrnjeni v osi, ki povezuje prostorski dominantni Sv. Martina in Sv. Nežo (sl. 2.2.3). Izstopa jama, napolnjena z večjimi kamni: v severovzhodnem delu nekaj večjih kamnov, v jugovzhodnem pa tri skrilaste plošče, velikosti večinoma 35 × 65 cm (Pahič 1969, 241). Jama leži v sredini raziskanega grobišča, okrog nje je večji prazen prostor. Orientirana je kot drugi zgodnj srednjeveški pokopi.

BRONASTODOBNA GOMILA NA BRINJEVI GORI

Na osi Sv. Martin – Sv. Neža leži tudi bronastodobna gomila (Pahič 1962-1963). Grobovi v njej so usmerjeni proti Sv. Kunigundi (sl. 2.2.2).

Sl. 2.2.1: Brezje pri Zrečah. Usmerjenost grobov pri Zimrajhu. Obkroženi grobovi so zgodnesrednjeveški (po: Pahič 1969, Priloga 1).

Sl. 2.2.2: Brezje pri Zrečah. Načrt bronastodobne gomile (po: Pahič 1962-1963, Sl. 10.3.1).
A – smer proti cerkvi Sv. Kunigunde.

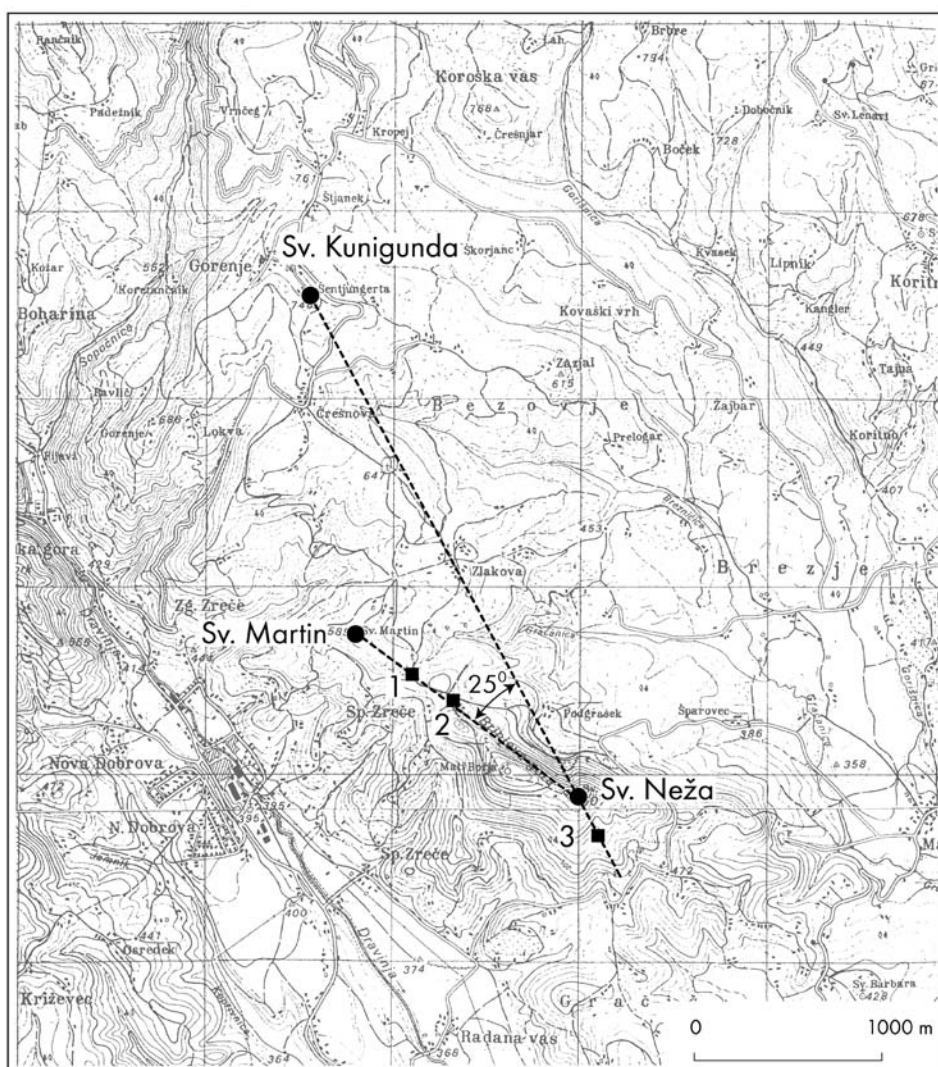
POZNOBRONASTODOBNO GROBIŠČE

Poznobronastodobno grobišče jugovzhodno od cerkve Sv. Neže (Pahič 1988–1989) stoji na osi, ki povezuje Sv. Nežo in Sv. Kunigundo.

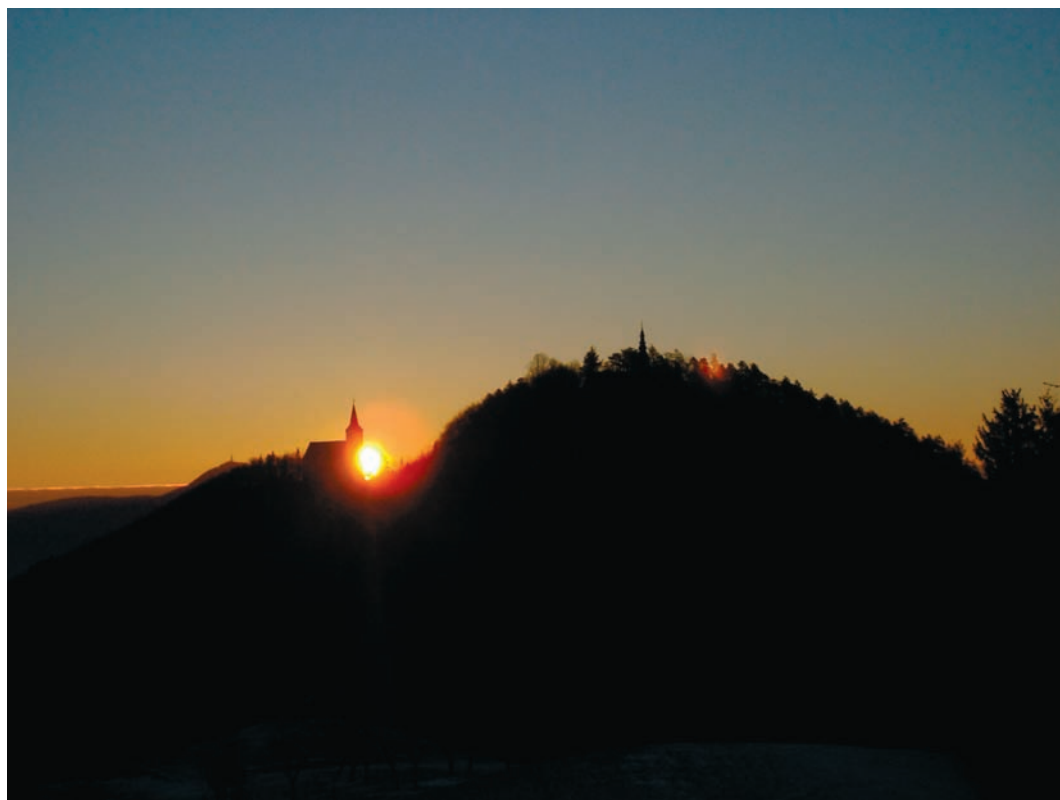
PROSTORSKA NAČELA

Cerkve so postavljene tako, da tvorijo obredni kot, ki meri 25° in ima vrh pri Sv. Neži. Ena os teče proti Sv. Martinu, druga proti Šentjungerti. Na osi Sv. Martin – Sv. Neža leži tudi Sv. Barbara. Ta os predstavlja astronomsko smer vzhoda božičnega sonca z azimutom 125° (Kaiser 2004, 86). Astronomsko smer, obredni kot in prostorske dominante so upoštevali pri pokopavanju na zgodnesrednjeveškem grobišču pri Zimrajhu (sl. 2.2.3).

Prostor skupnosti je usklajen s prostorskimi dominantami (Sv. Neža, Sv. Kunigunda, Sv. Martin), ki tvorijo obredni kot, katerega ena izmed osi (Sv. Martin – Sv. Neža) ima astronomsko smer. Ugotovljeni prostori s posebnim namenom (obe prazgodovinski, poznoantično in zgodnesrednjeveško grobišče) so v prostor umeščeni v skladu z naštetimi prostorskimi dominantami.

Sl. 2.2.3: Brezje pri Zrečah. Obredni kot med cerkvami sv. Neže, sv. Martina in sv. Kunigunde.
1 – grobišče pri Zimrajhu, 2 – bronastodobna gomila, 3 – mlajšebronastodobno grobišče.

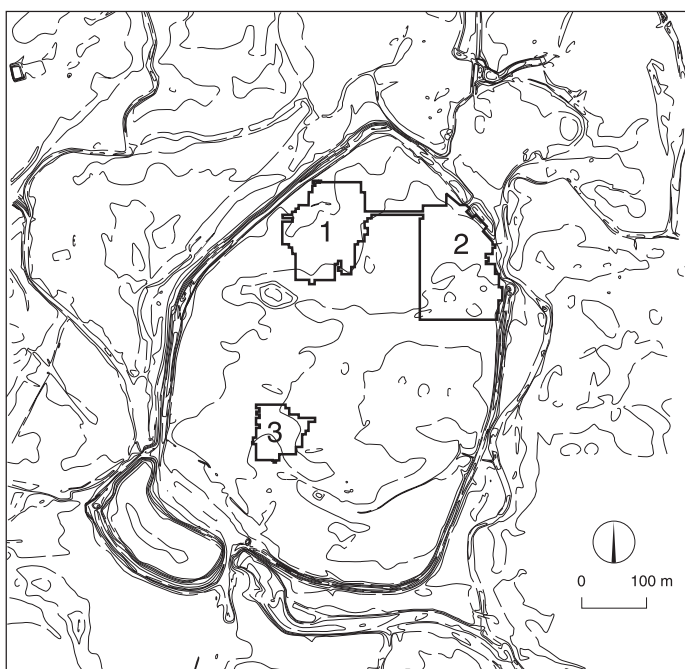

Sl. 2.2.4: Brezje pri Zrečah. Vzhod božičnega sonca za cerkvijo sv. Katarine (foto Karmen Kaiser).

Posebnost zreškega primera je dokazljiva časovna globina. Že bronastodobna gomila (približno 14. st. pr. n. št.) na Brinjevi gori s svojimi pokopi vsebuje simboliko prostorskih dominant, s čimer imamo dokaze o starosti uporabe teh prostorskih načel. Več stoletij poznejše poznobronastodobno grobišče (11.-9. st. pr. n. št.) pa s svojo lego potrjuje njihovo kontinuiteto.

UREDITEV NASELJA

Gradišče Pohansko leži v močvirni dobri blizu sotočja rek Morave in Dyje na jugovzhodu Češke republike. Veliko je 28 ha, okrog njega so razmeščena obširna predgradja. Do danes so z arheološkimi izkopavanji in z raznimi geofizikalnimi metodami raziskali 140.000 m². Na severu so bili najdeni naselbinski ostanki iz 6. do 8. st. (sl. 2.3.1), ki jim pripada tudi pokopališče z žganimi grobovi 300 m južneje. Največji razcvet je naselbina doživela v zgodnjem srednjem veku, natančneje v 9. stoletju, ko je bilo tu gradišče z dvorom pomembnega moravskega mogočnika, s pokopališčo cerkvijo, številnimi delavnicami in gosto poseljenimi predgradji. Poleg sledov začetnega obdobja pokristjanjevanja so se ohranili tudi dokazi o obstoju poganskega kulta (Macháček, Pleterski 2000, 9–11).

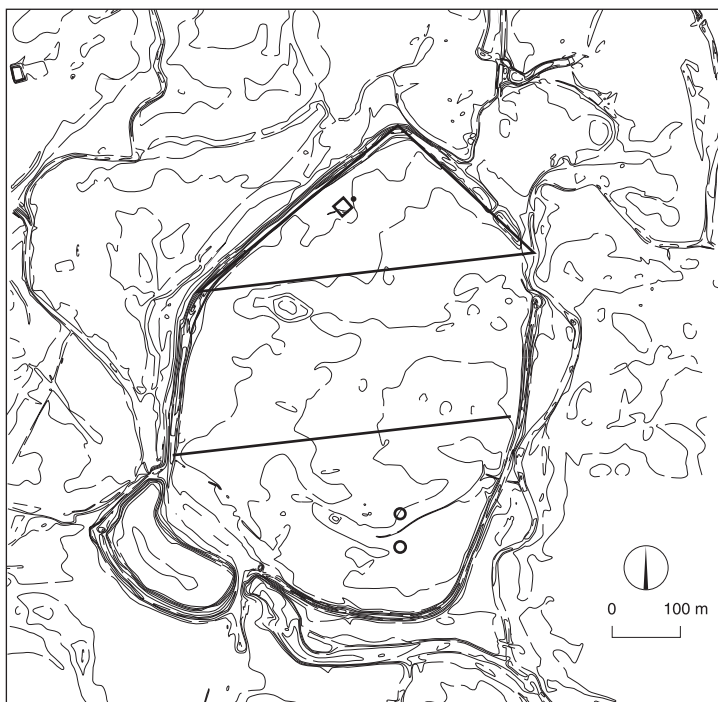
Sl. 2.3.1: Nasip gradišča na Pohanskem.

1 - dvor, 2 - t. i. delavnice, 3 - t. i. zgodnjehlovensko žgano grobišče (predloga za karto: J. Macháček).

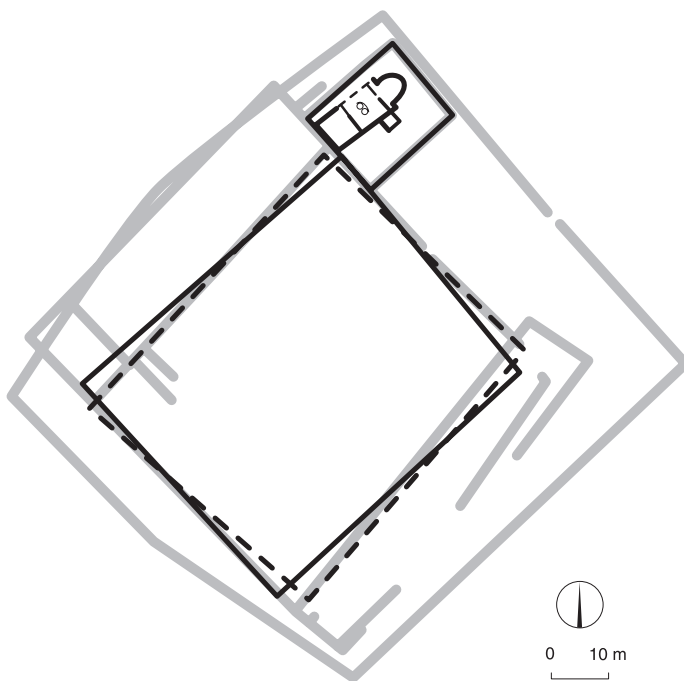
Ob severnem robu velmoškega dvora je stala pravokotna ograda, velika 17 × 21,5 m, v njej so bili ostanki prvotne stavbe, najverjetneje kultne. Večinoma so bili uničeni pri gradnji cerkve, ki pa je ohranila usmeritev starejše ograde. Ta ustreza astronomski smeri vzhod kresnega sonca – zahod božičnega sonca. Po propadu države Moravanov na začetku 10. st. je bila cerkev profanizirana, v njeni bližini pa so postavili novo pogansko svetišče.

Prostorske dominante so upoštevali tudi pri gradnji okopa gradišča. Na dveh nasprotnih si krajih se potek stranic ostro zalomi, tako da sta ti vzporedni osi med severno kultno ogrado in južnim svetiščem. Ista os poteka hkrati skozi vzhodna vrata gradišča in južno svetišče (sl. 2.3.2).

Severna kulturna ograda s svojo velikostjo in usmerjenostjo predstavlja merski modul, po katerem je narejen severni del okopa gradišča. Severozahodno in severovzhodno stranico določata astronomski smeri (Rajchl 2000), sončni solsticij in vzhod božičnega ter zahod kresnega meseca (sl. 2.3.3).

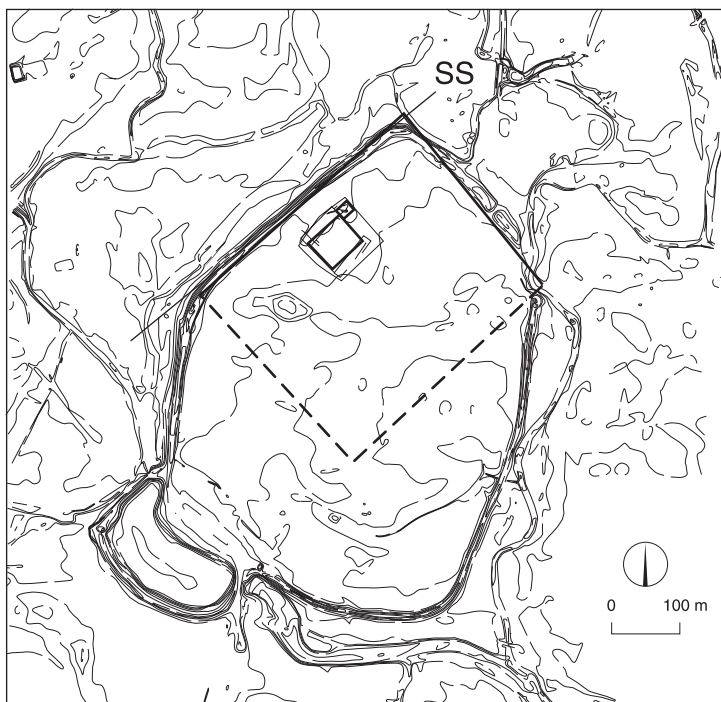

Sl. 2.3.2: Nasip gradišča na Pohanskem (predloga za karto: J. Macháček).

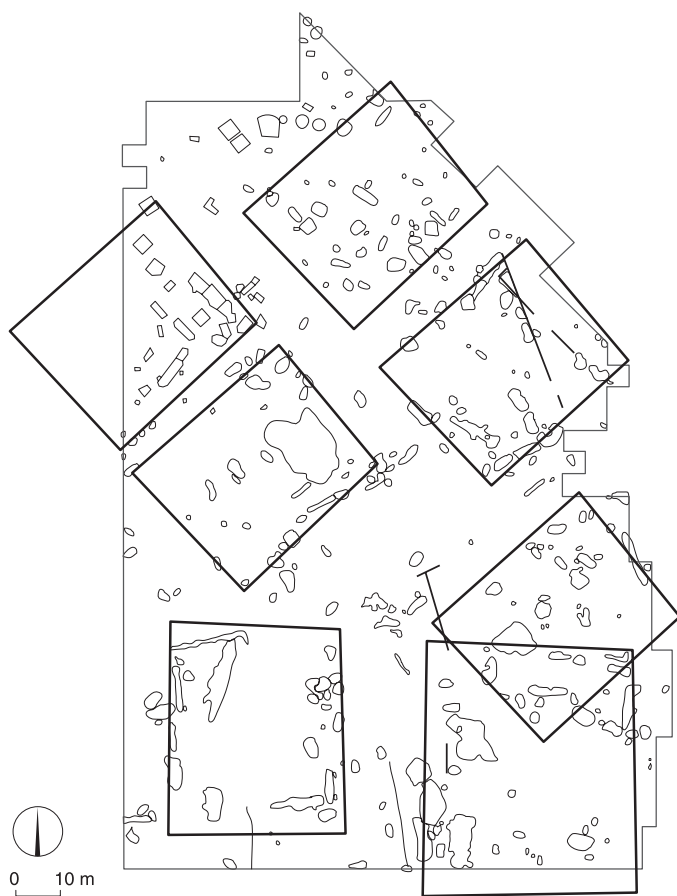

Sl. 2.3.3: Nasip gradišča na Pohanskem. Severni del naselbine z modulom (predloga za načrt: J. Macháček).

Merski modul so uporabili tudi pri gradnji starejše palisade velmoškega dvora. Osnovni tloris je pri tem zamaknjen za 5° , kar kaže, da je daljša stranica usmerjena po skrajnem vzhodu kresnega meseca in skrajnem zahodu božičnega meseca (sl. 2.3.4). Po merskem modulu so bili urejeni tudi manjši dvori v obrtniškem delu naselja, kjer je poleg tega zaslediti tudi usmeritev po straneh sveta (sl. 2.3.5). Tudi na predelu, kjer so odkrili žgane grobove, sta bila mlajša dvora urejena po merskem modulu (Macháček, Pleterski 2000, 11 – 19).

Sl. 2.3.4: Nasip gradišča na Pohanskem. Dvor z glavnima fazama (predloga za karto: J. Macháček).

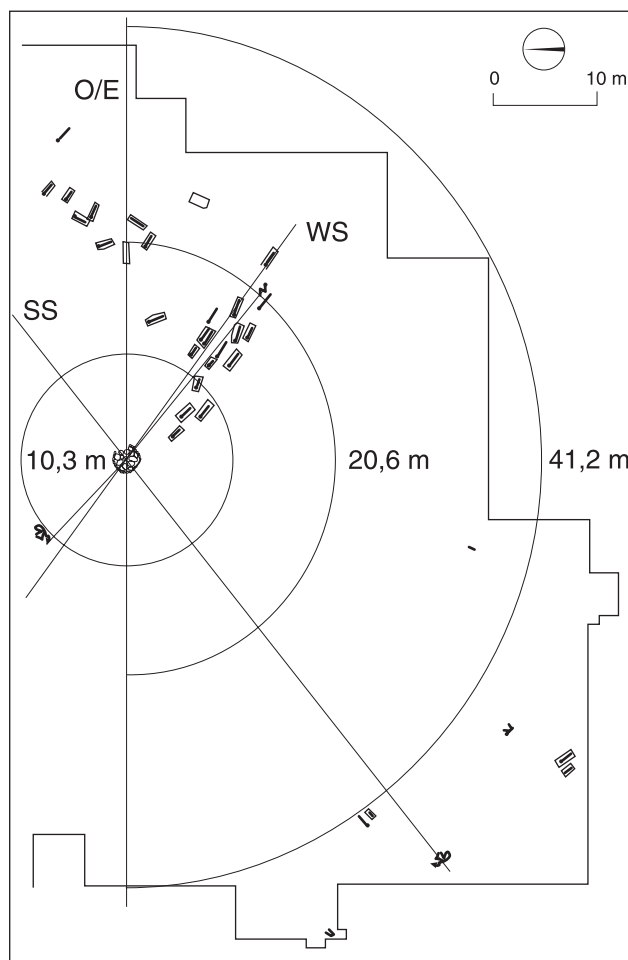
Sl. 2.3.5: Nasip gradišča na Pohanskem. Obrtniški del z merskimi moduli (predloga za načrt: J. Macháček).

UREDITEV GROBIŠČA

Arheološka izkopavanja so razkrila manjše pokopališče okostnih grobov (sl. 2.3.6). Ti ležijo na osi, ki povezuje grob otroškega skrčenca s središčem svetišča v soseščini. Os je zelo blizu astronomski smeri vzhoda božičnega sonca in zahoda kresnega sonca. V isti osi na drugi strani svetišča leži tudi grob s konjskim okostjem. Skrčenec leži natančno enkrat bolj daleč od svetišča kot to konjsko okostje. Natančno vzhodno od svetišča je prazen grob, usmerjen v osi zahod–vzhod. Na astronomski smeri iz središča svetišča proti zahodu božičnega sonca – vzhodu kresnega sonca je jugozahodno drugi grob z okostjem konja. V njegovi bližini sta dva okostna grobova, ki gledata proti vzhodu kresnega sonca. Od središča svetišča sta oddaljena štirikrat toliko kot prvi konjski grob (Macháček, Pleterski 2000, 13–14).

PROSTORSKA NAČELA

Zgodnjerednjeveška naselbina je bila urejena v skladu z astronomskimi smermi (sončni solsticij in vzhod božičnega ter zahod kresnega sonca) in merskim modulom (17 × 21,5 m). Ograda s kulturno stavbo je služila kot izhodišče (astronomska smer in merski modul) postavitvi velmoškega dvora, ta pa je predstavljal vzor ostalim dvorom. Tako astronomska smer kot merski modul sta bila jasno izražena tudi navzven, v okopu naselbine.

Sl. 2.3.6: Notranjost gradišča na Pohanskem. Svetišče in okolni grobovi (predloga: J. Macháček).

HOMEC

Grič ob desnem bregu potoka Homošnice. Na vrhu je cerkev Sv. Marije. V pisnih virih je prvič omenjena leta 1436 (Blaznik 1988, 405).

SV. JURIJ NA LEGNU

Cerkev Sv. Jurija stoji na robu terase nad dolino Mislinje. Arheološka izkopavanja (Strmčnik-Gulič 1994) so odkrila več starejših cerkvenih zgradb. Najstarejša je cerkvica s konca 9. st. s pripadajočim grobiščem. S svojo vzdolžno osjo je usmerjena proti Puščavi. Njen tloris ima razmerje stranic $1 : \sqrt{2}$. Ob cerkvi in v njej so posamezne jame za kole, nekatere nedvomno mlajše, druge morda starejše. Ob prvi cerkveni stavbi je že bilo pokopališče, ki je bilo v uporabi do konca srednjega veka. Grobovi so usmerjeni enako kot cerkev.

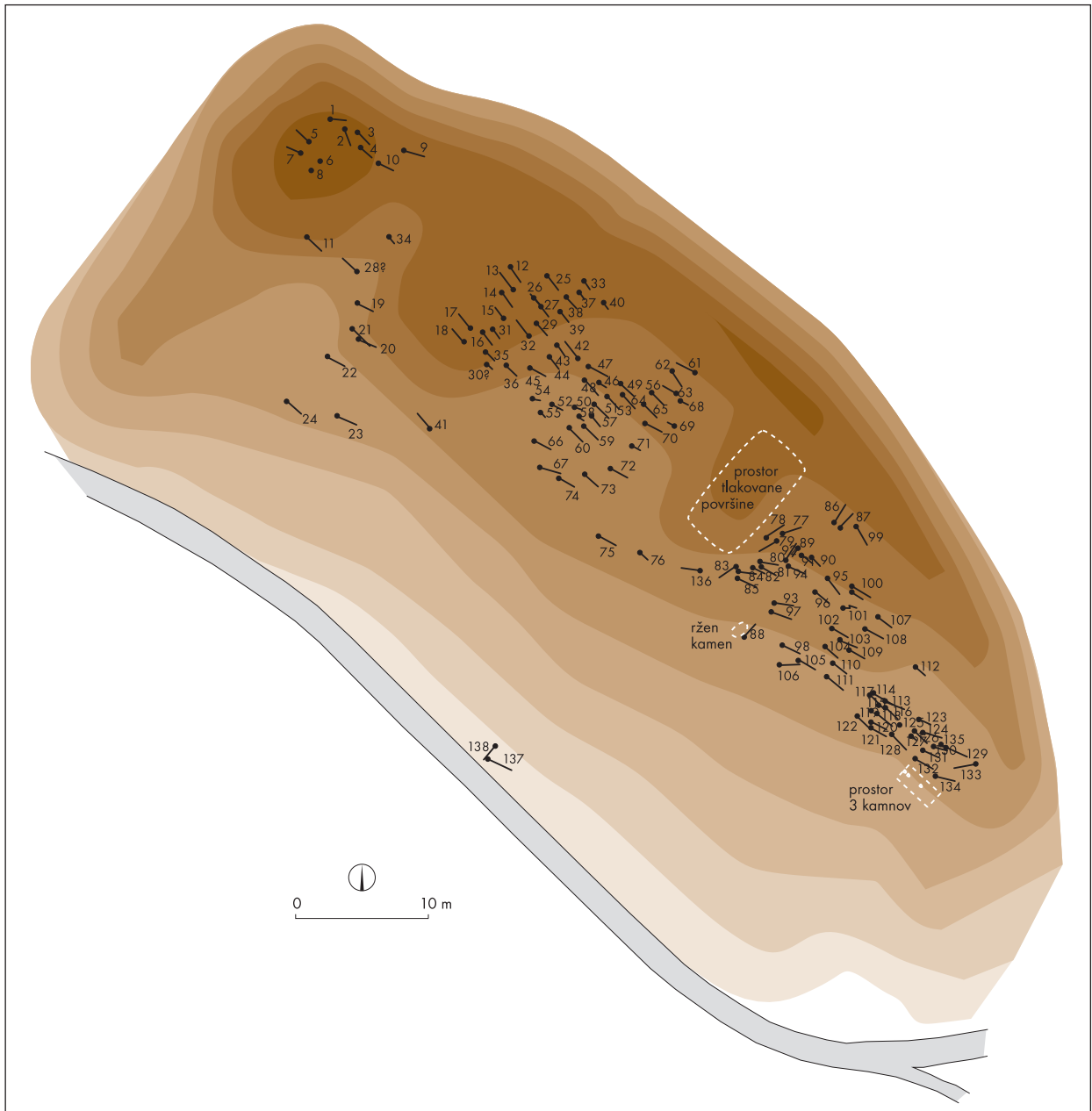
PUŠČAVA

To je ime grebena hriba nad Starim trgom pri Slovenj Gradcu, ki se na jugovzhodu na Gradcu končuje z ostanki nekdanjega srednjeveškega gradu in s cerkvijo Sv. Pankracija. Prvič je omenjena že l. 1174 (Blaznik 1988, 332). Arheološka izkopavanja na Puščavi so 1911. odkrila grobišče (sl. 2.4.1) z grobovi iz različnih obdobij: pozne antike in zgodnjega srednjega veka. Na vzpetini sredi grobišča je bila kamnita ploščad kot izstopajoča točka grobišča (Pleterski, Belak 2002, slika 7). Na skrajnem severozahodnem delu grobišča sta izjemna dva grobova – grobova skrčencev. Označujeta prvo skrajno točko zgodnesrednjeveškega grobišča. Drugo predstavljajo trije kamni na nasprotni strani (Schmid 1937, 371) kot tretja izstopajoča točka grobišča. Razdalje med tremi kamni so predstavljene v preveč grobem merilu za podrobnejšo analizo, dovolj jasno pa določajo os, ki je usmerjena proti Homcu s cerkvijo Sv. Marije.

Grobovi so izkopani v več smereh. Ena se ujema s smerjo 3 (sl. 2.4.2), ki jo določata Puščava in Marijina cerkev na Homcu in ima azimut (odklon smeri od severa) 128° . Ta smer je, gledano s Puščave, obrnjena proti točki vzhoda božičnega sonca in po njej so orientirani grobovi tako iz poznoantične dobe kot tudi zgodnjega srednjega veka.

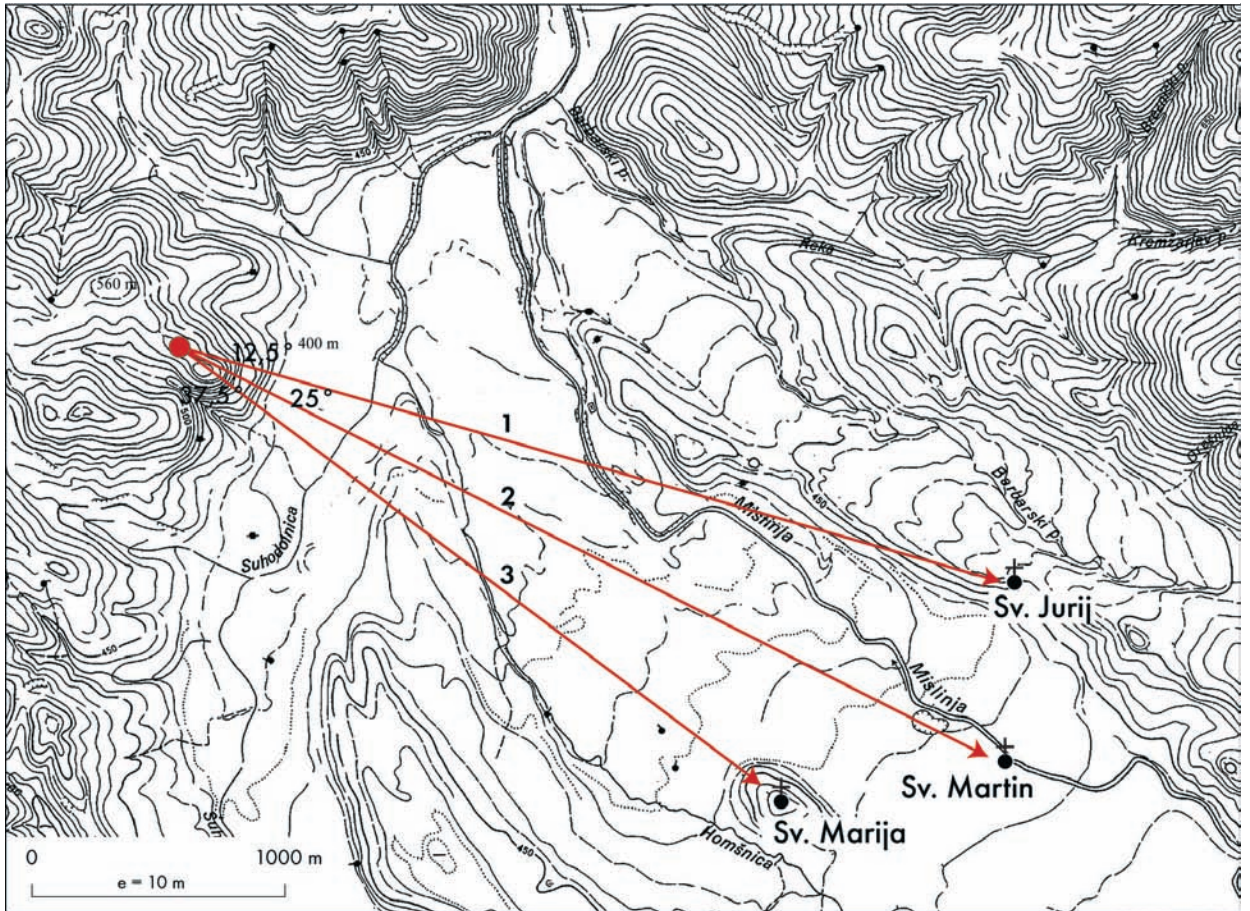
CERKEV SV. MARTINA V ŠMARTNEM

Druga smer grobov na Puščavi se ujema s smerjo 2, ki jo določata Puščava ter cerkev sv. Martina v Šmartnem in ima azimut 117° (Pleterski, Belak 2002, 254–258). Ta smer se ujema s točko sončnega vzhoda 4. februarja in 6. novembra. Oba datuma sta enako zanimiva. Prvi je ob krščanskem prazniku svečnici (2. februar), ki je leta 494 nadomestil praznik rimskih luperkalij. Hkrati je po keltskem koledarju 1. februar začetek pomladi. Drugi datum, 6. november, je med 1. novembrom in keltskim začetkom zime ter 11. novembrom, dnevom sv. Martina, ki je živel v 4. st. in ki mu je cerkev v Šmartnem posvečena (prim.: Kuret 1989, 92 ss, 108 ss, 524 ss; Eisenhut 1969). Če držijo tiste razlage pisnih virov, ki vidijo v Sv. Martinu župnijo, ki je obstajala že v drugi polovici 10. st., njen okoliš pa je obsegal obširno ozemlje

Sl. 2.4.1: Poznoantično in zgodnesrednjeveško grobišče na Puščavi.

od Kotelj na zahodu in Drave na severu vse do Vitanja na jugovzhodu (Skuk 1997, 9 ss), se zastavi vprašanje, zakaj je prav ta cerkev dobila osrednjo vlogo. Danes namreč vemo, da je vsaj okrog leta 900 stala že tudi sosednja cerkev sv. Jurija na Legnu (Strmčnik-Gulič 1994).

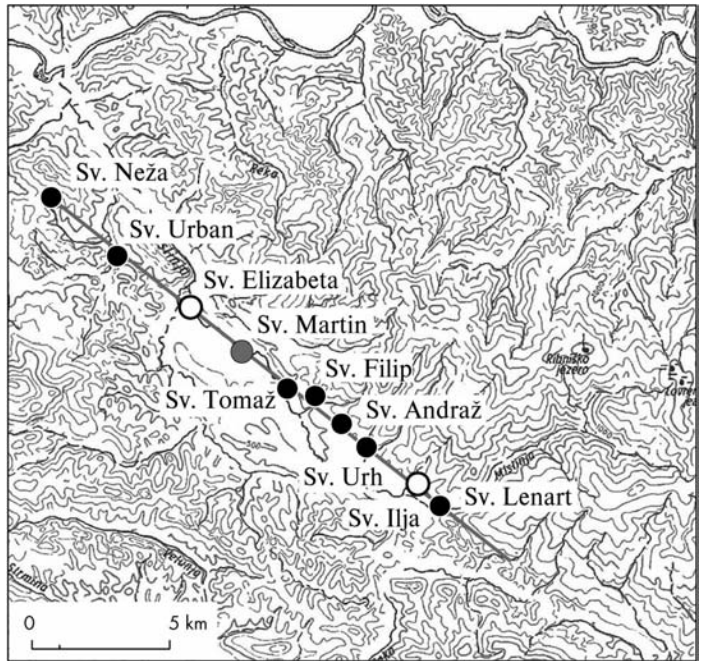

Sl. 2.4.2: Lega grobišča na Puščavi in slovenjegraških prostorskih dominant.

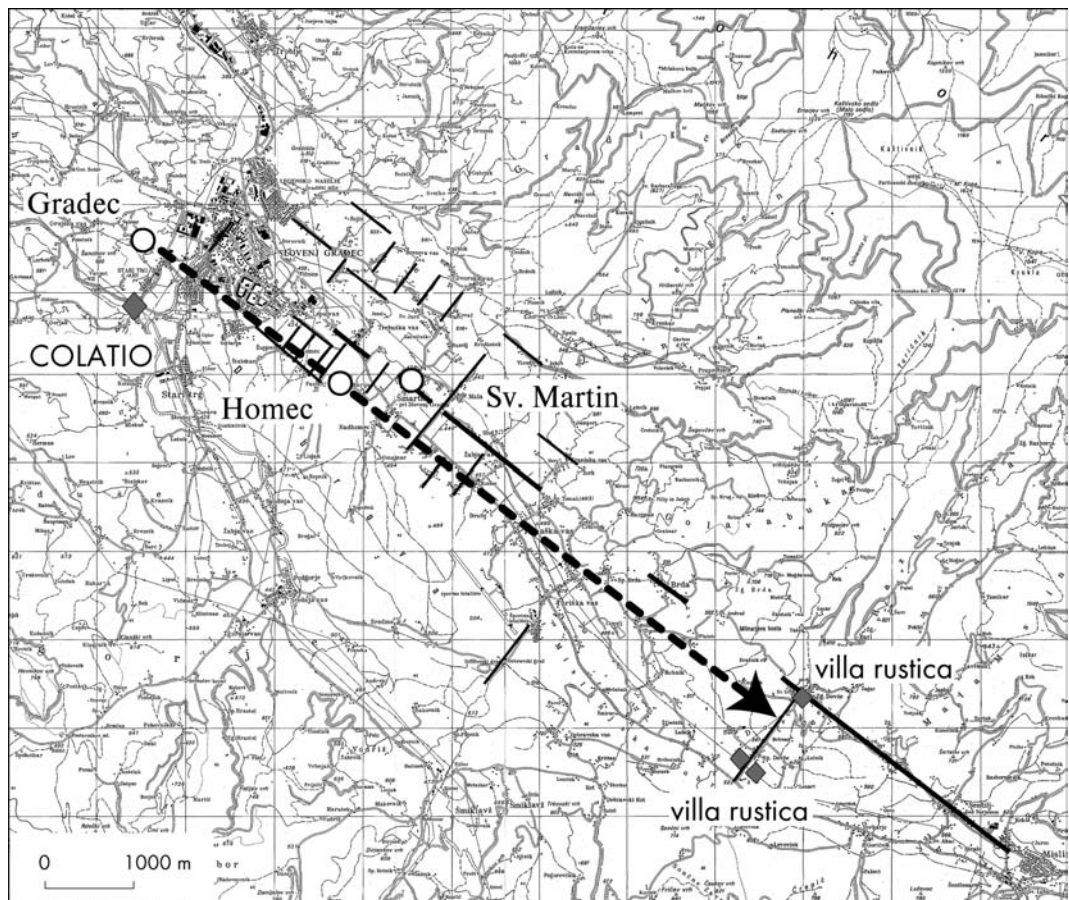
PROSTORSKA NAČELA

Puščava s cerkvijo Sv. Pankracija, Sv. Jurij na Legnu in Sv. Marija na Homu tvorijo kot 23° , z vrhom na Puščavi, kar se ujema z velikostjo obrednega kota. Vzporedno z astronomsko smerjo, ki jo določata Puščava (Sv. Pankracij) in Sv. Marija, poteka črta od cerkve Sv. Neže preko cerkve Sv. Martina (sl. 2.4.3) proti jugovzhodu. Večina cerkva Mislinjske doline stoji na njej ali tik ob njej, kar pomeni, da je bila astronomska smer proti točki vzhoda božičnega sonca pomembna še ves srednji vek. Skladno s to osjo še danes potekajo številne poti, mnoge pa so z njo vzporedne ali pravokotne nanjo. V ta sistem se dobro vključujejo tudi rimskodobne naselbine (sl. 2.4.4), kar kaže na verjetnost, da je prikazani prostorski sistem obstajal že najpozneje v rimskem času.

Smer Puščava (Sv. Pankracij) – Sv. Martin poteka proti točki sončnega vzhoda 6. novembra in 4. februarja. Datuma sta 45 dni pred sončnim zimskim obratom in po njem ter pomenita trimesečno obdobje zime. Naštete cerkve torej označujejo tri pomembne datume v letu. Celotna prostorska razporeditev treh točk (tlakovana vzpetina na grobišču – opazovališče(?), Sv. Marija Sv. Martin) pa pomeni preprosto koledarsko napravo, ki označuje čas zime in rojstvo mladega sonca. Navedene smeri in datume sončnih vzhodov je bilo mogoče potrditi s terenskim opazovanjem (za kar se zahvaljujem kolegici Saši Djuri Jelenko).

Sl. 2.4.3: Astronomska smer z azimutom 128° , ki teče preko cerkve Sv. Martina.

Sl. 2.4.4: Mislinjska dolina. Astronomska smer z azimutom 128° in trase današnjih poti, ki so z njo vzporedne ali nanjo pravokotne, ter rimskodobna najdišča.

DOLOČITEV PROSTORSKIH DOMINANT

Kamnik – Zgornji grad

Imenovan tudi Stari grad, vendar je to poimenovanje mlajšega izvora. V virih je prvič omenjen leta 1202, v uporabi pa je bil še v 16. stoletju (Kos 1994, 24). Stoji na dominantni vzpetini, v varstvu katere ležita mesto Kamnik in stara tuhinjska pot med Kranjsko in Štajersko.

Kamnik – Mali grad

Starejše poimenovanje je Spodnji grad, vendar uporabljamo danes uveljavljeno ime. Prvič je omenjen v pisnih virih skupaj z Zgornjim gradom leta 1202 (Kos 1928, št. 15). Na istem mestu so bili z arheološkimi izkopavanji ugotovljeni zgodnjerednjeveško grobišče iz druge polovice 10. in prve polovice 11. stoletja ter ostanki visokosrednjeveškega gradu, ki je bil v uporabi od konca 11. do konca 14. stoletja (Štular 2008).

Sv. Jurij v Nevljah

Ime Nevlje verjetno izvira iz besede navje, ki je eno od poimenovanj za kraj duš nekrščenih otrok (Šmitek 1999, 166). Cerkev Sv. Jurija je bila do leta 1290 sedež kamniške župnije navkljub takratnemu izjemnemu pomenu mesta Kamnika. Cerkev leži v okljuku nad nekdanjo poplavno ravnico rečice Nevljice. V cerkvi so hranili mamutovo kost, ki so jo razglašali za zmajevo rebro. Hranili so jo kot dokaz za smrt zmaja, ki je po ljudskem izročilu živel v jezeru, ki je segalo od Kamnika do Nevelj (Štular, Hrovatin 2002, 52–56 in 62).

Homška gora

Homška gora je majhna konglomeratna vzpetina, ki pa na aluvialni ravnini mengeškega polja deluje kot prostorska dominantna. V vznožju izvira Žegnan studenec, ki ima po ljudskem izročilu zdravilne lastnosti (Stražar 1988, 35). Na vrhu stoji baročna romarska cerkev Sv. Marije. Zanimiva je legenda o čudežu, ki je botroval nastanku cerkve: "Dolničar (*Marianale Carnioliae*) trdi, da se je prikazen Marije pastirju, ki je dala povod za zidanje cerkve, dogodila l. 1419., česar ni mogoče kontrolirati." (Stele 1929, 321.)

Hudo

Zgodnjerednjeveško grobišče na terasi nad Kamniško Bistrico pri Hudem. V letih 1933 in 1947 so pri gradbenih delih izkopali skupaj 9 okostnih grobov s skromnimi pridatki, ki so danes izgubljeni. Možna je le rekonstrukcija usmeritve grobov. Namesto za zgodnjerednjeveško obdobje običajne, ko je bil pogled pokojnikov usmerjen proti sončnemu vzhodu, so gledali pokojniki pri Hudem proti zahodu oziroma

čez reko Kamniško Bistrico proti bližnji Homški gori (Štular, Hrovatin 2002, 55–56). Sklepamo, da gre za zavestno usmeritev grobišča proti prostorski dominanti.

Mengeš

Arheološka izkopavanja so pokazala, da je bil Mengeš v poznem rimskem obdobju obcestna suburbana naselbina. Zaradi poplavnega značaja rečice Pšata – od *pisata*, kar pomeni pisani ali zli (nem. Peischat) – so bili naselbinski objekti strnjeni ob vznožju hriba. V 10. in 11. stoletju je bilo na mestu sedanje ž. c. Sv. Mihaela grobišče. Obstoj slednjega kaže na sočasno cerkev, ki je zagotovo obstajala v 11. stoletju, ko je bil tam sedež pražupnije.

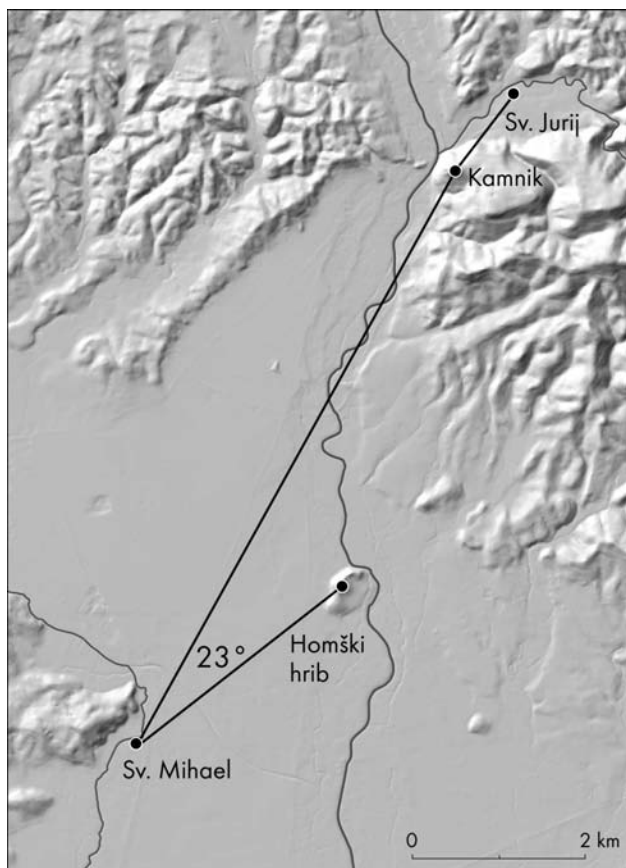
MEDSEBOJNA LEGA PROSTORSKIH DOMINANT (sl. 2.5.1)

Osi Mengeš–Zgornji grad in Mengeš–Homška gora oklepata obredni kot ($23,5^\circ$). Če prvo podaljšamo čez zgornjegrajski grebea, kaže na mesto Sv. Jurija v Nevljah. Naštete prostorske dominante povezuje ljudsko izročilo, ki ga je prvi zapisal že Valvazor. Povezavi Malega grada z Zgornjim gradom ter Hudo s Homško goro dodatno potrjuje usmerjenost pokopov na prostorskih dominantah. Grobišči sta od prostorskih dominant ločeni z reko Kamniška Bistrica, Mengeš pa je od ostalih mest ločevala danes regulirana Pšata.

PROSTORSKO NAČELO

Poleg okolja, bližine naravnih virov, dobre zemlje ipd. so na ureditev zgodnje-srednjeveške pokrajine vplivale tudi prostorske dominante. Dobro datirani malograjski pokopi (druga polovica 10. in prva polovica 11. stoletja) orisujejo čas, ko je v zavesti tedanjih prebivalcev kamniškobistriške ravni takšna ureditev prostora zagotovo obstajala.

Opisana ureditev pokrajine je, vsaj na obravnavanem območju, vplivala tudi na ureditev srednjeveške fevdalne pokrajine. Zgornji grad je ostal upravnovojaški center. Mengeš je postal center cerkvene organizacije, Homška gora pa romarsko središče. Medtem ko kontinuiteto uporabe prvega lahko razložimo s strateško lego, druga pričata, da so starejši elementi prostorske ureditve neposredno vplivali na ureditev pokrajine v krščanskem fevdalnem srednjem veku.

Sl. 2.5.1: Kulna mesta Bistriške ravni.

PRAŠKI GRAD

Močni simbolni točki na Praškem gradu sta najstarejša Marijina cerkev (sl. 2.6.1: 1) in najverjetnejše stojišče nekdanjega knežjega kamna (sl. 2.6.1: 2). Najstarejša stavba Marijine cerkve ima v notranjosti ostanke velike pravokotne zgradbe, ki bi bila lahko ostanek starejšega kulturnega prostora (Frolík et alii 2000, Obr. 9/1: A). Srednjeveški pisni viri (Borkovský 1969, 79–78) in rekonstrukcija srednjeveške poti procesije (Konečný 1978, 392) kažejo, da je knežji kamen stal med današnjima cerkvama sv. Vida in Sv. Jurija.

STAROMESTNI TRG (STAROMĚSTSKÉ NÁMĚSTÍ)

Staromestni trg, ki leži na robu nekdanjih rečnih teras, obrobajo najpomembnejši mestni cerkvi Sv. Miklavža (sl. 2.6.1.4) in Sv. Marije pred Týnom (sl. 2.6.1: 6) ter zgodnesrednjeveško grobišče (sl. 2.6.1: 7). Sredi trga je bil vodnjak, ki je bil zasut v romaniki, ob njem pa skupek lesenih klad z ravno odrezanim podnožjem, ki so bile postavljene v zemljo (Pleterski, Mareš 2003, 17). Morda gre za podobno kulturno zgradbo, kot je bila najdena tudi na Pohanskem (sl. 2.3.6).

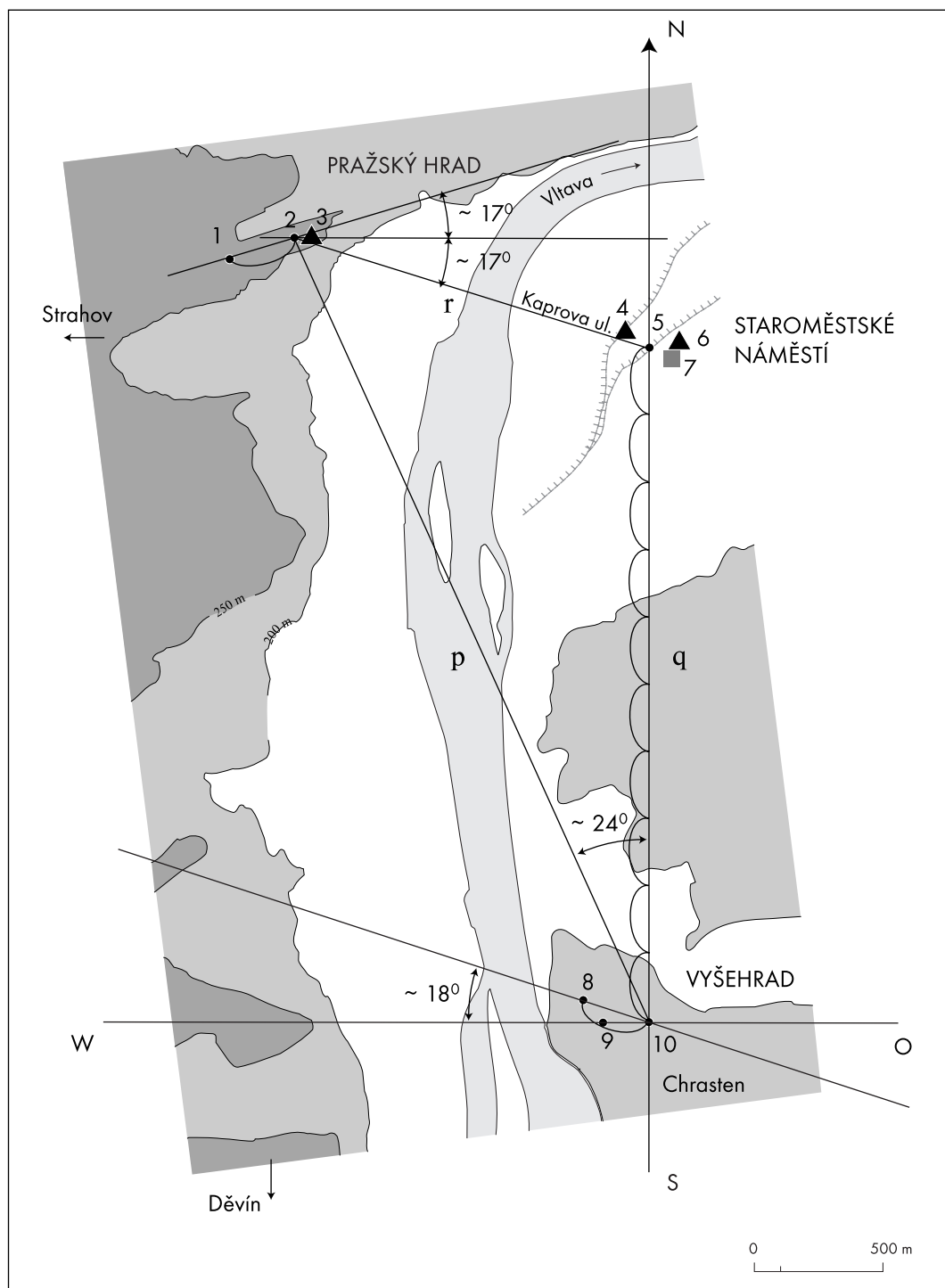
VIŠEGRAD

Zelo verjetno je, da je najstarejša cerkev na Višegradu – cerkev Sv. Lovrenca (sl. 2.6.1: 9 in sl. 2.6.2: 2) – zamenjala starejši kraj s posebnim pomenom. V sedanji kapiteljski cerkvi Sv. Petra in Pavla so arheološka izkopavanja odkrila lijakasto jamo, ki je bila tlakovana in obzidana s kamni. Njeno funkcijo je mogoče poiskati v povezavi s kamnom Čertův sloup (Vražjim stebrom), ki stoji danes vzhodneje v parku. Gre za razlomljeni granitni steber. Za njegovo postavitvev je bila zaradi mehkih tal potrebna obzidana jama. Ko so steber podrli, so lahko ostali sledovi, kakršne so razkrila arheološka izkopavanja v cerkvi Sv. Petra in Pavla. Zato je najverjetnejša razlaga, da je tamkajšnja jama temelj kamna Čertův sloup (sl. 2.6.1: 8 in sl. 2.6.2: 1). Sledovi podobnih kulturnih stebrov so znani iz staroslovanskih svetišč Groß Raden, Gniezno, Bogit, možno stojišče znamenitega Zbruškega idola (Pleterski, Mareš 2003, 19–24). Tretje kulturno mesto (sl. 2.6.1: 10 in sl. 2.6.2: 3) na Višegradu je rotunda sv. Martina (Pleterski, Mareš 2003, 24).

Skalnata kopa Višegrada je ravna in zato primerna za astronomska opazovanja. Mogoče je predvidevati, da je bil eden od izhodiščnih vizirjev pod današnjo rotundo sv. Martina ali v njeni neposredni soseščini. Drugi je bil Čertův sloup na svojem prvotnem mestu. Ta dva sta določala astronomsko smer, ki je od smeri zahod–vzhod odklonjena za pribl. 18°, kar se ujema z izračunano lego sončnega vzhoda ali zahoda v Pragi 31 dni pred enakonočjem in po njem, kar omogoča delitev poletne polovice leta na mesece po 31 dni. Cerkev Sv. Lovrenca stoji natančno zahodno od Martinove rotunde (Pleterski, Mareš 2003, 25).

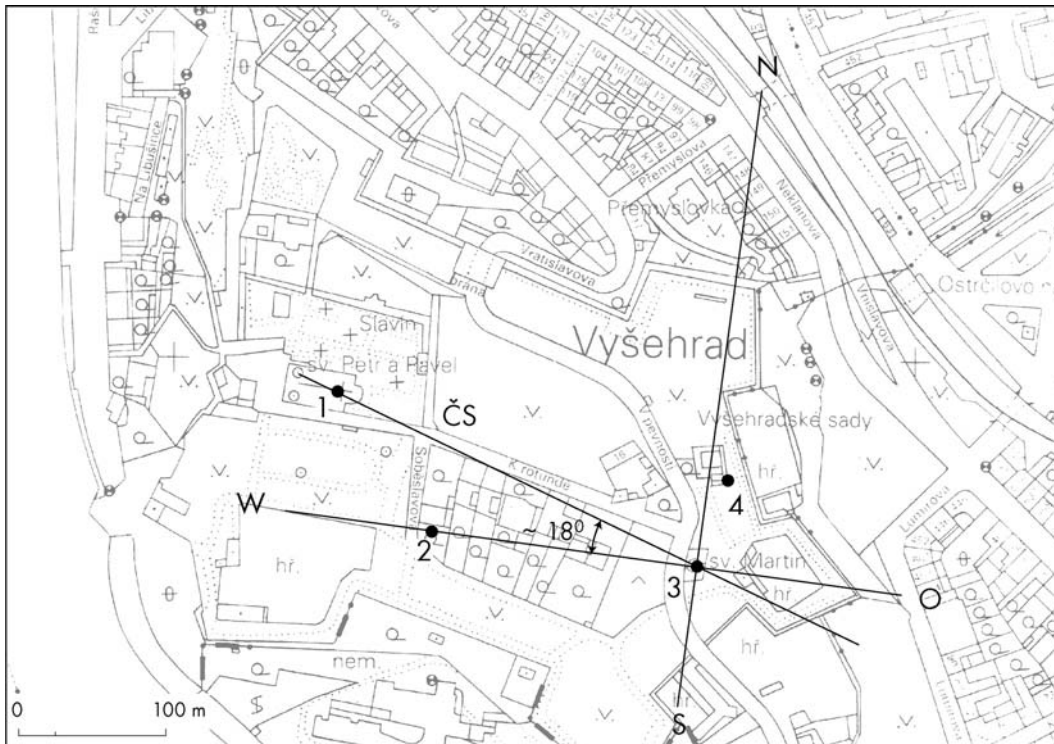
MEDSEBOJNA LEGA PROSTORSKIH DOMINANT

Os **p** (sl. 2.6.1) povezuje Martinovo rotundo z domnevnim stojiščem knežjega stola na Praškem gradu. Os **q** povezuje Martinovo rotundo s sečiščem s premico **r** na Staromestnem trgu. Približno

Sl. 2.6.1: Praha. Trikotnik = cerkev; kvadrat = grobišče. 1 - Marijina cerkev; 2 - možno stojišče knežjega stola; 3 - Jurijeva erkev; 4 - Miklavževa cerkev; 5 - Marijin steber; 6 - Marija pred Týnom; 7 - grobišče; 8 - prvotno stojišče kamna Čertův sloup; 9 - Lovrencova cerkev; 10 - Martinova rotunda (stare rečne terase po: Hrdlička 1994, Fig. 7a).

Sl. 2.6.2: Vyšehrad. 1 – prvotno stojišče kamna Čertův sloup; 2 – cerkev sv. Lovrenca; 3 – rotunda sv. Martina; 4 – cerkev Janezovega Obglavljenja; ČS – sedanje stojišče kamna Čertův sloup.

tam je nekoč stal Marijin steber (sl. 2.6.1: 5). Os **q** poteka natančno v smeri sever-jug in se ujema z napačno oznako praškega poldnevnikarja. Os **r** določa potek Kaprove ulice in seka domnevno stojišče knežjega stola na Praškem gradu. Od smeri zahod-vzhod je odklonjena za približno 17° , kar pomeni, da je skoraj vzporedna astronomski smeri na Višegradu. Osi **p** in **q** tvorita kot pribl. 24° , ki se ujema z obrednim kotom.

Marijina cerkev na Praškem gradu in domnevno stojišče knežjega stola določata premico, ki je prav tako odklonjena za 17° od smeri zahod-vzhod. Skupaj s premico **r** omogoča določanje enakonočja, ki leži na sredi med njima.

Že Bořivoj Nechvátal (1994, 173) je opozoril, da so pri gradnji višegrajskih utrd uporabljali staro češko daljinsko mero *provazec* = pribl. 30 m (Podolský 1933; Sedláček 1932).

Razdalja med Martinovo rotundo in Lovrencovo cerkvijo znaša pribl. $180\text{ m} = 2 \times 3$ med prvotnim stojiščem kamna Čertův sloup in Martinovo rotundo pribl. $270\text{ m} = 3 \times 3$ provazci (sl. 2.6.1). Enaka razdalja je tudi med Marijino cerkvijo na Praškem gradu in domnevnim stojiščem knežjega stola – pribl. $270\text{ m} = 3 \times 3$ provazci.

Razdalja med Martinovo rotundo ter sečiščem premic na Staromestnem trgu znaša pribl. 2.700 m, kar pomeni 10 višegrajskih dolžin.

Razdalja med domnevnim stojiščem knežjega stola in sečiščem premic na Staromestnem trgu znaša pribl. 1.500 m, kar je 10×5 provazcev. Ker pa je tudi 10 le 2×5 , postane opazno ponavljanje mitoloških števil 2, 3, 5.

PROSTORSKA NAČELA

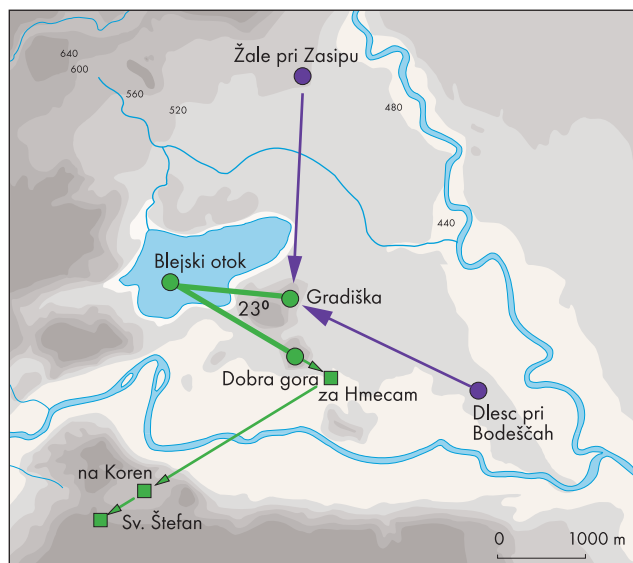
Prostorske dominante Praški grad, Staromestni trg in Višegrad so zgodnjerednjeveški kraji s posebnim pomenom. Višegrad je služil kot neke vrste javni koledar, ki je deloval tudi s pomočjo preostalih prostorskih dominant. Tam je bilo mogoče določati pomembne datume, kot sta enakonočji ali sončni obrati. Praški grad je bil, sodeč po primerjavi z ustoličevanjem karantanskih knezov, eno od mest obreda ustoličevanja, torej obrednega in pravnega dejanja.

Prostorske dominante ne predstavljajo urbanističnih jeder zgodnjerednjeveške Prage, saj so bile pozidane šele pozneje. Status krajev s posebnim pomenom pa so ohranile tudi vtikane v sodobno urbanistično zasnovo Prage: predsedniška palača na Praškem gradu, mestna hiša s poznorednjeveško astronomsko uro na Staromestnem trgu in na Višegradu kapitolna cerkev s prostorom za kronanje ter Slavin, pokopališče najuglednejših Čehov. Os **r** prepoznamo v poteku Kaprove ulice, os **q** se je zblížala s t. i. praškim poldnevnikom in se ohranila v spominu do danes.

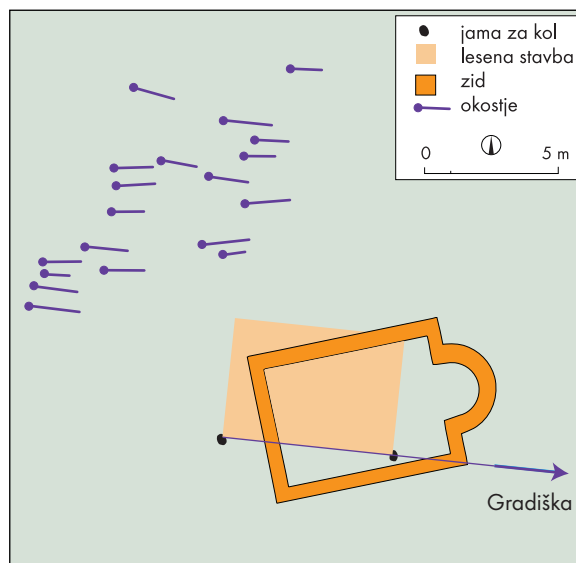
OTOK NA BLEJSKEM JEZERU

Skalnat jezerski otok (sl. 2.7.1) z božjepotno cerkvijo Sv. Marije in studencem ob severovzhodnem bregu. Po ljudskem izročilu, ki je bilo zapisano v prejšnjem stoletju, je bilo na otoku nekoč pogansko svetišče. Ni jasno, ali je to izročilo obstajalo izvirno in neodvisno od literarne konstrukcije Linharta (1981, 260), ki jo je povzel po starejšem Breckerfeldu, skratka, na otoku naj bi stal Radegastov tempelj, do katerega je bil speljan lesen most. Ker je formulacija enaka kot že prej pri Valvazorjevem (Rupel 1969, 238) opisu Radegastovega svetišča v Retri na Pomorjanskem, gre glede mostu in Radegasta najverjetneje za samovoljno Breckerfeldovo priredbo. Čeprav je Radegast očitno umeten dodatek, je izročilo o poganskem svetišču morda izvirno.

Arheološka izkopavanja (objavljena le začasna poročila) so odkrila grobišče, katerega začetki segajo po doslej objavljenih podatkih v sredino 9. st., ter ostanke cerkvenih stavb, od katerih naj bi bili dve še iz zgodnjega srednjega veka (Šribar 1971, 10–12). Najstarejša skupina grobov in domnevni tloris najstarejše cerkve z zidano apsidno (sl. 2.7.2) imata različno usmeritev, kar je že avtorja izkopavanj pripeljalo na misel, da so grobovi lahko tudi starejši (Šribar 1972, 391). Prav tako je opozoril na ostanke drugače usmerjene lesene zgradbe, ki je tam stala pred domnevno prvo cerkvijo (Šribar 1971, 12). Drugje meni, da je lesena predcerkvena zgradba starejša od grobišča (Šribar 1967, 63). Vsekakor v kratkih poročilih omenja več jam za kole (Šribar 1966, 155), od katerih pa niso vse vrisane v objavljenih načrtih.

Sl. 2.7.1: Prostorske dominante in kraji s posebnim pomenom blejskega kota.

Sl. 2.7.2: Grobišče in kulturne stavbe na Blejskem otoku.

Trenutno smo se zato lahko oprli le na dve jami. Os, ki ju povezuje in se ujema z usmeritvijo najstarejše skupine grobov, je usmerjena na vrh Gradiško. Razdalja med jamama je 6,64 m in je enaka diagonali kvadrata s stranico v dolžini treh dvojnih korakov (= 1,5-kratnik merskega modula 3,13 m), kar kaže na simbolno razmerje $1 : \sqrt{2}$ (prim. sl. 2.7.2).

GRADIŠKA

Gre za severovzhodni obronek Straže, ki se proti vzhodu končuje s prepadno pečino. Staro ledinsko ime je Gradiška, dolinica na vznožju pečine pa se imenuje Dindol, kar naj bi bila po mnenju jezikoslovca Dušana Čopa (ustna informacija) okrajšava prvotnega imena Devinji dol. Devin pa je bila potem lahko pečina nad Dindolom. Ime kaže na staro obredno mesto.

DOBRA GORA

To je hrib s prepadnimi pobočji. Ob njegovem jugovzhodnem vznožju – ledinsko ime Za Hmecam – stoji kapelica. Po ljudskem izročilu bi morala tam stati cerkev sv. Štefana, a je bilo vedno znova vse, kar so čez dan sezidali, prestavljeno na mesto z ledinskim imenom Na Koren (pod vasjo Kupljenik), kjer je danes kapelica. Po drugi različici se je vsako noč selila svetnikova podoba. Ker pa je bila kapelica Na Koren preveč na samem, so zgradili cerkev Sv. Štefana na sedanjem mestu poleg vaških hiš. Prva omemba cerkve v pisnih virih je šele iz prve polovice 16. st. Postala je znana božja pot. Še vedno živi šega, da kmetje na Štefanovo (26. decembra) iz okoliških vasi vodijo tja blagoslavljat konje.

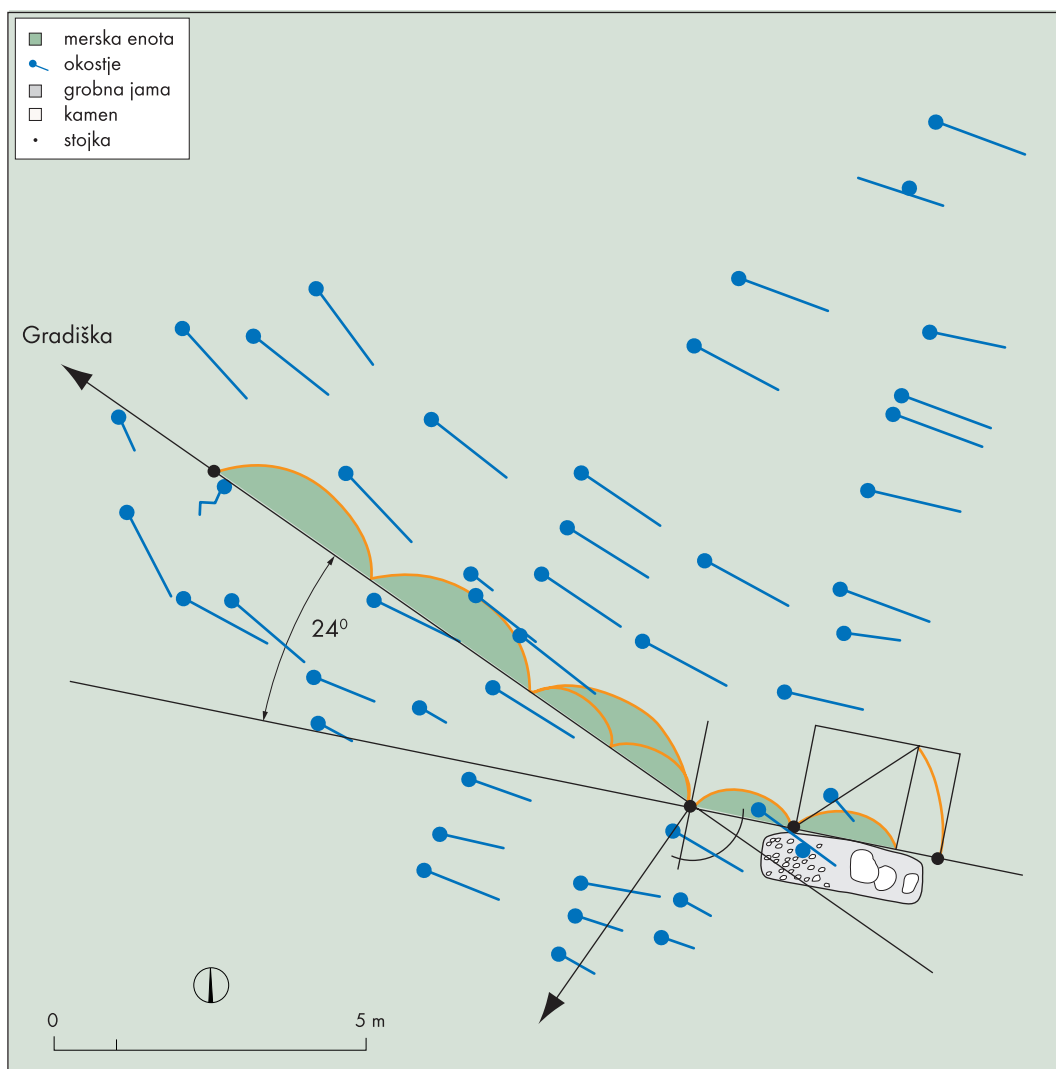
Povedka o selitvi cerkve na Kupljenik kaže, da je mogoče povezovati prvotno češčenje sv. Štefana s prostorom Dobre gore.

PROSTORSKA NAČELA

V času po naselitvi Slovanov v 7. st. so izhodišče prostorske ureditve tedanje župe Bled predstavljali trije kraji s posebnim pomenom, ki so bili hkrati prostorske dominante in dolgo časa tudi kraji različnih obredov. Postavili so jih tako, da s svojo lego v prostoru tvorijo obredni kot. Ta ima vrh na Blejskem otoku, med smerema proti vzpetinama Gradiški in Dobri gori. Meri 23° . Voda Blejskega jezera loči Otok od Gradiške in Dobre gore. Zadnji dve pa ločuje prastara pot, ki gre čez sedlo Megre med obema. Razmerje razdalj med Dobro goro in Gradiško, Gradiško in Otokom, Otokom in Dobro goro je $1 : 2 : (1 + \sqrt{2})$. Kapelica Za Hmecam stoji v podaljšku smeri z Otoka na Dobro goro, cerkev Sv. Štefana pa v podaljšku smeri od kapelice Za Hmecam proti kapelici Na Koren (sl. 2.7.1).

UREDITEV GROBIŠČA

Arheološka izkopavanja pri vasi Bodešče v Blejskem kotu so odkrila grobišče, ki je bilo v uporabi v času od 8. do 10. stoletja in leži na jugovzhodnem pobočju ledeniške gomile severno od vasi. Južni rob grobišča omejuje pot, ki gre mimo. Izhodiščna točka ureditve grobišča je jama za največji kol na jugovzhodu grobišča. Skupaj z jamo za kol ob izjemnem otroškem grobu skrčenca in Gradiška (sl. 2.8.1), eno od treh izhodiščnih dominant nekdanje župe Bled, določa osnovno os grobišča, po kateri se ravna pokopi. Razdalja med obema koloma meri 3 module po 3,11 m, kar je 2 dvojna koraka. Okolni grobovi

Sl. 2.8.1: Grobišče Dlesc pri Bodeščah.

se skrčencu izogibajo. Vzhodno od izhodiščne jame za kol sta v smeri, ki z izhodiščno tvori 24° , še dve jami za kol. Prva je oddaljena polovico modula, druga pa od nje za diagonalo kvadrata, ki ga določa polovica modula. Gre za simbolno razmerje razdalj med tremi koli $1 : \sqrt{2}$. Na osi, ki jo določajo ti trije koli, je izjemen prazen grob, ki je bil na zahodu zapolnjen s kupom prodnikov, na vzhodu pa s tremi skalami, katerih največja in najvišja je trikotne oblike in je sprva verjetno nekoliko gledala iz groba (Knific, Pleterški 1981, 486–488). Pri tem grobu in čezenj so bili pokopani otroci.

Osnovna os grobišča hkrati predstavlja astronomsko smer z azimutom 125° , ki označuje sončni vzhod v času zimskega sončnega obrata (Božič).

UREDITEV NASELJA

Pravokotnica na osnovno smer z grobišča proti Gradiški in vzhodu sonca v času zimskega sončnega obrata se dotika vogala najstarejše (Marofarjeve) hiše v vasi (Pleterški 1986, 26–28). Skladno s to smerjo so postavljene vse najstarejše hiše (sl. 2.8.2). Razdalja med izhodiščno točko na grobišču in Marofarjevo hišo znaša 150 m oziroma po ohranjenem vaškem izročilu 100 (dvojnih) korakov.

Sl. 2.8.2: Bodešče. Ureditev polja in vasi.

UREDITEV POLJA

Razdalja 100 dvojnih korakov med grobiščem in prvo hišo v vasi je tudi izhodišče poljske razdelitve. Njena usmeritev je v skladu z osnovno smerjo proti Gradiški in vzhodu sonca v času zimskega sončnega obrata. Osnovna parcelna oblika je pravokotnik z ožjo stranico 100 dvojnih korakov in daljšo stranico $100 \cdot \sqrt{2}$ dvojnih korakov. To je bilo izhodišče pri določanju mej obdelovalnih površin, zlasti njiv, delno tudi travnikov (sl. 2.8.2). S takšno usmeritvijo je skladen tudi potek poti.

PROSTORSKA NAČELA

Izhodišče prostorske ureditve kraja je na mestu pokopališča. To leži v smeri od ene krajevnih prostorskih dominant proti točki vzhoda sonca v času zimskega sončnega obrata. Ista smer je določala usmeritev grobov. V prostoru grobišča so označili tudi drugo smer, ki s prvo tvori obredni kot 24° . Poleg tega so s koli označili tudi simbolno razmerje $1 : \sqrt{2}$. Pravokotnica na osnovno smer povezuje prostor pokopališča in vasi. Tudi vaške hiše so z njo usklajene, saj stojijo vzdolž nje. Razdalja med pokopališčem in vasjo je merski modul, ki so ga uporabili za ureditev polja. Z njim so določili pravokotnike s simbolnim razmerjem $1 : \sqrt{2}$. Pravokotniki in poti ob njih upoštevajo usmeritev osnovne prostorske osi.

Sl. 2.8.3: Potek romarske poti iz Bodešč proti Bledu

OPIS STARE ROMARSKE POTI BODEŠČE – BLED

Znamenje ob Cajhnovi žagi

Sl. 2.8.4: Ob stari cesti z Radovljice na Bled stoji znamenje pri Cajhnovi žagi. Znamenje ob sotočju Bohinjke in Dolinke v najglobljem delu doline poleg ključnih prostorskih osi poudari tudi tri najvišje vrhove, Triglav, Stol in Storžič.

Cesta na Bled se iz radovljiške smeri na križišču pred Cajhnovo žago naravna na znamenje, ki skupaj z veliko lipo za njim prevzame vlogo prostorske dominante. Postavitev je še dodatno poudarjena, ker se natančno nad znamenjem v vertikalni osi dviga Triglav. Zadnji poudarek z najmogočnejšim vrhom zahodnega obzorja nad bodeškimi pečinami blizu sotočja Bohinjke in Dolinke je še posebej pomenljiv, saj se ta "kontrapunkt" med "kulturo in naruro" ne odstre samo na pravem mestu, temveč še ob pravem času, pozimi, ko dreve izgubi liste. Pot, ki se tik pred znamenjem odcepi proti Cajhnovi žagi, se naravna proti Stolu, najvišjemu vrhu Karavank.

(Podobna postavitvev: cesta – znamenje – Triglav, vstop v Radovljico iz Podvina; pot – zvonik cerkvice Sv. Marka – Triglav, na križišču s cesarsko cesto pred Vrbo).

Z druge strani se cesta, ko pridemo iz gozdom porasle tesni ob Bohinjki, naravna na zvonik radovljiške cerkvice, ki prav v tej točki stoji na zanimivem prehodu, saj se na levi strani natančno do njega spusti nazobčani horizont Kamniških Alp, na desni strani pa se obzorje zravnava z radovljiško ravnico. Hkrati se s tega mesta natančno nad piramidalno streho znamenja na levi strani ceste, podobno kot z druge strani Triglav, pne drugi najvišji vrh vzhodnega obzorja, visoka piramida Storžiča.

Znamenje v prostoru, ki iz vsake smeri na drug način odpira in podpira nove pomene, je več kot samo znak v znakovnem sistemu.

Most čez Savo Bohinjko

Sl. 2.8.5: Most čez Savo Bohinjko je naravnán na sredino mogočne Bodeške pečine, ki dvigne horizont in popotniku skoraj povsem zapre pogled, tako da je na samem začetku soočen s fenomenom, ki ga v tem prostoru kasneje sreča še večkrat (Bohinjska Bela, Soteska, Vintgar ...).

Cesta, ki se je doslej vila ob reki skozi gost bukov gozd pod osojnim pobočjem Jelovice, pred mostom ostro zavije in se naravna na drugo stran.

Most čez Savo Bohinjko ni samo prehod z enega brega reke na drugi, cesta čezenj naredi prevoj, v katerem se s senčne strani premesti, ali bolje, premesti na sončno. Most je naravnán pravokotno na visoko steno Bodeške pečine, monolitne žive skale, ki se takoj za mostom strmo, skoraj navpično vzpne nekaj deset metrov nad reko in kakor velika prelomnica zapre prostor enakomerno na obe strani. Z vsakim korakom se horizont dviguje. Bolj ko se bližamo drugi strani, bolj stena zapira nebo. Napetost narašča. Most reko sicer preči, vendar stena gibanje naprej vsaj na videz prepreči. Mogočna pečina svojo višino še podvoji, ko se prezrcali v umirjeni vodi. Stara modrost, kakor zgoraj tako spodaj, je tukaj skoraj utelešena. Nebo, ki ga v prečni smeri izpodriva pečina, se najbolj približa obzorju nad vodo prav v smeri vodnega toka, tako proti izviru kakor proti izlivu, in povezuje konec z začetkom. Z mostu se nad pečinami na levi strani vidijo hiše vasi, ki se pomenljivo imenuje Na pečeh. Kje drugje kot tu se lažje zavemo modrosti jezika, da so samo južne stene, ki jih ogreje sonce, lahko pečine. Prehod reke in pot, ki za mostom ostro zavije proti zahodu in se vije skozi ožino pod ostenjem bodeških pečin, je izjemno doživetje. Pred prvim večjim ovinkom, ko se pot izvije iz tesnega objema prepadnih sten in se začne dvigovati nad reko, ki ostro zavije na drugo stran, se naravna natančno na zvonik vaške cerkve v Ribnem.

Bodešče

Sl. 2.8.6: Bodešče.

Tik pred prvimi hišami v vasi se cesta naravna na sleme hiše. Tesen med hišami, ki se odpira na hrbet Karavank daleč v ozadju, dodatno poudarja globino prostora.

Prva gruča starih hiš ob vzpenjajoči se poti preden pridemo v središče Bodešč tvori nekakšen vstopni portal. Pot se najprej naravna natančno na pročelje ene od hiš, nato pa se skozi ožino med njimi prvič po dolgem času v daljavi spet pokaže delček Karavank in povabi popotnika globlje v pokrajino. Ko zapustimo tesen med hišami in se ozremo nazaj, je pot spet naravnana na isto hišo, samo da tokrat z druge strani. (Kakor na začetku, tako na koncu.)

Središče v Bodeščah

Sl. 2.8.7: Središče Bodešč. Pred zadnjo strmino v vasi se gorski hrbet skrije za slemeni hiš, nad vasjo se med belimi rahlo izstopajočimi pročelji sveti samo najvišji vrh Stol. Pot se mimo sadovnjaka pravokotno na klanec strmo vzpne ob mogočnem kmečkem dvoru na desni strani in nato v središču vasi ostro zavije na levo in teče zložno pod pročelji dveh starih kmečkih hiš.

Staro zgodovinsko jedro Bodešč je v osnovni prostorski strukturi še izjemno dobro ohranjeno. Hiše in gospodarska poslopja stojijo v strnjenem nizu tik pod vrhom ježe na prehodu med strmino in blejsko ravnico. Ne samo, da sklenjeni niz sivih streh kmečkih poslopij spominja na pečine, ki smo jih že pustili za seboj, bela pročelja treh kmečkih hiš, ki izstopajo iz enovitega niza, napovedujejo enotno, a s posameznimi vrhovi poudarjeno pogorje Karavank. Pred zadnjo strmino v vasi se gorski hrbet skrije za slemeni hiš, nad vasjo se med belimi, rahlo izstopajočimi pročelji sveti samo najvišji vrh Stol.

Pot se mimo sadovnjaka pravokotno na klanec strmo vzpne ob mogočnem kmečkem dvoru na desni strani, in nato v središču vasi ostro zavije na levo. Vstop v središče prve vasi ob poti ima v sebi nekaj monumentalno arhitekturnega. Strmino in mogočno hišo ob njej lahko vsaj v osnovni strukturi prepoznamo kot napoved arhitekturno sicer dosti bolj artikuliranega kamnitega stopnišča in pročelja proštije na Blejskem otoku. Je mogoče, da je nekdo, davno pred nami, imel v mislih celo pot in je začetek uglaševal s koncem. Še več, dvor v Bodeščah je na desni strani ceste, proštija na otoku na levi strani stopnic, vmes pa skoraj vsa blejska pokrajina. Ob sadovnjaku pod pročelji dveh starih kmečkih hiš zavije vaška pot proti zahodu.

Natančno na prehodu iz doline na blejsko ravnico stoji vaško znamenje, ob katerem se pot razcepi. Od tod se ista pot z druge strani, ko se prevesi v dolino, naravna na odmaknjeno in skrito cerkev Sv. Lenarta ob Gradišču. Žal danes to navezavo že zakriva novodobna zgradba, ki je zrasla na dvorišču prve stare hiše.

Bodeško polje

Sl. 2.8.8: Čez valovito ravnico se cesta naravna najprej na Gradiško, ter potem zavije in se napoti natančno na Megre, v sredino med Stražo in Dobro goro.

Pot se čez rahlo vzvalovano pokrajino Blejskega kota najprej naravna na Gradiško, severni vrh Straže. Nato pa se daljši del ravne poti med dvema grebenoma usmeri natančno v Megre, najstarejši prehod med Stražo in Dobro goro. Hriba, ki tvorita nekakšen naraven portal, še bolj izstopita tik pod vrhom prvega vala, za katerim utone vsa ostala pokrajina. Cesta pa se ves čas ravna na prehod med njima, ki se imenuje Megre in pomeni "vmes gre", "me(d)gre".

Za grebenom se pot spusti in spet naravna na Gradiško in na skrajni desni strani Straže se prvič pokaže Blejski grad v daljavi, podobno se na levi strani Dobre gore odpre pogled na Triglav.

Ribensko polje

Sl. 2.8.9: Ribensko polje. Pred prevalom se cesta naravna na glavni vrh Straže in potem spet na Gradiško, v nadaljevanju pa se zopet obrne na Megre.

Pot se nato še enkrat usmeri v Megre, še malo naprej se naravna natančno na vrh Špika, kakor iz Sela kličejo Dobro goro, za katerim iz tega zornega kota v skoraj istem trenutku in približno v isti višini izgine vrh Triglava. Mar prav to prekritje največjega in najpomembnejšega, a najbolj oddaljenega vrha z najmanjšim, a najbližjim, ne podeli majhnemu gričku status pomembne gore? Dobra gora je iz te perspektive res gora, ki povsem enakovredno stoji nasproti Babjemu zobu, med njima pa se na horizontu razprostira enakomerno visoka planota Pokljuke, kakor prej Bodeška pečina. Natančno pod Špikom v navpični liniji iz te točke stoji še znamenje z dvema drevesoma.

Znamenje pri Ribnem

Sl. 2.8.10: Znamenje pri Ribnem

Pred križiščem se cesta usmeri proti znamenju in proti Megram, tako da stojita Straža in Dobra gora na vsaki strani znamenja. Drevesi ob znamenju še dodatno poudarjata novonastalo triadno strukturo.

Ko se približamo znamenju na križišču pri Ribnem, tako da je cesta naravnana točno nanj, lahko opazimo, da prekri-va Megre in stoji natančno vmes med Stražo in Dobra goro. Drevesi na vsaki strani znamenja dodatno poudarjata novo triadno strukturo, ki presega prej-šnjo dualnost. V simbolnem jeziku lahko rečemo, da je to znamenje – otok med cestami, nekakšna napoved resnične-ga Otoka, ki ga zagledamo, ko mimo “Zvatga brdca” prestopimo prag Megr in vstopimo skozi portal med Stražo in Dobra goro ter se skozi vas Mlino pri-bližamo obali Blejskega jezera.

Pot iz Sela proti Bodeščam je ob znamenju naravnana na piramido Storžiča. Cesta iz Bleda proti Ribnemu pa je mimo znamenja naravnana na bodeško cerkev. Od znamenja pa se tudi lepo vidi, kako je cesta proti Bledu naravnana natančno na Ajdno, pozno-antični refugij.

HISTORIČNI PRINCIP NAČRTOVANJA PROSTORA

Primerjava katastrskega in parcelnega načrta mesta Cavtat iz 16. st. (original hrani samostan v Dubrovniku) in katastrske situacijske mape Draveljskega gozda iz leta 1830 (Arhiv Slovenije) je zanimiva, ker dokazuje, da so v preteklosti veljala za načrtovanje naselij in krajine podobna izhodišča. Načrtovanje krajine in naselij je bilo nekdanj enakovredno. Oba načrta sta izbrana zato, ker sta ekstremno nazorna in take kakovosti, da ju je še mogoče reproducirati. Iz Dubrovniškega arhiva so znani še trije starejši načrti Malega Stona, iz časa pred letom 1358, ki pa jih ni mogoče predstaviti, ker so slabe kakovosti.

Načrt Cavtata je izbran zato, ker prikazuje stare osnove, na podlagi katerih so nastala tudi najznamenitejša mesta, kot je Dubrovnik. Navidezno preprosti historični načrti in njihovi kakovostni rezultati z močnimi učinki spodbujajo vprašanja o postopkih in procesu, ki se je dogajal v času med starimi in sodobnimi načini.

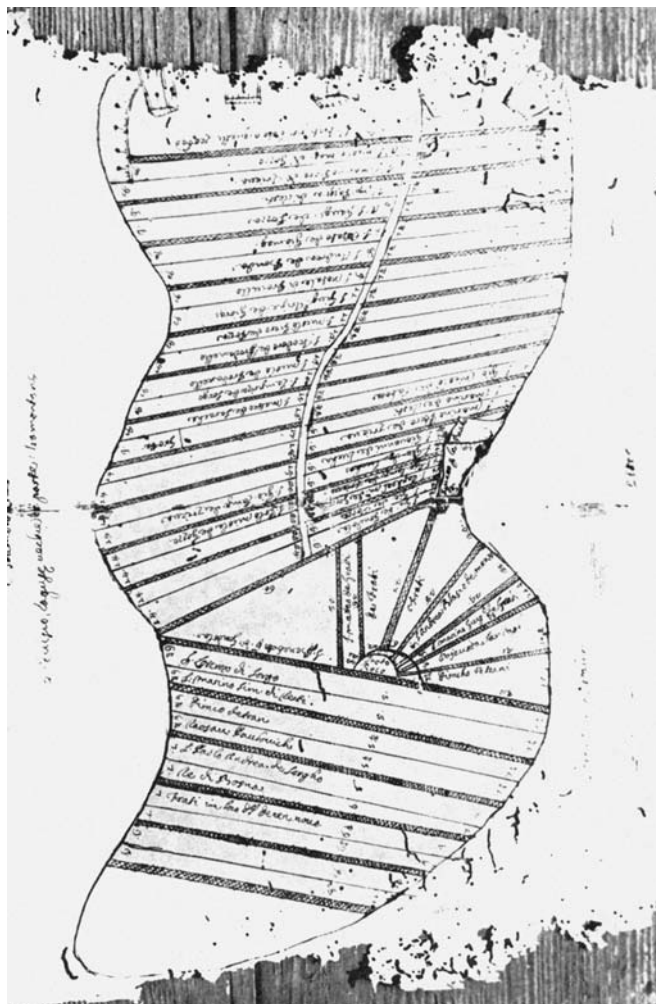
Stari principi snovanja naselij

Predstavljeni načrt Cavtata je kot kopija načrta iz druge polovice 15. stol. nastal v 16. stol. Cavtat je bil kot načrtovano mesto Dubrovnške republike namenjen zadnjemu pribežališču. Za razliko od drugih "kolonizatorskih" naselij, ki imajo pravilno oblikovano ulično mrežo in koncept strukturirane parcele, organizirane v nize ali stavbne bloke okrog slepih ulic, ima Cavtat specifično prostorsko enoto, namenjeno stanovanju in delu, z adicijo teh enot se ustvari značilno naselje. Enostaven videz načrta celote vara, saj je vanj vgrajeno najzahtevnejše znanje tistega časa. Danostim lokacije so prilagojeni strateški cilji in koncept zasnove Dubrovnika kot zgleda ter mersko preverjen model življenja v stavbnem bloku naselja. Oblika naselja se prilagaja reliefu in obali polotoka. V konkavni obliki je umeščeno pristanišče, ki dobi svoj manevrski prostor s skrajšanjem parcel. Oblika naselja na najvišjem delu polotoka razdeli trikotna površina na dva dela. V trikotniku je najvišji del zavzela nekdanja cerkva Sv. Roka s posebno segmentno delitvijo parcel, ki se radialno širijo od cerkvene zgradbe in predstavljajo stare dostope do nekdanje cerkve. Večji zahodni del je razdeljen na polovico z ulico, na katero pravokotno potekajo po dve paralelni progi v smeri sever-jug. Drugi del je razdeljen po istem principu, le brez osrednje ulice. Ker je naselje zamišljeno kot pribežališče, so bile posamezne proge (stavbni bloki) razdeljene med vlasteline. Vlastelin je razdelil to posest na deset delov in določil glavarja posameznih desetih. V niz je postavljen velik objekt glavarja desetih, zgrajen po principu letnikavca (stavba podobna letnikovcem v Zatonu in na obali Župskega zaliva po podobi in delitvi notranjega prostora ter kompoziciji zunanjih spremljevalnih objektov – kapelic, teras ...), meje niza so obzidane z visokim kamnitim zidom. Ograjeni prostor je bil kot rezervat začasne objekte – zaklone – namenjen vnaprej določenim pribežnikom desetih iz Konavl. Osnovna zamisel zasnove naselja je v celoti ohranjena v današnjem naselju, le na mestu nekdanjega rezerviranega prostora v vrtu niza so prebivalci naselja del desetih v desetletjih pozidali s hišami za stalno bivanje.

Arhivsko gradivo o načrtovanju naselij je redko obdelano, zato je delo M. Lončarića Planića (1980) dragoceno, ker pokaže način načrtovanja v preteklosti in posebej opozori, da obstaja vrsta starih odredb v Dubrovniškem arhivu, ki govorijo o tem, kako je treba zidati zidove, kakšen material pripraviti itd.

Iz konteksta načrtov in virov o načrtovanju Cavtata in na osnovi lastnih raziskav področja lahko razberemo, da so za izhodiščnimi načrti obstajali kompleksni modeli načina in oblike življenja v mestu,

ki so nadgrajevali osnovno zasnovo naselja. Taki modeli nadgradnje so bili izvedeni v najrazličnejših oblikah. Največkrat so za izhodišče služili lokalni vzorci dobre prakse, ki so predstavljali model v naravni velikosti ali kot plastika ter načrt v pomanjšanem merilu. Ker so se taki konceptualni modeli redko ohranili, je posebno zanimiv model, uporabljen v načrtovanju Bologne iz leta 1637. Osnovni načrti naselja z modelom na operativno uresničljiv način postanejo kompleksni in celoviti (sl. 2.9.1).

Sl. 2.9.1: Cavtat (16. st.). Parcelni načrt mesta iz 16. st. (original hrani frančiškanski samostan v Dubrovniku).

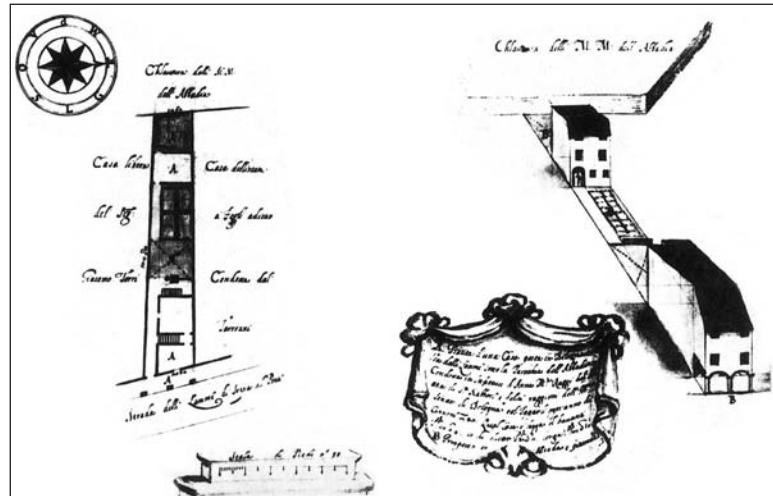
Stari modeli nadgrajevanja osnovnih shem naselja, prikazani na primeru Bologne iz l. 1637

Model osnovne urbane celice iz Bologne je že leta 1637 s konceptom ureditve prostora nadgradil osnovne načrte zasnove naselja. V kompleksen individualni model stavne celice je vgrajen koncept nadgradnje naselja. Tako poteka skozi zasebne hiše javna pasaža (portik) zato, da so bili meščani neodvisni od slabih vremenskih razmer. Celice, združene v stavbni blok, so tako v osrednjem delu večkrat tvorile velik ozelenjen prostor, sestavljen iz posameznih zelenic in skupnega zelenega prostora (včasih širokega za dolžino parcele in več). Koncept je bil tog – strogo določen v skupnih delih – in dinamičen v preostalih elementih, da so lahko poljubno bogatili mesto. Zgodovinski koncept je v izboljšanje življenja naselja vključeval vse površine in je za današnje stanje nedvomno učinkovit.

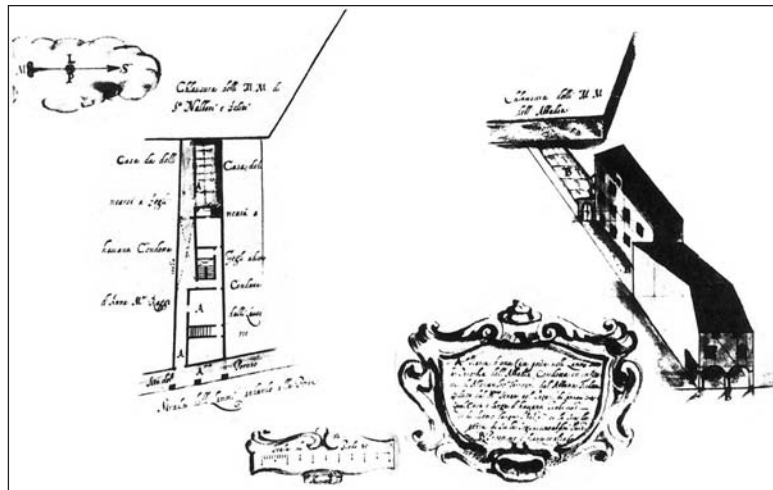
Naša stara mestna jedra s svojo strukturo pričajo, da so v preteklosti tudi pri nas obstajali podobni konceptualni modeli. Ohranjeni pa so le arhivski načrti naselij in stavb (sl. 2.9.2–3).

Sl. 2.9.2: Bologna (1637). Tloris in tridimenzionalni model (aksonometrija) koncepta oblikovanja mestne celice iz leta 1637 (po: Scannavini 1972, tavola 8).

Sl. 2.9.3: Drugi tip urbanistično-arhitekturnega koncepta ureditve stavbne parcele. (po: Scannavini 1972, tavola 8).

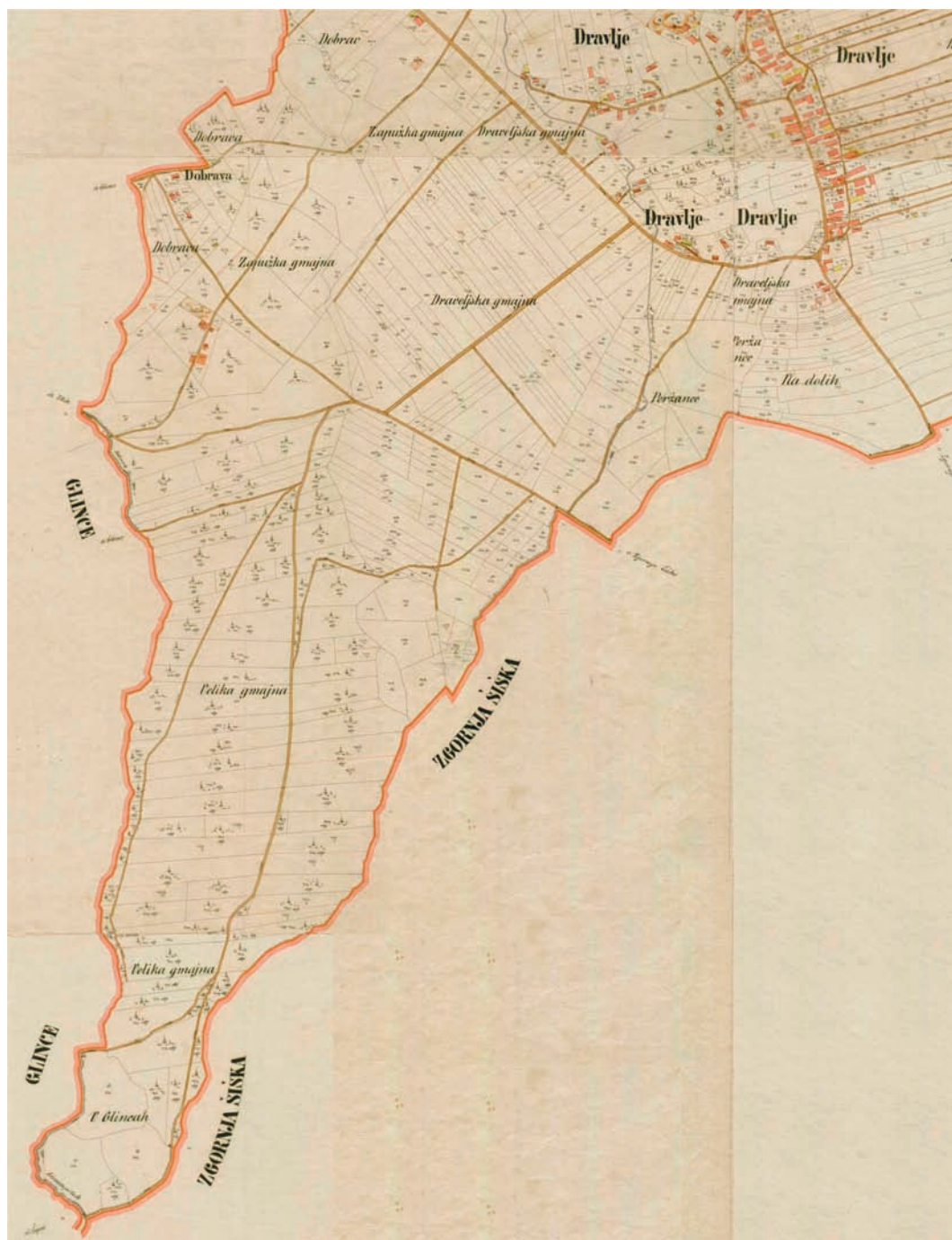

Stari principi snovanja funkcionalnega zemljišča naselja

Načrt oziroma situacijska mapa Dravelskega gozda iz leta 1830 je podobno zasnovana kot starejše zasnove naselij. Razporeditev osnovnih sestavin načrta (meja območja, vodotoki, poti, parcele, lastniške označbe ...), odnosi med njimi in oblika celotnega načrta pričajo, da gre za več kot banalno "kolonizatorsko" parcelacijo; gre za načrtovanje, za katerim so skriti kompleksni postopki in modeli. Raziskave, ki kažejo, da so znali predniki klimatske slabosti in težave, kakršne nastopajo ob nevihtah, nesrečah in slabem vremenu v krajini, izkoristiti v prednosti (npr. zadrževanje presežka vode ob povodnjih in njena uporaba v suši), pričajo, da bo treba za trajnostni razvoj ponovno proučiti, obuditi in nadgraditi stare učinkovite modele, ki so uspešno preprečevali probleme v krajini (sl. 2.9.4).

PROSTORSKO PRAVILO

Tradicionalni redundančni modeli (grajeni na razliki med dano in potrebno informacijo) omogočajo izločanje nepotrebnih informacij in zavarujejo pred zavajajočimi sporočili. Sodobna tehnološka orodja so postala neverjetno izpopolnjena, njihova uporaba pa ne. Pomembnost teh orodij je v njihovi uporabi.

Sl. 2.9.4:
Parcelni načrt
draveljskega
gozda iz 1830
(Franciscejski
kataster za
Kranjsko, Arhiv
Republike
Slovenije, izsek
iz L 49).

Modeli, ki so jih predniki izpopolnjevali skozi stoletja, so namenjeni reševanju najzahtevnejših prostorskih problemov na človeku dostopen način. Za to je potrebno razumevanje, upoštevanje "evolucijskih konceptualnih modelov" in njihovo križanje z novimi tehnološkimi možnostmi. Prvi preizkusi novih postin-formacijskih orodij za reševanje prostorskih problemov so obetavni in omogočajo učinkovito reševanje prostorskih posegov (Likar 1995).

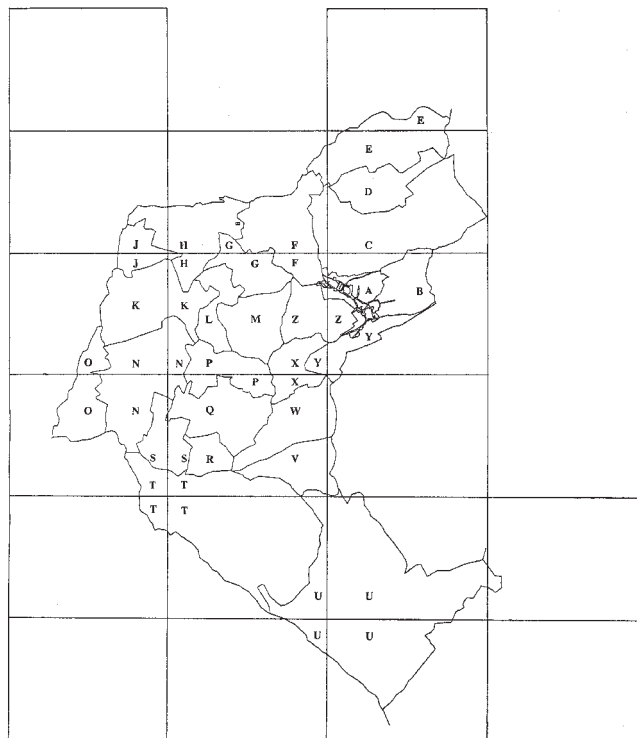
HISTORIČNI PRINCIPI OBVLADOVANJA PROSTORA

Goče in funkcionalno zemljišče (sl. 2.10.1-4)

V krajevni skupnosti Goče hranijo originalni katastrski načrt iz leta 1822 s parcelnim izkazom, ki ima poleg običajnih sestavin narisane tudi meje triindvajsetih ledin. Ledine so označene z velikimi tiskanimi črkami. Oštevilčenje se prične pri naselju, ki predstavlja ledino A. V priloženi tabeli so po abecedi nanizane ledine, imenovane s krajevnim imenom, po katerem prebivalci prepoznajo točno določen del ozemlja krajine okrog naselja (sl. 2.10.1). Ker sem v sredini osemdesetih let v bližnjem naselju raziskoval orientiranje lokalnega prebivalstva v prostoru in soodvisnost med naseljem in "njegovo parcelo" ter sistem celostne arhitekturne členitve, je načrt zaradi informacij, ki so bile redko na voljo, pritegnil mojo pozornost. S sodelavci smo načrt razgradili na sistemske plasti in dele te raziskave tudi objavili (Likar 1995, 178-187, Lah 1994, 155-159). Raziskava je omogočila vpogled v kompleksen sistem tradicionalnega obvladovanja prostora, ki je prikrit sodobnikom. Rezultati raziskave so pokazali vrsto podrobnih sistemskih rešitev, s katerimi je mogoče povečati učinkovitost delovanja v prostoru (sl. 2.10.2-4).

Sl. 2.10.1: Parcelni izkaz Goč iz 1822 z ledinskimi mejami (Franciscejski kataster za Kranjsko, Arhiv Republike Slovenije, list A 36).

Sl. 2.10.2: Iz parcelnega izkaza izločena Mreža ledin K.O. Goče.

Sl. 2.10.3: Ledinska mreža na parcelah razkriva kompleksnost starih zasnov.

Sl. 2.10.4: Struktura parcel K.O. Goče.

Orientacijski sistem

Sodobnik se zaradi spremenjenega delovanja in gibanja težje orientira v prostoru, ki je brez infrastrukture. Najsodobnejša tehnologija omogoča posamezniku, da lahko vsaki točki na planetu določi realno lego. Vendar postane prednost tehnologije zanemarljiva pri vsebinskih pojavih zaznavanja prostora. Historični orientacijski sistemi, ki imajo vgrajene prostorsko določljive meje ledin, omogočajo lažjo in kakovostnejšo orientacijo v stvarnosti, čeprav že banalna orientacija v prostoru na osnovi sistema ledin omogoča vrsto operativnih prednosti. Ko posameznik na podeželju svojemu sogovorniku pove ledinsko ime, npr. "Podhrbci", ta takoj ve, o katerih zemljiščih je govor in kje ležijo. S poimenovanjem zemljiške parcele, npr. "dolga njiva", pa sta jasno in natančno določena tudi mesto in lega posameznega zemljišča v skupini. Vendar je še pomembnejša druga oblika orientacije, ki pojav natančno določenega prostora poveže z akumuliranim vložkom minulega dela vrste prednikov, to predstavlja vir (akumulirana energija, snov, selekcionirano znanje), in najsodobnejšimi oblikami trajnega vzdržnega razvoja.

Informacijski sistem

Historični informacijski sistem Goč je le del kompleksnega sistema svojega časa. Vendar predstavlja v primerjavi s sodobnimi sistemi, ki nimajo vgrajenega tega sistema, prednost, ker zaradi primerjave s preteklim omogoča ugotavljanje natančnih sprememb razvoja. V obdobju plaza informacij, ki naraščajo eksponentno in obremenjujejo tako posameznika kot tudi družbo, da se od presežka informacij obrača na medij, ki ponuja nepreverjene informacije, predstavlja tradicionalni sistem novo dimenzijo, saj je že zasnovan tako, da operira le z vnaprej selekcioniranimi in reduciranimi informacijami, ki naj bi predstavljale bistvo. To pa so le pomembne, uporabne in nujno potrebne informacije.

Organizacijski sistem

Ledinska mreža Goč predstavlja organizacijski regulativ in instrument, s pomočjo katerega je mogoče lažje in kakovostneje organizirati prostor na naslednjih ravneh:

- raba in razporejanje kultur
- obvladovanje razgibanega reliefa
- urejanje vodotokov
- gospodarjenje z gozdovi in zelenimi pasovi
- oblikovanje ustrezne parcelacije
- komunikacije in dimenzioniranje mobilnosti
- racionalizacija infrastrukture
- delovanje naselja v odnosu do pripadajočega ozemlja
- raziskovanje, preverjanje, načrtovanje in usmerjanje dinamičnih procesov, dimenzioniranje razvoja.

Racionalizacijski sistem

Ledina je v principu zaokrožena skupina parcel na osnovi specifičnih in združujočih lastnosti. Opazovanje odnosa ledinske mreže, ledin kot celic, parcelacijske strukture celic in ožilja cest na omenjenem načrtu Goč kaže na načrtovano racionalizacijo prostora, saj celota spominja na strukturo drevesnih listov s celicami (ledine), ki jih povezuje in zaokroža prometno ožilje v središču ledine. Vidna racionalizacija sistema izstopa na dveh ravneh. Prvo raven predstavlja odnos naselja do celičnih površin, kjer zaznamo, da je prostor zasnovan za čim bolj kakovostno povezavo med naseljem in omrežjem celic. Drugo raven pa predstavlja racionalna raba prostora z organiziranim dostopom v središče celice, kar omogoča tudi dobro kapilarno funkcionalno razporeditev poti do posameznih parcel. Na tem segmentu opazujemo

slabost v današnjem urejanju prostora, saj poskuša vsak nov lastnik parcel uveljaviti najkrajšo pot čez druge parcele, ki nimajo jasno definiranega gospodarja.

PROSTORSKO PRAVILO

Ponovna uvedba sistema ledinskih mrež kot delavnega instrumenta za načrtovanje, regulacijo in spremljanje učinkovitosti posegov v prostor omogoča racionalizacijo delovanja v prostoru in uvedbo višjih organizacijskih oblik sistema z učinkovitejšimi razvojnimi rezultati.

HISTORIČNI PRINCIP DOSEGANJA VIŠJIH VREDNOSTI NASELJA

Raziskave starih mestnih jeder Kopra, Izole in Pirana nam razkrijejo pozabljene principe oblikovanja mest, s katerimi so z višanjem vrednosti posamezne enote obenem merili tudi višanje vrednosti celote, medtem ko današnji posegi dokazujejo usmeritev spremembe vrednot v prevladovanje individualnosti. S takim načinom pada vrednost celotnega naselja. Nižanje vrednosti celote posledično zmanjšuje vrednost posamezne enote. Sodobnost povečuje individualne vrednote, medtem ko so v preteklosti tak odnos pripisovali nižji stopnji človeškega razvoja.

Hierarhijo tradicionalnega vrednotenja nazorno prikazuje Fung Ju-Lan v svoji Zgodovini kitajske filozofije (Ju-Lan 1977, 373). Za razumevanje rezultatov raziskave je namreč pomembno poznavanje tradicionalnega vrednotenja. Na kratko povzemimo opis stopenj posameznika glede na razumevanje, zakaj dela nekaj in stopnjo zavesti, o tem, kako dela. Glede na odgovore na prej zastavljena vprašanja se posameznik po Fungu Ju-Lanu uvršča v štiri življenjske sfere.

I. Nedolžna sfera

V tej sferi deluje posameznik na osnovi nagona in običajev skupnosti, ki ji pripada. Deluje brez zavedanja o pojavih in kakšnega posebnega razumevanja o tem, kar dela.

II. Utilitarna sfera

Posameznik deluje iz sebe (svoje zavesti) in vse dela za sebe. Njegova motivacija je osebna korist, čeprav s tem opravlja lahko tudi dobro delo za druge.

III. Moralna sfera

Zavedanje, da obstaja skupnost, katere pripadnik je. Vse dela zaradi prepričanja o pravilnosti "širšega" delovanja in ne zaradi osebne koristi.

IV. Transcendentalna sfera

Zavestno delovanje po principu, da je nad družbo kot vrednota vesoljna razsežnost.

Prvi dve sferi predstavljata posameznika, kakršen je. Drugi dve, kakršen mora postati, da doseže višji nivo.

Raziskava na terenu dokazuje, da so razlike med izjavljanjem sodobnika o pripadnosti višjim sferam in rezultati, ki dosegajo nižje stopnje. Primeri tradicionalnega oblikovanja prostora dokazujejo realno doseganje višjih stopenj vrednosti.

Princip višanja vrednosti posamezne stavbe in naselja

V preteklosti je bil lastnik, ko je gradil hišo, motiviran, da obenem vzpostavlja kakovostno podobo naselja. Dokaz o takem delovanju najlažje vidimo v ekstremnih okoliščinah na primerih:

- ko se manjša investicijska možnost, potreba ali sprememba stila starejše stavbe izrazi v drugačnem oblikovanju stavbe in fasade

Sl. 2.11.1:
Številna pročelja v Izoli, ki urejajo arhitekturno kompozicijo s slepimi okni, dvigujejo skupno vrednost mesta.

- ko ni potrebe po določenem stavbnem členu in se ta pojavi le zaradi oblikovanja celote
- ko posameznik ali skupnost opušča pravila gradnje sklenjenih ambientov.

Sl. 2.11.2: Slepo okno v Izoli prikazuje nekdanjo členitev oken.

Sl. 2.11.4: Odpadajoča štukatura izdaja slepo okno.

Sl. 2.11.5: Detalj slepega okna nakazuje vložen trud v enoten izgled fasade. Barvni odtenek, vrsta pigmenta, spretnost in način barvanja izdajajo obdobje prenove.

Sl. 2.11.3: Eno od dveh osi prenovljene fasade hiše v Izoli tvorijo slepa okna. Z leti so okna s polkni drugače pobarvali kot slepa.

Sl. 2.11.6: Pri prenovi izolskih fasad obnavljajo bolj ali manj uspešno tudi slepa okna.

Oblikovanje arhitekturnih členov, s katerimi je mogoče povečati vednost posameznega in celote

Številni primeri oblikovanja hiš v Kopru, Izoli in Piranu vključujejo v svojo kompozicijo fasad reliefno oblikovana slepa okna (sl. 2.11.1). Izola premore tudi nekaj ostankov slepih vrat (sl. 2.11.2.7-8). Čeprav imajo lahko slepi členi različni vzrok nastanka (moda, priprava člena za uporabo v prihodnosti, sprememba funkcionalnih potreb), jim je skupen učinek na celoto. Umetelno izdelani iluzionistični členi oken in vrat oblikujejo fasado v skladu s pravili mesta (sl. 2.11.3-5). V Izoli slepa okna obnavljajo, saj so spoznali njihovo vrednost za kakovost mestnega oblikovanja (sl. 2.11.6). V Kopru ob prenovi fasad slepa okna odstranjujejo in odprtine tam, kjer jih trenutno ne potrebujejo, zazidajo. Kratkoročno,

Sl. 2.11.7: Ostanek slepih vrat v Izoli z novejšim oknom.

Sl. 2.11.8: Primer fasade s slepimi okni in vrati v Izoli.

Sl. 2.11.9: Pozidava dveh oken nad vrati zmanjša vrednost stavbe in del mestne vrednosti.

Sl. 2.11.10: Adaptacija fasade v individualne vrednote obrnjenega posameznika.

ozko, utilitarno in individualistično gledanje povzroči, da se posamezniku zdi brez smisla vgrajevati tisto, "česar ne potrebuje" (sl. 2.11.9-10). V organizmu z lastnimi pravili tak pristop zmanjšuje privlačnost posameznega in celote in s tem posredno prispeva k zmanjšanju skupne vrednosti naselja ...

Oblikovanje naselbinske kulise, primer rešitve z atikami

Sl. 2.11.11: Renesančni arhitekt prenove stolnice je ohranil kakovostno gotsko rešitev, z arhitekturno nadgradnjo oblikovanja atike v stilu svojega časa je povečal vrednost stavbi, glavnemu trgu in mestu. Dobra rešitev je postala vzor dobre prakse mesta in odkrila dostopen način večplastnega višanja vrednosti skromnih hiš.

Sl. 2.11.12: Preprostejše oblikovanje severne fasade Koprške stolnice se hote podreja, da lahko povzdiguje romansko rešitev in poudarja mestni zvonik kot orientir ter vhod skozi portik (Pretorske palače) v glavno mestno ulico.

Sl. 2.11-13: Stranski pogled na detajl stolnice, ki prikazuje bistvo rešitve.

Sl. 2.11.14: Enoosna paolanska hiša (kmeta meščana) v Kopru je z upoštevanjem pravil mesta in rešitev z atiko postala meščanska in tako povišala svojo in mestno vrednost.

Sl. 2.11.15: Delno ustrezna strokovna rešitev prenove je ohranila pravilen koncept, vendar je z barvanjem hiše po vzoru predmestnih hiš in rešitvijo, ki ni odpravila vzrokov za vlago, izgubila del nekdanje vrednosti.

Sl. 2.11.16: Ohranjen primer arhitekturne rešitve dvoosne fasade z atiko v Kopru.

Težnji po doseganju zviševanja vrednosti skupnega prostora (ambientov) z oblikovanjem posameznega lahko sledimo tudi na zanimivih primerih atik v starem Kopru. Renesančni pas fasade stolnice nad gotskim zakriva skromnejšo streho stavbe z atiko in prispeva k ustvarjanju posebno kakovostnega vtisa glavnega trga (sl. 2.11.11-13). Arhitekturnemu dosežku v oblikovanju stolnice sledijo zanimivi primeri ustvarjanja meščanskih hiš iz skromnejših možnosti. Izbrana primera iz Kopra lepo prikazujeta vloženi trud prednikov v oblikovanje posameznega, ki hkrati gradi višjo vrednost skupnega (sl. 2.11.14-17). Primer današnjega posega v prostor, ki je spremenil odlično rešitev hiše z atiko v slabo, kaže na nerazumevanje tradicionalnih principov oblikovanja mesta in ilustrira način zmanjševanja vrednosti posamezni nepremičnini in mestu. Primer na ekstremen način pojasnjuje vzrok za neučinkovitost večine novih posegov v tem mestu (sl. 2.11.18-20).

Sl. 2.11.17: Fotografija s strani odkriva fasado kot del mestne kulise. Posnetek je nastal s prislonitvijo fotoaparata ob steno zato, da lahko vidimo, kaj se skriva v ozadju. Sodobniku se zdi rešitev "zlagana", zavajajoča in zato teoretično nesprijemljiva. Raziskave povodov in vzrokov, zakaj je tradicionalna arhitektura uporabljala take prijeme, odkrije drugačno lestvico vrednot. Večji pomen so pripisovali dobri orientaciji v prostoru, zato so nepotrebno pritegovanje pozornosti izločali. Že rimski arhitekturni pisci so centralne poglede imenovali scenografija. Od renesanse naprej, ko so ponovno odkrili "perspektivo", pa nedvomno ločijo "kuliso" od vsebine za njo. V obdobju "virtualnega" sveta in "blagovnih znamk" bi morali uporabo in pomen kulis jasno ločiti.

Sl. 2.11.18: Predelava Koprške hiše in fasade kaže popolno nerazumevanje tradicionalnih pravil in usmeritev v individualne vrednote. Način predelave je značilen za večino novejših adaptacij. Pred spremembo je bila hiša zanimiva zaradi svoje rešitve zapiranja enokapne strehe z atiko. Imela je šest odprtín v dveh oseh. Dve okni pod vencem, od katerih je bilo eno slepo, sta danes zazidani. Tudi nadstropno okno v osi nad pritličnim oknom je zazidano. Pritlično okno pa je razširjeno, s čimer je izgubilo karakteristično razmerje mestne značilnosti oziroma identitete.

Sl. 2.11.19: Stranski pogled še nakazuje nekdanjo zanimivo rešitev.

Sl. 2.11.20: Karakterističen detajl je edini ostanek, ki dokazuje kakovost iz preteklosti stavbe (v stavbni dediščini).

Oblikovanje sklenjenih naselbinskih ambientov

Parcialno delovanje brez upoštevanja skupnih pravil naselja je najočitnejše na primerih razgrajevanja starih pravil oblikovanja mesta. Podiranje hiš v nizu in lociranje novih objektov v notranjost stavbnega bloka je že čez nekaj let pokazalo vse slabosti nepremišljenih posegov. Podrte hiše naj bi nadomestili parki ali zelenice, ki niso nikoli zaživele. Z leti so okoliški prebivalci prilagodili prostor podrte hiše svojim individualnim potrebam. Luknja v mestnem nizu je postala parkirišče in prostor, kamor odpirajo okna, ali za gradnjo prizidkov z balkoni. Mesto pa je izgubilo privlačnost in vrednost zato, ker vsak posamezen člen z neupoštevanjem skupnih pravil izniči trud pri izgrajevanju celote in ker tak člen postane neustrezen vzorec za podobne posege. Slika 2.11.21 prikazuje enega od številnih primerov v mestu Koper ter kaže, kaj nastane po nekaj letih.

V zadnjem času so začeli "luknje" v nizih nadomeščati z novogradnjami. Slika 2.11.22 prikazuje "plombo" v Kopru, ki že v grobi gradbeni fazi kaže na popolno nepoznavanje in nerazumevanje pravil mesta in nizko strokovno raven vseh vpletenih v gradbeni proces. Novogradnja ne zmanjšuje lastne vrednosti objekta in ulice, temveč z neskladnim oblikovanjem s pravili mesta zapira tudi njegovo prihodnost ali razvojne možnosti, saj je v neposredni bližini zadnjih ostankov starih "pretorijskih" mestnih vrat notranjega, starega mestnega obzidja.

Sl. 2.11.21: Eden od mnogih primerov porušene hiše v Koprju je spremenil značilnost sklenjenega prostora. V začetku devetnajstega stoletja je bila ta ulica še zaprta s štirih strani, saj so jo prečno zapirala notranja in zunanja mestna vrata. Nekaj let po odstranitvi manjkajoče hiše na fotografiji je v praznem prostoru nastal nov prizidek, na slepih fasadah so sosedje naredili okna in prazen prostor spremenili v "parkirišče".

Sl. 2.11.22: Novogradnja v starem jedru Koprja, ki ne upošteva zgodovinskih značilnosti mesta.

PROSTORSKO PRAVILO

Promoviranje vrednot in spodbujanje prostorskega delovanja, ki hkrati dviguje posamezno in skupno vrednost, omogoča razvoj in dejanske izboljšave okolja.

HISTORIČNI PRINCIP OBVLADOVANJA ZAHTEVNEJŠIH OBLIK MOBILNOSTI

Nov avtocestni križ in odprtost Slovenije v svet uvajata nove oblike mobilnosti. Nove avtoceste omogočajo hitrejši način življenja, odprtost meja pa ponovno preusmeritev kapilarnega omrežja na tradicionalna središča v tujini. Staro cestno omrežje omogoča številne variacije, kombinacije in dopustniško upočasnitev, primerno za sprostitvev. Raziskave starih oblik mobilnosti in primerjava z današnjimi kažejo, da so avto, prilagajanje cest zanj in zapiranje meja osiromašili bogato dinamiko mobilnosti, ki je nastala z izborom najboljših možnosti, prilagojenih najrazličnejšim oblikam gibanj.

Raziskava organizacije prometne mreže na Obali pred drugo svetovno vojno kaže, da so nadoščali slabosti in omejene možnosti z neprestanim samoizboljševanjem in domiselnostjo. Titl (1965, 73–89, 91–100) nakaže tradicionalno gospodarsko dinamiko in bogato organizacijo gibanja (povezanost koprskega podeželja s Trstom in drugimi tržišči) do zaprtja mej. Zbiralne, nakupne, proizvodne in transportne mreže so zbirale ter koncentrirale razpršene produkte in jih s posebej prilagojenih obalnih pristanišč (skarigadorjev) z ladjami prepeljale v Trst. Primer šavrinskih kruharic lepo ilustrira dobro organizacijo logistike prodaje produktov tudi za druge dejavnosti (mlekarice, perice, prodaja vrtnin, jajc in drugega) pred drugo svetovno vojno. V naseljih so v skupni peči spekli kruh in ga organizirano prepeljali do najbližjega pristanišča ter dostavili na trg v Trst, ostalo pa razdelili stalnim strankam po hišah.

Takemu načinu mobilnosti je sledilo izpopolnjevanje prometne mreže. Raziskava mobilnosti pokaže zanimiv razvoj specifične kapilarne mreže.

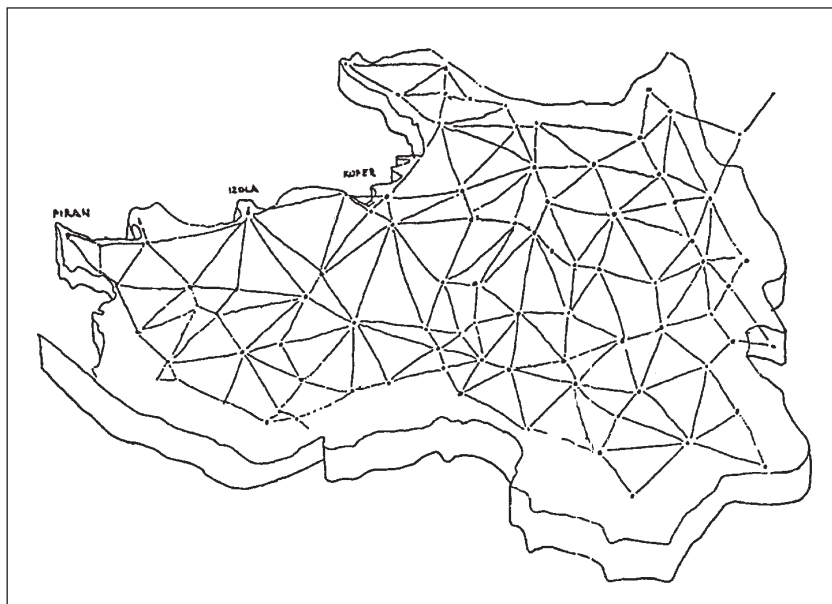
TRADICIONALEN KONCEPT MOBILNOSTI NA OBALI

Zaradi reliefne razgibanosti terena in dragocenosti obdelovalnih zemljišč so se na Obali razvili štirje glavni nivoji cest: ravninske povezave s pristanišči, ceste ob vznožju hribov, slemenske ceste in prečne strme povezave vznožnih in slemenskih cest. Ti nivoji so tvorili skupaj mrežo, orientirano na morje. Danes je tradicionalna prometna kapilarna mreža razbita, ker se je koncept usmeritev z izteki na morje preusmeril v kopenski promet z novimi povezavami, ki so vzporedne z izohipsami. Velik del manjših pristanišč in prečnih povezav je bil po drugi svetovni vojni ukinjen. Slemensko cesto, ki je brez prekinitve povezovala kraje na slemenu od Buzeta do Pirana, je cestna poglobitev na Valeti onemogočila že tik pred drugo svetovno vojno. Ko je izgubila povezovalni pomen, so jo s pozidavami in parcialnim reševanjem različne širine deformirali do take mere, da se je izgubil njen koncept povezave.

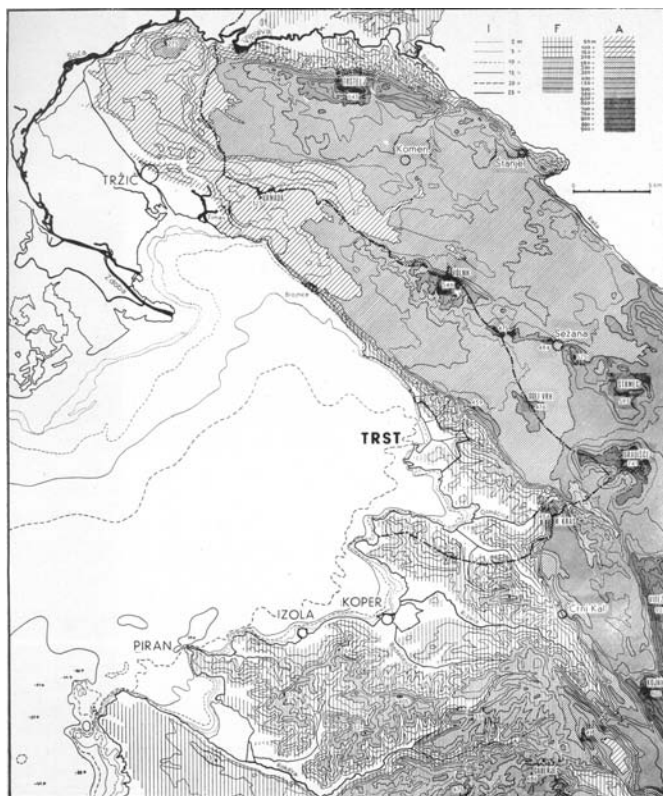
Raziskave mobilnosti pred spremembo koncepta kažejo, da so skozi tisočletja s postopnimi izboljšavami razvili celostno rešitev povečane mobilnosti, tako da so omejitve zaradi razgibanega terena čim bolj približali idealni mreži povezav. Celostno rešitev najlažje predstavimo po korakih.

Realna lega naselij in idealna mreža mobilnosti

Če povežemo stvarno lego naselij na Obali z zračnimi linijami, dobimo skoraj pravilno mrežo trikotnikov, ki kaže velik približek enakim razdaljam med kraji. Oddaljenost krajev so v stoletjih uskladili in prilagodili idealni mreži zračnih povezav (sl. 2.12.1).

Sl. 2.12.1: Mreža idealnih povezav med kraji zaledja obalnih mest.

Relief Obale

Zapleten relief Šavrinskega hribovja je oviral vzpostavitev najkrajših razdalj (sl. 2.12.2).

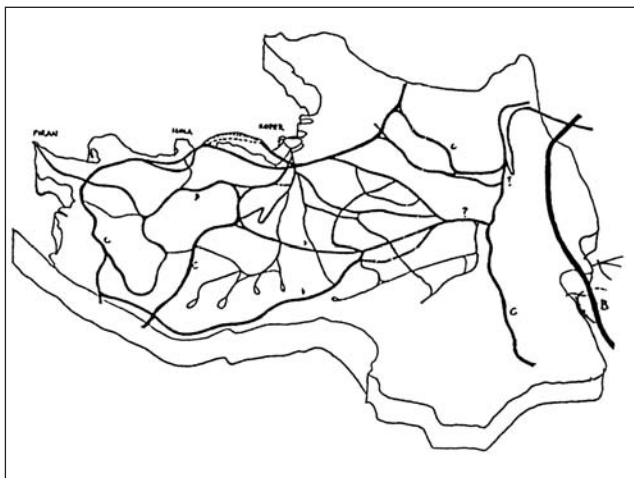
Historično reševanje prostorskih problemov nakazuje drugačen pristop k njihovemu reševanju. Namesto odstranjevanja ovir so te izkoristili za rešitev ali uporabili del ugodnosti, ki jih je ovira ponudila. Rešitve prometnega omrežja in sistema mobilnosti na razgibanem terenu kažejo, da so tak teren celostno izkoristili z izborom različnih naklonov za različne možnosti prometa, obenem pa so reševali tudi druge težave (npr. zbiranje in usmerjanje voda, izdelavo teras, zidov za akumulacijo energije, preprečevanje erozije, plazov, požarov ...).

Sl. 2.12.2: Na prikazani karti izstopa specifična oblika reliefa zaledja obalnih mest (do 1920) (Melik 1960, pril. 1).

Prilagoditev mobilnosti idealni mreži

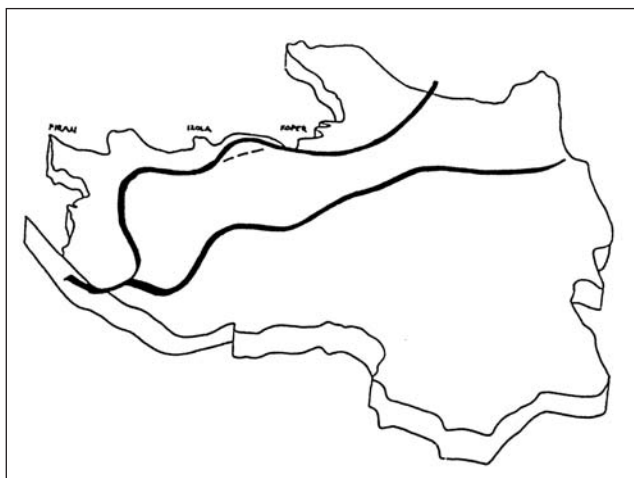
Specifična prometna mreža Obale je približek idealne mreže s konceptom glavnih povezav, prilagojenih reliefu (glavni povezavi po slemenu in povezava vznožij), in vzpostavitvijo mreže bližnjic med kraji in pristanišči, prilagojene takratnim različnim oblikam prometa (pešci, jezdec, vozovi, ladje ...) in terenu (slika omrežja je zaradi nazornosti brez prečnih povezav). Celotna mreža je glede na cilj, težavnostno stopnjo poti in gostoto prometa omogočala velik izbor različnih možnosti in enakomerno razpršitev po celotnem ozemlju, zaradi česar je redko prišlo do zastojev mobilnosti. Počasna prometna sredstva so tako lahko dosegala učinkovito mobilnost (sl. 2.12.3).

Sl. 2.12.3: Staro prometno omrežje obale predstavlja kakovostno uskladitev stvarnega in realnega.

Mobilnost za večje hitrosti

Simbolna shema simbolizira urejanje današnjega prometa, ki v praksi deluje tako, da posamezniki iz vseh lokalnih omrežij čim hitreje vstopijo na hitro prometnico, zaradi česar nastopi prometna preobremenitev na izstopnih in drugih kritičnih mestih (sl. 2.12.4).

Sl. 2.12.4: Karikatura današnjega načina načrtovanja prometa.

PROSTORSKO PRAVILO

Spodbujanje celovitih rešitev prometnih mrež omogoča poleg povečanja mobilnosti tudi reševanje drugih perečih problemov sodobnosti.

DUPLJE PRI VIPAVI

Princip nastajanja višje prostorske organizacije na Primorskem. Nastanek dvorišč – borjačev, na primeru razvoja Sandrove domačije

2.13

Darko
LIKAR**OPIS****Uvod**

Analiza prostorsko-časovne organizacije Sandrove domačije v Dupljah 5 pri Vipavi pokaže glavne razvojne faze tega gospodarstva. V naši razpravi se bomo usmerili le na dve problematiki, ki sta pomembni za razumevanje višjih ravni konceptualnega znanja. Gre za celovito obliko reševanja urejanja prostora naših prednikov kot nasprotje naraščanju individualizma v sodobnosti ter prikaz načina nastajanja primorskega dvorišča – borjača. Prva problematika je zanimiva zato, ker pokaže učinkovito obliko, kako so se naši predniki izogibali problemom in napakam, ki nastajajo pri sodobnem načinu poseganja v prostor, druga pa zato, ker imamo redko priložnost opazovati nastajanje nove razvojne oblike na prostem.

Metoda

Za raziskavo domačije, predstavljene v uvodu, smo uporabili posebno arhitekturno raziskovalno metodo, izpopolnjeno na osnovi dolgoletne prakse, pridobljene v okviru načrtovanja prenove in razvoja naselij ter stavb. Celovita metoda je predstavljena v doktoratu Arhitekturni postinformacijski sistem (APIS), Likar 1995. V primeru Sandrove domačije je bil izdelan pomanjšan prostorski model same domačije in celotnega posestva kot okvir za dinamično simulacijo načina življenja. Na poseben način izdelani načrti kompleksa stavb in funkcionalnega področja domačije kot posnetka obstoječega stanja so služili za simulacijo dejavnosti v pomanjšavi stvarnosti. S simulacijo dinamike načina življenja v različnih letnih časih in obdobjih smo dobili novo vrsto preglednosti in logistiko posebnega obvladovanja prostora. Z gospodarjem smo preverili ključne razvojne faze domačije stavbnega dela in jih sproti preverjali s fiksiranjem podobe. Simulacijo osemletnega kolobarjenja poljedelstva na domačiji smo po očetovi smrti preverili s sinom Viktorjem Hrovatinom mlajšim. (Skrajšana prostorska simulacija posestva je objavljena v: Likar 1995, 220–232.) Izdelava modela in simulacije življenjskih aktivnosti omogoča nov način preglednosti, saj prikazuje krčenje in širitev časovne razsežnosti ter nov pogled na pojav.

OPIS**Ponoven razvoj borjača**

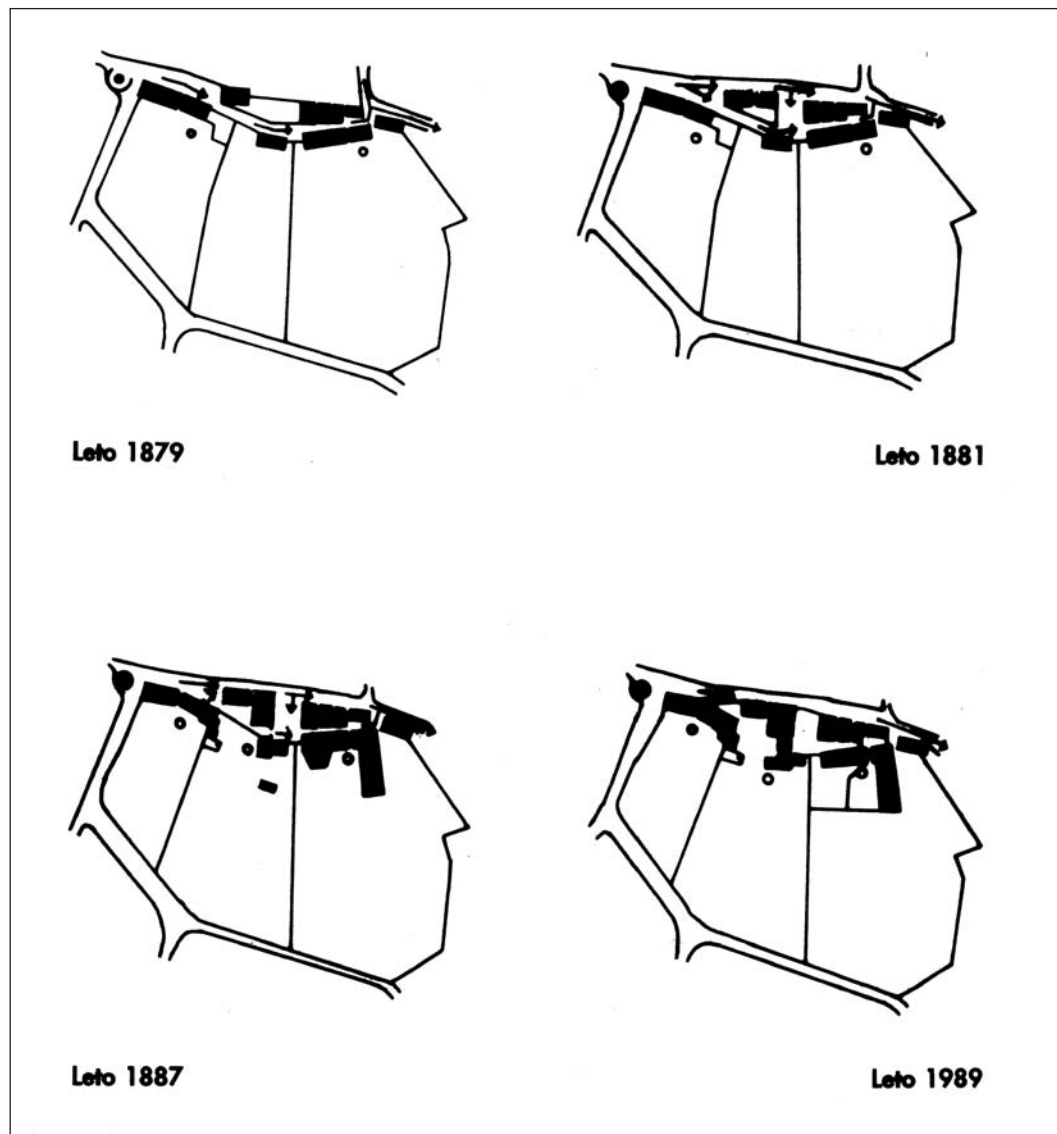
Koncept zaprtega borjača se je po prenehanju turških vpadov, ko se je povečala varnost, opuščal ali ohranjal le kot zaščita pred burjo. S pojavom motornega prometa postane izstopanje iz hiš, ki so naslonjene na cesto, nevarno. Zaradi vse večje hitrosti vozil so bili v nevarnosti predvsem otroci, ker so med igro manj pozorni na dogodke okrog sebe.

Koncept zaprtega in zavarovanega dvorišča postane ponovno kakovost in varno zavetje tako za prebivalce kot tudi za domače živali. Stavbni koncept vaške domačije sestavljajo v nizu ograda s sadovnjakom in travnikom, dvorišče z vodnjakom, stanovanjska in gospodarska hiša s pomožnimi objekti in ograjen gospodarski vrt. Vendar je pri konceptu hiš potrebna previdnost, ker so jih že pred dvesto leti močno prezidali, čeprav je bilo mogoče še pred kratkim videti tudi dokaj originalne stare hiše. Stare

domačije po navadi stojijo na samem. Zasnovane so okrog pravokotnega dvorišča, dve stranici tvorita objekt v obliki črke L, dve pa obzidje s portalom, imenovanim kolona. Na daljši stranici je stanovanjski in krajši gospodarski del hiše, skozi katerega vodi prehod z drugo kolono. Travnik, sadovnjak in vrt so razporejeni okrog hiše. Te stare hiše so imele še pred kratkim ohranjen prostor za obrambo vhoda in obrambni stolp v središču daljšega krila hiše. To sta elementa, ki dokazujeta starost.

Štiri razvojne faze Sandrove domačije

Štiri razvojne faze naselja Duplje, ki se nanašajo na leta 1879, 1881, 1887 in 1989, prikazujejo prostorske spremembe na objektih, cestah in parcelah v vasi (sl. 2.13.1).

Sl. 2.13.1: Analiza prostorskega razvoja Sandrove domačije v Dupljah in vplivov sprememb na kakovost zaselka. S premaknitvijo ceste za hišo je gospodar ustvaril sebi in zaselku vrsto dvorišč in s tem življenjski prostor višje kakovosti. Preusmerjanje prometa za hiše je potekalo postopno, ker niso vsi takoj uvideli prednosti nove rešitve (vir slik: Likar 1995).

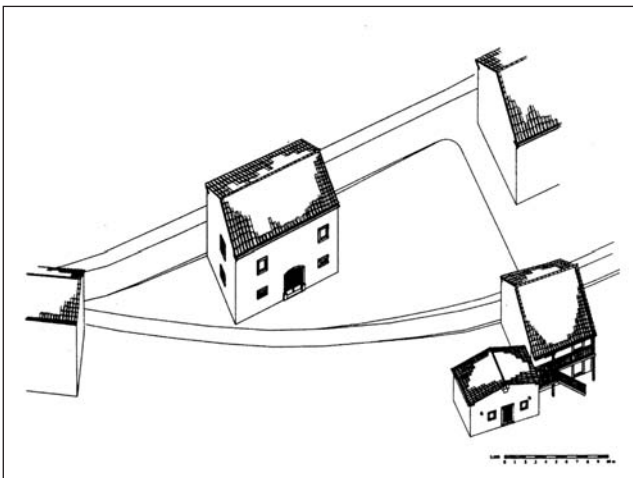
Opazovan je najstarejši del jedra vasi, medtem ko so trije novejši objekti nad cesto izpuščeni. V okviru celotne vasi je mogoče videti naslednje glavne spremembe: nastanek nove cestne povezave za vasjo, približno izenačenje velikosti treh osrednjih parcel, nekaj sprememb na stavbah, rušenje spahnjence, novi prizidki.

Na ravni naselja zaznamo v drobnem merilu nastanek dvorišča šele v zadnji fazi, leta 1989.

Opazovanje ravni naselja nam ne da dovolj informacij, da bi ugotovili, kakšni problemi so pestili prebivalce, in odkrili, na kakšen način so jih reševali. Dejanski razplet prostorskih posegov se je v Dupljah pričel leta 1882, ko se je v vas priženila Ivana Premrštajn in z Aleksandrom Hrovatinom zgradila osrednji objekt Sandrove domačije. Promet iz Ajdovščine do Vipave je skozi vas vijugal v ozkem prostoru med hišami. Ivana in Aleksander sta z gradnjo hiše v obliki črke L pridobila mali vogal za nekaj gostinskih miz vinotoča. Za hišo so speljali ozko kolovozno pot, ki pa je niso uporabljali, ker je bila strma za vozove, stara pot skozi vas pa je bila udobnejša. Glavni težavi na tej poti sta bili prašnost ceste v sončnem vremenu in blato v dežju. Posebno težavo je predstavljal promet, ki je tekkel mimo vrat. V obdobju prevladovanja konjskih vpreg ta ni bil zelo moteč, ker so bile hitrosti majhne. Glavni pretok prometa in prečkanje čred ter oseb, še posebej otrok, ni bil nevaren, dokler so bile hitrosti zmerne.

Rešitev problema

Ko je postalo gibanje prometa po dvorišču Sandrove domačije moteče, je dal mladi gospodar Viktor Hrovatin v nekaj letih po vrnitvi z ruske fronte na lastni parceli za hišo izkopati namesto starega kolovoza makadamsko cesto (sl. 2.13.2), katere povprečna višina je znašala 2,50 metra, dolga je bila 30 metrov, široka pa 6 metrov. Ko je zgradil nov nadomestni del za hišo (sl. 2.13.3), je s kolono zaprl prehod med stanovanjsko in gospodarsko hišo in s tem je domačija dobila dvorišče (sl. 2.13.4). Čeprav je glavni promet po novi cesti hitro stekel, je bila stara še vrsto let bližnjica za sosede. Zapiranje dvorišča je bilo postopno. Štiri simulacijske risbe prostorske organizacije Sandrovega doma prikazujejo postopno ustvarjanje dvorišča, zapiranje nekdanje ceste in preusmerjanje na novo - nadomestno (sl. 2.13.5-7). Verodostojnost simulacije je bila preverjena z ustvarjalcem sprememb. Žal pa ni bilo več mogoče preveriti letnic (sl. 2.13.1).

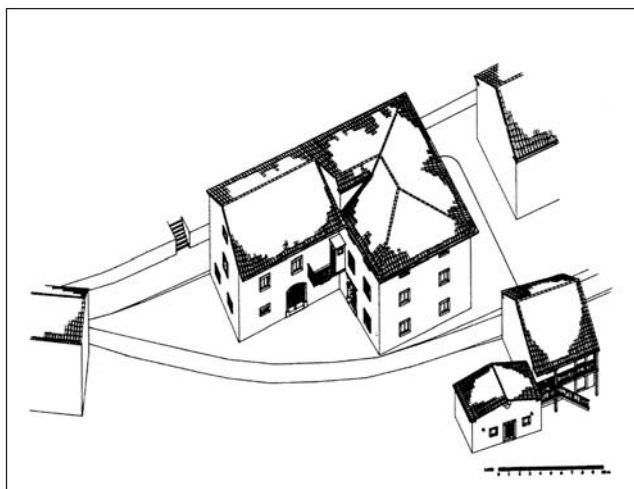
Sl. 2.13.2: Pred letom 1879 je bila cesta speljana mimo vhodov večine hiš zaselka Duplje. Gospodar Sandrove domačije je l. 1880 žrtvoval svoj vrt za hišo in prekopal novo pot. Nekaj let sta bili v uporabi obe cesti.

NAČELA

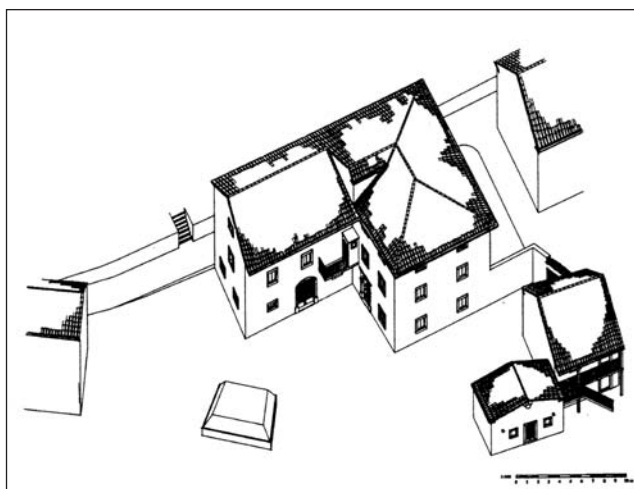
Premik ceste je bil nedvomno zasnovan zato, da bi izboljšali razmere na domačem dvorišču, vendar so za izboljšavo žrtvovali del lastnega zemljišča in gospodarskega vrta. Vaščani izboljšave ne bi sprejeli, če ne bi z novo rešitvijo pridobili. Čeprav so se z eno rešitvijo izognili prometu kar na treh dvoriščih, s čimer se je povečala varnost, je bila za osrednjo kmetijo nekdanja bližnjica še dolgo mikavna.

Prikazana analiza kaže pravilen pristop reševanja prostorskih problemov. Promet se je moral prilagajati življenju, in ne obratno, kot se dogaja danes. Še več, z ustrezno rešitvijo enega problema so rešili tudi probleme

Sl. 2.13.3: Leta 1881 so prizidali novo hišo in začeli postopno z zapiranjem preusmerjati promet za hiše zaselka ter s tem ustvarjati dvorišča.

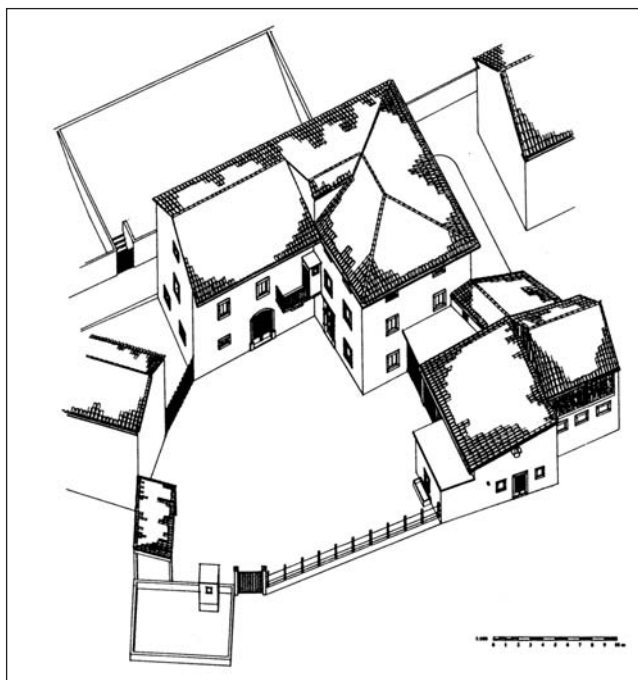

Sl. 2.13.4: Leta 1887 je nastal nov portal, vendar je del prometa še vedno potekal po bližnjici.

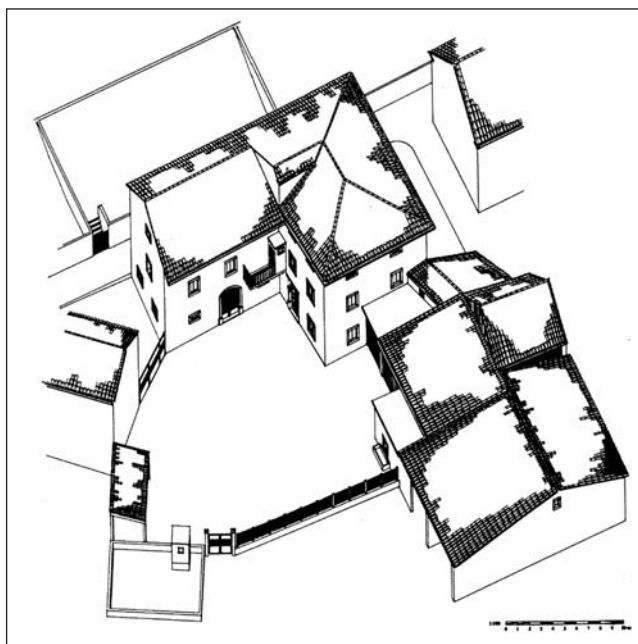

druge vrste, s čimer so omogočili večjo kakovost celote. Posameznik je s pametno prostorsko zasnovo objektov in izkopom dela svoje parcele postopno preusmeril promet z dvorišč za hiše. S tako rešitvijo so vsi domovi v zaselku dobili svoje notranje dvorišče in s tem ambient višje življenjske kakovosti. Da reševanje takih problemov zahteva človeka z znanjem in vizijo, dokazuje problematika v istem naselju. Po drugi svetovni vojni so postavili dve hiši z izhodom na cesto. Na enak način, kot je prikazano v tem članku, bi lahko rešili tudi ta problem.

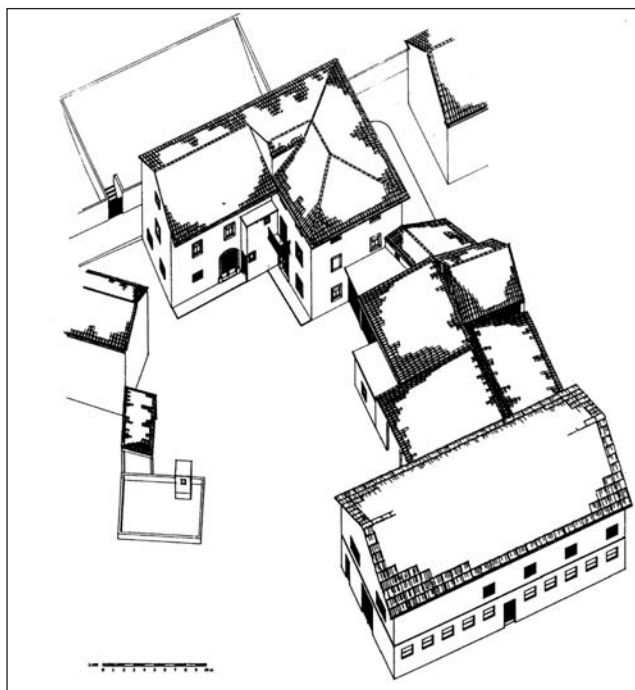
Rešitev prikazanega problema, ki je omogočila višjo kakovost tako celotnega naselja kot bivanja posameznikov, se na prvi pogled zdi enostavna. Podobnih problemov v vasi pa danes ne morejo rešiti zaradi spremenjene lestvice vrednot ali povečane stopnje individualizma, kjer ima posamezno prednost pred skupnim. Individualizem onemogoča dobro komunikacijo in za vse spremenljiv način reševanja problemov.

Sl. 2.13.5: V vojnem obdobju so dvorišče zaprli, vendar ga je sosed do leta 1947 še vedno uporabljal za prehod kot bližnjico.

Sl. 2.13.6: Leta 1978 so v dogovoru s sosedom bližnjico ukinili in tako je nastal nov primorski borjač.

Sl. 2.13.7: Leta 1979 je bil zgrajen nov gospodarski objekt, ki je še bolj zaprl dvorišče, vendar se je zaradi strojne obdelave sam borjač odprl na ogrado.

GORNJA RADGONA – RADKERSBURG/RADGONA

2.14

Aleksander S.
OSTAN

ANALIZA PROSTORSKE UREDITVE

Gornja Radgona je mestece v Prlekiji. Leži ob reki, na stičišču med gričevnatim in ravninskim svetom, kjer se na samem severovzhodnem koncu dramatično konča gričevje Slovenskih goric in preide v ravnico Panonskega polja. Skozi mestni prostor je nekoč šla jantarjeva pot, pozneje rimska cesta. Radgona v širšem smislu leži na obeh bregovih reke Mure; sestavljata jo slovenski in avstrijski del. Reka je bila večino 21. stoletja tudi meja oz. ločnica med njima.

Prvobitna naselitev je bila na dominantnem griču nad reko. Ta je viden v veduti iz različnih smeri: prekmurske, avstrijske, radenske, apaške smeri ... Grič z gradom na slovenski, južni strani Mure je naravna dominantna mesta. Arheologinja Irena Horvat Šavel jo imenuje "slovenska Troja" zaradi bogastva arheoloških plasti. Historično, obzidano mesto (Radkersburg/Radgona) so ustanovili na rečnem otoku pod gričem. Ker je danes reka regulirana, so vidni le še jarki ob obzidju, ki so bili ob poplavih pod vodo. Ta del mesta je leta 1978 za vzorno prenovo nagradil UNESCO. V skupni Evropi se bo mesto predvidoma ponovno pričelo povezovati in morda združevati v celoto.

Današnja Radkersburg/Radgona

Zasnova mesta je srednjeveška. Ohranjeno obzidje je renesančno. V geometriji mestnega tlorisa je zaslediti principe obredne geometrije. Glavna ulica je usmerjena na sever-jug z rahlim odklonom proti severovzhodu (sl. 2.14.1 in 3). Glavni trg je usmerjen proti sončnemu vzhodu letnega solsticija. Ulice sestavljajo hrbtenico: glavno "vertikalo" in tri "horizontale" proti vzhodu, v čemer je prvina trodelnosti. Zahod je "zaprt" z reko in gričem. V urbani morfologiji so mestni urbani bloki (matrice) ohranjeni in enakomerno razporejeni v obzidanem tlorisu mesta. Obzidje je jasna ločnica med srednjeveškim in sodobnim Radkersburgom/Radgono. Obzidje obdaja še odprti prostor nekdanjega jarka (glej natečajne rešitve 2008), ki je dodaten rez, a tudi vez s suburbijo. Onkraj te ločnice se začenjajo razvijati ostala (vzporedna) mesta: zdraviliško, nakupovalno, stanovanjsko, izobraževalno, športno ... Zdraviliško mesto ima vso infrastrukturo, zato je avtonomno in ne dovolj povezano z izvorno matriko. Podobno velja za nakupovalno središče, ki je pomagalo potegniti ekonomsko življenje (deloma pa tudi druge oblike) iz zgodovinskega jedra. Tudi ostala vzporedna mesta imajo svoje prostorske lokacije in omejitve in so segregirana, kar je največji problem celote mesta in njegove (ne)povezanosti.

Sl. 2.14.1: Radgona na Jože-finskem katastru (Arhiv Republike Slovenije)

Branje historičnega mesta

Gre za nekdanje predmestje obzidanega mesta na drugi strani Mure. Stisnjeno je med grič in reko. Ima trikotniško kompozicijo, ki izhaja iz ene točke, prehoda čez reko, in se radialno s tremi ulicami (trodelnost) širi proti jugovzhodu. (Sl. 2.14.2 in 3.) Usmeritev glavne, sredinske Kerenčičeve ulice (Spodnjega Grisa) je na sončni vzhod zimskega solsticija. Kompozicija historične Gornje Radgone je delno porušena in prekinjena, zato je problem, kako jo povezati z novejšimi deli, nekdanjim predmestjem predmestja. (Večini teh poskusov lahko sledite med predstavljenimi projekti, od prvih delavni, pa do zadnjega, mednarodnega natečaja.) Na griču nad mestom, kraju izvorne prazgodovinske naselbine, je grad, ki se prenavlja. Na platoju ob njem so spremljajoče parkovne ureditve, ki so opuščene. Stik med grajskim gričem in historičnim jedrom pod njim ter tudi s sodobnim delom Gornje Radgone je pomanjkljivo urejen, delno prekinjen in ga bo treba ponovno urediti, prav tako kot tudi parke in mrežo poti na grajskem griču.

V tem delu predstavljam slikovno gradivo obeh Radgon, s poudarkom na naši strani. S pomočjo tega lahko jasno vidimo, kakšno vlogo je igrala reka Mura, gotovo eden od pogojev, da je tu nastalo mesto, v njeni zgodovini: razpeta med povezovalko in ločevalko, naravno in kulturno, obrambno in prometno funkcijo.

Sl. 2.14.2: Mura med Leitersdorfom in Radgono na karti iz leta 1820 (Steiermärkisches Landesarchiv)

Sl. 2.14.3: Historična karta Radgone (Museum im alten Zeughaus, Bad Radkersburg)

Začnimo s širšim jožefinskim katastrom, ki nam na zelo lep način predstavi (prej opisano) lego mesta v pokrajini, stik gričevnatega in ravninskega sveta, tok reke Mure in izvorni "locus" naselbine prav v točki, kjer se vsi trije naravni fenomeni srečajo (sl. 2.14.1). Ko se v merilu približujemo naselju, so razen mesta in gradu že jasnejši tudi drugi krajinski vzorci, kot so polja, logi ali rečni rokavi in mrtvice (pozneje so reko regulirali). Zgodovinske karte so ne le izreden vir informacij, ampak marsikatera ponuja tudi izjemno umetniško doživetje (sl. 2.14.2). Takšna je tudi morda najpomembnejša historična karta mesta, pri kateri se še bolj približamo, tako da vidimo naselbino v celoti, ločeno in povezano hkrati. Lepo nam predstavi tudi ožje območje mesta, ki ga obdajajo jarek, zelene površine in vrtovi, na drugi strani reke pa grič, grad in predmestje. Mesto kot celota, grafično lepa prisposodba celice z jedrom,

plazmo in membrano, medtem ko se onkraj Mure že pričinja njena delitev z zametki vseh treh omenjenih sestavin (tokrat z drugačno, naravnim danostim prilagojeno geometrijo, sl. 2.14.3). Ko preidemo od reprezentacije naselbine v dveh dimenzijah in k pogledu v treh, se nam obzorje razširi, ugledamo navdušujoče vedutne upodobitve. Vischer je na svoji znani upodobitvi iz leta 1681 izpostavil Muro in cerkvene zvonike (sl. 2.14.5), na drugi pa le Gornjo Radgono z dominantnim gradom in gričkom (ki je še neporašččen) ter z začetkom radgonskega Grisa (sl. 2.14.4). Na načrtu 17. stoletja je grad sicer v ospredju, središčno vlogo pa ima obzidano mesto (sl. 2.14.7). Na eni od vedut, kolorirani iz leta 1842, se lepo vidi otoška lega naselbine s fortifikacijo ter izjemno mestno silhueto z vertikalnimi poudarki cerkvenih stolpov (sl. 2.14.6). Na levi se za mestom stopnjujejo grički Slovenskih goric, dokler ne kulminirajo na grajski vzpetini s krono gradu, medtem ko se proti desni krajina zunaj obzidja spusti v panonsko ravnico.

Nadaljujmo z natančnejšim načrtom otoške Radgone iz l. 1875. Nekoč je bilo mesto na rečnem otoku sredi Mure, zdaj stoji ob njej. Na upodobitvi je dobro vidna srednjeveško-renesanačna zasnova s fortifikacijo in jarkom okoli nje. V naselbini ob glavni vertikalni osi/ulici mesta prepoznamo še tri (oz. štiri) horizontalne osi in urbane bloke z notranjimi dvorišči med njimi. Temneje so označene glavne (nosilne) javne stavbe naselja, od mestne hiše pa do različnih cerkva. S tem je prikazano razmerje med posebnim, javnim, pomembnejšim tkivom ter večinskim, zasebnim, anonimnim (v nadstropjih stanovanjskim) tkivom mesta. Na fotografiji, posneti z grajskega griča, si lahko opisano tlorisno shemo ogledamo še v nizki pičiji perspektivi (sl. 2.14.9). Jasno vidna je nosilna ulica mesta (ki ji manjka osrednji mestni stolp, danes prisoten kot glavna notranja dominantna mesta), vzvratno usmerjena na griček (verjetno na dominantno oz. prostor nekdanje cerkvice). Tripartitno kompozicijo zaokrožata zvonika glavnih mestnih cerkva na levi in desni (medtem ko je vzhodni zunaj okvira slike). Zanimiva je homogenost strešne pokrajine, t. i. pete fasade mesta.

Ko se premaknemo ven iz mestnega obzidja in pogledamo s severne strani proti jugu vzdolž njegovega zahodnega dela, se nam v ozadju prikaže dominantna grajskega griča z gradom, na obzidju pa vertikala mestne stolnice (sl. 2.14.10). Na posnetku je Mura poplavela prostor mestnega jarka, kar bi bila verjetno tudi danes najboljša rešitev za njegovo revitalizacijo.

Pa poglejmo še ožje območje zgodovinskega jedra Gornje Radgone. Tlorisno nam njegovo logiko in morfologijo jasno predstavi izsek iz franciscejskega katastra iz leta 1821, na katerem prepoznamo osnovno matrico obeh Grisov, njuno pahljačasto trikotniško strukturo, ki izhaja iz ene same točke

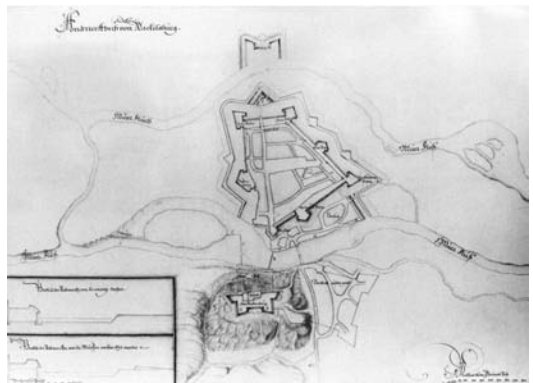
Sl. 2.14.4: Vischerjeva upodobitev radgonskega gradu (Steiermärkisches Landesarchiv)

Sl. 2.14.5: Vischerjeva upodobitev Radgone iz leta 1681 (Museum im alten Zeughaus)

Sl. 2.14.6: Podoba Radgone iz leta 1745, kot jo je videl A. Marschek leta 1842 (Museum im alten Zeughaus)

Sl. 2.14.7: Stierov načrt utrdbe (okoli 1657) (Steiermärkisches Landesarchiv)

Sl. 2.14.8: (Gornja) Radgona na stari razglednici

Sl. 2.14.9: Pogled na mestno jedro z grajskega griča

Sl. 2.14.10: Južni dostop v Gornjo Radgono z grajskim gričem v ozadju.

Sl. 2.14.11: Pogled na predmestno Gornjo Radgono z mestom v ozadju (začetek 20. stoletja)

(z vstopa na most). Če bi se pri načrtovanju in širitvi sledilo tej notranji logiki naselja, če bi se dopolnjevala in nadgrajevala, pozneje verjetno ne bi prišlo do takih urbanističnih in prometnih zagat. Umaknimo se in z rahlo dvignjenega očišča (verjetno s cerkvenega platoja) poglejmo na zgodovinsko jedro Radgone z južne strani, od tod vidimo oba pola mesta tako rekoč združena, brez ločnice. V prvem planu je naš del z mogočnim župniščem, v drugem avstrijski del mesta s slikovito panoramo (sl. 2.14.8).

Ko se premaknemo še naprej proti jugu vzdolž cestne aorte (današnje Partizanske ceste) in se ozremo nazaj, prepoznamo na stari fotografiji vaško-predmestni značaj naselja, za katero pa je še vedno značilna dosledna postavitev vzdolžnih stavbnih volumnov vzporedno s cesto, medtem ko se kmetije umikajo v notranjost za njimi. Stavbe imajo izpostavljene zatrepne fasade s čopom, kar je pravilo ob vstopu v naselje, in to ne le pri panonski naselbinski tipologiji, temveč tudi pri drugih obravnavanih regijah. Cesta se vije proti majhnemu gričku s cerkvenim objektom (gornjeradgonska župna cerkev), ki predstavlja manjšo dominantno, v ozadju nad naselbino pa bedi blago kopasti grič s pretežno horizontalno, dvopartitno grajsko kompozicijo, ki je večja dominantna mesta. Na desni v ozadju še vedno ždi silhueta mestnega središča na drugi strani Mure.

Medtem nam posnetek z avstrijske strani, uokvirjen z ulico in usmerjen naravnost čez nekdanji most proti vstopu v Gornjo Radgono, še iz drugega zornega kota predstavi naselje kot celoto (sl. 2.14.13). In če nadaljujemo pot čez most: vhod v mesto samo je moral nekdanj biti pravo doživetje; na drugi strani mostu se je obiskovalec spustil na Spodnji Gris (današnja Kerenčičevo ulico), kjer je bil takrat odprt prostor živilskega trga, za njim pa trg/ulica radgonskega predmestja. Pomembnejše javne stavbe trga imajo na obeh straneh izmaknjen portik, ostale so dosledno poravnane v ulični niz. Ta prostor je še danes v urbanistično morfološkem smislu tako rekoč nespremenjen in predstavlja največji potencial radgonskih ambientov. Žal pa je tako arhitekturno kot tudi programsko le delno zaseden, zato ne živi svojih polnih zmožnosti. Kar kliče po celoviti prenovi (reurbanizaciji in revitalizaciji), ki bi mu ob ureditvi prometa vrnila nekdanjo žlahtnost in urbani utrip. Vendar se celovita prenova ne bi smela ustaviti na fasadah in tlakih, temveč bi morala seči tudi v zaledje, kjer je stanje gradbene substance še bistveno slabše.

(Historične fotografije so iz zbirke J. Rogana in družine Prettner.)

Sl. 2.14.13: Gornja Radgona, vstop na Spodnji Gris; pogled na začetek stare Gornje Radgone z avstrijske strani; poplavljen mestni jarek s cerkvijo in gradom v ozadju.

Sl. 2.14.12: Reguliranje Mure pri Radgoni okoli leta 1913 (v ozadju sta mlin na Muri in železniški most)

People in front of the "Berthshaus" and "Taschmannshaus", in the background is the wooden bridge over the Mur and Gornja Radgona

Branje sodobnega mesta

Iz historične zasnove trikotniške "pahljače" se je mesto postopoma razpršilo proti jugovzhodnemu obrobju. Sodobna Radgona je krpanka različnih poskusov, kako urejati mesto, v glavnem žal brez strokovne, dolgoročneje vizije. Na ta način je bilo "ustvarjenih" nekaj osrednjih Radgon, ki niso zaključene enote in hkrati niso dobro povezane med seboj: območje centralne tovarne Elrad, stanovanjsko območje ob Panonski cesti, naselje na območju Trate, sejmsko mesto, območje individualnih hišic okoli bivše opekarne ter osrednja hrbtenica mesta, glavna Partizanska ulica, ki povezuje Maribor z Ljutomerom (in naprej z Ljubljano) oz. Mursko Soboto (in naprej z Madžarsko). Še danes je ohranila značaj ulice, čeprav jo zaseda tranzit, ki mesto razdeli na dvoje. Z novo avtocestno povezavo Maribor–Murska Sobota naj bi se razbremenila, mesto "zadihalo".

Sl. 2.14.14.: Pogled proti Gornji Radgoni z vzhoda preko zrelega žitnega polja iz prekmurske ravnice

Sl. 2.14.15: Ena od redkih še relativno neokrnjenih panoramskih vedut iz Janževega vrha na sodobno Radgono

Sl. 2.14.16: Približan pogled na Radgoni, kjer je skupna silhueta mesta še razpoznavna

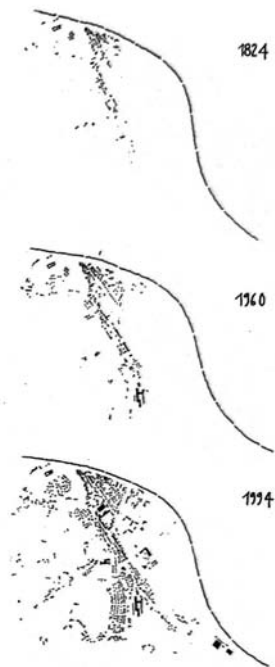
Potrebno bo celovito celjenje mesta: smiselna zgostitev pozidave, rešitev prometne mreže, ureditev zelenega sistema itd. Gornja Radgona ima tudi predmestja, skozi katera se vstopa vanjo: na vzhodu veliko industrijsko cono (pred vasico Mele), območje bivše opekarne, ki se je spremenilo v nakupovalno središče, predmestje Podgrad, ki prerašča v še eno industrijsko območje.

Sodobne fotografije kraja z okolico nam predstavijo današnji mestni utrip, tudi njegove senčne plati. Če te podobe natančno preberemo, lahko uvidimo tudi, kje in zakaj je mesto doživelo prelome, prostorske reze in napake v razvoju.

Začnimo z daljnim pogledom proti Gornji Radgoni z vzhoda (sl. 2.14.14), posnetim preko zrelega žitnega polja prekmurske ravnice (iz Puconcev oz. Puconec, kakor pravijo domačini). V ospredju sta na nižji terasi za cesto vidna vrhova dveh dominant, skrajno levo puconska evangeličanska cerkev, skrajno desno novodobni gasilski dom. Značilen dialog za povojni čas, ko je bilo treba sakralnim poudarkom dodajati še profane; tu gasilce, v Kopru stolpnice, pač glede na višino dominant. V daljnem drugem planu je vidno valovanje slovenskogoriškega gričevja, ki se na desni strani (na severu) izteče na radgonskem grajskem griču z gradom. Ko se mestu približujemo z nasprotne strani, se odpre pogled čez Apaško polje na iztek Slovenskih goric, na izpostavljeni zadnji griček, osamelec radgonske "akropole" (sl. 2.14.18). Sicer pa se ena od redkih še relativno neokrnjenih sodobnih panoramskih vedut na Radgono odpira z južnega Janževega vrha. Krasijo jo izmenjujoči se zeleni gozdni pasovi in polja v ospredju, zaključek Slovenskih goric z radgonskim grajskim gričem, Gornjo Radgono pod njim ter panoramo Radkersburga (sl. 2.14.15) Podoben, a približan pogled nam že izostri simptome sodobne razpršene gradnje, čeprav je panorama mesta s cerkvenim poudarkom še prepoznavna. Mesto tu še bolj kot na prejšnji podobi deluje kot celota, meja na Muri se iz tega zornega kota sploh ne zazna (sl. 2.14.16)

Ko se še bolj približamo mestu in se dvignemo v zrak, se pod nami razpre kaos sodobne urbanizacije (sl. 2.14.19). Hrbtenica Partizanske ulice je še tu, sledi ulične pozidave tudi vse ostalo pa postaja vedno bolj poljubno, tako v smislu umeščanja v prostor kot tudi oblikovanja objektov. Olajšanje sledi, ko priletimo nad grajski grič in se ozremo proti ravnici, takrat se vsi trije elementi historične zasnove Radgone prikažejo v okvirju: spredaj mogočni grajski grič s svojo dvopartitno grajsko zasnovo, pod njim stisnjeno mestno jedro Gornje Radgone, v ozadju pa še vzorna kristalinična struktura starega mesta. Od tod se lahko dobro razbere naselbinska geneza, pogled je čudovit, da ga le ne bi zmotile sledi sodobne, razpršene novoveške pozidave grajskega griča (sl. 2.14.20–22).

Navsezadnje se vse plasti mesta združene najbolj nazorno razberejo na ortografskem zračnem posnetku, kjer takoj razločimo zgoščene in urejene vzorce tradicionalne urbanizacije v razmerju do bolj ali manj razpršenih oz. neurejenih sodobnih. Vsak del mesta o sebi pripoveduje zgodbo, zgodbo svojega nastanka in razvoja, le prebrati jih je treba s tem natančnim, specifičnim pripomočkom objektivnega pogleda, ki se približa razgledu "božjega očesa" (sl. 2.14.19).

Sl. 2.14.17: Geneza stavbnega tkiva (delavnica 1994)

Sl. 2.24.18: Pogled proti Gornji Radgoni preko Apaškega polja z grajskim gričem v ozadju

Ko se s teh vratolomnih višin spet spustimo na tla v sredico mesta, pred samo mestno hišo, se najprej ozremo vzdolž glavne ulice proti severu. Doživimo perspektivično poudarjeno globino, na eni strani z mogočno občinsko zgradbo (baje izdelano po Plečnikovi skici), na drugi z nizom hiš, ki se osno izteče natančno v zvoniku cerkvene stavbe, postavljene na rahlo dvignjeni plato manjše vzpetinice (sl. 2.14.23). Arhetsipska podoba elementarne komplementarnosti, ki v sebi nosi tako pot kot tudi cilj, horizontale in

Sl. 2.14.19: Zračni posnetek mesta na obeh bregovih Mure

vertikale, imanenco in transcendenco. Rahlo spuščeni in približani pogled nam razkrije še asfaltni poligon sodobne tranzitne ceste, ki je v veliki meri razvrednotila urbani, mestni značaj glavne ulice (sl. 2.14.24). V tej smeri prispemo na glavno ulico/trg starega mestnega jedra, ki smo si jo prej na zgodovinskem posnetku ogledovali z nasprotni strani. Kvaliteten, a zelo slabo vzdrževan centralni javni urbani prostor slovenskega dela mesta. V osi so vidni paviljoni nekdanjega mejnega prehoda, v ozadju avstrijski del Radgone (zunaj obzidja). V kompoziciji očitno umanjka osni prostorski poudarek oz. vertikala.

Z Gornjega Grisa (Jurkovičeve ulice) se pogled izteče v dominantni zvonika mestnega jedra onkraj Mure, tako da sta ločena dela mesta spet vizualno povezana, prav tako kot pri pogledu z vrtnih poti nad njim, ko se nam pokažeta mogočna hiša na mestu nekdanjega vhoda v mestno jedro in cerkveni zvonik onkraj nje.

Zdaj nam v središču preostaneta le še bližnja obiska gradu (sl. 2.14.26) in mestnega jedra na levem bregu Mure, najkakovostnejša dela celote. Prvi ima zanimivo dvojno strukturo starejšega višjega in mlajšega nižjega dela, vsak od njiju pa ima svoje notranje dvorišče. Vhodno leži nižje, v zgornje pa se je treba po svečani klančini dvigniti, včasih očitno z vozom. Starejši del je bolj zaprtega tipa, a žlahtno urban, obokano neorenesančen, medtem ko je mlajši bolj podeželskega tipa, bistveno prostornejši in nižjega gabarita. Čez slednjega vodi glavni vhod v grajski kompleks, do njega pa se od zunaj steka glavna os k stanjevega drevoreda, na katerega zaključku je glorieta. Pogled se nadaljuje v globini prostora z dvigom v osrednji, starejši in višji del grajskega kompleksa.

Premik na drugo stran Mure nam razkrije izjemno zanimivo notranjo strukturo mesta, ki je ustvarjena/geometrijska po eni strani, a po svoji raznolikosti tudi organsko raščena, kar je zanimiv primer sinteze obeh principov snovanja

Sl. 2.14.20: Grad z grajskim gričem, pod njim stisnjeno mestno jedro Gornje Radgone in kristalom starega mesta v ozadju

Sl. 2.14.21: Razpršena novodobna pozidava Gornje Radgone

Sl. 2.14.22: Raznobežno sodobno središče Gornje Radgone (vse tri foto D. Holc, 1993)

Sl. 2.14.23: Pogled vzdolž glavne ulice Gornje Radgone, občinska zgradba desno, cerkev v osi

Sl. 2.14.24: Tranzitna cesta je žal razvrednotila urbani značaj glavne ulice

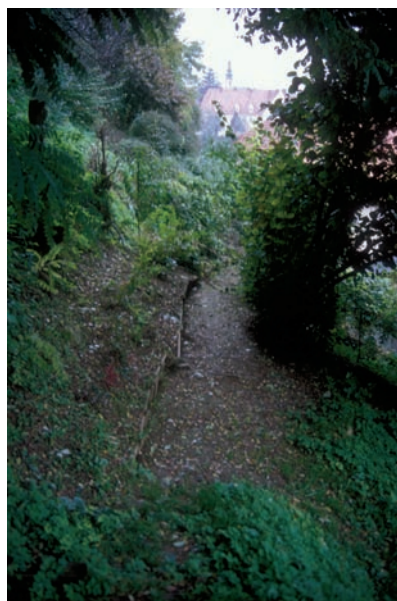
Sl. 2.14.25: Neurejena glavna ulica/trg starega mestnega jedra, Spodnji Gris oz. Kerenčičeva ulica

Sl. 2.14.26: V izteku drevoreda je vhodni portal v grajsko poslopje

Sl. 2.14.27: Slikoviti ulični kanjon glavne mestne ulice z mestnim stolpom.

Sl. 2.14.28: Z obronka grajskega griča proti mestu onkraj Mure

Sl. 2.14.29: Glavni trg stare Radgone s trškimi fasadami in baročnim kužnim znamenjem v središču

Sl. 2.14.30: Skozi suburbani prostorski kaos ugledamo grajsko dominantno

Sl. 2.14.31: Zapuščen in degradiran glavni sodobni trg Gornje Radgone, v ozadju grajski grič

mest, srednjeveškega in renesančnega. Mesto naj bi na murskem otočku ustanovil in s svojimi mojstri zasnoval kralj Otokar II. Přemysl v 13. stoletju. Če vanj vstopimo z juga skozi (danes že odstranjena) graška/grajska vrata in se podamo po glavni ulici proti severu, doživimo značilen, rahlo vijugav "ulični kanjon", v ozadju katerega se v osi dviga mestni stolp (v megleni atmosferi, sl. 2.14.27) Takšna ne povsem linearno ostra poteza ulice dodaja mehko, čar in spremenljivost doživljanju ob premikanju, kar je kakovost vseh slikovitih, prostorsko raznolikih mest. Malo naprej se v prečni smeri odpre glavni trg mestnega jedra, njegova razširjena "ulica" s ključnimi javnimi zgradbami, ki vključuje tudi staro mestno hišo, se v osi izteče v baročno kužno znamenje. (Sl. 2.14.29.) Kaže, da se vzdolžni gabariti trga naravnava na smer sončnega vzhoda ob letnem solsticiju. Trg je danes dokaj zanimivo prenovljen, sodoben, a z odnosom do zgodovinskega izročila.

Le na kratko, preden začnemo pregled projektov, se za primerjavo ozrimo še na sodoben, razpršeni del Gornje Radgone. Njen novodobni glavni trg (sl. 2.14.30) je umeščen ob glavno ulico (Partizansko), na njem pa je dandanes predvsem avtobusna postaja z velikim osrednjim parkiriščem (kako tipično in napačno za naša mesta, da avtomobili zasedejo njihovo sredico!). Morfološko do neke mere spominja na značilne vzdolžne, lijakaste štajerske trge iz bližnje okolice (npr. Cmurek), vendar radgonski ni rašččen, je delno nov in skonstruiran, zato mu manjka žlahtnosti. Sčasoma so padli še zadnji veliki kostanji, ki so ga nekoč krasili, in kmalu bo povsem oskubljen spominjal na asfaltno puščavo, če se mesto ne bo lotilo teme-

Sl. 2.14.32: Neprimerni osamelci na robu mesta (dom starejših občanov, pošta in casino)

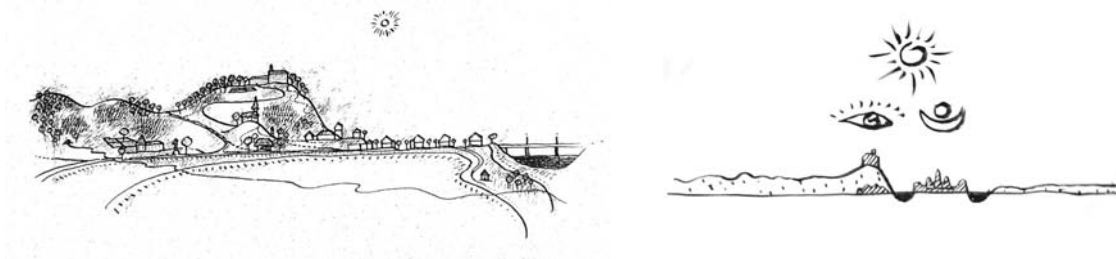
ljite prenove (sl. 2.14.31). Še sedeči Bogec, naslonjen z glavo na svoja kolena, v niši zelo elegantnega, a pozabljenega renesančnega kužnega znamenja na trgu, žaluje za nekdanjo slavo tega prostora ... Izza sodobnega bloka pa še komaj zaznamo glavno dominantno kraja, grad na grajskem griču.

Če se odpravimo na Trate, na predprostor sejmišča, lahko s tega suburbanega, začasnega sejmiščenega kompleksa skozi več plasti razpršenega prostorskega kaosa daleč v ozadju ugledamo spregledano dominantno radgonskega grajskega griča (sl. 2.14.31). Posnetek je star nekaj let in na tem območju sta medtem zrastle dva prostorsko in programsko povsem depasirana volumna, pritlični objekt pošte in nadstropni objekt casinoja (sl. 2.14.32)! Slednja sta dokaz, da se v manjši lokalni skupnosti res težko kaj načrtuje, vse je prepuščeno zemljiškim špekulacijam, ki poganjajo svoje "ad hoc" produkte kjerkoli in kakorkoli. Zadnji dokaz za to je sodoben dom starostnikov malo dlje proti Muri, ki so ga odprli v zadnjem letu. Lociran je povsem napačno, tako v urbanističnem (na prej nezazidljivem travniku daleč od naselja, infrastrukture, prometa ...), socialnem (starostniki niso integrirani v skupnost, temveč so proč od nje) kot tudi vodovarstvenem smislu (leži tik ob nasipu reke, ki je rada poplavljala). Tudi arhitektura je povsem neumestna za ta prostor, je rutinska in z zamaknjeno postavitvijo ne sledi ničemer, v horizontali ob Muri deluje kot predimenzioniran urbani blok, vlita je le iz betona (torej tudi ekološko in gradbeno-biološko sporna) ter za povrhu še neznačilno kvazi/neo/modernistično oblikovana. V neposredni bližini so z zemljo zravnali še vrtilčke, ki so meščanom desetletja služili za sprostitvev, rekreacijo, lastno in zdravo prehrano (pod pretvezo, da bo tam park ...). Skoraj vse, kar bi lahko bilo narobe, je tako tudi šlo ... Le investitor je pri tem poslu verjetno dobro zaslužil, tako da bo zdaj razdaljo med domom in prvo mestno infrastrukturo (betonarno!) lahko zapolnil še z bloki, tokrat še višjimi, da bo zaslužek še boljši. Na ta način korak za korakom pada vrednost okolja, za javno korist nihče več ne skrbi, ljudje pa so od vsega skupaj tudi že otopeli in komaj še zaznajo erozijo vrednot in kakovosti bivanja. Kaj storiti?

PREDSTAVITEV PROSTORSKIH RAZMIŠLJANJ IN PREDLOGOV ZA GORNJO RADGONO IN RADKERSBURG/RADGONO

Urbanistično-arhitekturne delavnice 1994, 1995, 1996

Začetek moje profesionalne poti je bil skoraj vzporeden s slovenskim osamosvajanjem, prvo avtonomno zasnovu v "lastni režiji" sem koncipiral in zrisal že daljnega leta 1988 za znanca v vasici pri Gornji Radgoni, realizirati pa se je začela šele leta 1993. Takrat sem pripravil tudi prvo študijo za mesto samo, in sicer za prostor avtobusne postaje, gradiča Šahenturn in okolice. Kaže, da se zadeve na tem že davno neurejenem in kritičnem območju začenjajo urejati šele danes. Le leto pozneje smo na pobudo znanca in v dogovoru s takratnim županom, ki je pokazal razumevanje za tak pristop, izvedli prvo urbanistično-arhitekturno delavnico. O tem, zakaj smo se problematike lotili na ta način in kakšna oblika dela je to, sem spregovoril že v uvodniku. Prav tako tudi o tem, kaj smo z našimi delavnicami/dejavnicami premikali. Ker so bile zelo kompleksne in interdisciplinarne, obenem pa so vsebovale kup živih dogajanj, ki jih ni mogoče prikazati, težko pa tudi opisati, bom z materiali skušal predstaviti le nekaj ključnih poudarkov iz teh srečanj (zborniki formata A3, ki so predstavljali povzetke teh dogodkov, so obsegali več kot 200 strani).

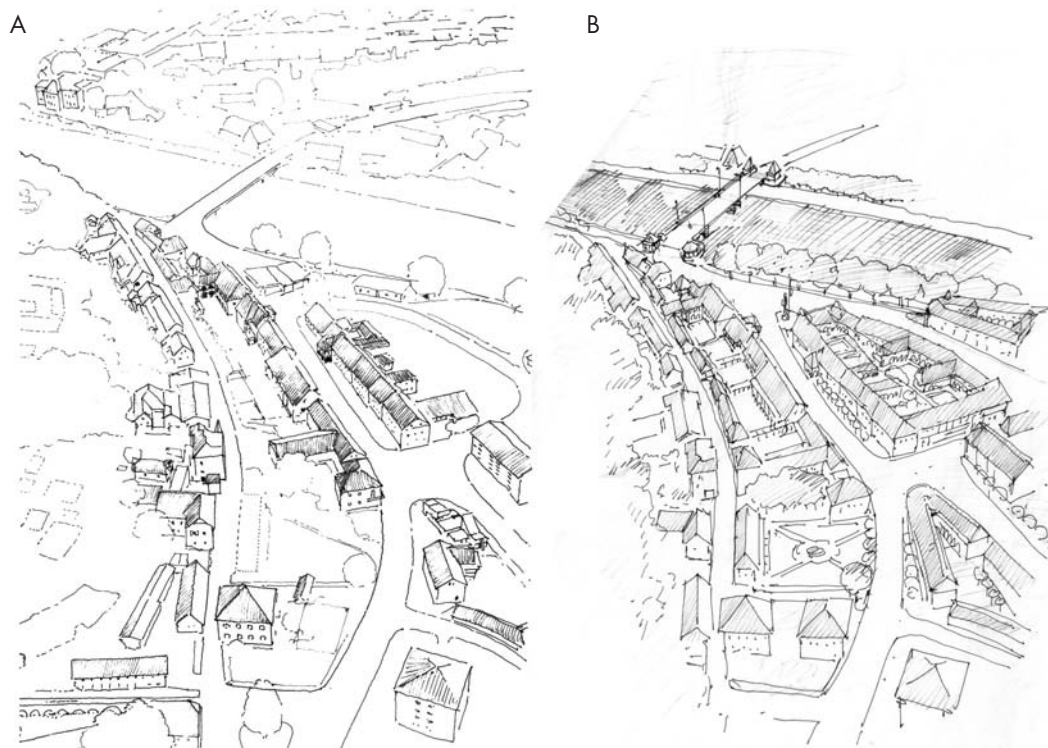

Sl. 2.14.33: Ideograma Radgon

Vedno in povsod ob prvem srečanju s krajem smo se najprej lotili celovitega branja prostora, izdelali smo analize in študije, zbirali smo dokumentacijo, stare katastre in načrte, fotografije in slike itd., kratka, hoteli smo se poglobljeno seznaniti z naselbino. In seveda z njenimi prebivalci, zato smo poslušali njihove predstavitve, vodstva po prostoru, organizirali pogovore in okrogle mize. Hoteli smo tudi pogled od znotraj, doživet in oseben, po navadi nestrukturiran in strokovno neozaveščen. V zameno smo jim ponudili neobremenjen, strokovno bolj objektivni pogled, ki je vzpostavljaj hierarhijo v prostoru, ga razslojil na prafaktorje in ponovno sestavil. Bili so hvaležni, ker smo jim po navadi pomagali ozavešiti kup prostorskih pojavov, mimo katerih so vsak dan hodili, ne da bi o njih razmišljali. S tem smo jim v njihovem doživljanju dvignili podobo o identiteti in pomenu njihovega kraja, na katerega so bili odslej tudi bolj ponosni in v katerem so posledično tudi raje živeli ter zanj kaj naredili. Medse smo vabili tudi strokovnjake iz kraja in regije, ki so nam na predavanjih predstavili posamezne vidike njihove zgodovine, arheologije, etnologije itd.

Ker pa smo bili na terenu sami mladi, kreativni ljudje in strokovnjaki (vabil sem jih tudi po regijskem ključu), tako pred nedavnimi diplomirani arhitekti kot tudi profesorji in študentje, so se ideje za vizije in rešitve hitro porajale. Po navadi smo začeli razmišljati o vlogi kraja v regiji oz. v širšem kontekstu in ga postopoma ožali oz. "zoomirali" do nivoja mesta samega. Ko smo ga absolvirali, smo naselbinsko strukturo razdelili na logične, vase zaokrožene morfološke enote in jih obravnavali natančneje in temeljiteje. Takrat smo se po navadi že tudi razdelili v skupine, ki so se nekako samoorganizirale po interesnih sferah in afinitetah ter ne nazadnje po potrebi, da je bilo "pokritih" večino območij oz. tem.

Obdelali smo večino vidikov mesta, tako njegovo vlogo v regiji kot tudi na lokalni ravni. Odkrivali smo njegovo povezanost z zaledjem, po eni strani z gričevnato pokrajino Slovenskih goric, po drugi z Radenskim in Apaškim poljem, seveda pa tudi z Muro. Prepoznali smo močne vezi z vinogradniško kulturo, ki marsikomu prinaša veselje, kot dopolnilna dejavnost pa tudi dodatni vir zasluzka, čeprav so časi vinu danes manj naklonjeni. Takšne dejavnosti napajajo ljudi in mesto, dajejo mu posebno identiteto. Občudovali smo način, kako se vinogradi spuščajo proti mestu in v veliki meri vplivajo tudi na kulturno krajino, ki je raz-

Sl. 2.14.34: A: pogled na obstoječe stanje urbane morfologije historičnega mestnega jedra Gornje Radgone (Zgornjega in Spodnjega Grisa), B: skica predlagane reurbanizacije historičnega mestnega jedra

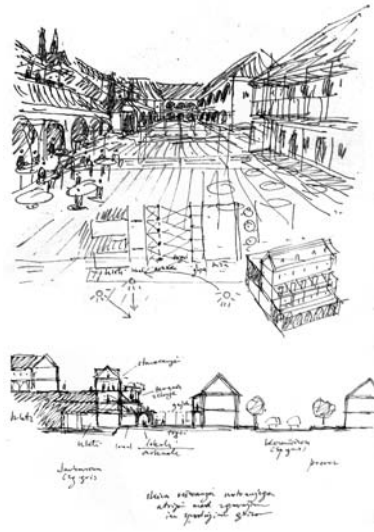
poznadni znak kraja in jo je nujno negovati in dopolnjevati. (sl. 2.14.33) Morfologija geografije tega konca goric spominja na grebenske prste gričev, ki potekajo od SV proti JZ, med njimi so dolinice, v katerih so po navadi potoki, severna pobočja gričkov so značilno pogozdena, medtem ko so jugozahodne, sončne lege posejane z vinogradi (sl. 2.14.19).

Ukvarjali smo se z zelenim sistemom kraja in predvideli njegovo vzdrževanje, nadgrajevanje in povezovanje, kar je pomenilo tudi koncipiranje parkov, ureditev obrežja Mure, drevoredov in vrtičkov.

Seveda smo se morali temeljito ukvarjati s prometom, od (takrat) predvidene avtocestne povezave, ki naj bi prečkala ta prostor, načinov, kako promet speljati skozi Radgono in jo razbremeniti hudega tranzita, do notranje prometne mreže kraja, ki ni bila pretočna in smiselno povezana, pa seveda predlogov za oblike parkiranja. Podali smo tudi predloge za železnico in povezavo čelnih postaj na obeh straneh Mure čez most v čezmejni sistem, speljali smo kolesarsko omrežje po mestu in ga navezali na okolico. Niti pešpoti nismo spregledali, kot opcijo smo začrtali celo močno promenadno os na (eventualno) neuporabljenem nasipu železnice od sejma do središča mesta.

Če promet predstavlja dinamično komponento mesta, ki dandanes vse preveč vpliva na njegov razvoj in oblikovanje, pomeni stavbno tkivo njegov statični pol. Tega smo – seveda nikoli ločeno od celote – obravnavali najbolj natančno in v vseh območjih, ki so si med seboj zelo različna. Izvorni zapis mesta je vedno shranjen v njegovem zgodovinskem jedru, zato ga je treba natančno razumeti in iz njega mesto razvijati naprej. Historični del Gornje Radgone je že prostorsko stisnjen v kot, še dodatno pa ga je "oklestilo" povojno nerazumevanje za dediščino, zato smo začeli mesto celiti prav tam, kjer se je vse začelo. Analize so pokazale, da so vsi prostorski sklopi, promet, zelene površine in stavbni fond v nezavidljivem stanju. Stanje urbane morfologije je razkrilo porušene zgradbe, manjkajoče dele urbanih blokov, neizkoriščena dvorišča oz. atrije, prostorsko blokiran mejni prehod, neustrezne nove zgradbe, neurejen parter mesta, zapostavljen in degradiran obalni pas in obrežja ob reki Muri ter nekonzistentna prometna mrežo in zeleni sistem. Zato smo pripravili predlog celostne revitalizacije in reurbanizacije obeh Grisov, ki je na idejni ravni vsebovala zgostitev in dopolnitev degradiranega urbanega tkiva, zapolnitev vrzeli, zaokrožitev manjkajočega urbanega bloka, predlog novih urbanih blokov, urbane "plombe", nadomestitev neustreznih struktur ter ureditev obrežnega pasu (sl. 2.14.34 in 35). Pozneje smo v našem ateljeju izrisali še natančne variante ureditve tlakov, ozelenitve, osvetlitve in urbane opreme glavnega trga/ulice Spodnjega Grisa (Kerenčičeve ulice, sl. 2.14.36)

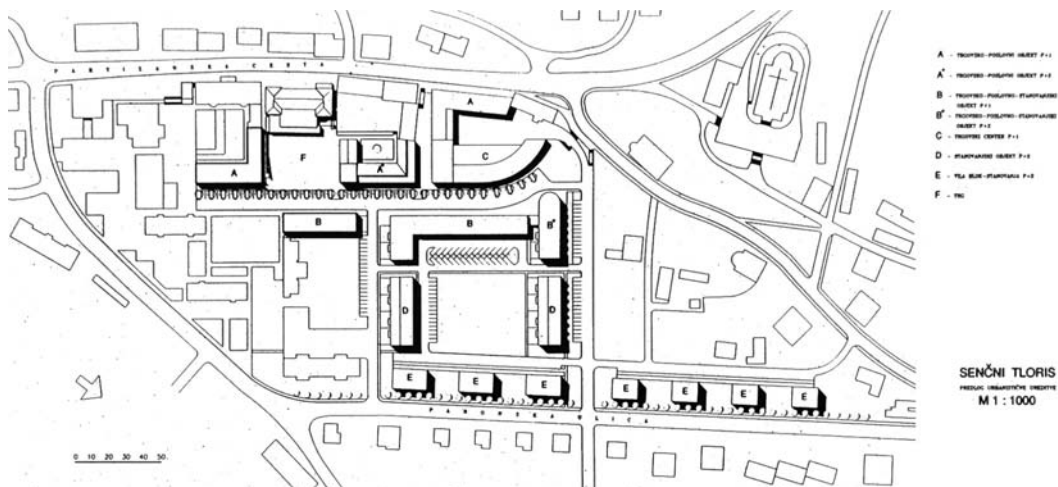
Naslednje prostorsko območje, ki je še kako pomembno za mesto, je vmesno območje med zgodovinskim jedrom in novoveško Radgono. To bi moralo predstavljati kakovosten, pretočen vezni člen med starim in novim, pa je to le delo-

Sl. 2.14.35: Skica predlaganih prenov dvorišč med Zgornjim in Spodnjim Grisol

Sl. 2.14.36: Predlog prenove urbanega parterja Spodnjega Grisa (tlaki, ozelenitev, osvetlitev, urbana oprema ...)

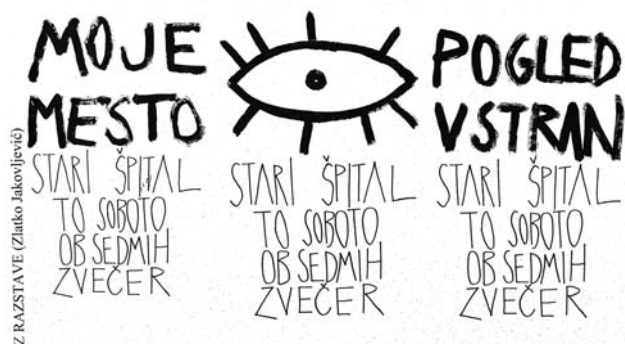

Sl. 2.14.37: Predlog prenove območja Elrada med staro in novo Gornjo Radgono (D. Holc)

ma na svojem zahodnem delu v podaljšku Gornjega Grisa. Tam stoji nekaj pomembnih radgonskih hiš, kot so vile radgonskih goric, Šlebingerjeva domačija, župnišče, policija (vila arhitekta Suhadolca, Plečnikovega učenca) ter na južnem robu še najstarejša med njimi, mogočni "stari špital", nad katerim na manjši vzpetinici prostor obvladuje radgonska cerkev Sv. Petra. Ta prostor je kulturno-duhovno središče mesta in zanj smo predvideli le občutljive postopke vzdrževanja, prenove in ureditve ter oblikovanja tlakov, urbane opreme in spomeniških plastik. Onkraj ceste se pričinja razpršeni del omenjene vezne sredice med nepovezanima deloma mesta, na severu še v zelenju, posejanem z različnimi hiškami, kjer pa je bila po vojni žrtvovana simpatična hiška očeta slovenskih filozofov Franceta Vebra, ki politično pač ni bil "na liniji". Južni del območja je zaprt, ograjen, zaseda ga degradirana industrijska cona bivše tovarne Elrad. Takoj ob prvi delavnici smo opozarjali, da tako zaprto območje, ki je povrh vsega še onesnaževalec, nima kaj iskati v srcu mesta in da naj se iz njega čim prej umakne ter sprostí površine za kakovostne notranje zgoščitve. To se kljub propadu tovarne žal ni zgodilo, ob privatizaciji se je razdrobila in razparcelirala na majhne dele, celovit problem pa se je s tem le pomnogoteril.

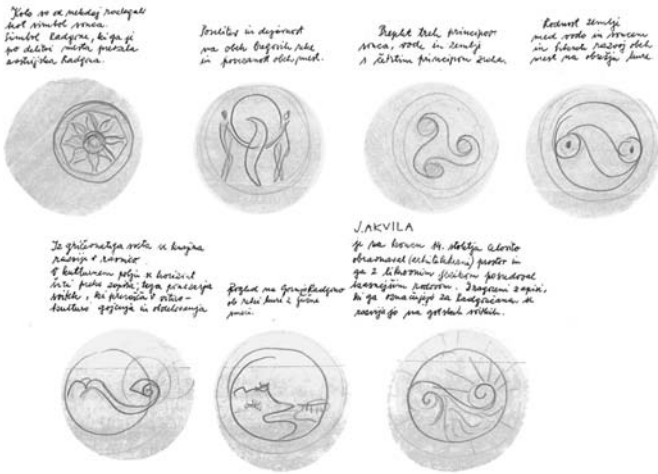
Za to območje smo pripravil nekaj možnih variant rešitev. Tu predstavljam predlog prenove tega območja iz diplomskega dela Radgončana Damjana Holca, tudi udeleženca delavnic (sl. 2.14.37).

Posebej pozorno smo obdelovali tudi obalo reke Mure in njeno preureditev, tako v smislu sprostitve neustreznih programov in struktur s priobalnega pasu (npr. kompleks klavnice ob mejnem prehodu, ki se je medtem – kljub takratnemu revoltu – že umaknil v industrijsko cono) kot tudi v smislu reševanja protipoplavnega pasu, sprehajalnih promenad in kolesarskih poti, dostopov do reke in celo kopališč, ki so nekoč na Muri že bila.

Sl. 2.14.38: Umetniški dogodki so bili povezani s krajem (razstava Z. Jakovljeviča)

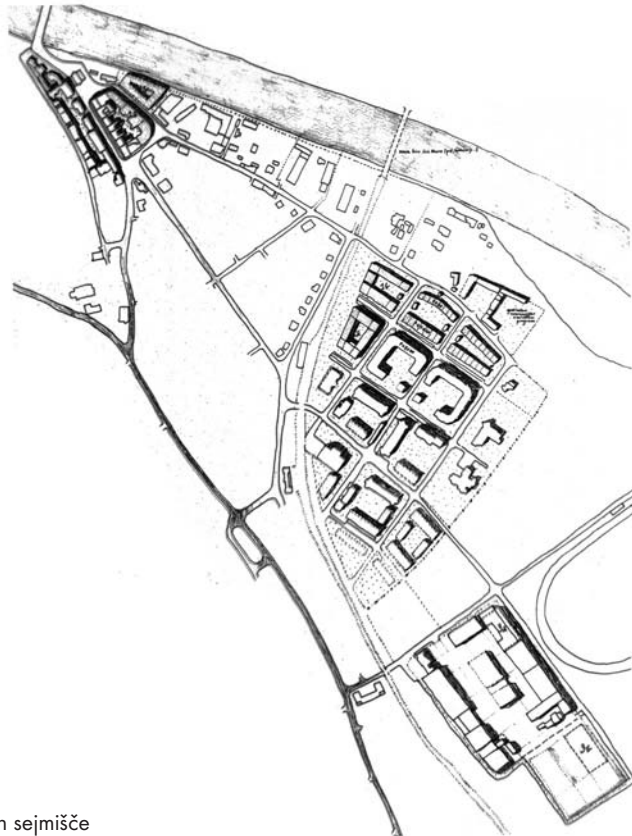
Sl. 2.14.39: Slikarska reinterpretacija simbolov in principov mesta (Ž. Okorn)

Prostor na Tratah je preko ježe spuščen nekaj metrov nižje od stare terase, na kateri so mesto gradili naši predniki, zato je tudi bolj poplavno ogrožen. Po vojni je bil poligon za širitev sodobne Radgone, žal spet nesistematično, per partes, po "flikah". Tudi zanj smo pripravili nekaj predlogov (sl. 2.14.40).

Na "sintezni" karti je predstavljen še celovit predlog reurbanizacije in širitve mesta Gornje Radgone. Obstoječe zgradbe so pobarvane temno rdeče, nove svetlo rdeče (sl. 2.14.41).

LEGENDA:

▷ TRATA COLLEGE varnostna zid	1.8	
(zavod & obratovanje na Trati) 1.6		
(funkcija & namenska uporaba) 2.8		
→ 2.4		
▷ TRATSKA ŠOLA varnostna zid	3.2	
(zavod & obratovanje na Trati) 3.6		
▷ TRATSKA ŠOLA varnostna zid	3.2	
(zavod & obratovanje na Trati) 3.6		
▷ TRATSKA ŠOLA varnostna zid	3.2	
(zavod & obratovanje na Trati) 3.6		
▷ TRATSKA ŠOLA varnostna zid	3.2	
(zavod & obratovanje na Trati) 3.6		
▷ TRATSKA ŠOLA varnostna zid	3.2	
(zavod & obratovanje na Trati) 3.6		

Sl. 2.14.40: Predlogi za mestno jedro, Trate in sejmšče

Obravnavali smo tudi premnoge industrijske cone v mestu in opozarjali, da se ne smejo več širiti, še posebej ne na nova območja. Žal se je med prvo delavnico in danes (v petnajstih letih) zgodilo prav to, saj za ožje mesto povsem neustrezni programi kot neobrzdani cepiči preskakujejo z ene lokacije na drugo in blokirajo mesto. A le največje tako območje, ki je v Meleh in v katerem so locirane največje industrije kraja, je deloma načrtovano in zasluži naziv "industrijske cone".

Sl. 2.14.41: Celovit predlog reurbanizacije in širitve mesta Gornje Radgone (1996)

Na delavnicah so bili vedno prisotni tudi umetniki, tako domači kot tudi gostje iz preostale Slovenije in celo tujine. Pripravili smo kar nekaj razstav, predavanj in umetniških dogodkov, ki so bili vsi povezani s krajem in njegovo okolico (torej "site specific"). Umetnostni zgodovinarji, zgodovinarji in arheologi so prav tako predavali ter organizirali vodstva po Radgoni. Prirejali so koncerte in prihajalo je tudi do spontanih dogodkov, ki so izšli iz sproščenega ustvarjalnega vzdušja, čeprav niso bili na sporedu (sl. 2.14.38 in 39).

OBDOBJE PO ARHITEKTURNO-URBANISTIČNIH DELAVNICAH

Čeprav so bile delavnice zelo odmevne, predvsem v času naše navzočnosti v mestu, ko je npr. lokalna televizija snemala praktično vse javne dogodke in nekatere predvajala tudi po večkrat, se je kmalu pokazalo, da bi morali za globlje in dolgoročneje premike biti bolj kontinuirano prisotni v kraju. Zato me je kmalu po delavnicah občina (oz. njen takratni župan, ki je že na začetku izkazoval obilo razumevanja za naše delovanje) skušala angažirati za bolj kontinuirano delo s prostorom. Prevzel naj bi vlogo občinskega urbanista oz. mestnega arhitekta, za začetek predvsem v zunanji, svetovalni vlogi. Ker smo verjeli, da je treba stvari reševati v širšem timu, smo pripravili koncept prostorskega sveta, interdisciplinarnega telesa, ki naj bi bil sestavljen tako iz predstavnikov neodvisne stroke kot tudi občinske uprave, predstavnikov prebivalcev idr. Ta svet je dejansko začel delovati in bedeti nad razvojem kraja in predvidenimi ključnimi posegi, a je bil tudi relativno kmalu ukinjen, saj je postala naša kritična naravnost do spornih prostorskih posegov moteča. V bistvu vsa ta leta nisem nikoli dobil pooblastil, da bi lahko odločal o čemerkoli pomembnejšem v kraju, moji stiki z njim so bili bolj sporadični in naključni kot sistematični, vendar pa sem bil redno ves čas, tako rekoč do danes, za medije uporaben ščit v obliki neke vrste mestnega arhitekta. V tem času sem napisal nekaj strokovnih mnenj, dal nekaj sugestij in sodeloval predvsem pri nekaterih manjših, kulturnih projektih, kot npr. pri prenovi Trga svobode, kjer sem zasnoval osrednjo skulpturo – **vodnjak** (sl. 2.14.42).

So me pa medtem ko sodelovanju začeli vabiti nekateri posamezniki in podjetja, ki so spoznali, kje je pravzaprav vloga, da ne rečem dodana vrednost arhitekta in zakaj se investiranje v načrtovanje na dolgi rok vsekakor izplača. Medtem ko večina še vedno deluje po "liniji najmanjšega napora" oz. najnižje cene in naroča rutinske projekte pri lokalnih gradbenikih, drugi že prepoznajo, da je prostor, ki je plod arhitekturnega razmisleka, racionalnejši, posebnější in ne nazadnje tudi lepši. Za take sem v zadnjih letih zasnoval in tudi izvedel nekaj manjših arhitekturnih projektov, od katerih bi rad nekatere predstavil ob koncu sprehoda skozi Gornjo Radgono in okolico.

Za začetek naj morda omenim nekaj prenov v starem mestnem jedru, vse sicer majhne, skrite in podzemne, a zato nič manj zanimive. Kakovost se namreč ne skriva v velikosti, kaj šele monumentalizmu, temveč v načinu, znanju in inspiraciji, s katerimi se ukvarjaš pri določeni nalogi.

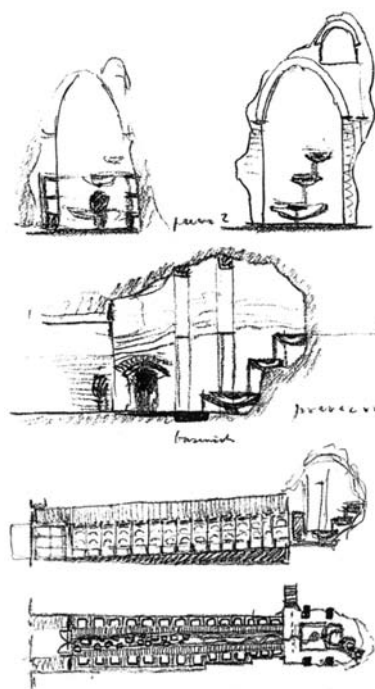
Sl. 2.14.42: Detajl fontane štirih rek na sodobnem Trgu svobode

Pučkova klet

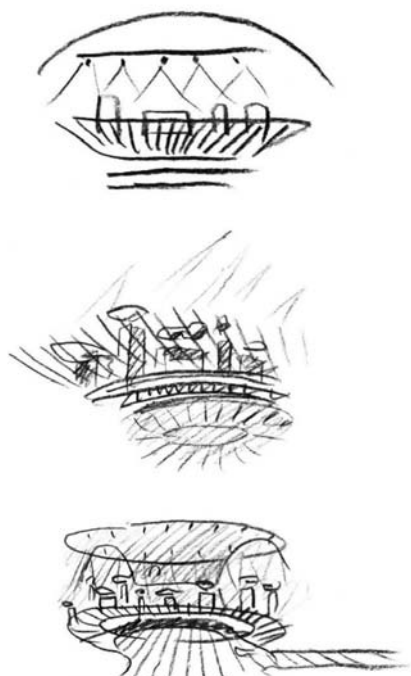
Pod radgonskim grajskim gričem je nekaj starih rovov oz. kleti, skoraj vse pa se napajajo z Gornejga Grisa (Jurkovičeve ulice). Med njimi je morda najzanimivejša Pučkova klet, ki je bila nekoč "ledenica", pozneje opuščeno skladišče, dokler je Radgonske gorice niso očistile in spremenile v reprezentančno vinsko klet. V njo se vstopi čez zadnje dvorišče med gričem in ulico. Pod zemljo smo dva ločena rova povezali ter v obeh zgradili opečnate police za buteljke, nezaključeno os manjše leve kleti smo zaprli z opečnato "rozeto" in zgradili prehod v desno krilo, kjer se odpre mogočna naravna podzemna jama z izviro. Laporni strop je bilo treba podpreti z dvema konstrukcijskima lokoma, velik betonski zbiralnik za izvirsko vodo pa odstraniti in studenčnico po kaskadah iz lokalnega peščenjaka speljali na tla. V tleh voda po kanalčku priteče do odprtega atrija. Sledila je še oprema osvetlitve in možnost glasbene kulise za celovito doživetje te podzemne katedrale, ki je kmalu postala glavna turistična atrakcija v Gornji Radgoni. Ta projekt je tudi dokaz, kako je mogoče s prepoznavanjem skritih potencialov kraja in njihovo majhno preobrazbo doseči učinke, ki so kulturnega, a hkrati tudi ekonomskega značaja. Način dela ni bil klasično projektantski, v timu z investitorjem sem leta 1997 sodeloval z idejnimi skicami in delnimi načrti, izvedba pa je ostala njegova domena (sl. 2.14.43 in 44).

Sl. 2.14.43: Bivša ledenica, danes Klet pod slapom kot turistična atrakcija

Sl. 2.14.44: Idejne skice za ureditev Kleti pod slapom

Sl. 2.14.45: Idejne skice za etnološki muzejček šampanjca

Sl. 2.14.46: Sekundarna arhitektura kot nosilka muzejskih eksponatov

Muzejček šampanjca

V bližini "kleti pod slapom", kot jo popularno imenujejo domačini, smo v majhni opuščeni kleti upravne-ga objekta istega podjetja (Radgonske gorice) le z nekaj ohranjenimi predmeti stare šampanjske mehanizacije leta 1999 koncipirali manjši, etnološko obarvani muzejček šampanjca. V njem so predstavljena vinogradniška, kletarska in šampanjska opravila. Tu je bilo treba najti način, kako v neregularen, mračen, velban prostor zanimivo postaviti vse izbrane eksponate in jih dobro osvetliti, ne da bi bistveno posegli v obstoječo konstrukcijo (niti tlaki se niso menjali). Rešitev se je pokazala v sekundarni strukturi lesene konstrukcije, ki je potisnjena ob zid, tako da posreduje med masivnimi zidovi prostora in obiskovalcem, med geometrijo trapeza in elipse. S tem ta mini arhitektura opravi več funkcij hkrati: notranja elipsa osredišči prostor, omehča gibanje gledalca, eksponate dvigne od tal (približa pogledu), svoj odsev pa doživi še v lebdečem lustru, ki je svetlobno telo prostora. Pri projektu je v ateljeju sodelovala Damjana Zaviršek-Hudnik (sl. 2.14.45 in 46).

RAZNOLIKE STAVBE ZA POSEBNE LOKACIJE IN PROGRAME

Poslovni objekt

Na drugi strani Gornje Radgone, sredi industrijske cone Mele, smo postavili povsem drugačen objekt s sodobnim arhitekturnim izrazom. Sem, v sredico ogromnega, kaotičnega areala betonskih površin, industrijskih hal in prometnih poti, kjer so principi gradnje prilagojeni predvsem ekonomiki, transportu in logistiki, smo vnesli odločno arhitekturno gesto, ki v svoje okolje vnaša nekaj reda, čitljivosti in lepote. Nastal je poslovni vhodni objekt firme, neke vrste sodobni profani baldahin, označevalec vstopa v območje uspešne tovarne.

Prejšnji objekt iz njihovih kontejnerjev smo nadomestili z enakimi gabariti, osnovni volumen dvignili nad tla, nadstropje pa konzolno pomaknili navzven, še posebej na glavni fasadi, kjer je nastal previs z velikim razglednim panoramskim oknom, za katerim je glavna sejna soba podjetja. Kompozicijska napetost je stopnjavana še z veliko streho, ki seže daleč nad predprostor stavbe, neke vrste senčnik, sončnik in dežnik hkrati.

Sl. 2.14.47:
Vhodni objekt
tovarne Arcont
v radgonski
industrijski coni

Za stavbo smo koncipirali manjši parkec z vodo, drevesom, klopmi in pergolami, neke vrste zračni "hortus conclusus", kjer si ljudje lahko oddahnejo in posedijo, pred njo pa še znak z logom podjetja, t.i. "totem". (sl. 2.14.47 in 48)

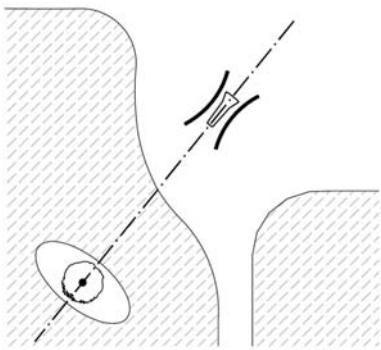
Pri projektu sta sodelovali Zora Fras in Nataša Pavlin, sega pa v leto 2004.

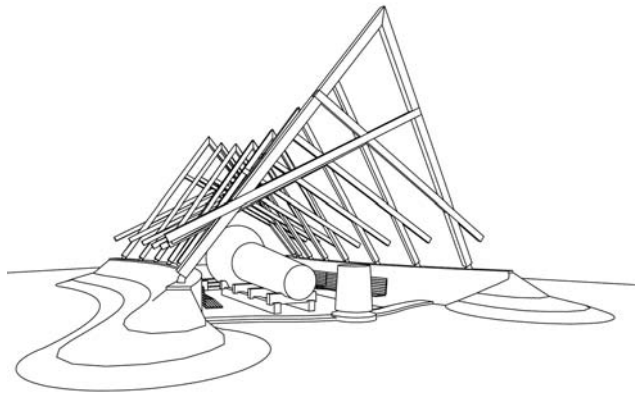
Sl. 2.14.48:
Baldahinska
streha sredi
anonimnih
hal kot
označevalec
prostora

Nadstrešnica za prastaro deblo

Nekaj kilometrov naprej na Apaškem polju je leta 2005 nastala nadstrešnica za prastaro deblo, ki so ga poimenovali "oče panonskih hrastov". Pri Konjišču so v opuščeni gramoznici ob mrtvem rokavu reke Mure naleteli na deblo mogočnega, prastarega hrasta. Analize so pokazale, da gre za več kot poldrugo tisočletje staro deblo, ki se je v zemlji in vodi dobro zaščiteno ohranilo do današnjih dni. Zanj smo z majhnimi sredstvi skušali koncipirati zanimivo konstrukcijo/nadstrešnico, ki bi evocirala arhaičnost teme in hkrati spregovorila o sodobnih konstrukcijskih principih. Zato je ta majhna arhitektura po izrazu tako panonsko regionalna kot tudi odprto univerzalna. Položena je na obalo bajerja in osno usmerjena na dominantno drevo na otočku. Zanj smo uporabili kombinacijo avtohtonih (les, slamnata kritina) in sodobnih (beton, jekleni stiki) materialov. Tla pod nadstrešnico so poglobljena (s tem je deblo blizu nivoju, kjer je bilo najdeno), na straneh od zunaj pa bi morala biti zvišana oz. zasuta, da bi teren skril dvoje usločenih zidov/pasov temeljev konstrukcije. Zidca, na katerih bi morale biti konzolno sidrane klopi za obiskovalce, ustvarita v prehodu prostorsko napetost in možnost stika z debлом. Informacijska tabla obiskovalce informira o različnih kontekstih zgodbe o očetu panonskih hrastov. Pri projektu je v ateljeju sodeloval študent arhitekture Jernej Markič, pri statičnih izračunih pa asistent na Fakulteti za arhitekturo Vojko Kilar, udig., sofinancirala sta ga Občina Gornja Radgona in Evropska skupnost (sl. 2.14.49–51).

Sl. 2.14.49: Osna usmerjenost strukture na dominantno drevo na otočku

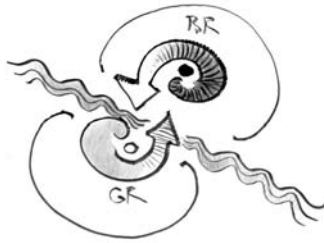

Sl. 2.14.50: Prostorska skica konstrukcije za zaščito starega debla

Sl. 2.14.51: Nadstrešnica za "očeta panonskih hrastov" v krajini ob Muri

VSEEVROPSKI BILATERALNI PROSTORSKI NATEČAJ ZA POVEZOVANJE OBEH RADGON

Za konec tega sprehoda v Gornjo Radgono z okolico pa še nedavna natečajna zgodba, ki vliva nekaj več optimizma v sicer relativno težko stanje v našem urbanizmu in arhitekturi. Gre za vseevropski urbanistični natečaj na temo povezovanja obeh Radgon, avstrijske in slovenske, pri katerem sem s slovenske strani sodeloval kot strokovni vodja projekta. Za začetek smo pripravili dve ekspertni delavnici, na katerih sta sodelovala tudi župana s svojimi sodelavci, in na njih razčistili strateška izhodišča in okvirje naloge. Ob tem se je izkazalo, kako relevantna so še vedno izhodišča, ki smo jih nastavili pred več kot desetletjem v naših delavnicah. Večino smo jih v obliki jasnih smernic tudi vnesli v strokovne podlage za natečajnike. Sledil je formalni razpis natečaja (organizacijski vodja je bila družba Freiland iz Avstrije, zanjo Agnes Feigl), in ko so elaborati prispeli (bilo jih je 11 iz cele Evrope), smo jih v izbrani mednarodni žiriji pregledali in ovrednotili.

WALK THE LINE

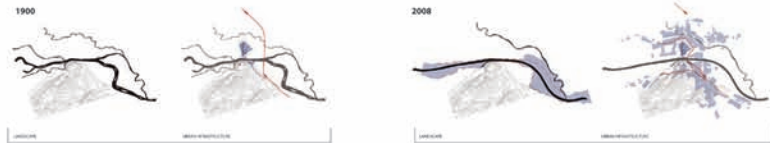
To maintain a fragile balance between one extreme and another

Bond and Border

The competition was held in 2008 and was organized by the Austrian firm Freiland, led by Agnes Feigl. The theme was the connection between the two Radgona settlements, one in Austria and one in Slovenia. The competition was open to architects and urban planners from all over Europe. The winning entry was submitted by a team from the Netherlands, led by the architect Hans van der Laan. The winning proposal focused on the idea of a 'walkable line' that would connect the two settlements across the border. The proposal included a series of small-scale interventions, such as the creation of a new public square and the renovation of existing buildings. The winning proposal was selected by an international jury of architects and urban planners.

The Difference

The winning proposal was selected by an international jury of architects and urban planners. The winning proposal focused on the idea of a 'walkable line' that would connect the two settlements across the border. The proposal included a series of small-scale interventions, such as the creation of a new public square and the renovation of existing buildings. The winning proposal was selected by an international jury of architects and urban planners.

752952

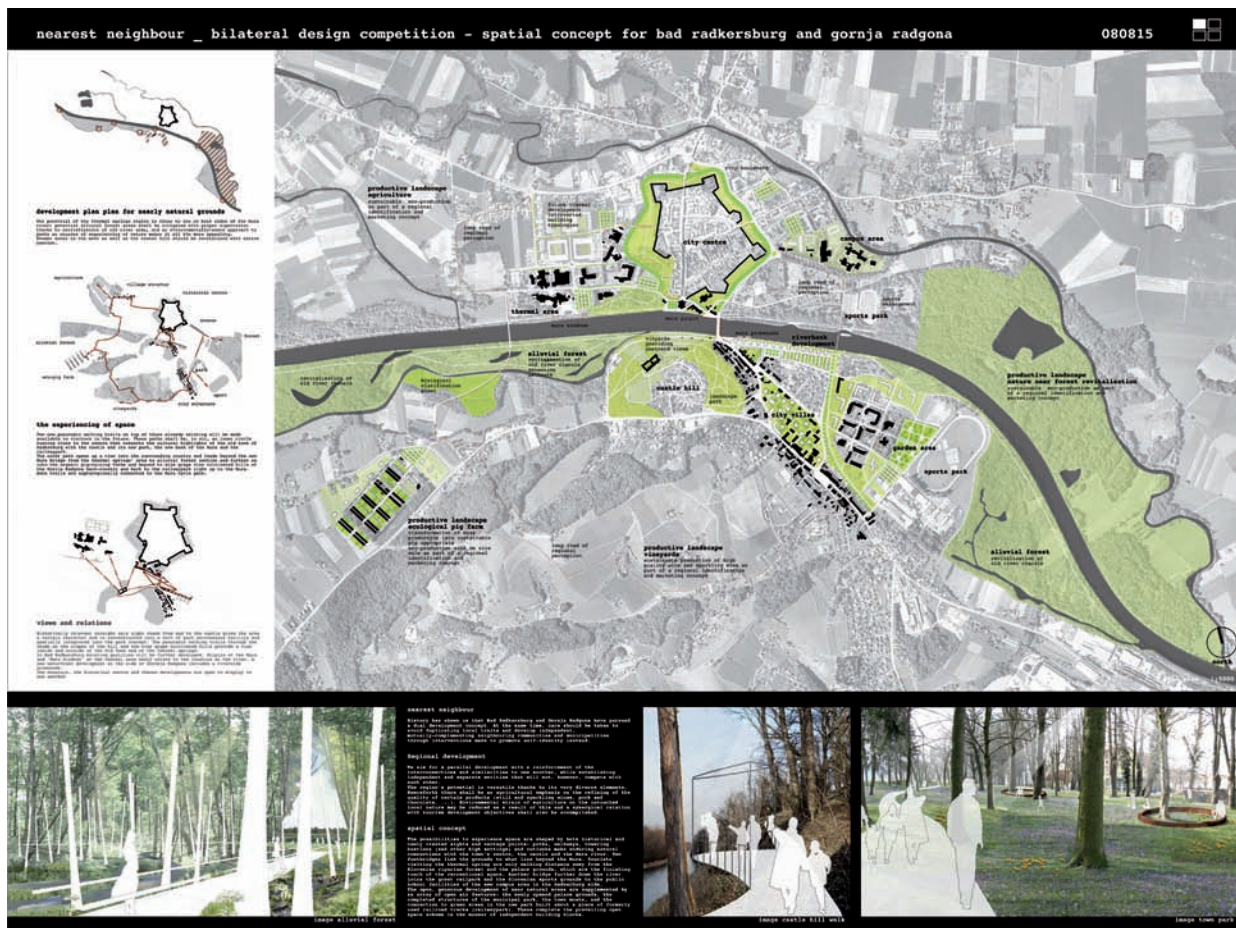
Sl. 2.14.52: Prostorski predlogi za ponovno povezovanje dveh mest

Natečaj je pionirski na nivoju Evrope, saj skušata dve skoraj sto let ločeni mesti svojo bodočnost ponovno načrtovati skupaj in sta tako tudi praktičen zgled za sicer načelno deklarirane vezi večkulturne Evrope. Gre za pobudo obeh lokalnih skupnosti, ki pa jo razumeta in podpirata tudi državi ("bottom up approach", podprt z vrha), in hkrati precedenčni primer, kako se lahko prepleteta globalna odprtost in lokalna zavest. Primer skupnih sanj in vzajemnega snovanja obeh Radgon namreč ne demonstrira le odprtosti za dejansko sodelovanje, ki izhaja iz zavedanja, da sta mesti skupaj lahko bistveno močnejši akter na nivoju regije, temveč hkrati tudi zavest, da je kulturne razlike vredno živeti avtohtono in avtentično, celoto pa oblikovati s komplementarnimi posebnostmi, ne pa s podvajanjem identitete. Zato je globlji

Sl. 2.14.53: Reurbanizacija mesta in ureditev odprtih prostorov obeh Radgon (1. nagrada za ožje območje; Monsberger Gartenarchitektur in arhitekt Zinganel)

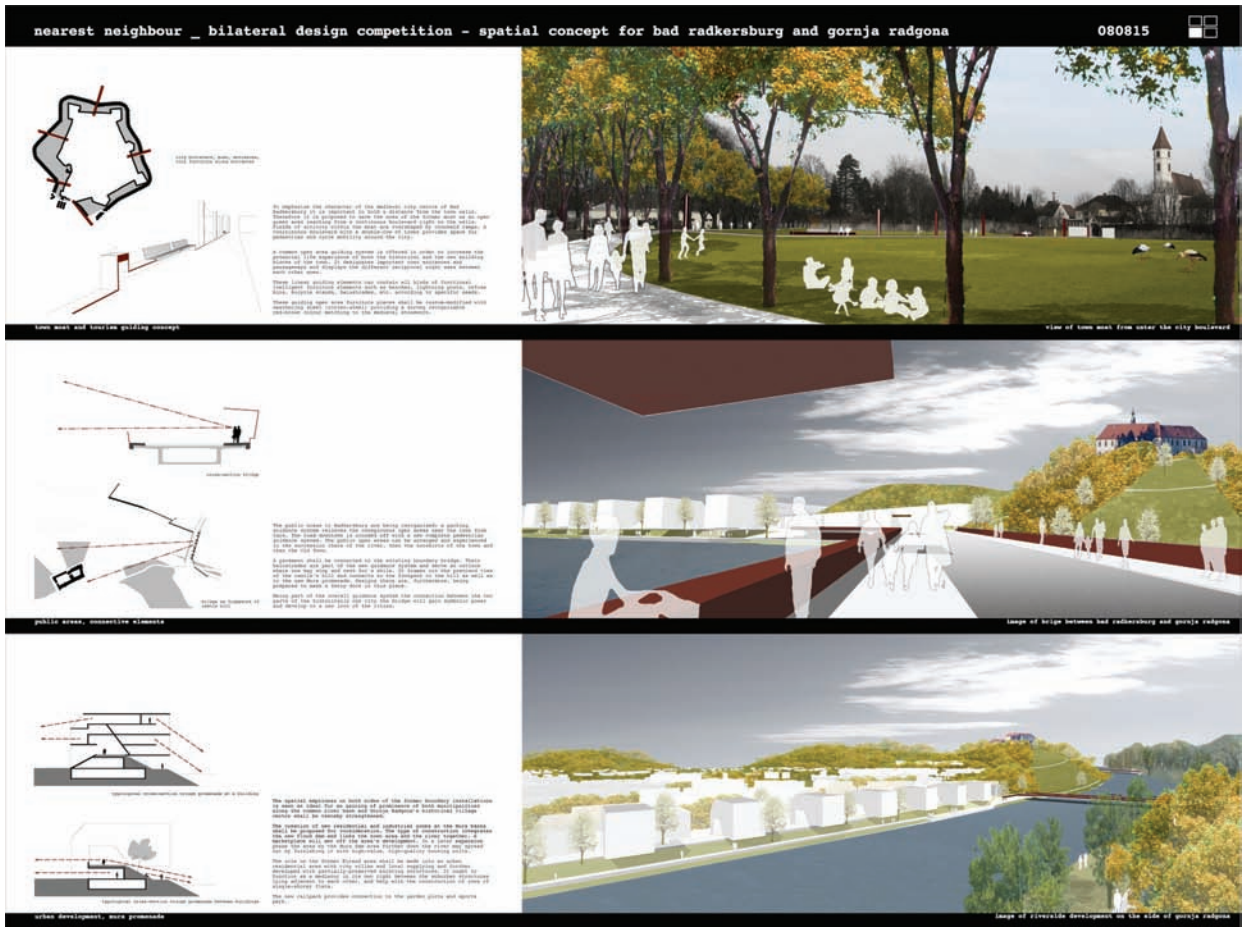
Sl. 2.14.54: Urbanistična ureditev natečajnega območja (1. nagrada za urbanizem; Bauchplan Landschaftsarchitektur)

cilj natečaja ob dejstvu, da se bodo razvojne (z)možnosti obeh mest v sinergiji povečale, predvsem ta, da se bivalna kultura in kakovost urbanega in naravnega okolja znatno dvigneta in oplemenitita.

Rečeno skrajšano in v prostorsko simbolnem jeziku: Radkersburgu se ponovno odpirajo vrata do izvornega, dominantnega grajskega griča z gradom in Grisoma vred ter do renaturiranega območja Mure vis-a-vis term, Radgoni pa do odlično vzdrževanega in slikovitega zgodovinskega mestnega jedra in uspešnega zdraviliško-kopališkega kompleksa. Obe mesti se ob tem seveda ponovno obrneta z licem k licu, kar pomeni predvsem orientacijo na svojo zapostavljeno reko Muro, oblikovanje njenih brežin, promenad, drevoredov, brvi, kopališč, kolesarskih stez in razgledišč.

Čeprav "idealne" rešitve ni bilo, pa je prispelo kar nekaj zanimivih predlogov, ki so bili uspešni v reševanju tega ali onega prostorskega segmenta natečajnega območja. Med vsemi sta izstopala predvsem dva elaborata, ki sta se na dovolj celovit način lotila tako velikega merila mesta kot tudi ožjega območja grajskega griča, starega mestnega jedra Gornje Radgone, obrežij Mure na obeh straneh ter odprtih prostorov jarka in parka ob mestnih zidovih Radkersburga.

Zanimiv je bil predlog kar nekaj skupin, ki so skušale centralni most razbremeniti motornega prometa, tranzit pa speljati po trasi starega železniškega mostu. Ideja se nam je zdela zanimiva že v devetdesetih (tudi v smislu povezovanja obeh končnih železniških postaj), vendar so Avstrijci to možnost zaradi lastniških in drugih problemov žal zavrnili kot nerealno. Na ta način bi vez med historičnima mestoma res lahko osvobodili motečega prometa in zato bolj organsko povezali.

Sl. 2.14.55: Ureditve posameznih območij mesta (jarek, most, obala)

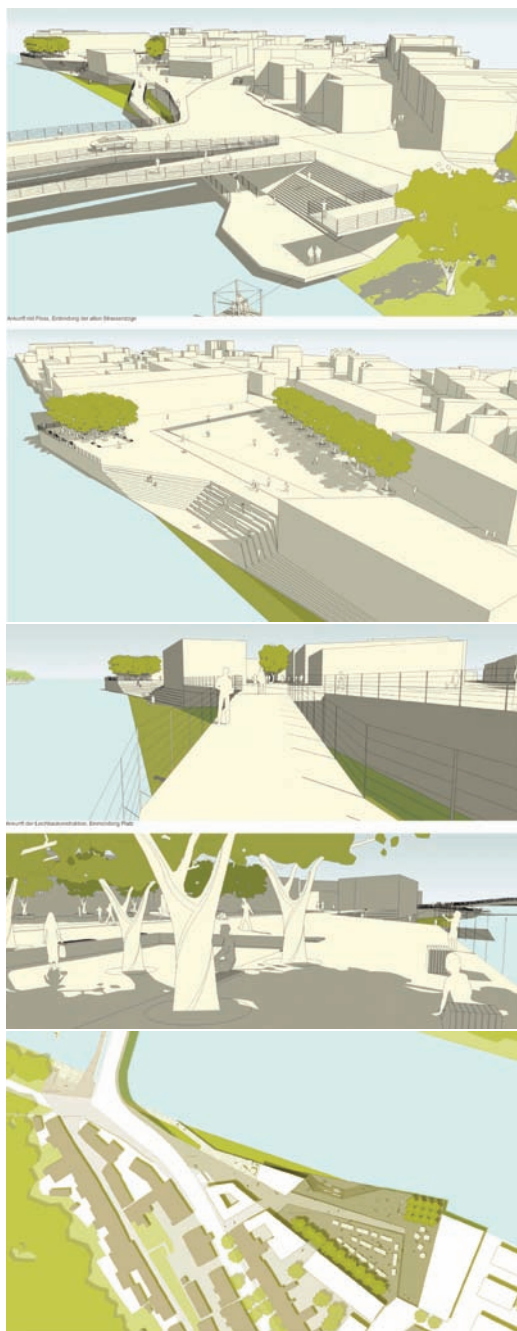
O velikem poplavnem območju Mure severozahodno od grajskega griča je večina skupin v različnih variacijah razmišljala tako, da se tam oživijo nekdanji rokavi reke (renaturacija), in kaže, da je takšna rešitev za obe občini sprejemljiva. Naša stran bi s tem pridobila zelo zanimiv krajinski park, ki bi kot dopolnitev popestril tudi ponudbo term na drugi strani, seveda z vmesno brvjo. Kaže tudi, da je končno napočil čas, da se ekološko in tudi drugače obremenjujoča farma bekonov iz Podgrada (t. i. "Hollywooda") ukine ali vsaj umakne s te lokacije, kamor zaradi strateške lege gotovo sodijo bolj zanimivi programi.

Medtem se je naloge lotila tudi skupina študentov TU Wien (Tehnične univerze na Dunaju) pod mentorstvom prof. Richarda Stilesa in asistentke Katrin Hagen, sam sem kot konzultant sodeloval z naše strani. Tudi tu so nastala zanimiva dela, ki se v nekaterih elementih lahko kosajo z natečajnimi predlogi, zato jih bom nekaj tudi predstavil.

Ob izteku tega zgodovinskega natečaja, ko je bila razstava natečajnih predlogov predstavljena na mostu med mestoma, smo v sodelovanju s študenti Fakultete za arhitekturo (Društvom EASA) in Arcadio organizirali manjšo svetlobno delavnico, ki je skušala skozi medij svetlobe predstaviti potencialne spregledanih dvorišč starega mestnega jedra Gornje Radgone. Tako je na dan odprtja razstave na mostu zvečer zaživel kulturno-družabni svetlobno-glasbeni dogodek z lokalnimi glasbeniki, ki je privabil kar nekaj domačinov in gostov.

S tem natečajem, ki mu že sledijo konkretne aktivnosti (statična in arhitekturna prenova mostu), se je vsaj del sanj, ki smo jih budni sanjali v začetku devetdesetih, začelo uresničevati. Upajmo, da dosledno, kontinuirano in čim bolj celovito!

Kot prvo med štirimi naselji sem torej kot neke vrste vzorec ("case study") predstavil (Gornjo Radgono z okolico, med izbranimi štirimi kraji morda najboljše obdelani primer. Zato bom ostala tri mesta, vsaj kar se projektov tiče, preletel malo hitreje, saj so si principi načina dela pri vseh štirih podobni, odstopajo pa seveda rešitve, ki izhajajo iz posebnosti kraja, lokacije in naloge same.

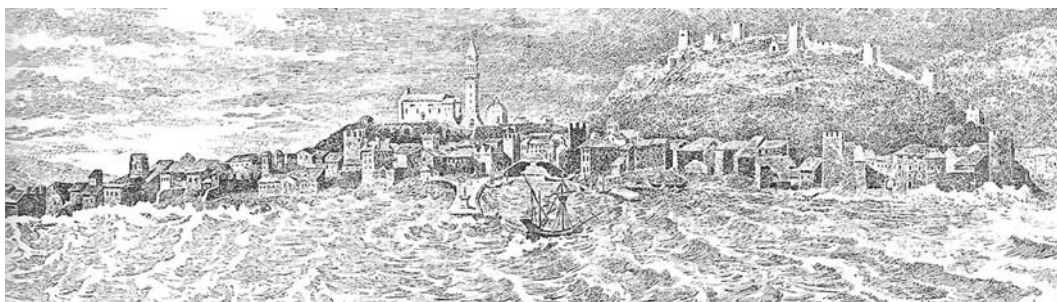
Sl. 2.14.56: Dva pola ene celote: tkanje vezi med obema mestoma

Sl. 2.14.57: Nov most, trg čez Muro, pešaška brv in mestni park; ureditev starega mestnega jedra z obrežjem Mure

KRATKA ANALIZA PROSTORSKE UREDITVE

Piran/Pirano je najzahodnejše mesto na slovenski obali. Izpostavljen je na dramatični legi na njenem skrajnem severozahodnem rtu. Tu se griči šavrinške Istre postopoma spustijo proti morju in ustvarijo nepravilno trikotniško kompozicijo polotoka, ki sega globoko v morje razširjenega Tržaškega zaliva. Gledano podrobneje z Belega križa, do roba katerega se razteza mestno obzidje, se pobočje neenakomerno spušča proti ravnini morja. Na severnem delu polotoka je izrazit prepadni klif, ki mesto ščiti pred morjem in burjo, na njegovem južnem delu pa nižji gričevnat rob, prav tako s krajšim klifom na vzhodnem koncu, ki zaokroži amfiteatralno naravno dolino (valo) med njunima robovoma. Ta se, optimalno osvetljena z jugozahodnim soncem, spusti proti središču naselja s Tartinijevim trgom, naslednikom nekdanjega mandrača.

Poleg Kopra/Capodistrie in Izole/Isole je Piran eno od treh historično pomembnih mest oz. urbanih središč na današnji slovenski obali. Na območju mesta so našli sledove prazgodovinske poselitve in ostanke rimskega obdobja. Nekje v 1. st. p. n. št. lahko govorimo o začetkih mesta. Njegov pomen v pozni antiki se okrepi, saj je od 5. st. naprej tudi mesto pribežnikov. Kaže, da je iskati začetek naselbine na koncu rta. Pozneje se je širila proti mandraču in naprej proti jugovzhodu. V srednjem veku je mesto prišlo pod oblast Beneške republike. Ima lego, ki omogoča pregled nad dostopom v severni Jadran, je posrednik med morjem in zaledjem ter ima zato še posebej razvito trgovsko in kulturno funkcijo.

Sl. 2.15.1: Siloviti Piran s triadno strukturo: obzidje, katedrala in mesto (Bernik 1968)

Naselbina ima dominantno lego z izjemnimi naravnimi danostmi, nadgrajeno z mogočno katedralo z ladjo, zvonikom ter krstilnico, ki je vidna predvsem z morja, delno pa tudi s severnega dela kopnega. Obroč mestnega obzidja, terasasto padajoče kulturne krajine iz škarp, vrtov, oljčnih nasadov in sadnih dreves loči ožje urbano središče od naravnega zaledja. Slednje je onkraj obzidja danes pozidano pretežno z individualno, bolj ali manj razpršeno gradnjo. Pešaški dostopi oz. sestopi z višin do mestnega jedra, čeprav večkrat vijugajo, se v glavnih, daljših odsekih usmerjajo tako na glavno dominantno mesta, zvonik katedrale, kot tudi na druge, manj pomembne dominante. Glavne smeri pomolov in dovozov na obali so prav tako usmerjene natančno na zvonik katedrale mesta. Tudi pogledi vzdolž odsekov pomembnejših notranjih ulic se usmerijo na os zvonika ali kakšne "sekundarne" dominante. Nasploh je izoblikovanost naselja organska in imenitno dopolnjuje topografijo kraja, omejeno z naravnimi danostmi: obalo, morjem, klifoma in griči. Tudi zato je v svojem jedru še danes dobro ohranjena, saj bistvene širitve v preteklosti niso bile mogoče.

Sl. 2.15.2: Zračni (perspektivni) pogled na Piran z morske strani. Lepo je razvidna izjemna lega mesta glede na njegovo zaledje. Slednje se v stopnjevanju dviga proti notranjosti Šavrinskih brd, medtem ko Piran kot kamnita ladja plove na odprto morje. Očitno je tudi (neso)razmerje med zgoščeno urbanostjo mesta in razpršeno suburbanostjo individualne pozidave na njegovih obronkih. (Foto: S. Gobbo.)

Sl. 2.15.3: Satelitski posnetek Pirana, s katerega se lepo razbere njegova kompleksna, organska geometrija, ki se prilagaja naravnim danostim in omejitvam prostora: obali, morju, klifom in gričem oz. dolinam

Sl. 2.15.4: Pogled na širši del mesta z jugovzhodne strani. Kompozicija enakomerno narašča (rastoča diagonala) od rta proti mestnemu obzidju. Vzponu sledijo tudi tri dominantne – vertikale, v enakomernih presledkih razporejene po klančini: svetilnik, zvonik katedrale, stolp obzidja. Razločna je tudi razmejitev med urbanim in naravnim (kulturno krajino) ter manj kompaktno pozidavo zunaj obzidja prvotnega naselja (*extra muros*).

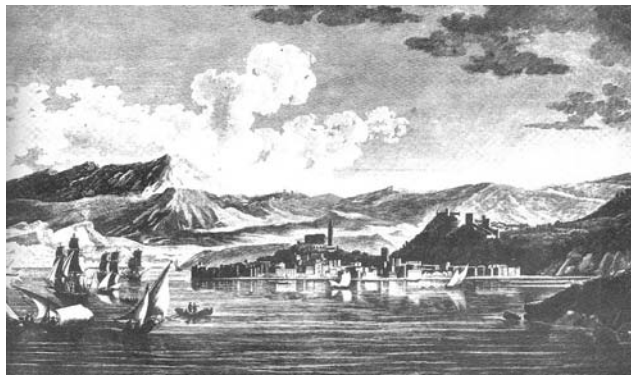
Sl. 2.15.5: Pogled z obzidja trdnjave proti mestnemu jedru, rtu. Teraso kulturne krajine se spuščajo proti urbanemu središču, ločnica med naravo in mestom je jasna. Čitljive so tudi ključne dominantne mesta: katedrala Sv. Jurija, zvonik frančiškanskega samostana, palače ob Tartinijevem trgu ter svetilnik na rtu. Na obzorju zaznamo tudi zasnežene gore, Dolomite in Alpe. Ostalo predstavlja v glavnem anonimno tkivo stanovanjske gradnje, ki bistveno ne odstopa od skupnostnega urbanega vzorca ne po kakovosti ne po velikosti.

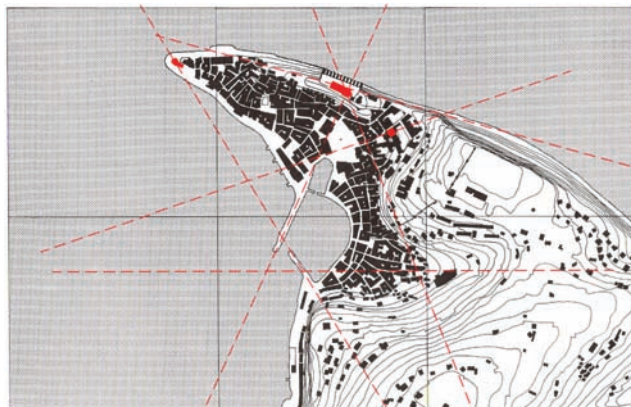
Sl. 2.15.6: Pogled z obzidja, izostren na palačo mestne hiše in raščeno tkivo anonimne stanovanjske gradnje, ki se v ozadju izteče v poudarek svetilnika na samem rtu. Vidna je natančna hierarhija po pomenu, velikosti in kakovosti stavbnega tkiva.

Osnovne enote urbane morfologije predstavljajo urbani otoki, ki so izpeljanke trapezov različnih velikosti, večinoma prekinjeni z značilnimi ozkimi uličicami, prehodi ali ponekod atriji in notranjimi dvorišči. Ulice mesta, ki zgoščeno in na videz naključno vijugajo proti izteku rta, pri čemer jih prekinjajo predahi praznih prostorov – trgov, v resnici zelo natančno in funkcionalno povezujejo ključne lokacije mesta. Ob tem ustvarijo neverjetno bogastvo slikovitih prostorskih sekvenc in pogledov, ki jih – zavedno ali nezavedno – doživlja sprehajalec na poti skozi mesto. Nekdanji mandrač, notranji zaliv in pristanišče naselja, je od l. 1894 zasut in tlakovan. Od takrat predstavlja glavni mestni trg Pirana, poimenovan po njegovem slavnem prebivalcu, skladatelju in violinistu Giuseppu Tartiniju. Če je arhitektura res kot zamrznjena glasba in če v resnici vpliva na oblikovanje notranjega človeka, potem pač ni nič nenavadnega, da se je v tako imenitem mestu rodil tak virtuoz.

Sl. 2.15.7: Piran izjemno učinkovito nadgradi svoje naravne danosti, da zaigrajo v sorazmerju z okoliškimi vzpetinami, ki so ob jasnih dnevih vidne tja do mogočnega Nanosa, zasneženih Alp in celo Dolomitov.

Sl. 2.15.8: Kljub organski, navidezno naključni geometriji, so glavni kompozicijski poudarki mesta zelo natančno umeščeni v prostor.

Sl. 2.15.9: Pogled na Punto. Vijuganje obale polotoka z izmenjujročimi se blagimi konkavnimi in konveksnimi „zalivi“ ustvari ne le zanimivo prostorsko dinamiko z izmenjujročimi se vedutami/ prostorskimi sekvencami, temveč tudi približen „instrument“ za preveritev vpada sončnih žarkov, predvsem jutranjih, pa tudi poznooletnih večernih.

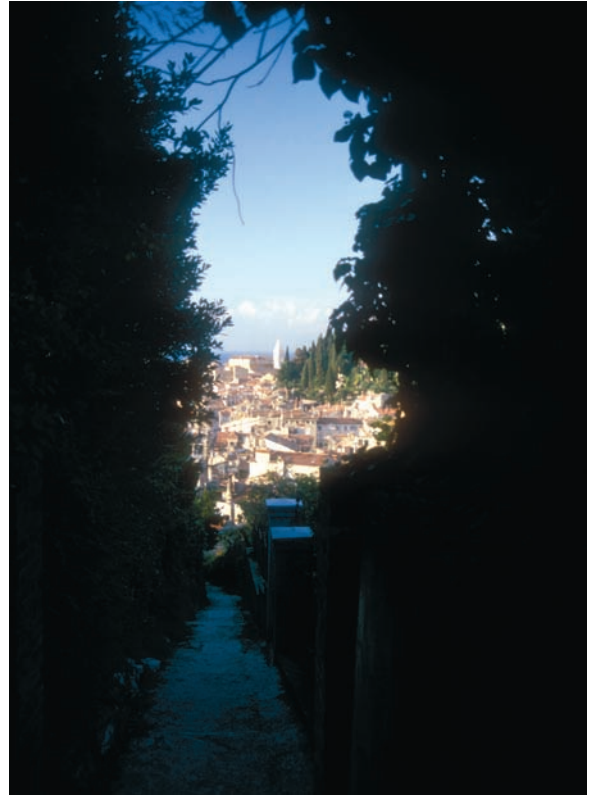
Višine niza hiš, ki določajo obalo, pri pogledih z morja in tudi s skrajnega konca zunanega poma postopoma, a igrivo rastejo od zahoda proti vzhodu, od rta proti zaledju. Kolikor se tlorisno širi polotok, toliko mu sledijo naraščajoče višine hiš. S tem na harmoničen način dopolnjujejo silhueto valujočih, vendar dvigajočih se gričkov v svojem zaledju. To dosežejo včasih s prekrivanjem, drugič z razkrivanjem oz. s kontrapunktom.

Glavna usmeritev mestnega jedra in njegovih notranjih povezav, ulic, je pretežno v smeri jugovzhod-severozahod, rahli odkloni in vijuganja v smereh (npr. na Puntji vzdolž obale) pa kot „astronomsko-koledarski pripomoček“ omogočajo zanimivo sledenje smerem žarkov vzhajajočega sonca ob različnih dnevih letnega ciklusa. Začetek obeh glavnih ulic z južne, vstopne strani mesta, od mestnih vrat nekdanjega obzidja, je naravnan točno v smeri sever-jug, medtem ko se obalna cesta na severni strani mesta natančno drži smeri vzhod-zahod (sončni vzhod na enakonočje). Isto smer (vzhod-zahod) vzpostavlja tudi glavna prečna povezava med največjima trgovama naselja, Tartinijevim in Trgom 1. maja. Sonce na enakonočje

Sl. 2.15.10: Pogled z mestnega obzidja. Izjemna kompozicija arhitekturnih členov/volumnov. Zvonika frančiškanskega samostana in katedrale se poravnata, osvetljena je stranica krstilnice in cerkvene ladje, v ozadju morski horizont.

Sl. 2.15.11: Pogled vzdolž stopničk, ki se spuščajo v mesto z jugovzhodne strani. V osi dostopa se skozi „okno“ zelenja prikaže mesto z dominantnim zvonikom frančiškanskega samostana, ki predstavlja „sekundarno“ dominantno mesta.

Sl. 2.15.12: Pogled vzdolž dostopa v Piran iz Fiese po potki nad morjem z vzhodne strani. Spremlja nas dramatična kompozicija (padajoča diagonala), ki jo v kontrapunktu „zaustavi/ujame“ zgoštevitev severnega roba mesta z vertikalo zvonika, preden se na desni ne izteče v horizontu morja. Vzpon s pogledom zelo natančno sledi usmeritvi na cerkveni zvonik, ki postane jasno vodilo na poti.

Sl. 2.15.13: Pogled z istega stopnišča nižje. Ko stopnišče prične delati zavoj, se veduta dodatno razpre, prikaže se še „primarna“ dominantna mesta, zvonik Sv. Jurija.

Sl. 2.15.14: Pogled vzdolž obale in pomola z južne strani, od avtobusne postaje. Ponovno je vidna natančna usmerjenost dolgega pristopnega pomola na dominantno zvonika. Sodobnejši krožni objekt (policija) so umestili prav na to odprto os/veduto, saj pomembnega prostorskega principa žal niso (pre) poznali.

Sl. 2.15.16: Točno v osi glavnega pomola se odpre krona mesta, „piranska akropola“, ki je tridelno sestavljena iz prostostoječih volumnov cerkvene ladje, zvonika in krstilnice. Horizontala mestne silhuete hiš „valuje“ v prvem planu analogno „valovanju“ morfologije v tlorisu.

Sl. 2.15.17: Prejšnjemu podoben pogled, zamaknjen v desno. Proti vzhodu se vzpostavi naravna dominantna grička z obzidjem in stolpi. V prvem planu najvišji objekti iz zadnje faze rasti mesta (muzej idr.) že začenjajo prekrivati griček. Prvotni niz v ozadju je z merilom bolj umerjen na naravno ozadje/okvir.

Sl. 2.15.15: Približevanje osrednjemu trgu, nekdanjemu mandraču. Pogled zajame zgostitev fenomenov urbanega središča. Medtem ko se valovnica niza hiš v obliki črke U niža z obeh strani proti osrednjemu motivu pogleda (v globino Tartinijevega trga), se prav na najnižji točki iz horizonta dramatično dvigne kompozicija katedrale s svojimi tremi avtonomnimi členi: nekako bolj povezana ladja in zvonik ter posebna krstilnica. Os se pravzaprav usmeri natančno v praznino med obema sklopoma. V prvem planu levo pod cerkvijo vidimo izrazito, strateško umeščeno stavbo mestne lože.

Sl. 2.15.18: Lesena praporja (tudi nosilca zastav) ob neposrednem vstopu na osrednji Tartinijev trg še dodatno označita dejanski in simbolni prehod v najožji del mesta.

Sl. 2.15.19: Tudi s samega trga je viden podoben kompozicijski ključ kot na prejšnji sliki, vendar manj potenciran. Dominanten je spet motiv katedrale nad nizom trških hiš.

Sl. 2.15.20: Silhueta ožjega središča z glavnega pomola. Nad nizom hiš se pokažeta obe vertikali: primarna, višja zvonika mestne katedrale, in sekundarna, nižja zvonika frančiškanskega samostana. V desnem kotu so vidni višinski poudarki sodobnejših posegov, ki niso več povsem usklajeni z gabaritom silhuete mesta.

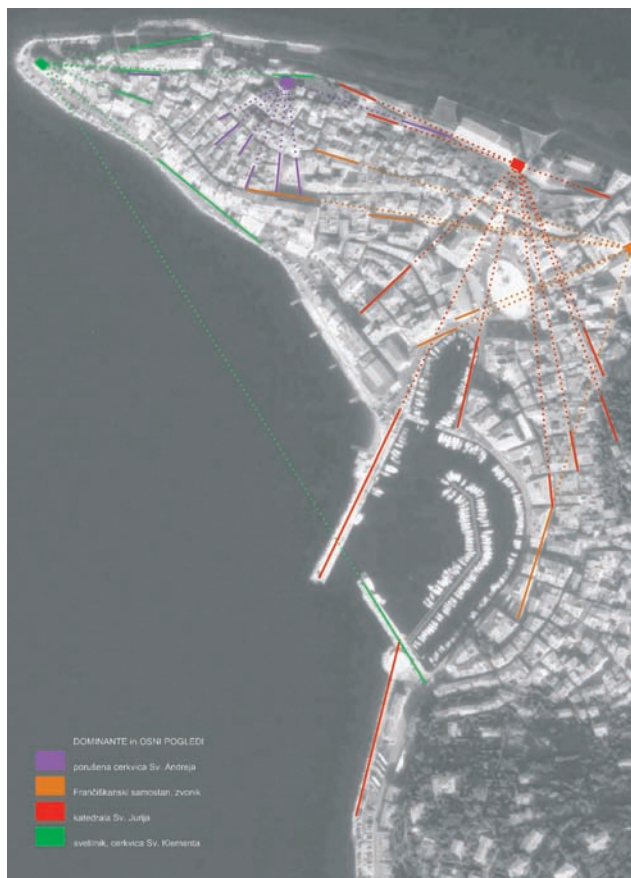

Sl. 2.15.21: Približevanje ožjemu središču po obali z zahodne strani. Dominanta zvonika je skrita za palačami prvega plana, zato nosilka smeri, kompozicije in pomena postane vertikala zvonika samostana. Pod njo je levo spodaj na trgu cerkvice Sv. Petra. Vertikala zvonika je vpeta med stavbama lože na levi in prenovljenega stolpa na desni strani vstopa na glavni trg.

vzide izza griča Pusterle malo pozneje in se upre naravnost v glavno fasado občinske palače na severozahodni stranici Tartinijevega trga. Ob sončnem zahodu se njegova žareča kroglja ob različnih datumih na različnih točkah spusti na horizont morja. Na poletni solsticij naj bi njegovi zadnji žarki vstopili točno skozi glavni portal katedrale Sv. Jurija in se dotaknili oltarja. Ob sončnem vzhodu v času zimskega solsticija se prvi sončni žarki na tak način dotaknejo zvonika in krstilnice pred njim, da so vzporedni z glavno usmeritvijo cerkvene ladje. S tem morda ponazarjajo rojstvo mladega boga?

MESTO DANES

Sl. 2.15.22: Dominante in osni pogledi

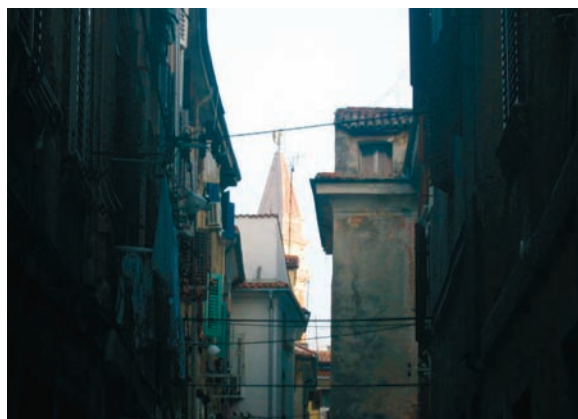
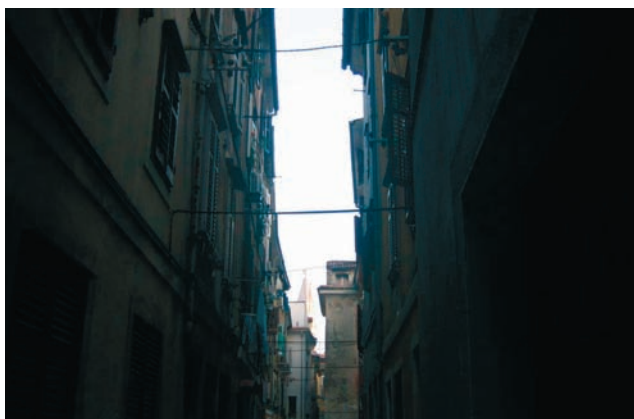

Sl. 2.15.23: Pogled iz mestne lože proti glavnemu trgu. Imenitna kompozicija, kjer obok lože lepo uokviri fasado cerkvice Sv. Petra in sosednje palače, nad njima pa se pne vertikalni poudarek zvonika frančiškanskega samostana.

Sl. 2.15.24: „Benečanka“ na Tartinijevem trgu. Morda arhitektonsko najizrazitejša posamezna hiša v mestu, ki še danes očara s svojo dinamično kompozicijo, sodobnim razmerjem med zidom (polnim) in njegovimi odprtini (praznim), živim barvnim kontrastom in imenitnimi kamnoseškimi detajli. Stoji na pomembni poziciji v notranjosti trga, nasproti markantne stavbe današnje galerije, kjer se prične ulica dvigovati proti platoju katedrale.

Medtem ko sta historična Koper in Izola s hitro povejšano širitvijo izgubila organski stik s svojim zaledjem, se ga je Piranu večinoma posrečilo obdržati. Tudi zaradi ohranjenosti svoje srednjeveške, deloma

Sl. 2.15.25, 26, 27 in 28: Pogledi vzdolž manjših uličic, ki so prav tako naravnane na dominantno mestnega zvonika.

beneške urbane zasnove predstavlja danes izjemen bivalni, kulturni in turistični potencial za slovensko obalo in tudi širši prostor. Eden največjih problemov mesta danes sta mirujoči in dinamični promet, v urbanem smislu pa naravna obalna povezava s sodobnim Portorožem. Predvsem na območju Fornač, na ogromnem, degradiranem prostoru odprtega parkirišča pred vrati starega Pirana, bi bilo možno z njegovo opustitvijo ter krajinsko, parkovno in tlakovno ureditvijo odprtega prostora in obale, ob tem pa z doslednim nadaljevanjem oz. izgradnjo že nastavljenega urbanega niza, vzpostaviti kontinuirano in kulturno vez med komplementarnima mestoma.

Sl. 2.15.29: Sestop v mesto z mestnega obzidja z jugovzhodne strani. Dominanta zvonika se še dobro vidi v osi ceste, medtem ko so v prvem planu že moteči sodobni posegi z manj pozornosti in razumevanja zanj.

Sl. 2.15.30: Parkirišče pri obzidju nad mestnim jedrom. Gre za sodoben infrastrukturni poseg, ki zakrije in razvrednoti del mestne silhuete. Sicer dominanten zvonik katedrale se komaj še pokaže izza parkiriščnega zidca. Pomešan je med parkirana vozila.

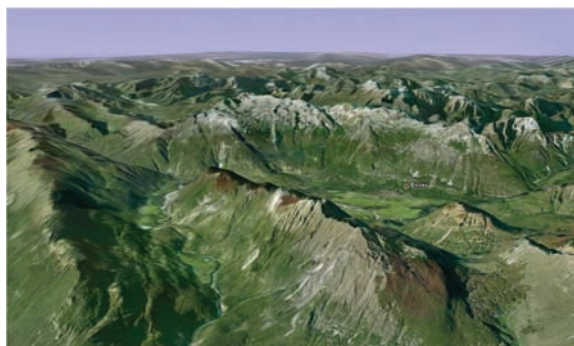
Sl. 2.15.31: Širša sestavljena veduta mesta z zunanjega pomola. Lepo se pokaže horizontalna trojna delitev naselbine, ko se tri vzpetine od vzhodne strani zlagoma nižajo proti mestu, katerega zahodni del je le še urbaniziran plato, ki doživi poslednji poudarek na koncu rta. Valovanje naravne silhuete mesta doživi kompozicijski in pomenski poudarek na najnižji, zadnji vzpetini s klifom, na katerem stoji mogočna katedrala Sv. Jurija. Ta osrednji likovni in duhovni motiv Pirana stoji tudi točno v osi glavnega pomola. Nizi hiš ob obali v naraščanju sledijo obema višjima gričema tudi zaradi tlorisno konkavne geometrije. Pri najvišjih hišah okoli muzeja začnejo griček natančno prekrivati, medtem ko se za napetost glavnega poudarka pri Tartinijevem trgu umaknejo v notranjost, da pride ostenje glavne dominante bolj do izraza.

Sl. 2.15.32: Trojna strukturiranost velike vedute je berljiva tudi s točke s pomola pred Tartinijevim gledališčem. Slednji tu nadomesti glavno levo dominantno katedrale, ki stopi v drugi plan, osrednji poudarek prevzame niz visokih palač okoli muzeja, ki je bil dodan v zadnji fazi rasti naselbine. Valovanje silhuete zaključí naravna dominantna – griček, kot je opisano že v prejšnjem primeru, preden se rast/nihanje naselbinske silhuete strmo spusti čez klif v morje.

KRATKA ANALIZA PROSTORSKE UREDITVE

Bovec je mestece v gornji Soški dolini. Leži v njenem razširjenem delu, imenovanem Bovška kotlina, ki je od vseh strani obdana z gorami. (Sl. 2.16.1.) Čeprav je na videz predvsem alpska dežela, sežejo do semkaj tudi vplivi primorskega sveta. Kotlina je pretočna v smeri vzhod–zahod, po njej je bila speljana stara zgodovinska cesta, ki je mimo trdnjave Kluže in čez prelaz Predel povezovala Goriško in Jadran s Koroško in posredno tudi Gorenjsko. Kraj leži na južnih obronkih pobočja Rombona, pod naseljem je Bovško polje, pod njegovo južno prepadno ježo pa izjemna struga reke Soče. (Sl. 2.16.2.) Med Rombonom in Polovnikom, v smeri sever–jug, je od naselja čez Bovško polje, Sočo in polje čeznjo proti Krnu potekala fronta med italijansko in avstroogrsko vojsko v 1. svetovni vojni. Prvobitna naselitev prostora je še precej neraziskana, a kaže, da jo je iskati na arheološkem najdišču Ravelnika in Stražišča, strmo nad koritico Koritnice, na vzhodnem robu Bovškega polja. Prazgodovinsko utrjeno naselje predstavlja manjšo prostorsko dominantno za poglede iz smeri današnjega Bovca in izpostavljeno, dramatično lego za poglede s strani Predela oz. Trente. (Sl. 2.16.3.) Naravna "scenografija" za panoramske poglede na mesto je obroč gorskih dominant, ki se nizajo vse okoli naselja v raznoliki, kompleksni in "hierarhični" razporeditvi tako glede na zunanje vedute kot tudi glede na notranje poglede v njem. Pomembnejše razpoznavne oblike, ki definirajo identiteto kraja, so ujete predvsem v masivih Rombona in Kanina, ki naselju na severu in zahodu "krijeta" hrbet, najznačilnejša pa v podobi piramidalnega Svi(t)njaka. Glavno notranjo, kulturno dominantno naselja predstavlja velika cerkev Sv. Urha, ki leži na izpostavljenem platoju na vrhu naselja in lepo dopolnjuje naravne dominante. Njen komplementarni pol predstavlja manjša cerkvica Device Marije v Polju pod naseljem. Naselbina ima v zasnovi tri historična jedra: prvo, centralno in večje, okoli glavnega trga ("placa"), drugo na vzhodnem vstopu v naselje (Mala vas) in tretje na dislociranem zahodnem robu kraja. (Dvor, sl. 2.16.4.) Danes so vsa tri jedra povezana v naselbinsko celoto.

Sl. 2.16.1: Lega Bovške kotline in Bovca v krajinskem kontekstu

Sl. 2.16.2: Zračni posnetek Bovca z Bovškim poljem, Sočo in Koritnico

Sl. 2.16.3: Nekoč goli Ravelnik nad Koritnico, kjer so ostanki prazgodovinskega gradišča

Sl. 2.16.4: Naselbinsko celoto Bovca sestavljajo tri historična jedra (Franciscejski kataster, Arhiv Republike Slovenije)

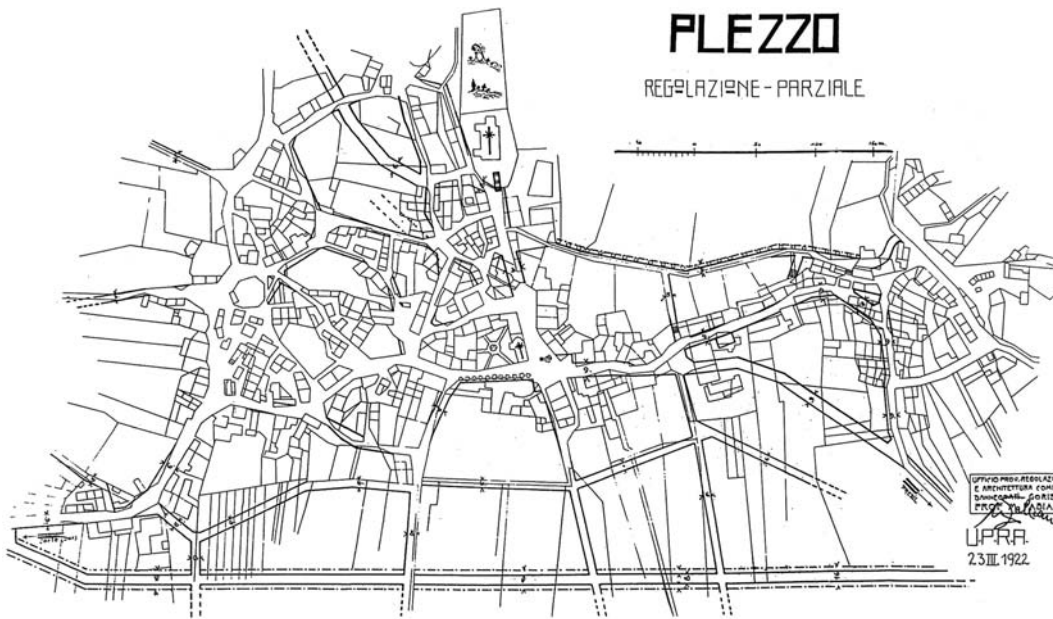
Mesto ima torej tri naselbinske zemetke z razpoznavno "urbano" identiteto, ki jih odlikuje značilna gručasta, organska morfologija, ki je po svoji naravi tudi fraktalna. To poenostavljeno pomeni, da je ne glede na velikost v vsakem urbanem (oz. vaškem) morfološkem vzorcu prisotna koda izvirnega zapisa kraja. (Sl. 2.16.5.) Glavna vzdolžna prometna os skozi naselje poteka od zahoda proti vzhodu in povezuje Gorico in Beljak, Tolmin in Trbiž, Primorsko s Koroško. Cesta se v prerezu od robov proti središču kraja z obeh strani neprestano rahlo dviga, to kontinuirano stopnjevanje pa dodaja dinamični prostorski izkušnji dodatno obredno doživljajsko vrednost, ki kulminira na platoju osrednjega trga, "placa". Od tod poteka tudi pravokotna prečna os v severno smer in manjša tudi v južno. Ostala prometna mreža organsko povezuje in zaobjema morfološke enote naselja.

V mestu obstaja tudi simbolna mreža, od katere se vzdolžna komunikacijska (horizontalna) os in prečna duhovna (vertikalna) os prav tako križata na glavnem trgu. Prva je pretočna in odprta skozi prehode navzven iz kotline ter sledi vodam reke Soče, ki simbolizirajo tok življenja. Druga je zajeta v prostorski "posodi", ki sega od Rombona do Polovnika/Javorščaka/Golobarja in je znotraj naselja vpeta med dominantno cerkvijo Sv. Duha na severnem klancu in v gozdčiču prikrto cerkvico Device Marije v Polju na Bovškem polju. Gre za arhetipski dialog med zgoraj in spodaj, med vertikalo in horizontalo, trdnim in mehkim, izpostavljenim in skritim, oddajajočim in sprejemajočim, "moškim" in "ženskim" principom. Prva os služi tudi motornemu prometu, prav tako druga v severnem kraku, medtem ko je na južnem kraku pretežno pešaška.

Sl. 2.16.5: Morfološki otoki bovškega mestno-vaškega jedra

Sl. 2.16.6:
Fabianijeva
urbanistična
regulacija kraja iz
leta 1922

Geometrijo mestnega tlorisa sestavlja na videz naključno nizanje nepravilnih, polimorfnih ali zaokroženih "urbanah otokov" (fraktalov), ki se stiskajo v naselbinskem jedru. V bistvu pa gre za zelo natančno umestitev oblik, meril in proporcij glede na različne naravne in od človeka ustvarjene danosti prostora: topografijo, osvetlitev, poglede, prometno mrežo, vrtove, vodnjake, drevesa itd. Na stičišču dveh glavnih osi prostor ulice zadirha in se razširi najprej v vzdolžni smeri, da odpre ključne vedute (proti vzhodu s Svitnjakom, proti zahodu s Kaninom v ozadju), dokler se ne razpre tudi v prečni smeri – navzgor proti naročju Rombona s cerkveno dominantno. Slednja je rezultat Fabianijeve regulacije v dvajsetih letih, narejene v okviru urejanja severnoprimorskih mestec. (Sl. 2.16.6.) Usmeritev vzdolžnega dela glavnega trga je zaradi gora datumsko smer solsticijev. V vzhodni smeri se odpre najizrazitejša veduta Bovca s Svitnjakom kot krogo kompozicije. Ta gorski hrbet, ki se le iz te smeri zariše s svojo elegantno trikotniško strukturo, predstavlja ključno krajinsko dominantno Bovca, izza te gore vzhaja jutranje sonce, se svita nov dan ("ex oriente lux"). Svitnjak kraju podarja nezamenljivo piktogramsko identiteto, je arhetipske piramidalne oblike in zraste tako rekoč iz sredice bovške ravnice, medtem ko mu ostali vrhovi in pobočja vzpostavljajo levo in desno naročje. Za slojevito nadgradnjo tripartitne strukture poskrbita še mogočni Bavški Grintovec v ozadju levega in Trentarski vršaci v ozadju desnega predaha. Na ta način lahko uživamo ne le estetsko dramo narave, temveč tudi opredmetenje lika arhetipskega simbola "rojstva". (Sl. 2.16.7.)

Kamorkoli skrenemo z glavne bovške ulice v notranjost naselja, naletimo na v urbanem smislu še vedno dobro ohranjeno prostorsko matrico, ki vsebuje tako jasno logiko ulic, uličic in prehodov kot tudi manjših trgcev in razširitev, ki sprehodu po Klancu ali Kotu kljub majhnosti predela navdahnejo pravo prostorsko doživetje, polno presenečenj in natančnih vedut ter arhitektonskih kompozicij. Lega naselja na pobočju elemente raznolikosti le še stopnjuje. Podobno, le da na še manjšem teritoriju, je tudi v zgodovinski Mali vasi in v starem Dvoru.

Žal pa se onkraj urbanah jader pričanja širitev sodobnega naselja, ki ponekod sicer pomeni (vsaj deloma) nadaljevanje urbane morfologije v sodobni različici, drugje pa nastopijo popolnoma nove oblike, ki se ne navezujejo na izhodiščne

Sl. 2.16.7:
Svitnjak podarja
vizualno
identiteto Bovcu
in Bovški kotlini

Sl. 2.16.8:
Neumestno
locirane in
oblikovane
novogradnje, ki
krnijo identiteto
Bovca

vzor(c)je naselja. Taka območja so npr. kompleks kasarne Žaršče, naselje Brdo, turistična Kaninska vas, nova Mala vas ... Nekatera zaokrožena območja iz polpretekle zgodovine, kot so npr. industrijski kompleksi na Bovškem polju, pa so sploh osamelci v merilu, lokaciji in "arhitekturi", saj so z jedrom Bovca izgubila vse vezi. Žal pa kaže tudi, da se prav zadnje tedne na zunanji strani obvoznice gradi nov, skrajno problematičen turistični objekt, ki ne le da lahko pospeši pozidavo polj zunaj obvoznice, temveč po višini, obliki in tipologiji povsem izstopa iz bovškega konteksta. (Sl. 2.16.8.) Torej precedenčni primer za Bovec, ki je kar nekaj časa, predvsem po obeh zadnjih potresih, vsaj načeloma vztrajal pri relativno dosledni obnovi svoje identitete. Hiter razvoj za vsako ceno očitno ne implicira tudi temeljitega, strokovnega premisleka, saj so skušnjave prevelike.

BRANJA KRAJA S POMOČJO GRAFIČNIH PRILOG

Historični pogledi

Sl. 2.16.9:
Krajinska lega
in podoba
Bovca kot
odmev na
kaninsko
pogorje

Sl. 2.16.10:
Nekoč zgle-
do oblikovan
vstop v
naselbinsko
jedro Male
vasi

Sl. 2.16.11:
Igra diagonal
in trikotnikov:
dinamično
ravnovesje
med naravo
in kulturo

Sprehodimo se zdaj skozi Bovec še s pomočjo zgodovinskih virov, predvsem starih fotografij, da ga bomo še bolje spoznali.

Kraj z okolico na začetku 20. stoletja ni bil tako zarasel kot danes, kar nam ob jasni umeščenosti naselja v topografski okvir prikazuje krajinska veduta Bovca. Naraščajoča kompozicija Kaninskega pogorja (od levo spodaj proti desno zgoraj), ki se konča z izrazitim poudarkom piramidalne Prevale, najde odsev v analogno rastoči kompoziciji naselja v spodnjem planu, ta pa se izteče v poudarjeni cerkveni dominantni. Med obema je še sinhronizirana in poudarjena krajinska diagonala srednjega plana, meja med bazo gore in poraščenimi melišči. (Sl. 2.16.9.)

Nekaj opisanega so videli obiskovalci Bovca, ko so se včasih približevali mestu z vzhodne strani skozi Malo vas. Ob vstopu v naselje jih je pozdravila prva hiša, katere strešina s čopom odzvanja konturo Prevale, medtem ko zgoščen "tunnel" drevereda napoveduje naravni portal (porton) kot dejanski vstop v naselje. Ta stopnjuje napetost pred doživetjem prvega uličnega niza pri "Rejdi" – analogno obredu prehoda "skozi temo v svetlobo". Usmerjenost perspektive na fotografiji poudarijo gosto posajeni, skoraj megalitski obcestni kamni. (Sl. 2.16.10.)

S starejše slike Bovca, s pogledom spet usmerjene proti zahodu, tokrat v predelu na Klancu, še vedno preseva izjemno kompozicijsko ostenje piramidalnih strešin, ki najdejo odziv v analogni formi mogočne stene Prevale v središču motiva. Celo

stopnišča s svojimi nakloni podpirajo igro kompleksne trikotniške kompozicije, medtem ko navzdol obrnjena praznina med osrednjima strehama uravnotežuje srk navzgor. Arhetipska podoba predstavlja komplement, morda tudi odgovor osrednjim bovškim pogledom proti vzhodu, ki zajemajo veduto Svitnjaka. (Sl. 2.16.11.)

Ko vstopimo v samo središče kraja, na "plac", kjer se srečata glavni osi naselbine, se nam odpre kar nekaj izjemnih pogledov. Če se ozremo proti severu, nam pogled skorajda zapre mogočna stena Rombona, ki deluje kot kulisa v ozadju. Ta se v levem zgornjem vogalu izteče v asimetričnem poudarku šotorastega "Roglja", levo spodaj v prvem planu pa se nahaja nekdanja kapela. Za njo je izpostavljena občinska zgradba, na desni razširjena perspektiva trga z delom niza stavb ter osrednjo lipo v ospredju, v osi pa se iztečejo na zatrejni fasadi prosto stoječe stavbe. V globini se v osrediščenju pogleda nad temnimi krošnjami drevereda pne cerkveni zvonik, ki zaokroži dinamično, a celostno zgrajeno likovno kompozicijo slike. (Sl. 2.16.12.) Še starejši posnetek v isti smeri, toda še pred Fabianijevo regulacijo, iz rahlo odmaknjenega očišča prikaže še neodprto os na cerkev, pod kotom večje zastirto z mogočno tradicionalno bovško hišo s skodlami. (Sl. 2.16.14.)

Če bi se s trga usmerili proti zahodu, bi kmalu doživeli njegov prelom trga njegovo zožitve, ki poudarja perspektivo. Vizualno se os izteče v zobcu dvigajočega se hrbta kaninskega pogorja v zgornjem planu ter v dominantnem, mogočnem drevesu v spodnjem planu. (Sl. 2.16.13.)

Če bi se obrnili in usmerili ponovno v središče trga, bi uzrli motiv ob vstopu nanj z zahodne strani, in to tik preden se os zalomi v glavno smer, natančno proti vzhodu. Dinamična perspektiva s spodnjim planom rahlo "padajočih" parkovnih dreves bi uokvirila glavni motiv podobe, "rastoči" Svitnjak, pot pa bi se pod njim iztekla v globino uličnega niza oz. slike. (Sl. 2.16.15.)

Ko bi se cesta le nekaj metrov naprej po zalomu smeri razširila v središče trga, bi kompozicijo pomagali graditi predvsem piramidalni strešni volumni, ki so s svojimi nakloni povzemali fascinantno Svitnjakovo silhueto v centralnem delu ozadja. (Sl. 2.16.16.)

Od trga proti vzhodu bi kmalu prispeli do zavoja pri Rejdi v Mali vasi, kjer miren ("anonimni") ulični niz stavb sledi gorskim grebenom v ozadju, dokler se ti na drugi strani, v desnem vogalu slike, v dramatičnem dvigu ne zberejo v kompozicijskem poudarku Svitnjaka. (Sl. 2.16.17.)

(Historične fotografije so iz zbirke A. Stergulla.)

Sl. 2.16.12:
Na Placu:
globinska
perspektiva
z igro
dominantnih
poudarkov

Sl. 2.16.13:
Prelom
in oženje
glavega trga,
v perspektivni
reži pod
Kaninom
drevo

Sl. 2.16.14:
Plastenje oblik
in pomenov:
kapela, gora,
cerkev, drevo,
vodnjak...

Sl. 2.16.15: Vstop na Plec z zahoda, perspektivni park in dominantni Svitnjak

Sl. 2.16.16: Trikotne šotoraste strehe, ki se harmonizirajo z arhetipsko podobo gore

Sl. 2.16.17: Rejda v Mali vasi sledi gorskemu sedlu, dokler se ne dvigne v konico Svitnjaka

Sodobni pogledi

Če se Bovcu najprej približamo z vzhoda, podobno kot v starih časih, nas prastara pot s sedla med gradiščema Ravelnika in Stražišča, kjer je nekoč stala cerkva, usmeri proti piramidalni Prevali, Sv. Urhu oz. naselbini, potem pa se po rahlem levem zavoju usmeri naravnost v apsido pomembne srednjeveške cerkvice Device Marije v Polju. (Sl. 2.16.18 in 19.)

V središču naselja sprehod spet pričnemo na trgu, "placu", pogled pa usmerimo z zgornjega dela navzdol proti jugu. Uzremo še eno od ključnih, arhetipskih vedut Bovca. Pred nami je niz hiš, ki ob razširjeni, nevtralizirajoči perspektivi leve in desne fasade trga prečno zapre njegov iztek proti jugu. Ta niz v centralnem delu s svojima piramidastima strešinama močno poudari kopasto piramido Javorščaka, medtem ko leva stavba in desni del niza s spremenjenimi smermi slemen in strehami že napovedujejo masiva Golobarja oz. Polovnika v ozadju. (Sl. 2.16.20.)

Sl. 2.16.18: Prastara pot s sedla med gradiščema Ravelnika in Stražišča, v osi Prevala

Sl. 2.16.21: Sodobna veduta Placa, centralna piramidalna streha se je izgubila

Sl. 2.16.19: Stara pot se naravna naravnost na gaj z apsido cerkvice Device Marije v Polju

Sl. 2.16.22: Še vedno ulica: s Placa proti Rejdi danes, v osi kipeča Krnica

Sl. 2.16.20: Južno dominantno na Placu oblikuje kopa Javorščka, strehe jo še ojačajo.

Sl. 2.16.23: Tudi vaška pot, ki se vzpenja proti Klancu, se usmeri na dominantno

Predpotresni tržni pogled proti vzhodu nam odpre rahlo spremenjeno veduto s prej predstavljenih historičnih posnetkov. Zanimivo je opazovati vpliv izgube urejene linije dreves v parku, pa tudi spremembo strešnega volumna centralne "Stergulčeve hiše" iz odlične piramidalne šotoraste strehe v kompozicijsko bistveno manj prepričljivo odprto zatrepno fasado s čopasto izvedbo strehe. (Sl. 2.16.21.)

Tudi prehod naprej vzdolž glavne ulice, potem ko ta zapusti trg in nadaljuje pot proti Rejdi, se v urbanem smislu ni bistveno spremenil. Stavbe na levi (na severu) še vedno vzdržujejo kompakten, strnjen ulični niz, medtem ko se proti zelenim ledinam na jugu odpirajo s predahi. Še ena močna bovška veduta, ki na levi sledi vijugastemu nizu hiš, ta pa v določenem trenutku "preskoči" v globino Rejde. Njihova slemena sledijo liniji grebena Rombona in se iztečejo v kontrapunktu skalnate Krnice v ozadju. Na desni strani vedute vidimo reddek, a poudarjeno prečni ritem nekdanjega stavbnega volumna Golobarja, ki je bil po potresu žal porušen, a je njegova nadomestna zgradba (kljub velikim apetitom in pritiskom za večjo obcestno vzdolžno stavbo) ponovila to notranje zelo pomembno prostorsko gesto. Njegov izraziti poudarek z močnim čopom mogočne strehe izkleše tako zadnjo perspektivično ožino ulice, kot tudi imenitno stopnjuje vizualno doživetje komplementarne diagonale Krnice. V prvem planu na južni strani ulice vidimo nekdanjo skoraj secesijsko stavbo policije (baje zasnovano po Fabianijevi risbi), ki je po potresu prav tako padla, a njena rekonstrukcija ni tako uspešna kot Golobarjeva. (Sl. 2.16.22.)

Ko se usmerimo z glavne ceste proti Klanecu, se nam odpre ena od stranskih ("lateralnih") vedut kraja. Pogled vzdolž poti/"ulice", ki se vzpenja od glavne ceste proti cerkvi, zapira mogočen masiv Rombona, vendar to zaprtost prebije v samo os posajeno dramatično ostenje cerkvenega zvonika v ozadju, ki je podprto z izmaknjeno polovico stanovanjske hiše v srednjem planu. (Sl. 2.16.23.)

Malo višje naletimo na enega od mnogih nizov prostorskih sekvenc, ko se pogledi med premikanjem ob odpiranju in zamikanju smeri v bovški "ulici" naravnava enkrat na zatrepne fasade (pod kotom), drugič na prehode med hišami, vedno pa v ozadju širšo kuliso orkestrirajo poudarki okoliških vršacev. (Sl. 2.16.24-26.)

Vračanje proti Sv. Urhu s severa uokvirja značilen pogled ob vstopu v naselje s strani Plužen. Na robu zgoščenega naselja kompozicija zajame dinamično valovanje skoraj enakovrednih, vendar razslojenih poudarkov: trikotniška zatrepna fasada hiše z drevesom v sredini, levo Svitnjak in desno cerkveni zvonik. (Sl. 2.16.27.)

Sl. 2.16.24, 25 in 26: Prostor doživljamo v gibanju: nanizanka treh sekvenci pogledov s Klanca z izmenjujočimi se dominantami in stavbami kot prostorskimi usmerjevalci

Če se podamo po stari pešpoti vzdolž južnega roba naselbinskega jedra ob suhozidih, t. i. "mirih", se ta v smeri proti vzhodu večinoma orientira na Svitnjak.

Bodimo pozorni tudi na majhne detajle in videli bomo, da se da celo skozi ozko lino med hišama v obuličnem dvorišču uzreti vrh Svitnjaka. (Sl. 2.16.28.)

Prečkajmo Bovško polje in se spustimo do Soče, onkraj nje pa na čezsoško polje. Tu nam panoramski krajinski pogled proti vzhodu predstavi variacijo na temo iz bovškega urbanege konteksta. Horizont je sestavljen iz dveh plasti, polja in pečin nad reko, poljska pot je usmerjena naravnost na Svitnjakov vrh, asimetrično kompozicijo pa dopolnjujeta pričetka hrbtov Rombona in Golobarja, medtem ko Krnica na levi ustvari stransko, tripartitno in trikotniško dominantno. (Sl. 2.16.29.)

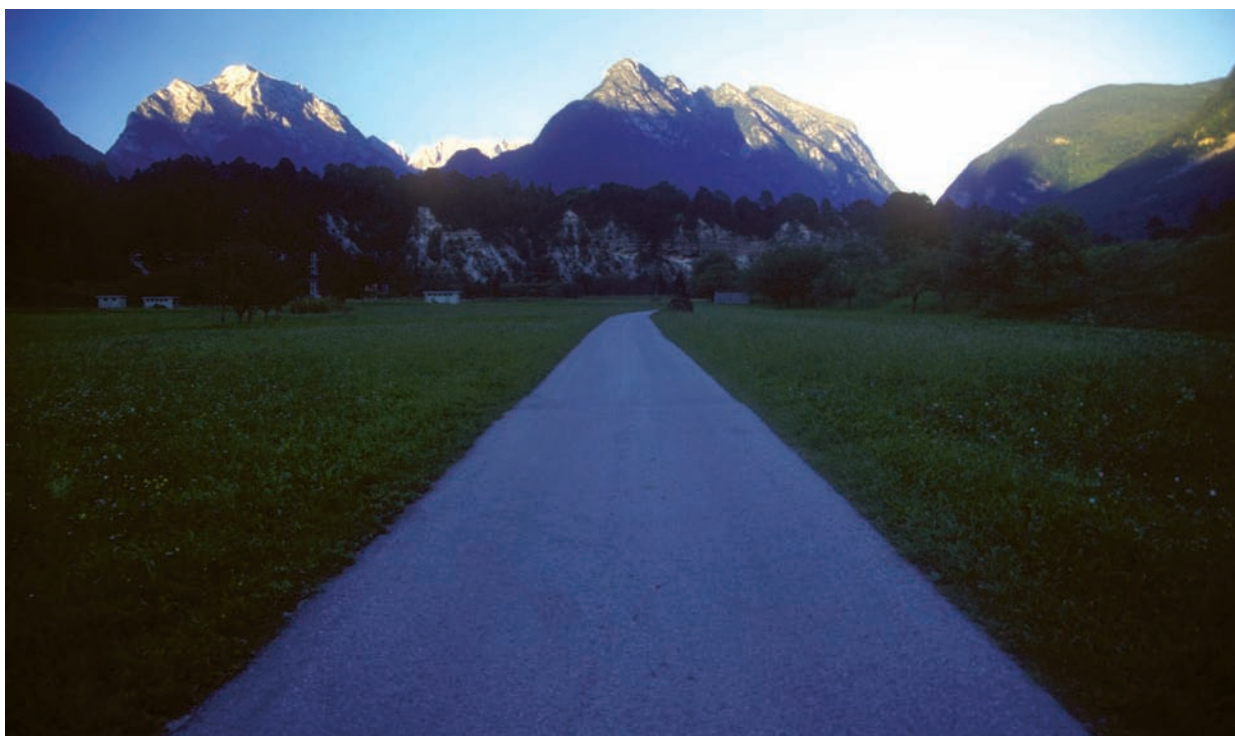
Sl. 2.16.28: Celo izza majhne urbane reže v obuličnem dvorišču štrli vrh Svitnjaka.

Sl. 2.16.27: Pri sozvočju gore, cerkve in bivališča je nedodelan le centralni zatrep

Sl. 2.16.29: Panoramski pogled s čezsoškega polja: triada Krnice, Svitnjaka in Golobarja (z Javorščkom)

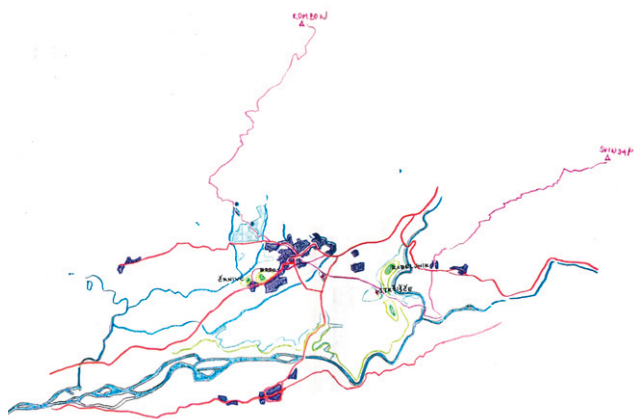
PREDSTAVITEV PROJEKTOV ZA BOVEC

Urbanistično-arhitekturni delavnici za Bovec 1997, 1998

Obe delavnici v Bovcu, ki smo ju organizirali v sodelovanju z Občino in ob finančni podpori Ministrstva za okolje in prostor, sta trajali po en teden, narava dela in vsebina delavnice sta bili vsaj pri prvi podobni kot pri radgonski, medtem ko je bila druga organizirana kot urgentna po velikonočnem potresu l. 1998 (splošen opis metodološkega pristopa pri delavnicah je povzet v mojem uvodnem članku).

Za začetek smo v kontekstu spoznavanja naselja celostno ovrednotili prostorske danosti kraja z okolico, kar je pomenilo najprej branje in fotografsko ali risarsko dokumentacijo prostora "v živo", pogovore z lokalnimi strokovnjaki in prebivalci ter pregled za območje relevantne literature. V okviru priprav smo pregledali tudi obstoječo plansko in izvedbeno dokumentacijo ter strokovne podlage, prevetрили splošne kriterije za urejanje naselij, kot sta Agenda 21 ali Habitat, ter strategijo razvoja turizma za regijo in kraj sam, nacionalne projekte, ki zadevajo Sočo in smernice Mednarodne komisije za varstvo Alp (CIPRA), v katero je vključen Bovec. Iz globljega vpogleda v posebnosti bovškega prostora in povzetih univerzalnih izhodišč smo podali celostno vizijo prostorskega razvoja, ki je integrirala konkretne predloge glede na naravne danosti, identiteto kraja, kulturno krajino in vzorce poselitve ter glede na splošne razvojne možnosti kraja, novo občinsko središče, spremenjena lastninska razmerja, razkorak med planom in trgom ter demografska gibanja. Upoštevali pa smo seveda tudi splošne paradigmatične premike, npr. prevoj iz modela industrijske prostorske paradigme v informacijsko ter njegove aplikacije (smernice o reurbanizaciji mestnih jeder z okolico, sanaciji degradiranih območij, "mehčanju" infrastrukturnih projektov, trajnostnem turizmu itd.).

Rezultati delavnice so bili prepoznani vsaj na dveh ravneh, po eni strani na plansko-projektini, od katere ima ena kratkoročen, druga pa dolgoročen značaj, saj je nekatere posege ali zaščito smiselno uvesti čim prej, medtem ko so drugi naravnani po korakih v bolj oddaljene čase. Poleg konkretne ravni je pri delavnicah vedno pomembna tudi tista splošna in javna debata, ki pomaga ozaveščati o kompleksni problematiki prostora in upravljanja z njim. In če se konkretni rezultati delavnic lahko do neke mere kvantificirajo, so tisti drugi kratkoročno težje merljivi. Ustvarjalni proces in rezultate smo predstavljali na pogovorih z domačini, na predavanjih in umetniških dogodkih, razstavi izdelkov, v zajetnem zborniku, strokovnih priporočil občini in prostorskim službam itd. Poleg mene kot organizatorja, ožjega (Janko in Ira) in širšega tima Odprtega kroga (Lobniki, Dešmani, N. Pavlin, E. Gregori ...), prijateljev strokovnjakov (M. Zorec in M. Jerman, V. Pikel, M. Vahtar, M. Planišček, P. Pahor, U. Komac idr.) so pri delavnici sodelovali tudi umetniki Sestave (Ž. Okorn, V. Krmelj, J. Štenukova, V. Čadež ...), regijski strokovnjaki (arh. M. Kajzelj, prof. N. Kravanja, arh. F. Klavara, arh. I. Černilogar in B. Rustja, A. Fon in S. Germovšek, OIKOS, ...), lokalna civilna družba (Zgodovinsko društvo, kulturno društvo Ars, športno društvo ...), predstavniki države (MOP, TNP, ZVKD ...) ter seveda takratna občinska uprava.

Sl. 2.16.30: Skica mreže voda, cest in sprehajalnih ter kolesarskih poti

Sl. 2.16.31: Analiza mnogoterosti zelenih površin: vrtovi, sadovnjaki, travniki in gozdovi

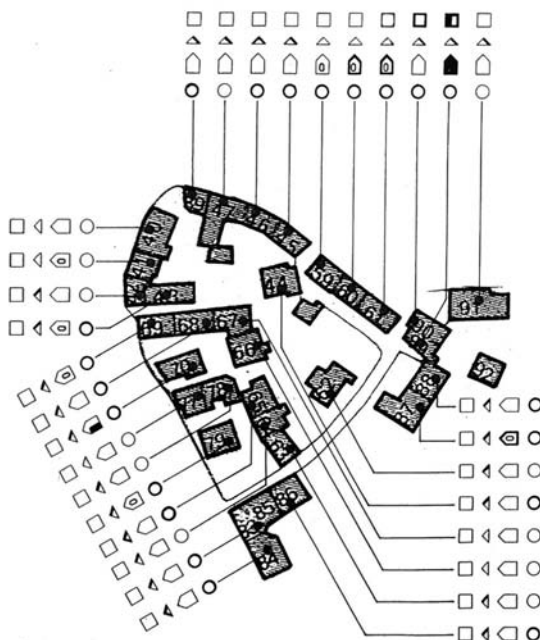

Na hitro naštejmo še teme, ki smo se jih lotili na prvi delavnici:

- prenova starega mestnega jedra
- prenova glavnega trga/placa
- vzpostavitev roba naselja (stik med urbanim in naravnim, deloma z "miri" (lokalnimi suhozidi))
- ureditev glavne ulice (tlakovanje, pločniki, zazenitve, prometni režim, parkiranje ...)
- ureditev prostora ob Kulturnem domu
- možnosti razbremenilne ceste okoli Bovca
- ponovna vzpostavitev mestnega parka
- prenova in ureditev kompleksa Žaršče
- ureditev območja Letnega vrta
- prenova pomembnih posameznih objektov: vile starega zdravstvenega doma, stare šole, telovadnice, stare telegrafske postaje in hotela Mangrt, vrtca ...
- ureditev gozdiča pri cerkvi Device Marije v Polju, stika s kampigom
- krajinske, zgodovinske, arheološke ... učne poti
- širitev pokopališča
- vzpostavitev biotopa Jezerca
- celovita urbana in arhitektonska sanacija naselja Brdo
- območje potoka Gereš
- mreža pešpoti in kolesarskih poti (sl. 2.16.30)
- geomantična analiza kraja (sl. 2.16.32)
- športni tereni (sl. 2.16.31)
- zajezitev razpršene gradnje itd.

Poleg strokovnega dela in komunikacije z domačini smo sodelovali tudi z osnovno šolo (tam so bila tudi vsa predavanja), kjer so otroci pod mentorstvom risali veliko podobo svojega kraja. Vzgoja in izobraževanje o pomenu prostora in okolja bi se po našem mnenju morala začeti zelo zgodaj.

izsek (a)

LEGENDA

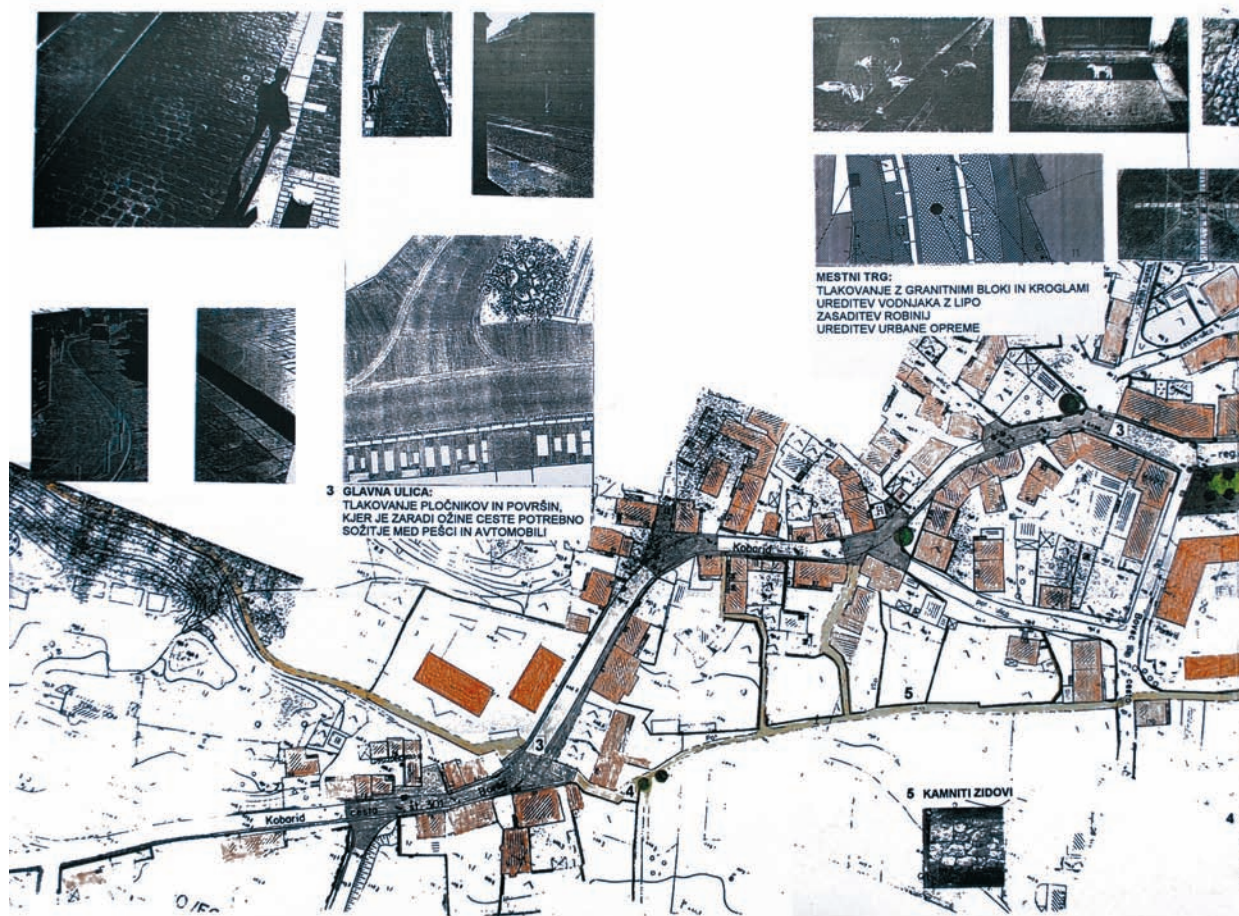
oblikovalske kategorije ocenjevanja	simboli	obrazložitev simbolov
VOLUMEN		značilni stavbeni volumen (širinski in višinski gabarit)
		objekt v stanju ruševine
		delno dožidan, vendar še vedno prepoznavna identiteta
		neustikljano, neustrežno prenova - doždeva - novogradnja, porušena kompozicijska razmerja) s stavbeno dediščino
		moteča novogradnja do avtentične stavbene dediščine (proporcijsko nezmahčen volumen)
STREHA		v oblikovni izvedbi, naklopi, materialu, strukturi in barvi kritine značilna streha
		manj primerna kritina (struktura, barva, material) glede na identiteto arhitekturne krajine
		uporabljeni manj primerni strešni detajli (po oblikovni izvedbi neznačilni črtni, napušč, dimnik, strešno okno ipd.)
		neustrežno oblikovana streha (negacija vseh uveljavljenih prvih, ki soustvarjajo arhitekturno identiteto)
FASADA		ohranjena fasada z vsimi značilnimi arhitekturnimi elementi, ploskovnimi razmerji in kompozicijo
		obnovljena fasada
		obnovljena fasada, neustrežno uvedena tekstura fasadne površine ali neprimerna barva (osnovni elementi še ohranjeni)
		fasada z delno porušeno kompozicijo - razmerja
DETALJ		ohranjeni značilni arhitekturni - stavbeni detajli, ki soustvarjajo arhitekturno krajino
		oblikovalsko manj primerni elementi (napušč, balkon, zepri galeb, vrata, okna ipd.)
		moteči detajli, ki niso značilni za ohranjavano arhitekturno krajino oziroma naselbeno dediščino

Sl. 2.16.32: Do detajla natančno valoriziranje elementov stavbnega tkiva v Mali vasi

OPOZORILA IN PREDLOGI ZA PROMETNE ZAGATE BOVCA

Promet je tudi v Bovcu, tako kot nasploh v vseh mestih Slovenije in sveta, dandanes vedno bolj pereč problem. Nujno bi ga bilo treba obravnavati celovito in v povezavi s stavbno in programsko prenovo in nadaljnjim razvojem kraja. Delavnici sta ob soočenju s to problematiko jasno izoblikovali načela in principe, na osnovi katerih bi se dala izdelati prometna študija s konkretnimi rešitvami. Veliko strokovno dilemo je predstavljal predvsem takrat aktualni predlog izgradnje magistralne obvoznice, ki smo ga celovito pretehtali iz prostorskih, socialnih in ne nazadnje ekonomskih ozirov.

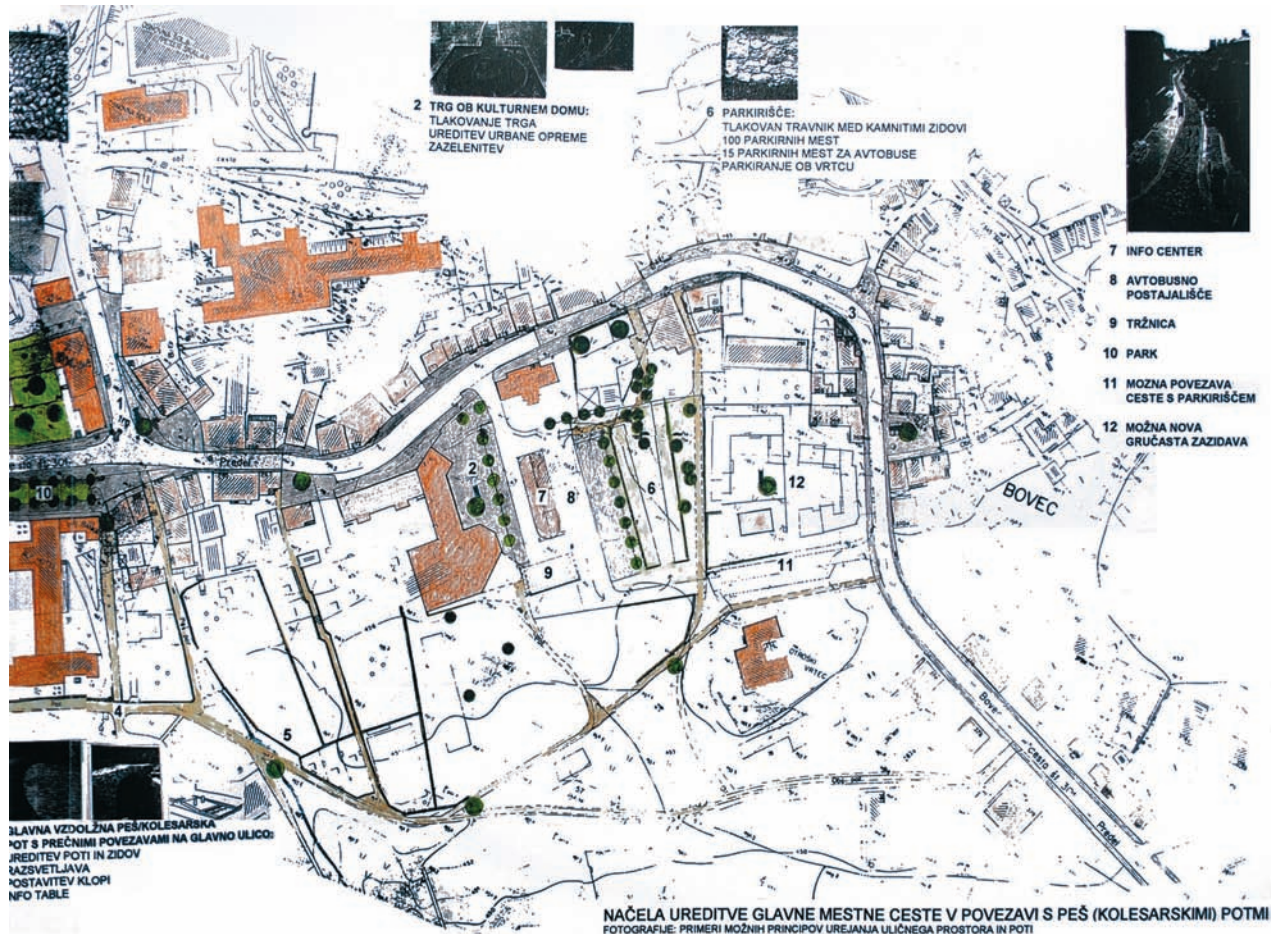
Čeprav se je izgradnja obvoznice na prvi pogled zdela morda elegantna in logična rešitev za probleme v središču mesta, so posebnosti Bovca in okolice takšne, da smo jo v predlagani obliki z vso strokovno resnostjo odsvetovali. Smo pa bili mnenja, da mesto nujno potrebuje alternativno, razbremenilno cestno povezavo, sklenjeno cestno in ulično mrežo, ki bi ob konicah turističnih sezon, vikendih in drugih izjemnih okoliščinah omogočala preusmeritev prometa in različne prometne režime, prilagojene posebnostim dane situacije. Predlagana magistralna obvoznica namreč ni bila prilagojena obstoječemu merilu pokrajine, značilnim vedutam, drevoredom, znamenjem in pomenski hierarhiji prostorskih sekvenc. Opozarjali smo, da bi z novo cesto sicer omilili problematični hrup vzdolž glavne ceste v središču naselja, hkrati pa prekinili ali vsaj močno obremenili naravno povezanost med južnim robom naselja in reko Sočo, ki s postopnim prehodom vrtov v travnike in polja z mrežo poti in drevoredov predstavlja eno od bistvenih turističnih kvalitete Bovca in življenja v njem.

Ob tem smo predlagali obnovitev nekdanje kulture razglednih in vedutnih cest, saj večina avtomobilistov, ki se pripelje v ta konec Slovenije, ni tranzitna, temveč prihajajo sem večinoma prav zaradi izjemnosti kraja in okoliške pokrajine. Ob oblikovanju glavnega trga in razvejenega parterja glavne ulice bi bilo treba umiriti promet, urediti avtobusna postajališča, možnosti kratkotrajnega parkiranja in mestu povrniti obdelano kvaliteto javnega prostora. V Bovcu se namreč kot ključni problemi kažejo dostopnost in dostava, jasna orientacija obiskovalcev v prostoru in predvsem ureditev mirujočega prometa. Glede na to, da tudi Kaninska vas s cesto na Plužno in potencialno še neaktivirano območje Žaršč s prometom neposredno obremenjujeta prav središče mesta, bi bilo dolgoročno smiselno razmišljati o dodatni cestni povezavi na severu Bovca (ozka, skrbno oblikovana, ozelenjena). Že na prvi delavnici smo "odkrili" staro Napoleonovo cesto, ki bi lahko Kaninsko vas in naselje povezala neposredno z žičnico. Na eni ob obeh serpentin bi se ta nova povezava dotaknila zahodnega dela starega mestnega jedra, s čimer bi se omogočila možnost parkiranja in dodaten dostop.

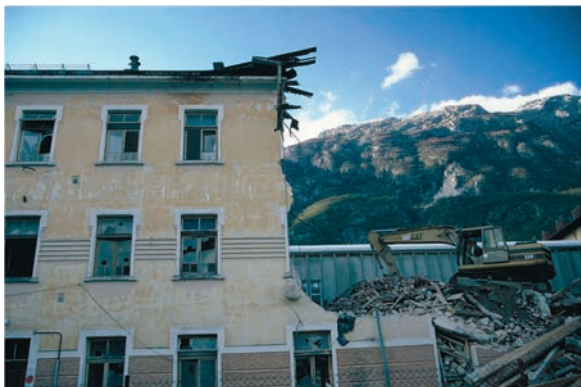
Skupaj z načrti za prenovu uličnih ambientov in željo, da se večina mirujočega prometa umakne s trga in drugih kakovostnih ambientov v kraju, bi se morale določiti tudi možne lokacije za posamezna parkirna mesta pred hišami; s smiselnimi časovnimi omejitvami in tarifami pa spodbujati njihovo maksimalno frekventnost in izkoriščenost. Hkrati bi bilo treba zagotoviti nove možnosti parkiranja v zaledju glavne ulice, dovolj blizu javnih programov. Na malce bolj oddaljenih mestih predlagamo dodatna ozelenjena parkirnišča z možnostjo javnega prevoza ali hitrega pešaškega ali kolesarskega dostopa v središče mesta.

Sl. 2.16.33: Urejanje koeksistence urbanega in cestnega prostora na glavni prometnici skozi Bovec

Marsikatero s prometom povezano prostorsko težavo lažje rešimo z razumevanjem in spreminjanjem vzrokov za nastanek kot pa z neposrednim ukvarjanjem s posledicami. Z različnimi omejitvami parkiranja na dragocenih parkirnih mestih v središču mesta in stimulacijo obiskovalcev bi morali spodbuditi t. i. time-sharing. Z dobro prostorsko umestitvijo programov, ki vežejo nase promet in različne potrebe po parkiranju, bi lahko odpravili precej zagat. S premestitvijo športnih programov, ki potekajo zunaj mesta, iz centra na vstopne lokacije v Bovec bi lahko razbremenili mesto, hkrati pa bi se lahko na teh krajih oblikovali informacijski centri, kjer bi bila urejena zavarovana in senčna parkirišča z opisi pešpoti, enostavno izposojajo koles, rolerjev in električnih motorjev, z informacijami o izletih, športih, smučiških in tekaških progah ter nastanitvah in gostinski ponudbi.

Popotresna obnova objektov in spodbujanje razvoja v Posočju

Sl. 2.16.34: Brutalno rušenje kakovostne secesijske šole ob popotresni obnovi

Na drugi delavnici je bila zaradi hudega potresa primarna tema popotresna obnova objektov in z njo povezano spodbujanje razvoja v Posočju. Verjeli smo, da morata država in stroka vzpostaviti pogoje, da se ljudje, ki jih je potres prizadel, s skupno pomočjo čim bolj organizirajo in čim prej samooorganizirajo. Prav s tem pa so bile v procesu obnove v Posočju največje težave, saj je ta potekala skoraj izključno od zgoraj navzdol, namesto da bi se v koncept vključil tudi pristop od spodaj navzgor ("bottom up approach"). Prizadeti prebivalci v glavnem niso imeli občutka, da bi bili zares aktivno vključeni v proces prenove, čeprav so pravi nosilci obnove in razvoja določenega kraja lahko predvsem ljudje, ki živijo v njem. Kljub temu, da je DTP (Državna tehnična pisarna) opravila veliko strokovnega dela, se to na terenu in v realizacijah ni izrazilo manifestiralo. Apelirali smo na povezovanje med državo in lokalno skupnostjo in pomagali, da bi se sistem v skladu s stvarnimi dejstvi, dialogom in odpravo začetnih napak postavil čim bolj optimalno, tako za stavbno dediščino kot tudi za ljudi. Žal je bila ena ključnih kadrovskih napak storjena že takoj na začetku, ko je vlada krmilo DTP, torej institucionalne izpostave države, ki naj bi skrbela za strokovnost in red popotresne obnove, položila v roke visokemu predstavniku privatnega regijskega gradbenega podjetja, ki je bilo intenzivno vključeno v popotresno prenovo. Kredibilnost odločanja v DTP se je seveda izgubila. Dejstvo, da sta zakonodajna in izvršilna oblast združeni v eni sami osebi (stranki), predstavlja eklatanten konflikt interesov, ki se je kmalu pokazal tudi v tem, da so bili vodilni strokovnjaki za prenovo iz procesa obnove kmalu "odstopljeni", odtlej pa je bilo razumevanja za bistvena strokovna vprašanja prenove le še bore malo.

Velika izkušnja Male vasi

To smo kmalu okusili tudi sami, ko smo se med drugo delavnico lotili najtršega oreha, predloga za celovito prenovo med potresom najhuje poškodovane Male vasi. Takrat smo stopili skupaj arhitekti DTP (pri kreaciji predvsem Miha in Katarina Dešman, pri podpori pa tudi dr. Ljubo Lah in dr. Živa Deu) in arhitekti naše delavnice. Ponudili smo celovito prenovo celotnega območja individualnih hiš, ki je bilo med potresom najbolj poškodovano, že prej pa zelo slabo urejeno (prometno, urbanistično, arhitekturno, krajinsko, komunalno-infrastrukturno, ekonomsko ...). Potres je bil v tem primeru redka priložnost, ko se da hudo izkušnjo izkoristiti za to, da se stvari bistveno izboljšajo (tako rekoč "sreča v nesreči"). Tega smo se resno zavedali in verjeli, da je ta primer lahko spodbuda tako za lokalno skupnost kot tudi za državo. Žal je, kot premnogokrat pri nas, nad javnim interesom prevladal partikularni, spet enkrat je prevladala mentaliteta "negativne selekcije". Prvi, ki ni bil za to, je bil vodja DTP, podprt s takratnim državnim sekretarjem na ministrstvu za okolje, z njima je po cincanju potegnil tudi takratni župan, na koncu pa je krasno

Sl. 2.16.35: Prikaz obstoječega stanja pri stavbnem fondu na območju Male vasi v Bovcu tik po velikonočnem potresu leta 1998

Sl. 2.16.36: Takratni uradni občinski predlog, ki je kasneje postal tudi državni, za pozidavo odprtega prostora Male vasi

Sl. 2.16.37: Predlagana urbanistična zasnova, ki izhaja iz analize in razumevanja starega naselbinskega jedra Male vasi, ga nadgrajuje in sodobno interpretira

vizijo kot "idealno", a neuresničljivo zapečatil še takratni minister za okolje in prostor. Nobeden od njih tega za popotresno prenovu precedenčnega primera ni hotel podpreti, interesi so bili očitno drugačni, med drugim so se medtem že začela individualna pogajanja s predstavniki montažnih gradenj in mi smo bili za ta tihi proces nepotrebna motnja ("špilferderberji"). Le ljudje in stroka smo prepoznali pomen tega tektonskega preobrata, a ostali smo – kljub velikim naporom – "prekratki" pred obličjem vseh oblasti.

In za kaj je pravzaprav šlo pri Mali vasi v strokovnem smislu? Oglejmo si to na treh upodobitvah: prva prikazuje obstoječe stanje stavbnega fonda na območju Male vasi v Bovcu tik po velikonočnem potresu leta 1998. (Sl. 2.16.35.) V levem zgornjem kotu je razpoznavna kakovostna zgoščena urbana morfologija historične Male vasi, v desnem spodnjem kotu pa primer novoveške "tepih" pozidave individualnih hiš iz sedemdesetih let 20. stoletja. Vmes je bil takrat še odprt prostor zelenega območja, ki so ga nameravali pozidati. Paradoks potresa je bil, da so bile najbolj poškodovane in za rušenje predvidene prav omenjene sodobne hiše (zgrajene na napačnem mestu na peščenem terenu), medtem ko so strnjeni stari nizi preživel le rahlo poškodovani.

Na naslednji karti je takratni uradni občinski predlog za pozidavo odprtega prostora Male vasi, ki je pozneje postal tudi državni. (Sl. 2.16.36.) Rešitev le nadaljuje vse nastavke sporne sodobne zasnove, ki za razliko od skupnih, javnih interesov pri oblikovanju naselbinske celote sledi predvsem posamičnim, privatnim interesom v prostoru. Ti se kažejo tako v pretrgani mreži enosmernih, slepih dovozov in žepov pri reševanju prometa kot tudi pri kaotično individualiziranem vzorcu pozidave odprtega prostora – raznobežne, poljubne smeri objektov, neustrezne morfologija in tipologija, lega in orientacija, odsotnost skupnih prostorov in dopolnilnih programov itd.

Na tretji podobi je predstavljena naša skupna urbanistična zasnova, ki izhaja iz analize in razumevanja starega naselbinskega jedra Male vasi, ga nadgrajuje in sodobno interpretira. (Sl. 2.16.37.) Zasnova ustvarja tako pretočno in povezovalno prometno mrežo kot tudi javne prostore ulic in trgcev ter njihovo programsko pestrost – poleg stanovanj še gostilno in trgovnico ter možnost mirnih dopolnilnih dejavnosti kot tudi privatne prostore vrtov in dvorišč. Smeri ulic se usmerjajo na krajinske in kulturne dominante okolice in ustvarjajo organski vzorec urbane morfologije, značilen za Bovec. Zazidava je strnjena, vendar tudi odprta in rastoča (postopna), tipologija hiš izhaja iz sodobne interpretacije t. i. "bovske hiše". Avtohtona zazelenitev se sistemsko uredi predvsem na javnih prostorih (drevoredi, izrazita prostostoječa drevesa, gručice ...), spodbuja pa se seveda tudi na privatnih vrtovih.

Danes je "prenovljena" Mala vas kakofonija raznobežnih arhitekturnih, montažerskih, cestarskih, krajinskih in komunalnih eksperimentov, zato jo domačini imenujejo tudi "Ciganska vas"... (Sl. 2.16.38.)

Sl. 2.16.38: Urbanistično nečitljivo in okoljsko neurejeno stanje v današnji Mali vasi

Ureditev središča mesta, prenova bovškega glavnega trga/Placa

Zgodovinsko jedro in "srce naselbine" je za sam Bovec izredno pomemben prazen prostor oz. trg (uradno se imenuje Trg golobarskih žrtev), kjer se srečata vzdolžna in prečna komunikacijska os kraja. To je tisti središčni potencial kraja ("atraktor"), kjer se lahko začenejo vsi pozitivni impulzi proti robovom naselja; je prostor srečevanja, kjer ljudje najizraziteje začutijo pripadnost in identiteto. Žal je bil ta prostor že takrat (in je še danes) v nezavidljivem položaju, kar smo ugotovili po kratki analizi, in to strnili v nekaj točk:

1. Tg je le neprepoznavno "osrediščen" z osamosvojitveno lipo, ki se nekako "ne prime" in ni kakovostno vpeta v preostalo urbano opremo.
2. V prometnih mesecih, dnevih ali urah je povsem zaseden predvsem z mirujočim, pa tudi dinamičnim prometom; pešec je potisnjen v izrazito podrejeno vlogo.
3. Tlakovne površine so nevdrževane in neustrezno izbrane.
4. Nekoč izredno kakovostne centralne zelene površine (park s fontano pred Alpom, tri terase "letnega vrta") so danes neposrečno oblikovane in le slabo izkoriščene, tudi v programskem smislu je izbor vsebin na trgu marsikje neustrezen (npr. ponudba raftanja v samem središču).
5. Urbana oprema (kioski, oglasni stebri, telefonska govornilnica, razne oglasne table idr.) je v glavnem nekakovostna že sama po sebi, poleg tega pa še medsebojno neuskklajena. (Sl. 2.16.39.)

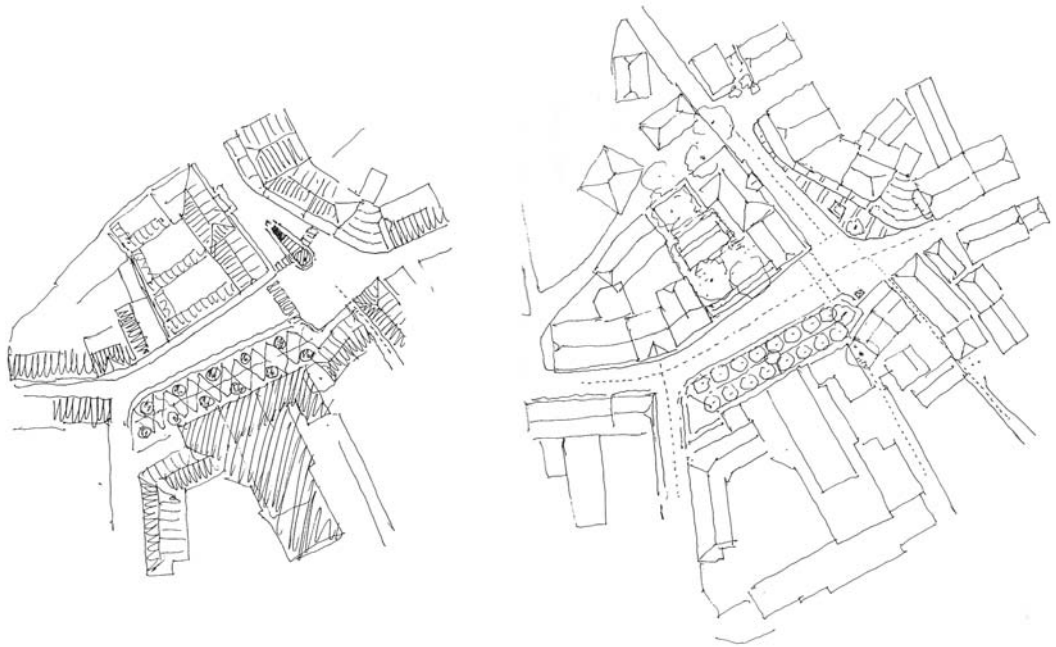
Zato smo za trg predlagali:

- Ad 1. Pomembna je ponovna evokacija spomina in simbolne vrednosti trga: posadi se centralno drevo (event. lipa), ponovno postavi centralna kašta in vzpostavi vodno izročilo trga: nekdanji potok, ki je danes v kanalizacijskih jaških skrit pod zemljo, je treba "potegniti" na površino trga. (Sl. 2.16.40.)
- Ad 2. Umik parkirnih površin iz samega središča kraja (ohranjen le pas pred Alpom za krajše ustavljanje) ter nadomeščanje s parkirnimi površinami na novokoncipiranem trgu pred kulturnim domom.
- Ad 3. Jasno ločitev med avtomobilom in pešcem v parterju določa minimalna višinska razlika v tlakih, predvsem pa njihova raznolika obdelava (kombinacija materialov kot npr. kamen, floštr - mačje glave, kocke idr.); bistvena razširitev površin ter reliefno obdelani prehodi za pešce (blagi "speči policaji").
- Ad 4. Pri obnovi zelenice pred Alpom se ne odločimo za rekonstrukcijo klasičnega parka iz 30. let (čeprav bi bila tudi to lahko dobra rešitev), temveč poskusimo z reguliranjem smeri poti v parterni zeleni površini osmisliti širše povezave v trgu, upoštevati obstoječa drevesa in dosaditi nekaj novih, vnesti elemente sodobne interpretacije skalnjaka, vzpostaviti mirujočo vodno površino, večino poti vrniti v pesek ter nasploh odražati organski značaj prostora ...

Sl. 2.16.39: "Križ" čez Plac: neurejeni promet, tlakovanje in urbana oprema na glavnem trgu

Za letni vrt predlagamo celovito revitilizacijo vseh treh teras z nanizanjem živahnih programskih sklopov, ki bi ponovno prinesli življenje v ta izredni prostor (restavracija, plesišče, balinišče, klopi, drevesa ipd.). Parkirišča za občinsko hišo se lahko uredijo vzdolž ulice, ki se na severu dotika "rotovža". (Sl. 2.16.41.)

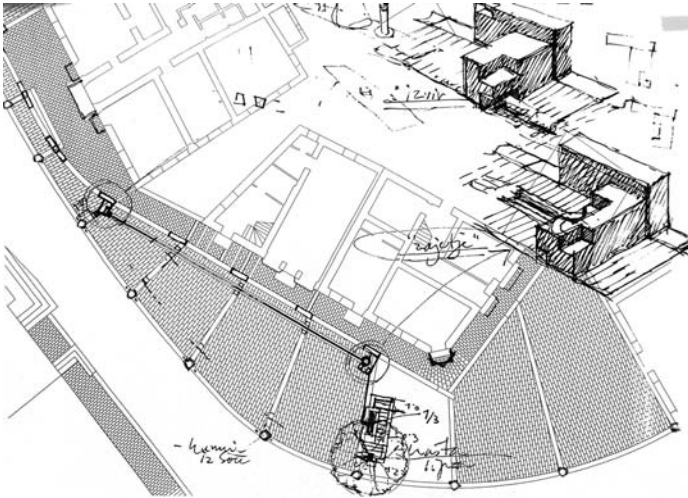
Sl. 2.16.40: Nekateri inicialni predlogi za ureditev glavenga bovškega trga z okolico

Sl. 2.16.41:
Predlog ureditve
Placa: promet,
geometrija, tlaki,
zelene površine,
urbana oprema in
drugo

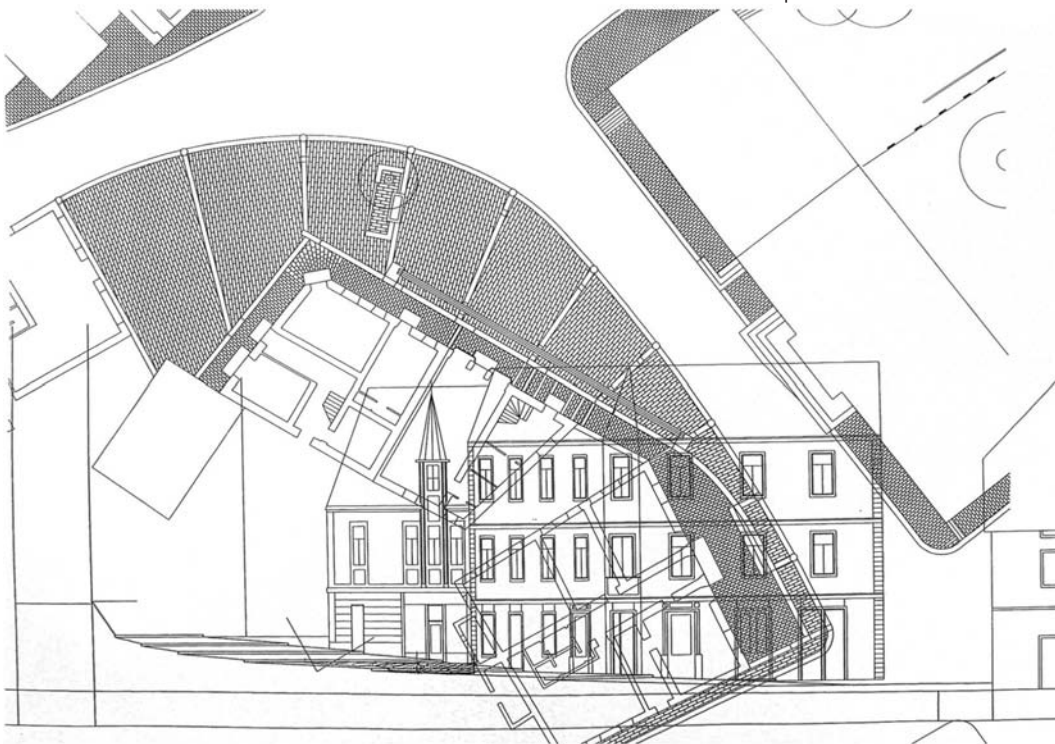

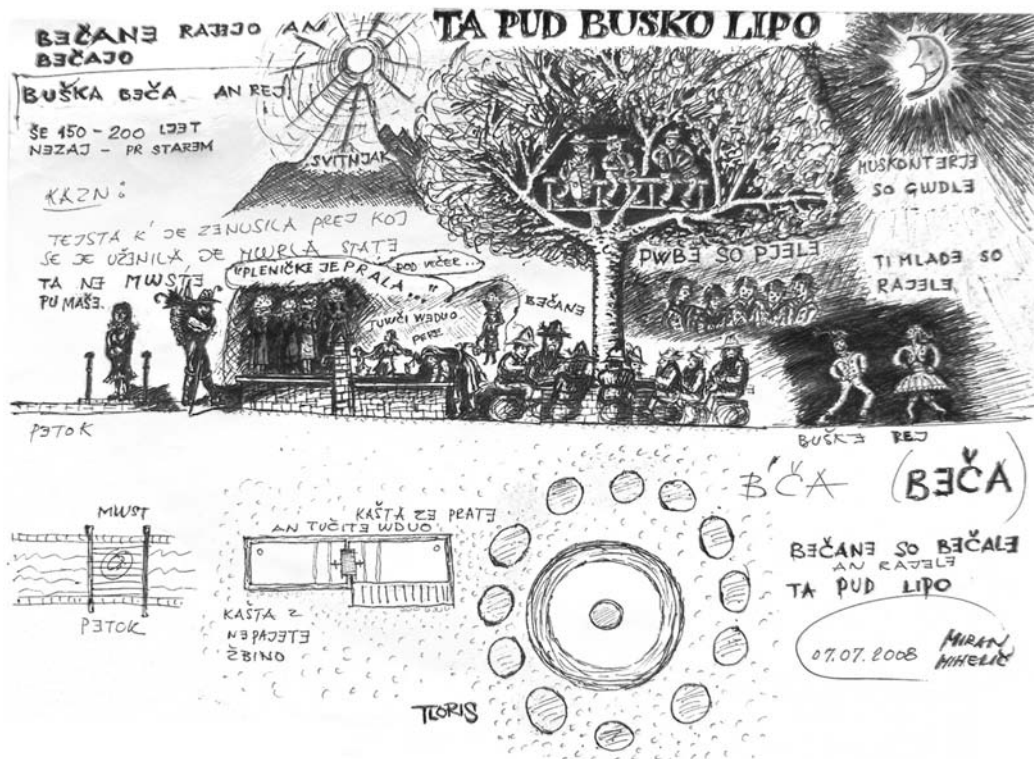
Ad 5. Šele vsebine oz. programi, ki se skrivajo za fasadami trških hiš, dajo utrip življenja na trgu, zato so ti zelo pomembni. (Ključna je občina oz. bovška mestna hiša (palača), ki naj odigra svojo reprezentančno, upravno vlogo v središču naselja. Restavracija/picerija naj prenovi velik del letnega vrta, pri ostalih stavbah pa smo predlagali različne atraktivne programe, ki sodijo v središče kraja.) Predlaga se nova urbana oprema na celotnem trgu, izhaja naj iz tradicionalnih vzorov, a sodobno reinterpretirana. (Sl. 2.16.42 in 43.)

Sl. 2.16.42: Predlogi urbane opreme: potoček na trgu, kašta, lipa, prodniki, "lašt" ...

Sl. 2.16.43: Palimpsestno branje: fasade in floris na trgu se prepletajo in zrcalijo

Sl. 2.16.44: Beleženje ustnega izročila (risba domačina Mirana Miheliča, udeleženca delavnic)

In epilog te zgodbe? Po drugi delavnici sem v ateljeju še naprej obdeloval rešitev trga (pri projektu je sodeloval Aljaž Lavrič) in bil v kontaktu z dvema županoma (starim in prav takrat izvoljenim novim) ter celo že z operativci kanalizacije, ki naj bi poskrbeli, da se potok ponovno dvigne na trg. Rečeno je bilo, da se bo projekt začel, ko bodo prenovljene hiše na trgu. Leta so tekla, na projekt sem že malo pozabil. Medtem je Bovec dobil že tretjega župana, pa tudi novega projektanta trga. Pri tem ne bi bilo nič hudo narobe (razen morale, ki pa danes večini skoraj nič več ne pomeni), če bi ta pripravil novo rešitev za njegovo ureditev (še posebej, če bi bila boljša). Žal pa se je ponovno zgodilo obratno: izbrani lokalni arhitekt je našo rešitev sicer pregledal (kar je povsem normalno), a jo je tudi skopiral. Vendar pa večine fines v zasnovi sploh ni prepoznal oz. razumel, še več, dodal je nekaj "domislic", ki v koncept celote sploh ne sodijo. Zato gre pri vsem skupaj ponovno za "slabo šalo" oz. za slabo kopijo. In kot pravijo stari: Modrost se izgublja, ko je ogrožen original.

Pa še to: v kontekstu participacije domačinov pri delavnicah smo prejeli kar nekaj zanimivih prispevkov, večino v smislu ustnega izročila, kdaj pa kdaj pa tudi pisnega ali celo risarskega predloga. Med slednje sodi tudi zelo zanimiva risba Mirana Miheliča, ki je bil eden med najaktivnejšimi sopotniki naših srečanj. Čeprav pričujoča risba, ki odslkava večplastnost in barvitost avtorjevega pričevanja, ni iz tistega časa, temveč je produkt njegovih sorazmerno novih raziskav, jo objavljam v kontekstu delavničnega razmišljanja o trgu. (Sl. 2.16.44.)

Koncept novodobnega trga ob kulturnem domu

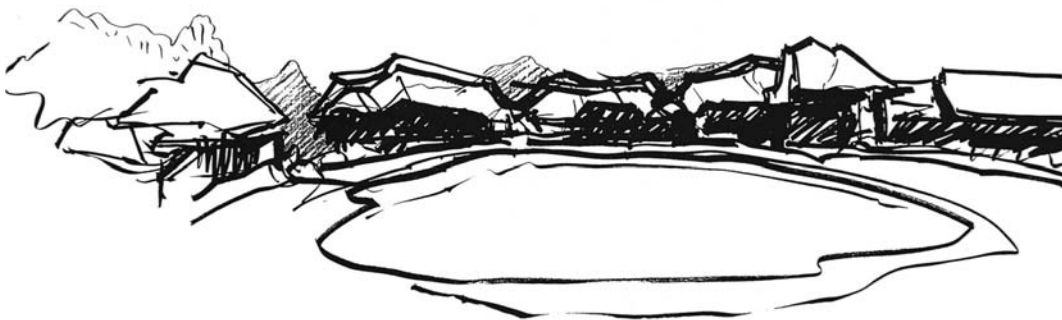
Ob zgodovinskem jedru – osrednjem trgu naselja – ima Bovec še drugačen, predvsem sodoben razvojni potencial na prostoru sedanjega “parkirišča” ob kulturnem domu, ki bi lahko dopolnil historičnega. S predlagano idejno rešitvijo in obetavnimi pobudami Bovčanov, ki skušajo nanj umestiti svoje dejavnosti, pa bi lahko postal novodobno središče kraja – spodbujevalec razvojnih, a sonaravnih impulzov sodobnega Bovca.

Trg smo koncipirali kot zaokrožitev urbanih nastavkov, ki v prostoru že obstajajo: kulturnega doma s poslovno-stanovanjskim blokom ter prostostoječe stavbe, ki je do sedaj služila policiji. Urbani zaliv je kot sodobna reinterpretacija bovške morfologije poskus oblikovanja organske celote z notranjim prostorom trga. Med posamezniki objekti, ki v obliki spirale višinsko sestopajo od prepoudarjenega kulturnega doma proti nižjemu zaključku, so odprti prostori prehodov, ki se navezujejo na smeri in poglede v širšem prostoru (Svi(t)njak, Javoršček, Krnico ...), hkrati pa sledijo pešpotem, ki vodijo radialno navzven. Vertikalna delitev programov je tradicionalna: v pritličju javni program s poslovno, trgovsko, gostinsko, informacijsko, kulturno dejavnostjo, deloma je ta lahko prisotna še v nadstropju, ki pa je namenjeno tudi stanovanjskemu programu, medtem ko je mansarda povsem bivalne narave.

Javni program v pritličju je pokrit, v nadstropju pa predlagamo sodobne ganke. Vzdolž notranjega roba trga so predvidena parkirišča, ob preveritvi terena pa bi bilo mogoče zgraditi tudi kletno etažo za garaže prebivalcev in lastnikov lokalov. Ves trg naj bi se smiselno ozelenil. Na slepe fasade današnjega kulturnega doma bi priključili padajoči volumen s kompatibilnimi programi; tudi v formalnem smislu je treba izhajati iz nagovora pričujočega objekta. (Sl. 2.16.45.)

Na severnem robu trga smo predlagali prenovu kvalitetne stavbe policije, na južno fasado pa bi ji lahko dodali sekundarno opno ter jo na ta način odprli na trg. Tudi za mogočno stavbo Golobarja (bivšega alpskoturističnega centra) smo predlagali prenovu, saj s svojimi proporci, specifično postavitvijo v prostor ter kompozicijo izjemnih vrtnih ambientov predstavlja kvaliteto tako v celičnem nizu “Rejde”, pa tudi kot “vogalna stavba” bližnjega trga. V pritličju smo predlagali oživitev restavracije in vrta, v nadstropjih pa penzijsko ponudbo.

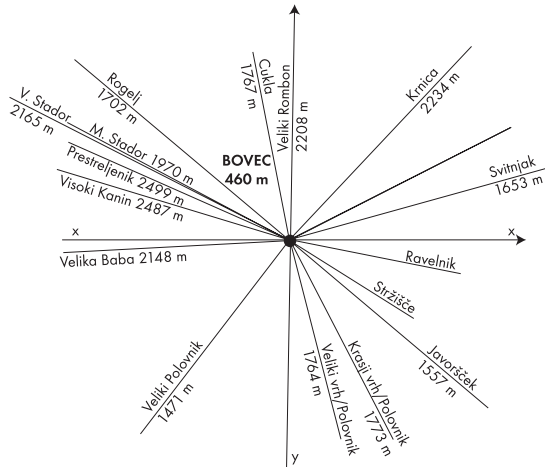
Od trga bi vodila manjša (enosmerna) cesta proti vrtcu, kjer bi se južno priključila na vzdolžno cesto, ki vodi v Malo vas proti glavni cesti, drugače pa se zeleno ozemlje Ledinskih poljan, ki tako zanimivo vstopi v globino naselja, ohranja nepozidano.

Sl. 2.16.45: Formiranje trga ob kulturnem domu: odzvanjanja strešne krajine pred gorami

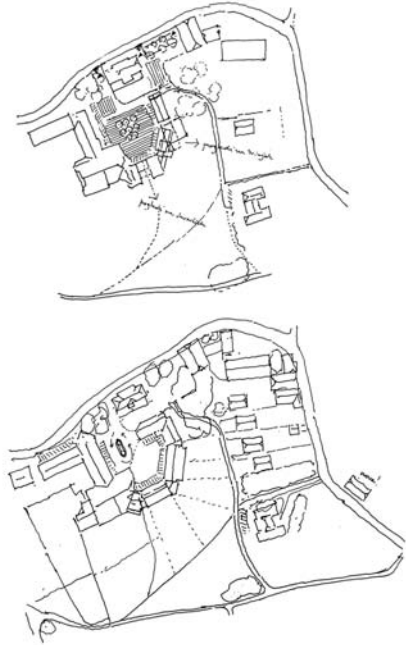
Ureditvena načrta obnove za Ledine 1 in Ledine 2

Za dva prostorsko izvedbena akta, razpisana v okviru popotresne obnove, smo bili izbrani na razpisu ministrstva (v sodelovanju s projektivnim birojem Ambient). V teh smo zgoraj opisane zamisli iz delavnice dodatno obdelali, tehnično opremili in s postopkom formalizirali. Načeloma naj bi se vsi posegi na obravnavanem območju izvajali v skladu s tema ureditvenima načrtoma, seveda pa ju občina z investitorji sprti tudi dopolnjuje, kadar meni, da se pokažejo potrebe za to. Slednje so ponekod smiselne, drugje ne. (Sl. 2.16.46, 47 in 48.)

Sl. 2.16.46: "Roža smeri" oz. pogledov proti okoliškim goram in hribom

Sl. 2.16.47: Skice prvih predlogov za zaokrožanje sodobnega trškega prostora

Sl. 2.16.48: Urbanistično formalizirana rešitev Ureditvenega načrta obnove Ledine 1

Žaršče: kompleks bivših kasarn kot žarišče notranjega razvoja (sl. 2.16.49–52)

Bovec ima še dovolj možnosti za dolgoročno širitev v urbanem tkivu, pa tudi v svojem neposrednem zaledju. Njegov največji notranji potencial predstavlja veliki kasarniški kompleks Žaršče, ki je nastal v Mussolinijevih časih na lokaciji s cerkvijo vzporednega dominantnega platoja, skoraj mitskega bovškega "gradiča", katerega spekulativne sledi lahko danes razbiramo le na starih katastrih. Z dilemo, kaj narediti s tem prostorom in njegovimi mogočnimi stavbami, smo se srečali že ob prvi delavnici, ko je hotel investitor vse skupaj porušiti in tam zgraditi apartmajsko naselje. Delavnica se s tem ni strinjala, k sreči pa tudi občinski svet ne, zato projekt ni bil realiziran, kompleks pa ne porušen. Takrat smo komentirali: "... fantomske lokacije, kot je v prvi vrsti opuščena kasarna, terjajo premišljeno novo rabo. S svojo avtoritarno podobo udejanja foucaultovsko "topografijo terorja" heterotopične (mestu in prostoru tuje) vsebine in oblike. Ena najtežjih nalog Bovca bo najti način, kako raztopiti negativno energijo tega kompleksa. Bolje kot da se preuredi v monokulturno (enoprogramski sklop, kot je npr. Kaninska vas, ki bo generalni promet in dušil kraj), je, da se postopno prestrukturira v normalen, programsko pester del mesta s stanovanji, poslovnim in trgovskim programom, mladinskim hotelom, športom, šolstvom, kulturo, turizmom."

Za kompleks smo predlagali nosilne programe, kot je izobraževalni, npr. poletna univerza (ki je bila tedaj v Bovcu že aktivna) z razširjenim programom svojega delovanja čez vse leto (slovenske univerze oz. visokošolski zavodi bi v sodelovanju s sorodnimi ustanovami iz regije lahko organizirali posebne študijske programe, delavnice, kongrese, simpozije ...). Dandanes je aktualna tudi ideja mednarodne ekološke gimnazije (MEG), ki bi bila še kako poživljajoča vsebina za Bovec, iz katerega mladi prehitro uhajajo. Prostor v kasarniškem kompleksu bi bili zanjo optimalni, seveda v kombinaciji z drugimi programi. Predlagali smo tudi prostore za knjižnico z novim informacijskim programom, glasbeni center ter revitalizacijski oz. sprostitevni ("wellness") center oz. pokriti bazen s termalnim kopalniščem (posebej, če bi tam našli termalno vodo). Poleg nosilnih vsebin pa še vse drugo programsko vezivo, od poslovnih prostorov, gostinske in turistične ponudbe pa tja do stanovanj, da kompleks lahko zaživi kot mesto v mestu oz. mesto v malem.

Žal se je pred leti za to območje ponovno našel investitor, ki je v sodelovanju z občino (v obliki javno-zasebnega partnerstva) razmišljal o apartmajskem naselju. Projekt za novo turistično naselje je predvidel pribl. 900 ležišč v apartmajih, njegovo poenoteno, uniformirano trdo jedro pa ne more skriti niti ščepca mehkejše, dodatne turistične ponudbe (manjši sprostitevni center, snack bar, igralnica, soba za pikado). Nova apartmajska naselja so v razumevanju sodobnega turizma najslabša oblika turistične ponudbe, ker običajno niso globlje vpeta v mrežo turistične infrastrukture, v njih so gostje najbolj samozadostni in najmanj povezani s krajem, hkrati pa slabijo obstoječo hotelsko ponudbo in najem sob ter apartmajev pri domačinih. Zato v razvitih turističnih središčih, kjer se že zavedajo potencialov

Sl. 2.16.49: Pogled od Sv. Urha preko igrišča in telovadnice proti lokaciji Žaršč

Sl. 2.16.50: Pogled z vznožja Rombona na Bovec s kasarniškim kompleksom

Sl. 2.16.51: Zapuščeni mogočni objekti in fasade nekdanje italijanske kasarne

kulturnega in naravnega oz. trajnostnega turizma, velikih novih apartmajskih naselij ne gradijo več. Hkrati ima Bovec z njimi že slabo izkušnjo s Kaninsko vasjo, ki razen na začetku nikoli ni zares zaživela. Kraju ni prinesla tiste dodane vrednosti, ki so jo načrtovalci želeli doseči, zato so Bovcu od visokoletečih obljub danes ostali predvsem problemi neustrezno oblikovane, nepovezane in slabo vzdrževane spalne soseske. Apartmajsko naselje na območju Žaršč ne bi prineslo samo ponovitve starih težav, temveč bi postalo epicenter novih problemov, in to ne nekje na robu, ampak v samem središču Bovca.

Če se bo Bovec torej hotel znebiti težke dediščine 20. stoletja (katastrofalen požar l. 1903, porušitev v prvi svetovni vojni, fašistična okupacija, potres l. 1976, velikonočni potres l. 1998), bo moral posebno skrb nameniti prav vsebinski in arhitekturni prenovi Žaršč, ki hitro lahko postanejo žarišče trajnostnega razvoja naselja. Zato smo z namenom, da bi pomagali mestu, občini in ljudem ter se izognili dolgoročno napačnim odločitvam, z relevantnimi prostorskimi strokovnjaki, ki so se z Bovcem že ukvarjali, pred dvema letoma pripravili celovito strokovno mnenje, ki je osvetlilo kontekst te problematike. Zadnji investitor je medtem sicer bankrotiral, a tema Žaršč je še vedno odprta, trenutno občina v sodelovanju s pobudo osveščenih ponudnikov sob organizira strokovno delavnico, ki naj bi ponudila nekaj osnovnih odgovorov na vprašanja bovških turističnih potencialov, še posebej v luči odprtih dilem okoli Žaršč.

Žaršče po našem mnenju lahko postanejo žarišče nove turistične dejavnosti le pod pogojem, da se rigidna vojaška struktura kompleksa zmežča s prepletom različnih dejavnosti in funkcij, ki so med seboj povezane in uglašene s ponudbo celega Bovca. Določeno "mehčanje" pa je nujno tudi v arhitekturnem smislu, saj prav napetost med zaprto strukturo nekdanjih vojašnic in odprtim prepletom različnih funkcij, pa najsí gre za prenavo ali novogradnjo, lahko ustvari posebno vrednost, ki spremeni tok razvoja bovškega turizma in odpre nove možnosti tudi za prebivalce Bovca in okolice. Dobro umeščene, umerjene in usmerjene dejavnosti v Žarščah pa bi lahko odprle tudi zavest o širšem prostoru od izvira do izliva Soče, od Ravelnika do vrha Triglava, od soške fronte kot primera spopada do trajnostnega turizma kot primera sožitja med človekom in naravo.

Sl. 2.16.52: Nekaj izhodišč za prenavo Žaršč skozi konceptualne piktograme

Še nekaj o posameznih novih hišah v Bovcu

Še nekaj tipoloških poskusov s hišami v Bovcu, pri katerih sem na kakršenkoli način sodeloval. Arhitekt Miroslav Kajzelj je v devetdesetih letih, ko smo začeli naše delavnice, izdal knjigo *Bovška hiša po velikonočnem potresu*, tehtno, lično pripravljeno in dobro ilustrirano publikacijo. V njej so prikazani principi tega specifičnega stavbnega tipa in kot priročnik jo priporočam vsakomur, ki hoče v tem prostoru kaj prenavljati ali tudi novega graditi. Šele dobro poznavanje tradicije je lahko tisto izhodišče, ki odpira tudi vpogled v kakovostne, kontekstualne arhitekturne invencije.

Golobar, preizkusni kamen popotresne obnove

V takem duhu smo med delavnicami najprej reševali že omenjeni stavbi Golobarja in policije, kjer so namesto njiju v devetdesetih načrtovali velik stavbni blok vzdolž ceste, ki bi prostor ob njej povsem zaprl. Po velikih javnih debatah nam je uspelo, da predimenzionirana in napačno postavljena stavba ni bila zgrajena, kar je pomenilo za strokovno civilno družbo takrat velik uspeh. In čeprav sta po drugem potresu obe stavbi tudi padli, sta njuni nadomestni gradnji spoštovali osnovna napotila oz. gabarite, ki smo jih vnesli v Ureditveni načrt obnove Ledine 1. V začetku načrtovanja novega Golobarja so bili tako investitorji kot tudi občinska uprava celo tako "obzirni", da so me povabili k svetovanju pri projektiranju. Kljub še vedno močnim željam lastnika, da v prostor postavi večjo in drugače orientirano stavbo, sva z njegovo projektantko navsezadnje našla skupen jezik, tako da je nova stavba s paviljonskim podaljškom dobro "sedla v prostor". Čeprav bi si za ta prostor želeli mešan gostinsko-poslovno-stanovanjski program, ki bi oživil dvoriščno povezavo z vrtom gaja, tudi kompromisna rešitev z marketom ni tako slaba rešitev, saj je življenje na ta način ostalo v naselju, namesto da bi se selilo v neki nakupovalni center zunaj njega. (Sl. 2.16.53.)

Sl. 2.16.53: Nadomestni Golobar: bovška tipologija ob oblikovanju nakupovalnega centra

Sodeloval sem tudi pri snovanju gostinsko-turističnega objekta ob hotelu Kanin, ki se je začelo s študijami osnovnega volumna stavbe že v takratni DTP (arh. Mateja Kričej). Pozneje je projektiranje za pridobitev gradbenega dovoljenja prevzel arh. Borut Burger, s katerim sva imela nekaj kreativnih srečanj na temo tega majhnega, a zaradi posebnosti lokacije zahtevnega objekta. Na eni strani je ozka lokacija namreč mejila na suhozid (mir) sosednje parcele, na drugi na parkirišče hotela Kanin. Torej linearna omejitev na eni in kontekst sodobne, kakovostne in po merilu velike arhitekture na drugi strani. Odgovor na take asimetrične danosti pač ni mogla biti tipična bovška hiša, temveč sodobna verzija alpske hiše, ki se s previsom približuje zidu, z enokapnico pa odziva na hotel Kanin. Materialno se na kamniti zid

navezuje z ometom v prtiličju, leseno oblogo v nadstropju in volumni pločevinastih oken na ostrešju. Ta tudi vzdržujejo komplementarno smer nagnjeni strehi in s tem tudi kompozicijsko napestost celote.

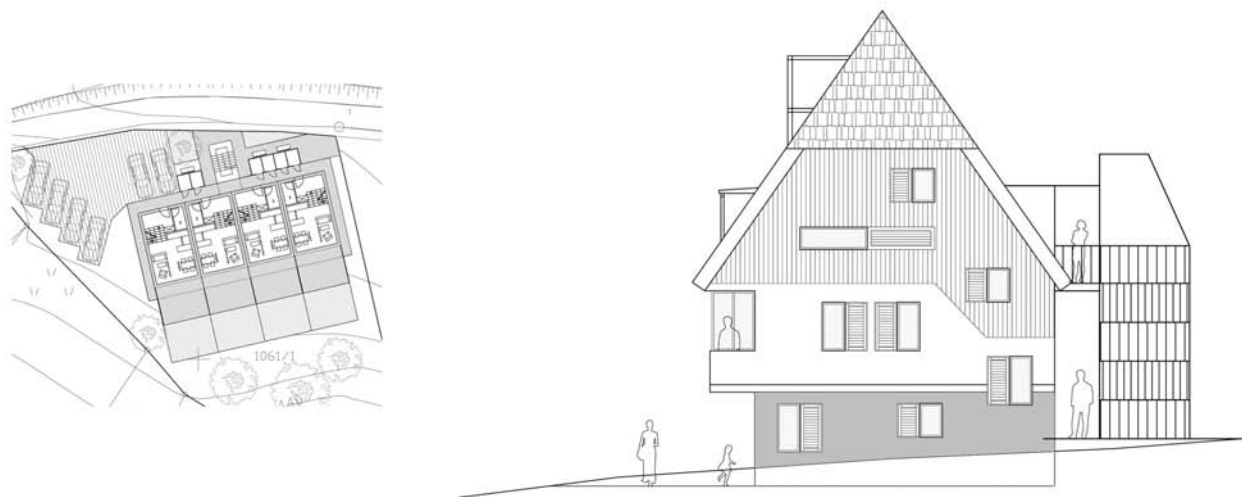
Dilema apartmajskega objekta

Pred kratkim smo z ateljejem (pri projektu sta sodelovali Saša Malenšek in Nina Vidič) sodelovali tudi na vabljenem internem natečaju, ki sta ga organizirala investitorja, ki gradita za trg. Na lepi južni legi nad regionalko ob vstopu v Bovec sta našla lokacijo, kjer načrtujejo turistični objekt s šestimi apartmaji, štirimi v prvih dveh etažah in dvema v mansardi. Pri zasnovi smo izhajali iz danosti prostora in programa na eni strani in omejitev lokacijske informacije na drugi. V hiši smo zaradi različnih višin vstopnega in vrtnega nivoja razvili poletaže, ki so prerasle v kompleksno notranjo prostorsko rešitev ("raumplan"). Ta se zrcali tudi na fasadah, predvsem stranskih, ki se v na videz naključnem ritmu, ki vsebuje notranjo logiko, poigravajo z nivoji in merili odprtih ter materiali (les in omet). Dnevne sobe vseh enot se transparentno odpirajo na vrt, ki se kakovostno zasadi in uredi, za dostop do mansardnih enot pa smo si pomagali z lesenim stolpičem na severni strani, v katerem so tudi lope/drvarnice. Pri objektu smo kljub relativno velikemu volumnu zasnovali značaj sodobne bovške hiše, ki ima velik južni napušč, na mestu ganka zastekljeno nadstropje ter šotorasto streho s strmim naklonom in izrazitim čopom, "frčade" pa so sodobne. (Sl. 2.16.54, 55 in 56.)

Sl. 2.16.54: Sodobna interpretacija hiše izven ožjega naselbinskega konteksta

Sl. 2.16.55: Reinterpretacija večje bovške hiše na robu stanovanjskega naselja

Problem današnjih investitorjev je predvsem ta, da jih primarno zanimajo kvadrature oz. denar, ki ga lahko iztržijo iz projekta, zato je njegova kakovost večinoma v drugem planu. In čeprav je pozdraviti pripravljenost naročnikov projekta, da med različnimi avtorji preverijo možnosti rešitev, se je tudi v tem primeru žal zgodilo prav to: navsezadnje je zmagal najslabši med tremi prispelimi projekti, ki je gabarite hiše "prenapihnil" daleč onkraj omejitev lokacijske informacije.

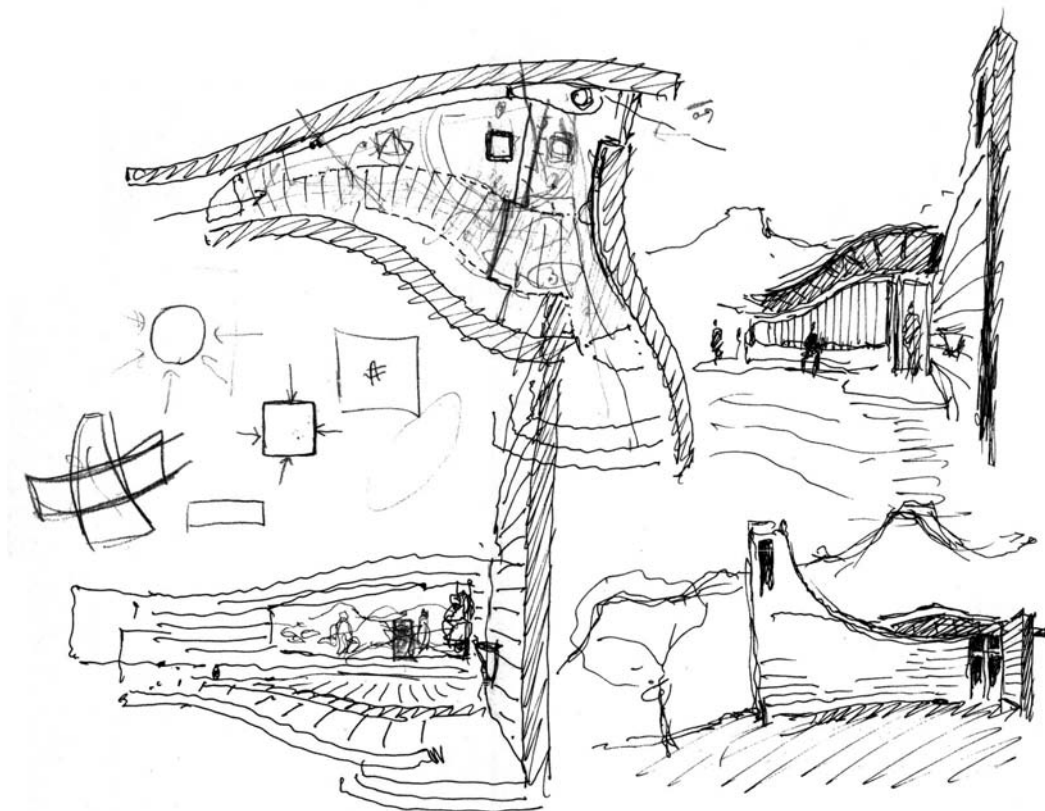
Sl. 2.16.56: Tudi sodoben turistični objekt lahko ohranja "bovška" razmerja

Kapela na robu naselja

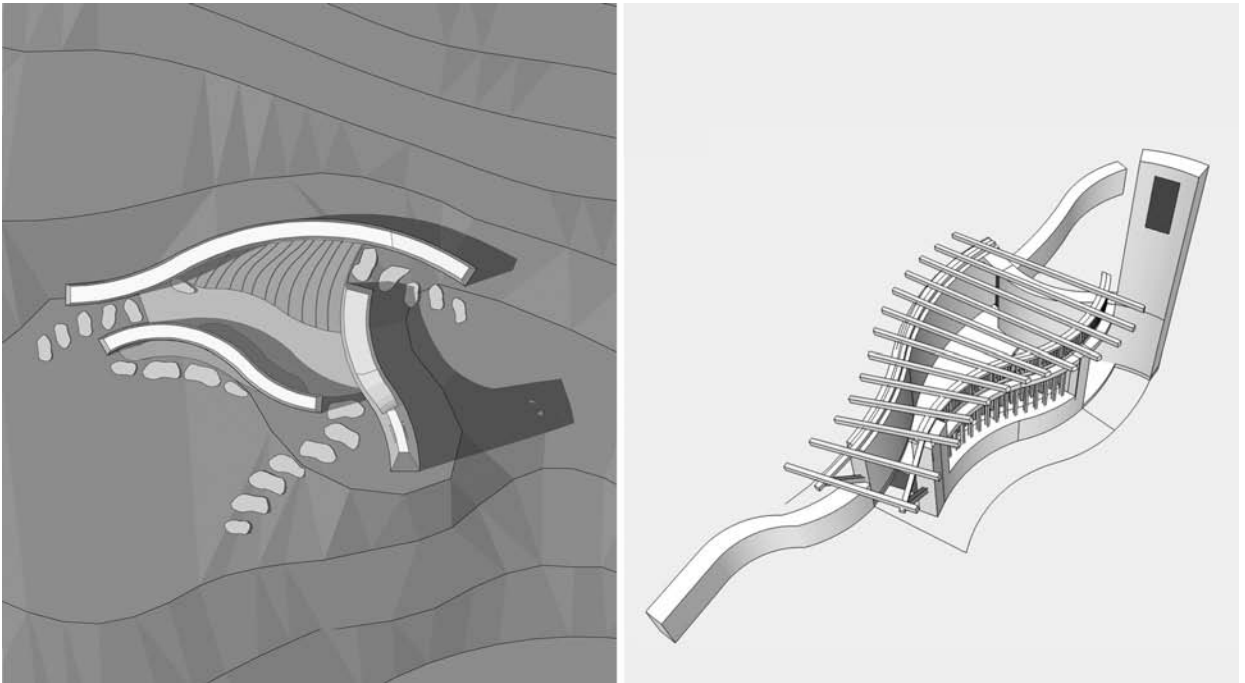
Na vznožju pobočja Rombona sem na pašniku za ovce, v bližini hlevov, zasnoval družinsko znamenje, ki je kmalu preraslo v kapelico (sodelovala sta Saša Aracki in J. Markič, oba abs. arh.). Gre za zanimivo, javnemu prostoru relativno skrito lokacijo, ki se z jaso odpira proti vrhovom Rombona in Kanina, na travniku v parterju pa jo določa topografsko razgibana situacija ob ustju skoraj suhega "meandra", ki "priteče" z zgornjega platoja. Sveti prostor smo od zunanjega zamejili s tremi organskimi zidovi ter jih umestili na majhno terasico na način, da se vpnejo v vijuganje terena. Struktura s tem ni povsem zaprta, ampak pušča tri line v treh smereh neba odprte: z vzhoda za prve sončne žarke, z juga za glavni vhod, z zahoda za interni dostop. Tripartitnost oz. triadnost strukture ima tudi širše, simbolne konotacije, ki jih bo podpiral tudi mozaik na notranjih stenah, posvečen "dobremu pastirju". Čeprav je osnovna oblika duhovnega zavetišča sodobna in se v dialogu poigrava tudi s konturami vršacev v ozadju, smo med

Sl. 2.16.57: Krajinsko lepa, razgibana, a skrita lokacija na robu Bovca

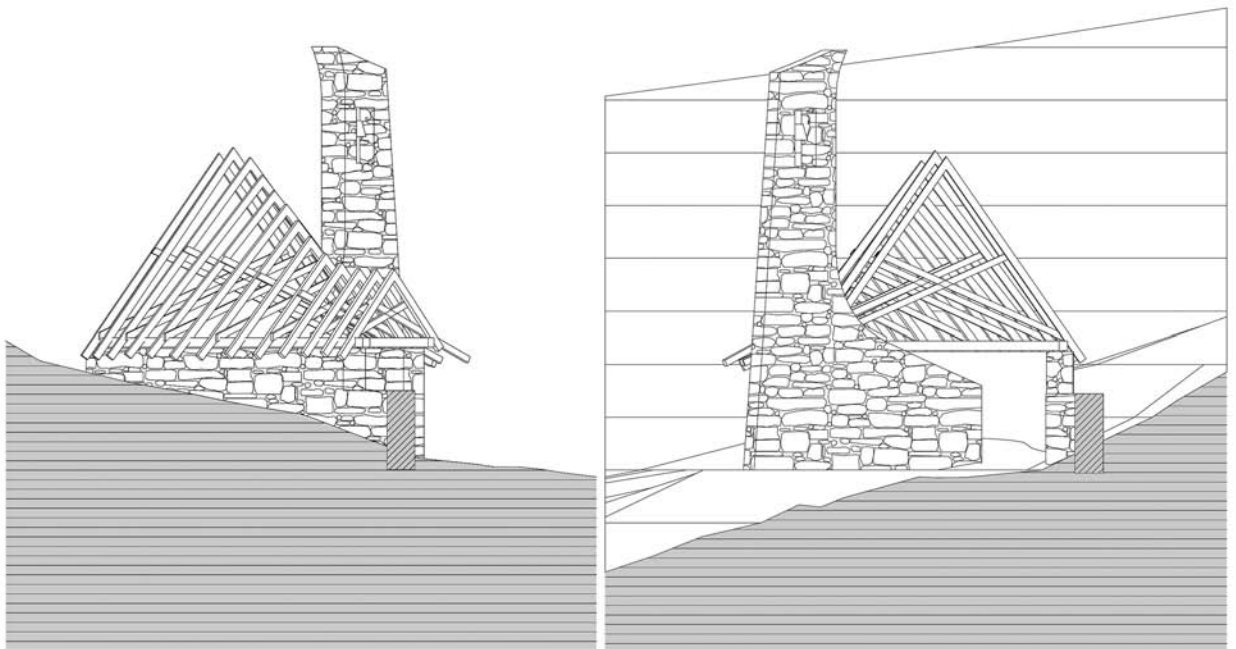

Sl. 2.16.58: Sovplivanja: iskanja oblik za koncept kapele na izbrani topografiji

Sl. 2.16.59: Trije "miri" definirajo osnovna prostorska in pomenska razmerja

bolj ali manj izvirnimi variantami ostrešij z investitorjema navsezadnje izbrali takšno, ki izhaja iz volumna bovške hiše in rešitev s tem približa regionalnemu izrazu. Tudi materiali konstrukcije bodo pretežno avtohtoni, predvidoma kamen, les in nekoliko betona. Kapela, ki je v gradnji, naj bi predstavljala odprto znamenje ob poti, namenjeno tako lastniku, kot tudi drugim mimoidočim. (Sl. 2.16.57–60.)

Sl. 2.16.60: Na zidove položimo še volumen sodobnega "bovškega" ostrešja

Bovec s svojo okolico in Sočo ostaja prostor izjemnih kakovosti, ki ga je nujno ohranjati, vzdrževati, a hkrati tudi razvijati, vendar zmerno in v sonaravnem, uravnoteženem smislu! (Sl. 2.16.61 in 62.)

Sl. 2.16.61: Soča, dobra, a divja vila tega izjemnega prostora

Sl. 2.16.62: Umetnost kot način bivanja: začasne oblike landarta ob Soči

Namesto uvoda: zakaj se upravljanje mest med seboj tako razlikuje

Izkušnja s Črnomljem je med omenjenimi tremi mesti in občinskimi središči, kjer bolj ali manj sodelujem z občinsko upravo in njenimi strokovnimi službami, najbolj spodbuden primer. Pravzaprav edini res pozitiven, saj je pri obeh prejšnjih, če ste sledili poročilu, bistveno preveč prepričevanj in celo bojov zaradi potrebe po dolgoročnem, strokovnem pristopu pri načrtovanju prostora. In preveč energije, načrtov in denarja gre zato v prazno. Zakaj in kje so nastale razlike v upravljanju med posameznimi mesti? Navsezadnje so si v merilu in statusu precej podobna, pa tudi podobni problemi jih pestijo. Zdi se, da je ključ po eni strani skrit v razumevajočih, kulturnih županih (žal je takih pri nas bore malo), ki prostor razumejo in ga občutijo ali pa stroki toliko zaupajo, da ta lahko relativno avtonomno vodi bistvene zadeve pri urejanju prostora. Po drugi strani je ključ uspeha v strokovnih službah oz. arhitektu ali urbanistu, ki je zaposlen na občini. Ta naj bi bil podkovan tako v strokovnih kot tudi pravno-zakonodajnih in komunikacijskih veščinah. Slovenska Radgona npr. takega strokovnjaka na občini nikoli ni premogla (avstrijska ima že 40 let kakovostne strokovne sodelavce) in morda še vedno meni, da ga ne potrebuje. Nekateri niti vedo ne, kakšna je vloga (kakovostnega) arhitekta. Drugi verjamejo, da je gradbenik poklican za iste reči kot arhitekt, tretji strokovnjaka ne potrebujejo, ker menijo, da znajo biti tudi sami urbanisti, četrti ga ne želijo zato, ker jih stroka ovira pri "svobodnem" delovanju v prostoru ... Spet nekateri urbanista/arhitekta sicer premorejo, a kaj, ko nima nobene besede pri odločanju. Nekdo se spet noče izpostaviti, ker se boji za svojo službo. Ali ima pri poslih primaknjeno svojo skledico. Marsikdo ne zna ločiti zrnja od plev, bistvenih posegov od nebistvenih. Bovec urbanista sicer že nekaj let ima, a kaj ko ...

V večini občin o prostoru odločajo župani ali politična telesa, iz strank rekrutirani prostorski ali gradbeni odbori. Ker v njih skoraj praviloma niso zastopani prostorski strokovnjaki, temveč različni interesi partitokracije, to sistemsko gledano seveda ne more biti pametna rešitev. Posegi v prostor so namreč večinoma ireverzibilni in na računih naših ljudi (države) se je že nabralo ogromno dolgov, ki jih bomo morali odplačevati mi oz. naši otroci (npr. zaradi vsestranskih problemov razpršene gradnje, ki jih bo treba prej ali slej celovito sanirati). Do prostora ignorantsko splošno mentaliteto, ki se je formirala več kot pol stoletja, je pri nas treba kultivirati, sicer lahko zapravimo še tiste čudovite kulturne in naravne krajine, mesta in vasi, ki nam jih je do danes uspelo podedovati, ustvariti in ohraniti. Prostorska in okoljska zavest se morata prebuditi tudi pri nas!

Za Italijo vemo, da je zelo urbanizirana, marsikje spekulativno in zelo kaotično. In vendar je npr. Toskani uspelo, da ohrani izjemne kvalitete svoje kulturne krajine, mest in podeželja. Kulturni ljudje z vsega sveta jo občudujejo, prihajajo tja na ekskurzije ali na dopust. V Sieni, enem od najlepših med toskanskimi kraji, ki ji je uspelo ohraniti svoje izjemno zgodovinsko jedro, sta v dvorani v mestni hiši, ki stoji na morda najlepšem trgu na svetu, predstavljeni dve sliki. Njuna naslova sta pomenljiva in opozarjata vsakokratno novo mestno oblast na posledice njene vladavine: prva, svetla, se imenuje "Učinki dobrega vladanja" ("Gli effetti del buongoverno") in prikazuje panoramski izrez harmonične, uravnotežene pokrajine, na sredini po vertikali razdeljene z mestnim obzidjem. Na eni strani je naslikano zgoščeno, slikovito mesto z utripom urbanega življenja, na drugi kulturna krajina s cestami, drevoredi, polji in motivi s podeželja. Oba principa sta prostorsko sicer ločena in vsebinsko različna, a enakovredna hkrati, se vzajemno potrebujeta, a živita vsak v svojem bistvu. Druga slika je temačna in prikazuje učinke slabega vladanja ("Gli effetti del malgoverno"). Če ta umetniška "opozorila" iz zgodnje renesanse dejansko učinkujejo (zavedno ali ne), potem morda niti ni nenavadno, da je to izjemno mesto uspelo ohraniti ne le svojo odlično arhitekturno lupino, temveč tudi mnogo svojih tradicionalnih običajev in socialno poveza-

nost v mestne skupnosti, kar smo lahko prepoznali tudi na predstavitvi Siene pred nekaj leti v Narodnem muzeju. Tudi pri nas se še skriva kar nekaj "malih Toskan" in podobno zanimivih pokrajin, s pametnim in občutljivim gospodarjenjem pa jih lahko sonaravno, kakovostno razvijamo, ne da bi pri tem morali žrtvovati njihove prostorske kvalitete.

ČRNOMELJ, PRIMER DOLGOROČNEGA NAČRTOVANJA MESTA¹

Črnomelj predstavlja primer celovitega pristopa k urejanju prostora. Vključuje dolgoročen in načrten, strokovni pristop, ki preko premišljenih faz z majhnimi koraki pelje k dobrim rezultatom. Sistematično urejanje mesta prehaja iz širšega konteksta do podrobnih ureditev, ki so bile pripravljene na podlagi različnih delavnic, idejnih rešitev ter prostorske in projektne dokumentacije. Nabor rešitev, prikazanih v občinskem lokacijskem načrtu za prenovu starega mestnega jedra, poleg prometne ureditve in programskih dejavnosti opredeljuje tudi potencialne in usmeritve za vse odprte prostore mesta, od trgov, ulic, parkov in vrtov pa do zelenega sistema z obvodnim pasom, ki obdaja mesto. Posebej so se iskale rešitve ureditve talnih površin v mestnem jedru Črnomlja, zato je bil za ta namen izdelan idejni projekt. S prenovno ene izmed ulic, manjšega trga ter kar nekaj fasad javnih objektov se ideja reurbanizacije in revitalizacije starega mestnega središča počasi materializira. Kot nadgradnja pa je izdelan tudi katalog mestne opreme, s katero bo odprti prostor pridobil polnost in kvaliteto.

Črnomelj, slikovito mestece v osrčju Bele krajine, ima izjemno lego v (po)krajini kot tudi pomembno pozicijo v zgodovini. Izvorno naselbinsko jedro je umeščeno na trdnem, izpostavljenem pomolu, ki

Sl. 2.17.1: Trije okluki, zračni posnetek mesta

¹ (Ostan, Prašin Kolbezen 2008)

Sl. 2.17.2: Zgodovinsko mestno jedro znotraj okljuka

se dviga iz globokega, mehkega rečnega okljuka. (Sl. 2.17.1.) Kristalična urbana struktura, obdana s strmimi, zelenimi brežinami in oblita s praelementom vode, ustvarja dramatično napetost in ustvarjalen dialog med komplementarnima principoma "moškega in ženskega", urbanega in naravnega prostora mesta.

Med obema svetovoma, ki sta medsebojno jasno (raz)ločena, a tudi organsko prežeta, se na prostorsko bogat način lahko sprehajamo tako fizično kot tudi vizualno. Prav zaradi jasno definiranih naravnih pogojev in meja je črnomaljsko staro mestno jedro ohranilo večino svoje morfološke identitete in naravne privlačnosti, s tem pa tudi svoje izpovednosti. (Sl. 2.17.2.) Prostorska razpršitev je nastala šele v novejši dobi, ko je urbanizacija na bolj ali manj stihijski način preskočila bregove Dobljice in Lahinje ter v širšem Črnomlju povzročila tipičen pojav suburbanega kaosa (t. i. "urban sprawl"). Čeprav deloma opuščeno in marsikje zanemarjeno, ostaja zgodovinsko mestno jedro ključna prostorska kakovost in vrednota mesta, ki jo je treba ohranjati, vzdrževati in subtilno nadgrajevati. Le na ta način bo (p)ostalo fista bivalna posoda, v kateri se bo lahko udeleževala visoka kakovost bivanja v skladu s prizanimi trajnostnimi kriteriji, kjer bo prebivalec (pa tudi obiskovalec) mesta lahko najbližje tako ubrani urbanosti kot tudi raznoliki naravnosti.

Časi odločitev

V drugi polovici prejšnjega stoletja se je s splošnim trendom gradnje novih sosesk in trgovinskih centrov, ki so prevzeli funkcije starih mestnih središč, začela kriza starih mestnih jeder. V sedemdesetih

letih je v Črnomlju z intenzivno gradnjo enodružinskih stanovanjskih hiš na obrobju mesta in z odseljevanjem mlajše populacije iz mestnega jedra njegovo prebivalstvo začelo upadati. Stari objekti v utesnenih ulicah, ki so bili potrebni sanacije in so bili tudi brez možnosti neposrednega dostopa z avtom, so ostajali prazni, obvodni prostor se je zanemarjal. Z naraščanjem prometa so se bivalne razmere le še slabšale, saj je skozi mestno jedro speljana tudi državna tranzitna cesta.

Sl. 2.17.3: Črnomelj na Valvasorjevi upodobitvi iz leta 1679

Sl. 2.17.4: Črnomelj na starih razglednicah

Zaradi tako specifične in hkrati kompleksne problematike, parcialnih teženj po posameznih ureditvah ter odločenosti župana, da je treba mestno središče končno začeti primerljivo urejati, je bilo treba čim prej najti pravo pot do rešitev. Občinska služba za urejanje prostora se je več let ukvarjala z analizo problematike in razmišljala o pravilnem pristopu k prenovi mestnega jedra, saj se je problematika prenove izkazala za večplastno. [Sl. 2.17.3 in 4.]

V mestnem jedru, kjer so dosedanje "arheološke raziskave razkrile obstoj naselbine na tem prostoru od pozne bronzne dobe do konca mlajše železne in nato po prekinitvi (od začetka 1. do konca 4. stoletja) od poznega rimskega obdobja naprej"², so plasti naselbinske kulture prednikov (sl. 2.17.5) lahko izredna dragocenost in dodana vrednost urbanosti, ki jo je vredno, kolikor je le mogoče, tudi zanimivo predstaviti.

Skoraj istočasno pa arheologija, ki je prisotna na celotnem območju mestnega jedra, lahko postane praktičen (finančni) problem, saj je treba pred kakršnikoli posegi v tla predhodno opraviti raziskave, katerih cena je po navadi skoraj enaka ceni investicije prenove talnih ali drugih površin ... Šele s celovitim prenavljanjem in višanjem dodane vrednosti mestnega jedra bodo nanj ponosni prebivalci, uprava in podjetniki, s čimer se ne bo zvišala le njegova realna vrednost, temveč bodo začele rasti tudi njegove cene.

O dolgoročni metodologiji majhnih, a premišljenih korakov

Na občini Črnomelj s(m)o se torej že pred leti celovito in sistematično lotili urejanja svojega mesta, ob širšega, krajinskega konteksta pa do ureditve ožjega mestnega jedra. Zato s(m)o organizirali pripravo različnih strokovnih preveritev in podlag, v letu 2000 najprej krajinsko arhitekturno delavnico, naslednje leto pa že urbanistično-arhitekturno, ki je ponudila nabor različnih idej in rešitev ureditve ter prenove mestnega tkiva, prometne ureditve, ureditve odprtega in obvodnega prostora, programske dejavnosti idr. V naslednjih letih sta se nadaljevali priprava strokovnih podlag in izdelava občinskega lokacijskega načrta za mestno jedro. Ta dokumenta sta opredelila tudi potencialne in usmeritve za vse odprte prostore mesta, od trgov, ulic, parkov in vrtov pa do zelenega sistema, ki obdaja mesto in obsega tudi obvodni pas. Hkrati s(m)o posebno pozornost namenili tudi ureditvi talnih površin, zato je bil za ta namen naročen in izdelan idejni projekt ureditve talnih površin v mestnem jedru Črnomlja.

V sodelovanju z ZVKD smo izdelali predlog rdeče niti ureditve, ki obiskovalca vodi skozi mesto, na delavnici poslikave tlakov pa smo ga s prebivalci mesta tudi preizkusili. Medtem smo prenovili eno izmed ulic, manjši trg ter kar nekaj fasad javnih objektov, s tem pa se ideja reurbanizacije in revitalizacije starega mestnega središča Črnomlja počasi, a vztrajno materializira. Kot zadnjo plast urbanosti smo prepoznali mestne "mikroarhitekture", zato naročili še katalog mestne opreme in šele s slednjim zaokrožili celovitost pristopa ob urejanju odprtih prostorov mesta. V skladu s hierarhijo in faznostjo Občinskega lokacijskega načrta (OLN) nas čaka še obsežna ureditev preostalih tlakovanih ter zelenih površin na brežinah med mestom in obvodnim prostorom rek Lahinje in Dobljice. Kot ogrlica oz. povezovalna "zeleni niti" celotnega mestnega teritorija pa še ureditev sprehajalne poti okoli mestnega jedra (z brvmi in prečnimi povezavami z mestom) in ostalih rečnih meandrov, ki smo jo prav tako že zastavili v OLN.

Zaradi omejenih finančnih sredstev in visokih stroškov urejanja mestnega prostora se je kot vodilo pri dolgoročni in celoviti prenovi izkazala za pravilno ugotovitev nekaterih sodelujočih na urbanistično-arhitekturni delavnici, da se bo končni cilj dosegel predvsem z "metodo malih korakov".

² Mason, 2007, 3

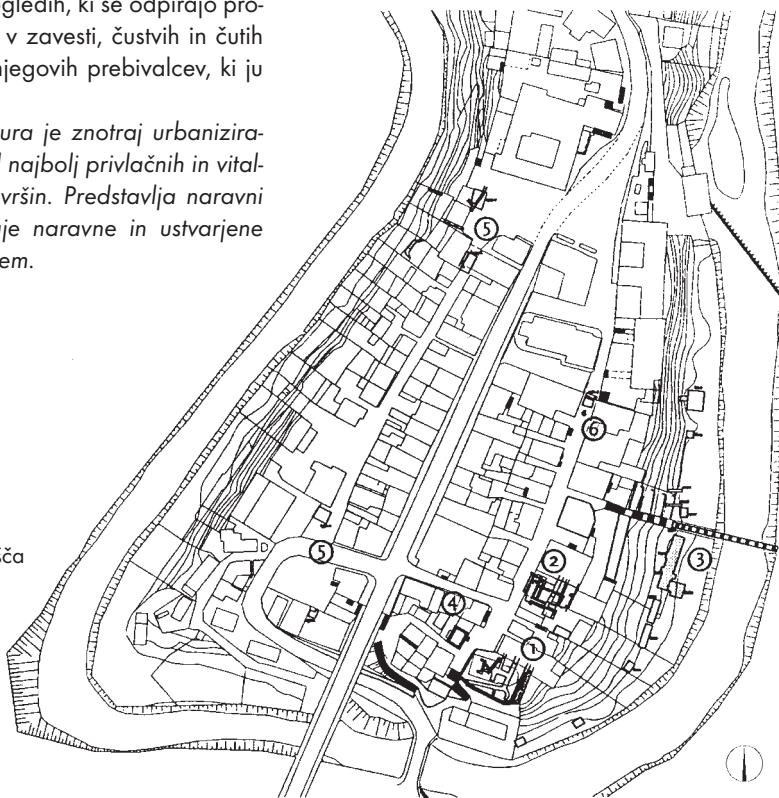
Potenciali odprtih prostorov

Na podlagi predlogov z obeh delavnic, intervjujev s prebivalci, smernic nosilcev urejanja prostora ter izdelanih strokovnih podlag je torej nastal končni dokument Občinski lokacijski načrt za mestno jedro Črnomelja, seveda z zavezujočim odlokom vred. Ta dokument opredeljuje tudi potenciale in usmeritve za vse odprte prostore mesta: od trgov, ulic, parkov in vrtov pa do zelenega sistema, ki obdaja mesto in obsega tudi obvodni pas. Javni, odprti prostori mesta so pravzaprav njegove srečevalnice, njegove dnevne sobe (trgi, parki) in kuloarji ter hodniki (ulice). Črnomelj s svojo blago klimo in odprtimi ljudmi to srečevanje potrebuje, zato ga je treba omogočati in spodbujati, česar pa za današnje stanje ureditve javnih prostorov ne moremo trditi. Da bi se izognili brezizhodnemu pesimizmu in letargiji, ki izhajata iz prostorsko in finančno težke situacije, smo kot stimulacijo izbrali metodologijo "urbane akupunkture"³, pristopa, ki z urejanjem manjših prostorskih točk/ambientov vpliva na vzpostavljanje ravnovesja celote. Ker kompleksno zasnovana urbanost deluje kot sistem, se impulzi po njem iz urejenega ambienta prenašajo tudi v druge, neurejene prostore, ki se po zgledu prvega pričnejo samoorganizirati.

Pri poseganju v prostor, ki ga lahko dekodiramo tudi kot jezik, gre primarno za njegovo branje, potem šele za urejanje. Tako pri starih mestnih jedrih nasploh kot tudi pri Črnomelju posebej gre za univerzalno strukturirane sintaktične in semantične zakonitosti prostorskega jezika, ki pa se vedno znova prilagajajo posebnim značilnostim konkretnega prostora, časa in kulture. Črnomelj je bogat z večslojnim prepletom ključnih vedut, pogledov, dominant, razmerij in drugih drobnih prostorskih presenečenj. Ti "skriti ključni" - pogledi, so zanimivi tako za prebivalce kot tudi za obiskovalce kraja oz. za vključevanje takih posebnosti v kvalitetno turistično ponudbo, vodenje po mestu in njegovi okolici.⁴

Čeprav se vode v središču mesta, ki je locirano na črnomaljskem okljuku, zaradi dvignjenega terena skoraj ne zaznava, sta Lahinja in Doblčica, ki ga oblikata z več kot treh strani, pravzaprav vedno prisotni; tako v prečnih pogledih, ki se odpirajo proti okoliški naravi, kot tudi v zavesti, čustvih in čutih (ob)vodnega mesta oz. njegovih prebivalcev, ki ju nosijo v sebi.

Vodna linijska struktura je znotraj urbanizirane območja ena izmed najbolj privlačnih in vitalnih elementov zelenih površin. Predstavlja naravni koridor, ki lahko povezuje naravne in ustvarjene prvine v prepoznaven sistem.

Sl. 2.17.5: Arheološka najdišča v Črnomelju:

- 1 - Sv. Duh
  - 2 - Pastoralni center
  - 3 - breg reke Lahinje
  - 4 - Špeličeva hiša
  - 5 - ulica Na utrdbah
  - 6 - ulica Mirana Jarca
- (po Mason 2007)

³ Urbana akupunktura se je začela udeleževati z odstranitvijo mestne klavnice, locirane na "ključni energetski točki mesta" - sotočju dveh rek, v neposredni bližini mestnega jedra.

⁴ Urbanistično-arhitekturna delavnica (Ostan 2002, 4)

Konkretno: od sanj k resničnosti

Vzporedno s pripravo OLN za mestno jedro se je pravzaprav začela prenova Zadnje gase, ki so jo sprožili tudi pritiski javnosti. Ker pa "spomeniška služba" nekako ni bila v celoti zadovoljna s prenovno, je prišlo do odločitve, da se še posebna pozornost posveti ureditvi talnih površin, zato je bila naročena tudi izdelava idejnega načrta ureditve zanje. Prenova pa je dosegla premik tudi na drugi ravni: nepričakovano so se aktivirali stanovalci te ulice. Začeli so prenavljati fasade, menjati strešno kritino, tudi oleandri so nekaj sezon krasili ulico. Zato je občina v skladu s svojimi zmožnostmi uvedla redni vsakoletni javni razpis za sofinanciranje prenove streh in fasad, v letošnjem letu pa namerava sofinancirati tudi urejanje odprtih prostorov mestnega jedra.

Sledila je obsežna prenova monumentalne stavbe posojilnice, ki stoji ob glavnem mestnem trgu. Pomenila je pravo "terapijo šoka" v okoliškem prostoru, saj je sprožila tudi prenovo drugih zgradb trga: stavbe komende (sodišča) s fasadami in atrijem vred, prenovo sosednje zavarovalnice ter prenovo dela grajskih fasad. Po odstranitvi avtomobilov in ureditvi atrija komende se je v Črnomlju po dolgih letih zgodilo, da so v javni prostor postavili tudi skulpturo. Skoraj istočasno so (po skoraj dvajsetih letih) odstranili tudi neprimeren in zapuščen kiosk na glavnem trgu.

Uspešna umestitev sobotne tržnice na plato ob osrednji župni cerkvi je potrdila vitalno potrebo po podobnih programih na odprtih prostorih mestnega jedra.

Posebno zanemarljen del mesta je bilo še do pred kratkim tudi območje cerkvice Sv. Duha – majhen trg, obkrožen s kar tremi občinskimi stavbami. Cerkvica, ki definira ključni jugovzhodni vogal kamnitega mestnega platoja nad sotočjem obeh rečic, je po nacionalizaciji, degradaciji v 70. letih, ob nedokončanih arheoloških izkopavanjih ter spomeniških sondah objekta skoraj dvajset let kazala nezavidljivo podobo sebe in mesta. Težko zbrana finančna sredstva so končno omogočila, da so ob prenovi cerkve, ki z različnimi likovnimi in glasbenimi prireditvami postaja prvovrstni kulturni prostor, uredili še trg z njeno okolico. Na podlagi projekta zunanje ureditve so s skromnimi sredstvi poleg tlakovanja trga (za katerega so domiselno uporabili zavržene granitne kocke z deponije), prezentacije arheoloških ostalin in osvetlitve celote uredili tudi elemente unikatne mestne opreme (skulpturo, pitnik, klopi, ograje ...). Skoraj sočasno so v neposredni bližini prenavljali tudi sodoben most čez Dobljčico in to je za seboj potegnilo še obnovo bližnjega stopnišča.

Trenutno v mestnem jedru prenavljajo "staro šolo" za javne in kulturne namene, zato bo tudi pred njo urejen plato oz. trgec, ki se zadnja leta uporablja za sobotno tržnico.

V skladu z OLN je potrebna še obsežna ureditev preostalih odprtih talnih in zelenih površin obvodnega prostora, ki ga tvorita obe reki. Zaradi vse večjih potreb meščanov po stiku z naravo (tudi na urejenih pešaških in kolesarskih poteh) že razmišljajo o ureditvi sprehajalne poti v prelepem, a ponekod zanemarljenem ambientu rečnih strug Dobljčice in Lahinje. Za potrebe nove prostorske dokumentacije so ob tem izdelali tudi študijo zelenega sistema mesta.

Kot majhen, a pomemben korak smo ob vsakoletni akciji čiščenja ob dnevu zemlje z odstranitvijo neavtohtone in neurbane vegetacije (smreke, leske ...) na pobočjih pod gradom in komendo ne le odprli vedute na ta pomembna spomenika, temveč tudi sporočili prebivalcem, na kaj vse morajo biti pozorni pri urejanju svojega okolja.

O celovitem urejanju mesta

Pri prenovi trga pred cerkvico Sv. Duha se je zavedanje o urejenem javnem prostoru pri meščanih okrepilo. Večina, vsaj tisti, ki živijo ob urejenem trgu, že razmišlja o potrebni prenovi lastnega objekta, saj dober zgled vedno vleče. Če pa že ta ne, jih k temu "spodbujajo" vsaj stalni obiski prireditvev na tej lokaciji, tako v cerkvi kakor na samem trgu.

Zgodba o celovitem urejanju mesta se lahko začne in konča s pravo konstelacijo vizij in akterjev ob pravem času na pravem mestu. Sinergija med naročnikom in izvajalcem je prvi pogoj, da se sprožijo prvi koraki na dolgi poti do cilja, kmalu pa se v proces snovanja lahko povabijo oz. pritegnejo tudi uporabniki, prebivalci mesta, ki bodo urejene prostore z zadovoljstvom uporabljali in se z njimi, še posebej če bodo ob tem tudi sodelovali, močneje istovetili.

Žal pomeni večjo težavo realizacija projektov, saj so izvajalci večinoma slabo usposobljeni, nekakovostno izvedeni detajli pa kljub kakovostnim projektom lahko prostoru pustijo pečat, ki ga zaznamuje za daljše časovno obdobje.

Zato je premišljen in dolgoročno zastavljen celosten načrt, ki smiselno sledi sosledju postopkov in dogodkov (od velikega do majhnega, od splošnega do konkretnega, od urbanizma do arhitekture in detajla ...), dobro izhodišče za sistematično urejanje prostora, v katerem so kot začasne premostitve večkrat možni tudi manjši, delni posegi in ureditve, za katere se v še tako praznem občinskem proračunu vedno najdejo kakšna finančna sredstva.

BRANJA KRAJA S POMOČJO FOTOGRAFSKEGA GRADIVA

Sl. 2.17.6: Pogled na mestno silhueto s polja sosednjega Ločkega okljuka. Uravnotežena horizontalna mestna kompozicija, katere poudarek tvori predvsem cerkvena dominantna (nekateri novodobnejši posegi/hiše so že prestopili, čeprav rahlo, definiran gabarit mestne silhuete, urejen pa ni tudi prvi plan/horizontala sekundarnih objektov pred bivalnimi hišami).

Sl. 2.17.7: Pogled od severovzhoda; vzdolž Lahinje proti mestnemu jedru. Reprezentančni objekti mesta: Grad, Komenda, Posojilnica in zvonik farne cerkve Sv. Petra izza njih. (Veduta je dandanes precej zaraščena)

Sl. 2.17.8: Pogled od jugozahoda; vzdolž Dobljčice na zahodni rob mestnega jedra. Izjemen in kar jasno definiran stik med naravnim in urbanim prostorom okljuka. Dinamična, organska in rastoča kompozicija urbanega mestnega tkiva (ki pa jo nekateri nerazumevajoči novejši posegi že načenjajo).

Sl. 2.17.9: Pogled na mestno jedro z jugovzhodne strani, s črnomaljskega "tromostovja". Stopnjujoča se naselbinska kompozicija, ki nadgradi naravne danosti lokacije. Slemenca so poravnana, usklajena v naklonu in barvi (strehi desnih objektov se proti vodi – usklajeno z naklonom okljuka – zaključujeta s šotorasto streho), nad vsemi kipi vrh cerkvice Sv. Duha. Podoba se še ojača, ker se zrcali v vodi.

Sl. 2.17.10: Jugozahodni dostop do okljuka po stari cesti (ki je danes postala stranska). Sredi vaškega predmestnega okolja se pot lepo usmerja na dominantno zvonika cerkvice Sv. Duha (preden se spusti k reki in prečka stari most). Žal se volumni nekaterih novejših hiš dvigajo nad horizont tematskega (stanovanjskega) tkiva.

Sl. 2.17.11: Jugovzhodni dostop do okljuka v smeri stare ceste. Pot se tudi tu lepo usmeri na dominantno zvonika cerkvice Sv. Duha, medtem ko vegetacija (levo) zastira pogled na celoto urbanega platoja, predvsem ga (desno) ponesrečeno zastira volumen stanovanjske hiše iz druge polovice 20. stol.

Sl. 2.17.12: Pogled s severa (ob Ajdovem zrnju) proti središču mesta. Pogled v osi zapira mogočen volumen gradu (pred njim še hiši novejšega datuma), ki je že zgodovinsko predstavljal fizično zaporo za edini suhi dostop do okljuka/mesta. Nad njim v osi še "igla" cerkvenega zvonika.

Sl. 2.17.13: Vstop v mesto s severa (po Suhem mostu), skozi ožino med grajskim poslopjem in "sotesko" nad reko. V drugem planu nam veduto zapreta stavbi komende (pred njo še niz mogočnih kostanjev) in posojilnice, med njima pa pogled v osi spolzi v globino na gotsko okno prezbiterija cerkve Sv. Petra, katerega zvonik dominira nad celotno kompozicijo.

Sl. 2.17.14: Pogled vzdolž glavne ulice na nekdanji glavni trg (glej primerjavo s historičnim posnetkom) z dominantno cerkvijo in gradom v njenem izteku. Relativno dobro ohranjen urbani ulični niz pa na nivoju arhitekture kaže na probleme (npr. neuskklajene frčade, nevdzdrževane ali neprenovljene fasade, neurejen parter itd.), bremeni pa ga tudi močan tranzit

Sl. 2.17.15: Pogled vzdolž sodobnega mostu na južni del mesta. Tega cestnega dostopa, ki grobo zareže v sredico mestnega tkiva, včasih ni bilo. Najbrž je bila tudi veduta s te točke z vsemi tremi dominantami: osrednjo farno cerkvijo, desno cerkvico Sv. Duha in bivšim gradom na levi bolj skladna in urejena. Danes predvsem v osrednjem delu previsoke novejšje zgradbe prekrivajo pomembnejše (in lepše) objekte.

Sl. 2.17.16: Stranski pogled (iz zahodne strani) vzdolž majhne uličice na dominantno fasado cerkvice Sv Duha, na osrednjega od treh lokov vhodne lože. Majhno, še ohranjeno merilo stare pozidave (morda jo presega le višja streha brez čopa pred cerkvijo) še poudari kontrapunkt oz. dramatično razmerje do monumentalne (sicer pa ne zelo visoke) stavbe cerkve.

Sl. 2.17.17: Pogledi vzdolž ulice Mirana Jarca se občasno lepo odpirajo tako na zvonik farne cerkve (proti severu), kot tudi na zvonik cerkvice Sv. Duha (proti jugu). Ulični niz je morfološko relativno dobro ohranjen, iz ulice se odpirajo dostopi proti notranjim dvoriščem na zahodni strani, kot tudi lep krajinski premor za pogled in prehod (stopnišče z mostom) proti vzhodnem okljuku (Majer).

Sl. 2.17.18 Stranski pogled z manjše potke, ki se (iz zahodne smeri) v bližini stavbe Stoničevega gradu dviga od reke proti mestu. Nad delno predimenzioniranimi stanovanjskimi stavbami v Ulici na utrdbah se v osi v ozadju pokaže zvonik farne cerkve.

Sl. 2.17.19: Pogled s ploščadi modernistične stavbe (tržnice, trgovine, po domače "kozolca" itd.), ki stoji na mestu dela nekdanjih zaporov, proti farni cerkvi. Primer, ko sodobna arhitektura brez potrebnega posluha (sicer iz roba) skuša preglasiti stoletne dominante mesta.

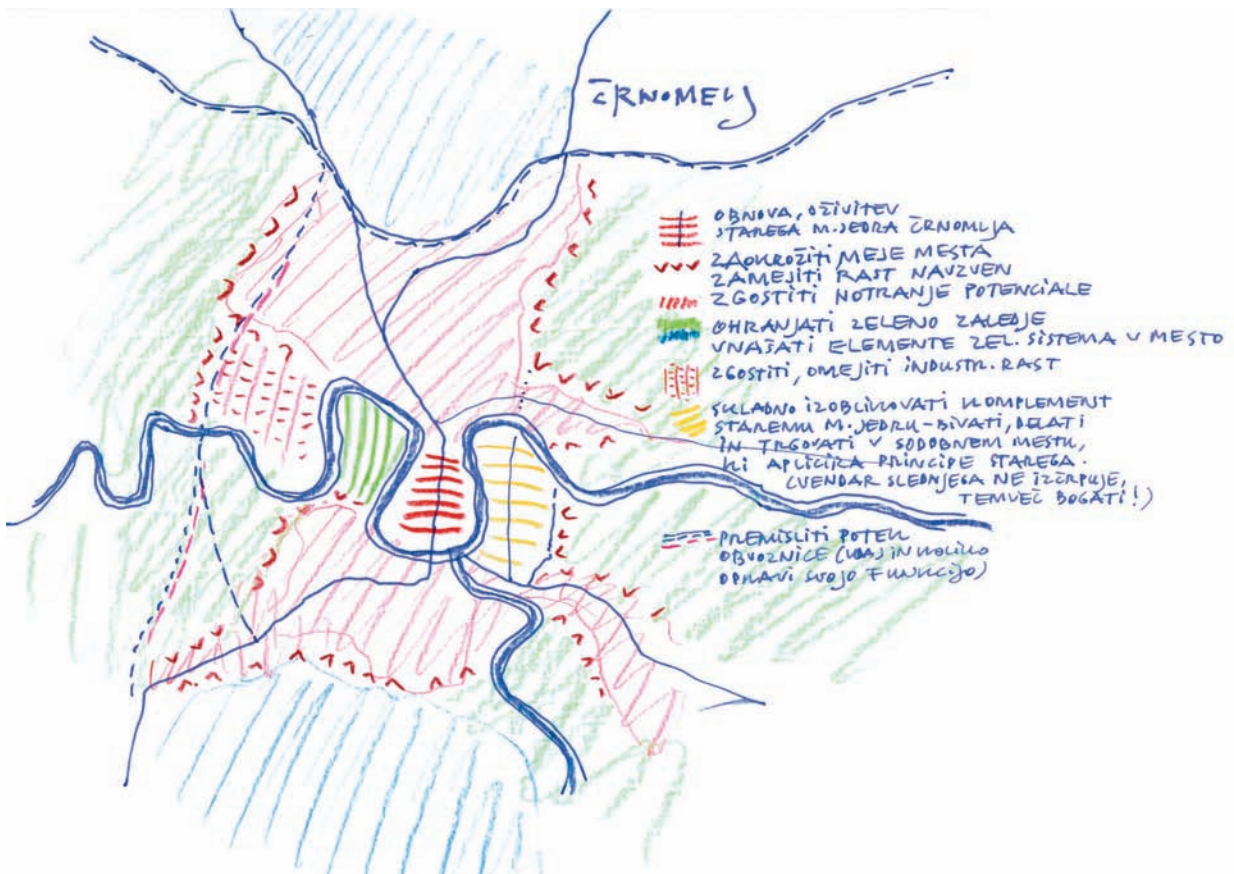

Sl. 2.17.20: Krasen dostop med drevesi ob sončnem vzhodu do Grička, na katerem je nekoč stala cerkvice in s katerega se je včasih, preden je veduto zaraslo zelenje, lepo videlo na mestno krajino. Na vrhu je Zupančič zasnoval sodobno gomilo z obeliskom, Savinšek pa dodal svoje skulpture. Izjemen spomenik NOB, ki dokazuje, da je mogoče tudi revolucionarne teme občutljivo umestiti v prostor v skladu s starimi, arhaičnimi principi.

PROJEKTI ZA ČRNOMELJ

Arhitekturno-urbanistična delavnica

Med petimi skupinami, ki so bile leta 2001 vabljene na urbanistično-arhitekturno delavnico za ureditev mestnega jedra Črnomlja, je bila poleg dveh s fakultete za arhitekturo, ene s krajinske arhitekture in ene regionalne tudi naša neformalna skupina Odprti krog (zanjo poleg ožjega jedra z Jankom Rožičem, Iro Zorkom in mano še Dunja Didič, Saša Vračko ter Gašper Drašler), pod okriljem katere se še danes radi zberemo, ko gre za kakšno kompleksno, kulturno ali tudi sicer zanimivo prostorsko temo. Na delavnici, ki jo je organizirala občina Črnomelj (zanjo strokovno Marija Prašin-Kolbezen), smo ob standardnem srečevanju, predavanjih in pogovorih najprej spoznali kraj, ga analizirali in podali vsak svoj predlog na temo njegovega razvoja. Naloge smo se, kot ponavadi, lotili celovito in se dotaknili tako povezave med mestnim jedrom in novim Črnomljem, kot tudi ključnih problemov znotraj jedra samega. (Sl. 2.17.21.) Delavnica, po kateri je bil izdan tudi ličen in kakovosten katalog, je predstavljala dobro izhodišče za nadaljnje delo na Občinskem lokacijskem načrtu za mestno jedro, za katerega smo bili izbrani na javnem razpisu.

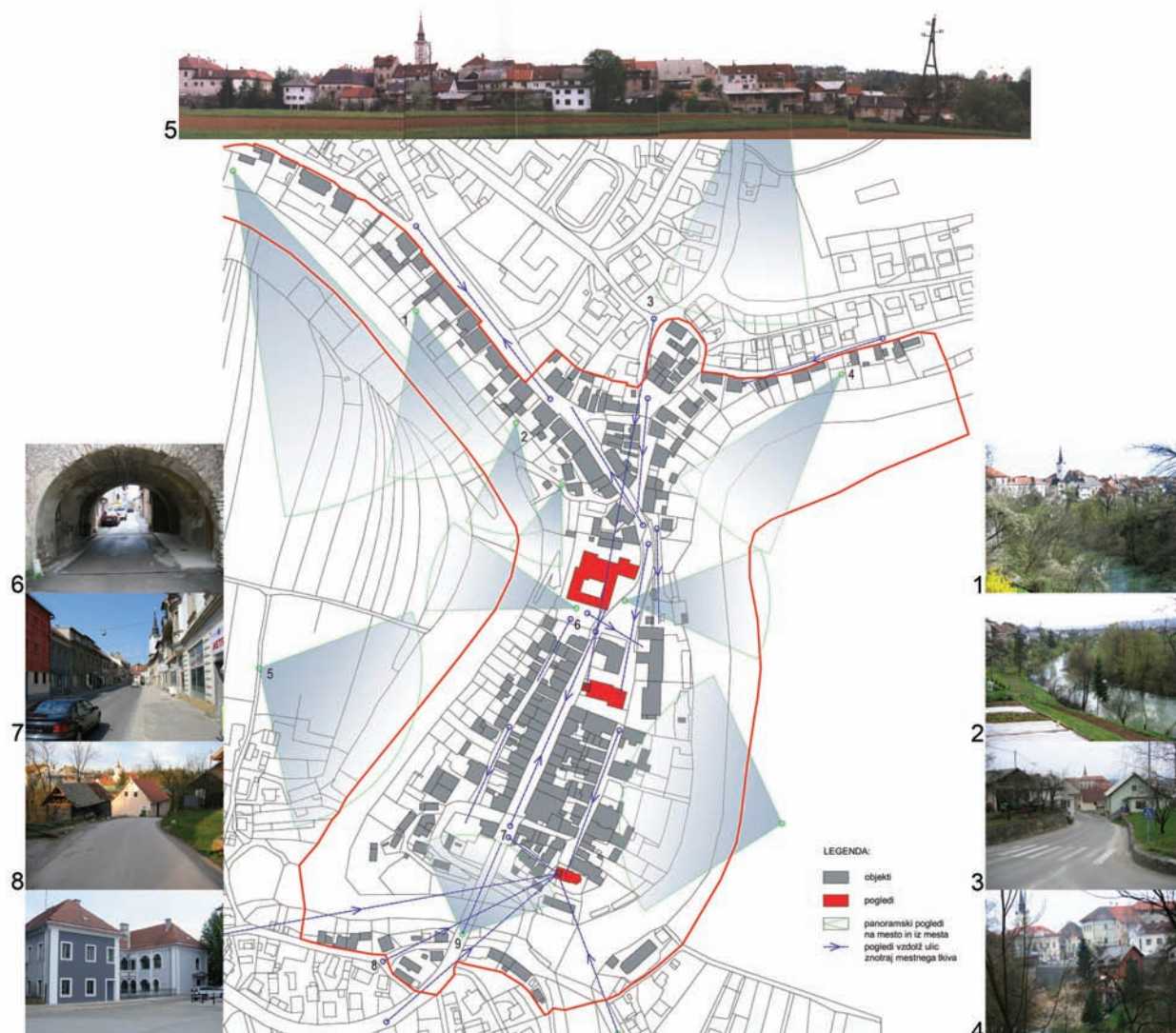

Sl. 2.17.21: Konceptualna urbanistična shema za Črnomelj; predlagani postopki za območja mesta iz časa delavnice.

Občinski lokacijski načrt: kratek povzetek

Občinski lokacijski načrt je krovni prostorsko-izvedbeni dokument, ki določa pogoje za posege v starem mestnem jedru Črnomlja. Zanj so na občini pripravili program priprave in projektno nalogo, ki sta predstavljala izhodišče za naše delo. Na projektu, ki je vseboval tudi zajetno pripravo strokovnih podlag, sta poleg mene, ki sem bil vodja tima, delali še arhitektki Saša Malenšek-Vračko in Nataša Pavlin, pri pripravi odloka Boris Jagodič, od krajinskih arhitektov je sodeloval predvsem Roman Kogovšek, pa tudi Petra Repič in Ina Šuklje-Erjavec ter seveda cel tim sodelujočih iz področja (komunalne) infrastrukture.

Območje obdelave je imelo jasno izoblikovano, skoraj antropomorfno podobo, ki jo sestavljajo "telo" območja (mestno jedro znotraj okljuka), asimetrični zgornji "okončini" (vplivni območji vzdolž vodotokov) ter "glava" nad Ajdovim zrnem oz. Trgom pod lipo. Pri takšnem alegoričnem branju nam "srce" kraja lahko predstavlja kompozicija gradu s tržnim prostorom pred njim, območje pa zajema celotno mnogotržje, ki vključuje pomembnejše zgradbe Stoničevega gradu, posojilnice in komende ter glavno dominantno kraja, farno cerkev Sv. Petra in Pavla. Hrbtnico ("vertikalno") območja predstavlja Ulica Staneta Rozmana, ki lahko hkrati simbolizira tudi glavni energetski kanal telesa, stranski ulici Na utrdbah in Milana Jarca pa njegova lateralna kanala.

Sl. 2.17.22: Analize iz strokovnih podlag za Občinski lokacijski načrt: pomembni pogledi in vedute, ki se ozaveščajo, ohranjajo, sanirajo ali dopolnjujejo.

Robovi območja so bili ponekod jasno definirani z naravnimi danostmi (celoten okljuk), drugje so morfološko berljivo mejo predstavljale ulice oz. ceste (pri obeh krakih vplivnega območja Ulica heroja Starihe oz. Kolodvorska ter Vojinska), na manjšem delu nad Ajdovim zrnem pa Zadružna in nekaj parcelnih meja na območju vrtov.

Da bi za zaokrožene (homogene) predele naselja lažje izluščili značilne principe oz. predlagali smernice prenove in razvoja, smo ga v skladu z mestno morfologijo razdelili na posamezne morfološke enote. Vsaka od njih enot ima torej nekatere svoje notranje značilnosti, ki jo ločujejo od drugih enot, zato je zanje tudi mogoče predvideti nekaj skupnih usmeritev.

Koncept prenove: mesto kot celota

Za staro mestno jedro smo predlagali koncept celovite reurbanizacije in revitalizacije, ki vključuje tako aktivno prenovno načrtovanje stavbnega fonda kot tudi programsko poživitev javnih in privatnih prostorskih kapacitet mestnega jedra. (Sl. 2.17.22.)

Za življenje v naselju je navsezadnje bistvena celostna podoba urbanih ambientov z vsemi proporci urbane morfologije, ki zajema razmerja med objekti in odprtimi površinami trgov in ulic (polnim in praznim prostorom), značilne poglede "prostorskega jezika" znotraj mestne strukture, celotno strešno krajino oz. peto fasado mesta, celostno ureditev talnih površin naselja in mestne urbane opreme (osvetlitve, fontan, klopi, skulptur, ograj, občestnih kamnov ...) ter mestnih in obvodnih zelenih površin, celostno barvno podobo naselja in ne nazadnje celovito prometno ureditev (rešitev aktivnega in mirujočega prometa).

Sl. 2.17.23: Strokovne podlage in valorizacija stavbnega tkiva: fragment iz fotodokumentacije ("kataloga hiš"), pripravljene za vsa območja.

Pomembna je specifična strukturiranost prostorskih ambientov, objektov in javnih prostorov v odnosu na osno (aksialno) naravnost, poglede (vedute) vzdolž ulic, ki se iztekajo v poudarjenih prostorskih dominantah (primarnih, sekundarnih, terciarnih ...), proporcijska sorazmerja, analogije in slojevitosti prostora. (Sl. 2.17.23.)

Posamezne kvalitete (npr. vedute) in posebnosti črnomaljskih rešitev je treba zavarovati, ohranjati, varovati, v posameznih primerih pa "očistiti" ali nadgraditi s sodobnim arhitekturnim jezikom oziroma posegom.

Veduta mestnega jedra

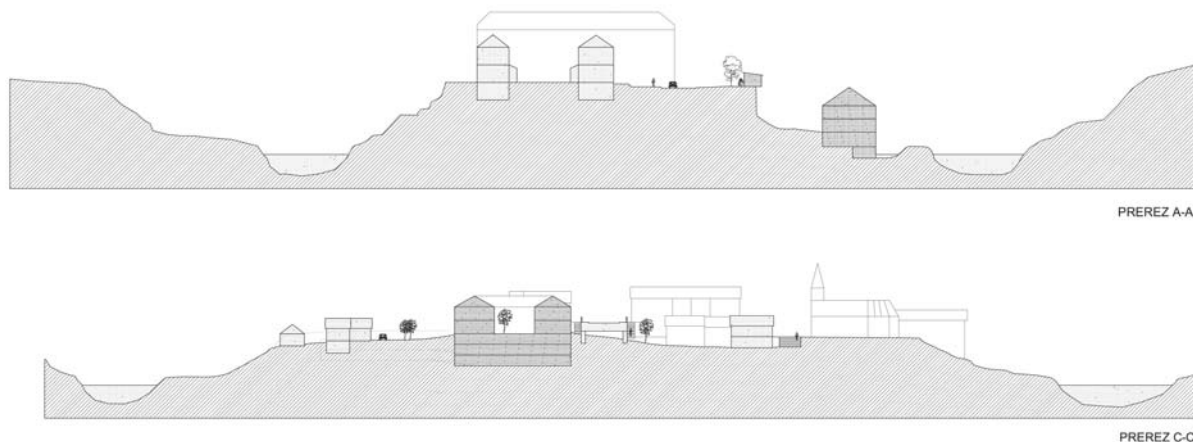
Na urbani plato mesta z zelenim obročem (in rečicama) se z različnih strani odpirajo bolj ali manj celoviti pogledi. Glede na to, da je urbana struktura mesta (vsaj večinoma) relativno dobro ohranjena, se je v grobem ohranila tudi likovna (vizualna) kompozicija razmerij med horizontalnimi linijami (sloji) mesta in njegovimi vertikalnimi poudarki (dominantami). Ker pa so nekateri novodobni posegi to harmonično celoto načeli, predlagamo tudi sanacijo teh vedut. (Sl. 2.17.24, 25 in 26.)

Znotraj jedra v morfologiji stavbnega tkiva naselja z gradnjami ("plombami") zapolnimo tiste urbane vrzeli, ki so pomembne (konstitutivne) za značaj uličnih nizov ali tržnih kompleksov (glej rešitve, prikazane v grafičnih prilogah). Hkrati pa redlagamo odstranitve neustreznih objektov v skladu s stopnjo njihove (ne)ustreznosti (glej opredelitve v grafičnih prilogah), od brezpogojnega rušenja do odstranitve pod posebnimi pogoji oz. prilagoditve/adaptacije neustreznih objektov.

Programska strategija za historično mestno jedro

Uravnotežena prostorska politika (tako lokalna kot tudi regijska in državna) bi morala v mestno jedro ponovno pritegniti in v njegove prostorske potenciale umestiti večino mestotvornih funkcij, ki so od nekdanj spadale v mestno središče, pa so v zadnjih desetletjih zbežale iz njega. Gre tako za javne programe, ki omogočajo čim boljši servis prebivalcem mesta in okolice, kot tudi programe, ki se navezujejo na turistično, kulturno in rekreacijsko ponudbo širše regije. Seveda morajo prometni pogoji, tako dostopnost, pretočnost kot tudi možnost parkiranja, tako servisiranje tudi omogočiti.

Sicer pa naj bi bil parter mesta odprtega značaja, poslovni prostori, trgovina, obrt, umetnost in gostinstvo naj bi se pomešali v uravnoteženem razmerju in mesto naj bi za izbiro izvernih programov ponudilo olajševalne pogoje pri najemu ipd. (oz. naj bi za mestno jedro stimuliralo izbiro ustreznih vsebin). Prednost naj bi imele take vsebine, ki so imanentne posebnemu značaju središča, poreklo vsebin

Sl. 2.17.24: Skozi prečne in vzdolžne prereze čez Črnomaljski okljuk se dobro razbere narava lokacije in njene nadgradnje- mesta (primer dveh značilnih rezov)

pa naj bi bilo (seveda predvsem pri dejavnostih, pri katerih je to smiselno in mogoče) čim bolj izvorno in avtohtono, s črnomaljsko ali belokranjsko identiteto.

Prometna ureditev

Prometno stanje v mestnem jedru je danes zelo obremenjujoče, saj skozenj poteka tranzitni promet, mirujoči promet (parkiranje) pa še dodatno zapolnjuje vitalne mestne površine (predvsem trge), ki bi morale biti namenjene prvenstveno pešcem. Zato je reševanje prometnih zagat odvisno tako od izgradnje obvoznice, ki bo razbremenila mestno jedro, kot tudi od strategije iskanja nadomestnih parkirnih površin (garažnih in parkirnih žepov). Da bi se kakovost bivanja v mestnem jedru lahko zvišala, je do izgradnje obvoznice treba vzpostaviti restriktivnejši prometni režim z omejitvami hitrosti, grbinami ("umirjevalci prometa") in drugimi sredstvi.

Za krožni notranji promet se ohranja režim enosmernih ulic (Na utrdbah in Mirana Jarca).

Valorizacija stavbnega tkiva

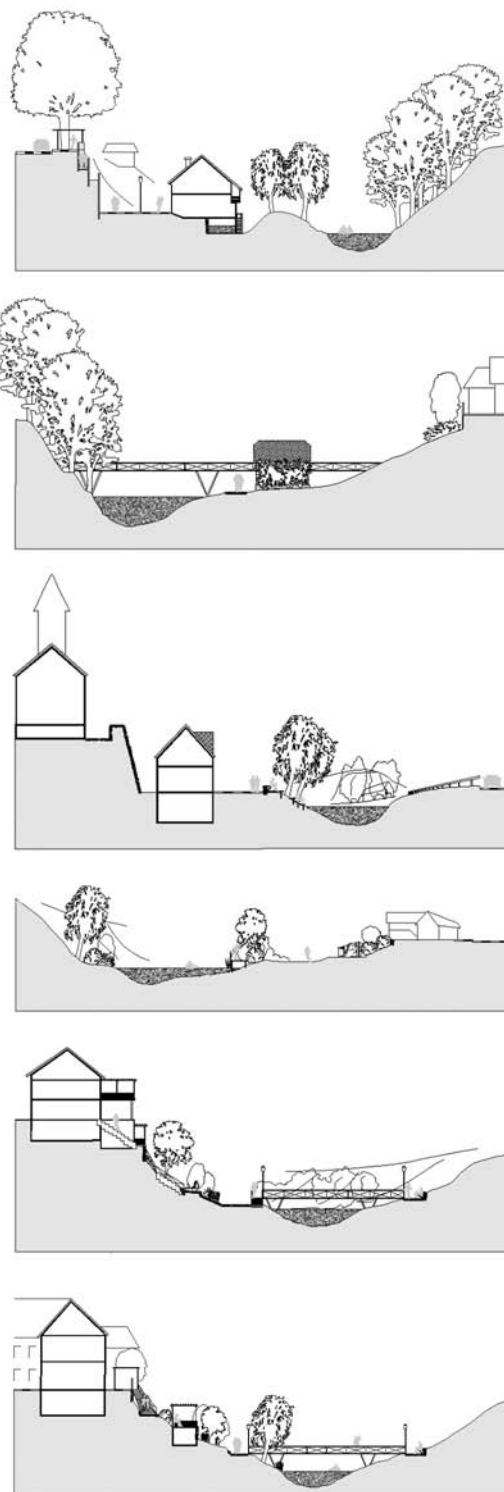
Valorizacija se lahko opravi za vse objekte obravnavanega območja, in to glede na štiri vidike posamezne stavbe: volumen, strešina, fasada in detajli (po Likar 1995).

Pri prvi točki se presoja kakovost umestitve osnovnega volumna v celoto naselja, predvsem v kontekst uličnega niza, trga ali drugega mikrookolja hiše. Pomembni so predvsem proporcije hiše in njena integriranost v urbani kontekst starega mestnega jedra. V presoji je delno zajeta tudi ohranjenost izvornega stanja historičnega objekta, upoštevane pa so tudi razlike med značajem tematskega in netematskega urbanega tkiva.

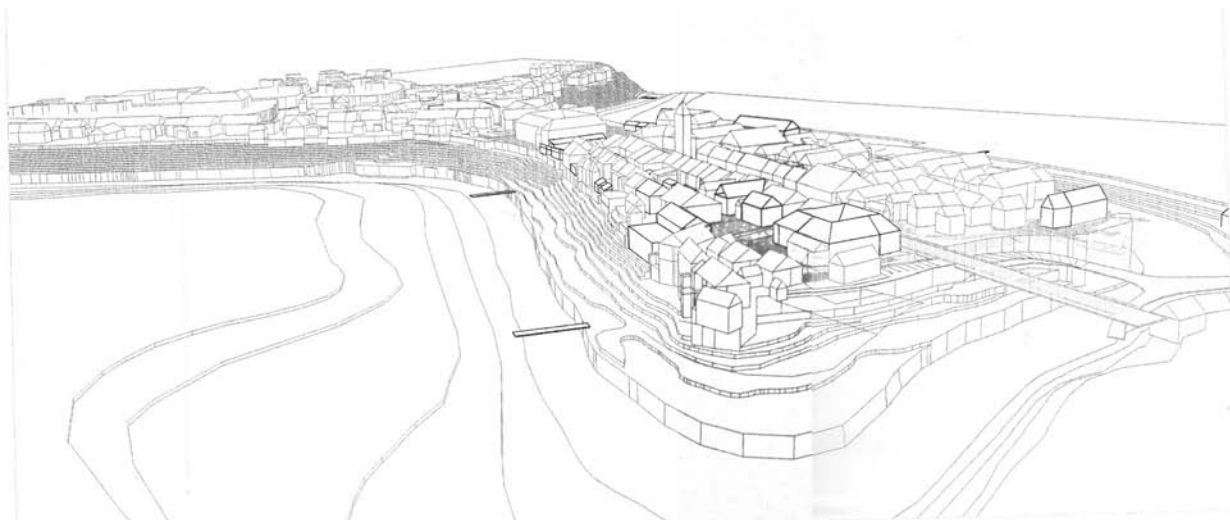
Pri drugi se presojuje naklon strehe, ki naj bi bil večinoma poenoten za celotno staro mestno jedro, material kritine (predpisana je opečna kritina razen za manjše lope oz. vrtno ute) ter barva strehe, ki naj bo opečnato rdeča. Na strešino pomembno vplivajo tudi posegi vanjo (v izvorno dvokapnico), npr. strešna okna, predvsem pa razne "frčade" (ali "kukerli"), pri katerih je treba biti še posebej pozoren na usklajenost s stavbo, uličnim nizom oz. celoto mesta.

Pri tretji se presojuje celotno razmerje fasade v odnosu do okoliških fasad, razmerja med polnim in praznim (med steno in njenimi odprtinami), vertikalna in horizontalna strukturiranost, usklajenost posameznih arhitektonskih elementov, barve in teksture fasadne opne ter njeni posamezni detajli. Pomembno je tudi stanje vzdrževanosti fasade.

Pri četrti se presoja kvaliteta arhitekturnih elementov in detajlov, tako njihova specifična kakovost kot tudi njihova medsebojna usklajenost, materiali, teksture in barve. Ovrednoti se tudi stanje vzdrževanja detajlov.

Sl. 2.17.25: Nekateri karakteristični prerezi čez rečni koridor Dobljčice in Lahinje, skozi katere lahko spoznamo razmerje med mestom in reko.

Sl. 2.17.26: Perspektivni pogledi na mesto z volumetričnimi preveritvami možnih posegov vanj ("plombe", dopolnitve, odstranitve ipd.)

Analogno z valorizacijo stavbnega fonda se opravi tudi vrednotenje za trge, ulice, poti ter zelene površine območja, kamor so poleg parkov, vrtov, teras in posameznih dreves vključeni tudi enostavni objekti, ki stojijo na njih (lope, drvarnice, vrtno ute, garaže ...).

Smernice za prenovu stavbnega fonda

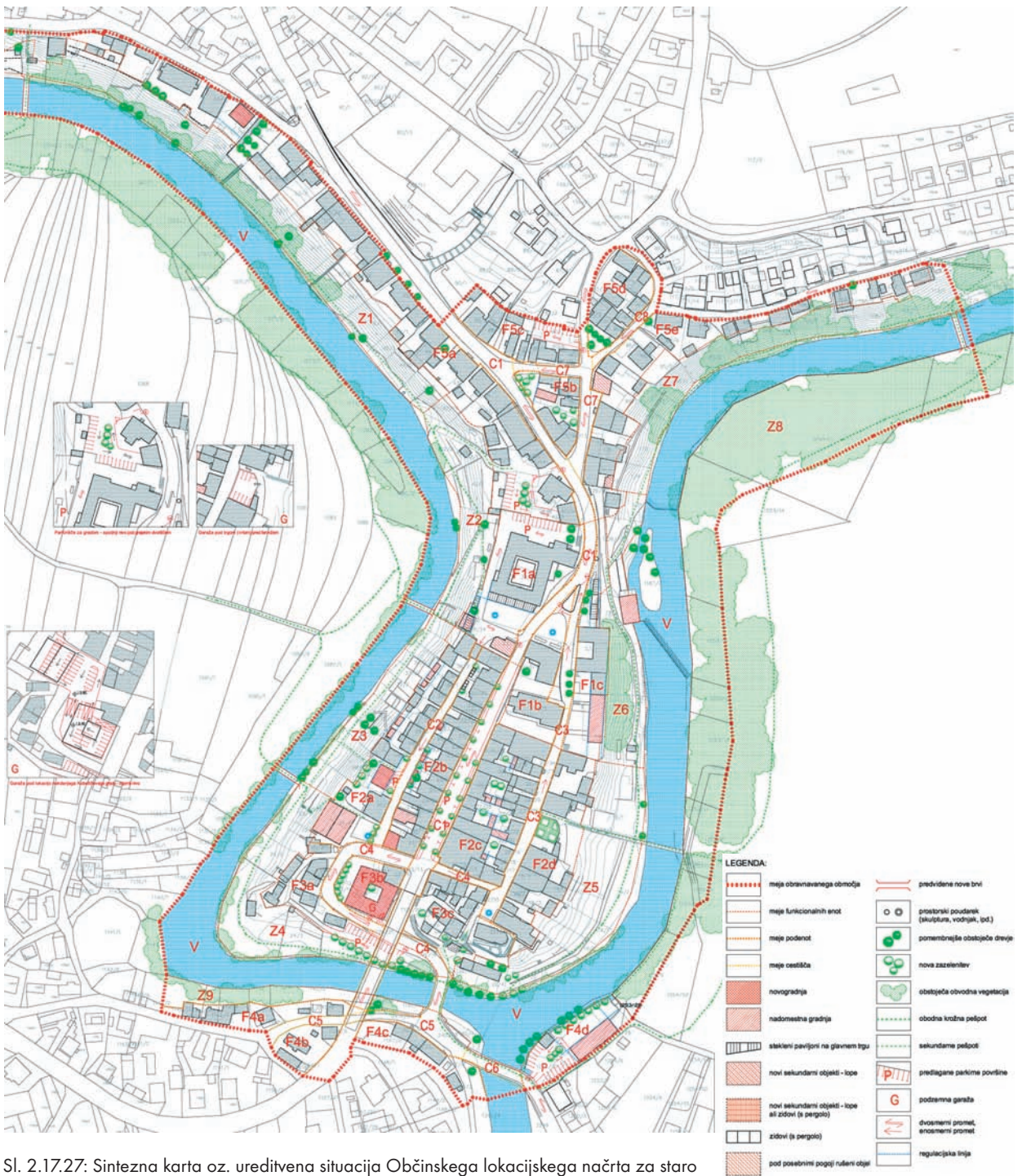
Iz valorizacije stavbnega fonda izhajajo smernice za prenovu, ki v katalogu hiš opredeljujejo predlagane posege glede na posamezne vidike (npr. zamenjava strešne kritine, odstranitev neustreznega prizidka, sprememba okenskih odprtin, uskladitev barvne skale na fasadi ...). Smernice za posamezno stavbo se lahko v pisni obliki navedejo v katalogu hiš. "Katalog hiš" je natančna fotodokumentacija stanja stavbnega fonda, usklajena s kartografijo, oštevilčenjem, kometarji itd. Tvori osnovo, ki jo je smiselno dopolnjevati z novimi vsebinami, pa tudi sproti ažurirati.

Pripravili smo tudi analogen "katalog zelenih površin". Za vzpostavitev boljše povezave med urbanim "platojem" in zelenim obvodnim pasom predlagamo obnovo ali ureditev prečnih pešaških povezav, ki se spuščajo iz mesta do voda, nanje pa se navezujejo nove pešaške brvi, ki mestno jedro povežejo s sosednjima okljukoma (Majerjem in Ločkim okljukom) in njunimi sprehajalnimi potmi, ob rekah pa poteka na strani mestnega jedra krožna obvodna pot.

Okoli mestnega jedra je speljana v zelenem pasu tik ob Dobljčici in Lahinji krožna obvodna sprehajalna pot, ki se v rednih intervalih s prečnicami povezuje z mestnim jedrom. Ob njej se vrstijo brvi, pomoli, klopce, prostori za igro, kopališča, galerija na prostem, prostori za ribolov itd. Pot naj ohrani čim bolj naraven značaj, zato ni tlakovana, niti osvetljena (razen ob brveh oz. mostovih), del svoje poti pa premosti na lesenih brveh (jugozahodni močvirnati del). Nad njo se ohranjajo, obnavljajo in ponekod na novo vzpostavljajo terase, vrtovi, sadovnjaki in travnate površine. (Sl. 2.17.27.)

Potencial Kobetičevega gradu in glavnega mestnega trga

Največji novi programski, prometni pa tudi kulturni potencial starega mestnega jedra lahko postane nadomestna gradnja nesrečno porušenega Kobetičevega gradu, ki naj predstavlja južno dopolnilo osrednjega gradu na severu in zahodno dopolnilo območju cerkvice Sv. Duha. Prostor naj obvladuje s svojo dominantno lego, javnimi programi, sodobno arhitekturo, ki se navezuje na kulturno izročilo pro-

Sl. 2.17.27: Sintezna karta oz. ureditvena situacija Občinskega lokacijskega načrta za staro mestno jedro Črnomlja, v katero so vnesene pomembnejše načrtovane ureditve zanj.

stora, in s svojim podzemnimi garažami. Zaradi izjemnega pomena za mesto in iskanje najboljše možne rešitve za to lokacijo predpišemo javni arhitekturni natečaj.

Največja odprta javna površina mestnega jedra (Trg svobode), na katero se navezuje večina ključnih objektov mesta, trenutno na žalost služi predvsem mirujočemu prometu - parkiranju, poleg tega

pa jo na dva dela ločuje obremenjena prometnica. Šele ko se bosta s trga umaknila tako parkiranje kot tudi tranzitni promet, se lahko začeta njegova celovita prenova in revitalizacija. Prenovo pa je mogoče takoj začeti na zahodnem delu pred gradom, kjer bi bilo pod optimalnimi pogoji (v dogovoru z lastniki) mogoče odstraniti moteča novejša objekta in s tem vrniti trg v njegove izvirne dimenzije, odpreti prenovljeno fasado Stoničevega gradu, urediti tlakovanje z urbano opremo (fontana, svetila, obcestni kamni, klopi ...), morda zasaditi drevo ter ponovno vzpostaviti (čeprav v drugi osi in lahkotno transparentno) gostinski paviljon in druge, ki bi oživili trg.

Na vzhodnem delu trga bi morali odstraniti neustrezne kioske in jih nadomestiti z enotno oblikovanimi sodobnimi paviljoni (analogno onim z zahodne strani), plato trga z dodatnimi stopnicami povezati s Flekovim mlinom, prenoviti palačo komende z atrijem ter postaviti fontano pred objekt posojilnice, kjer je nekoč že stala, na poziciji vstopa v mesto vis-a-vis gradu pa postaviti prostorski poudarek (npr. jambor z mestno zastavo).

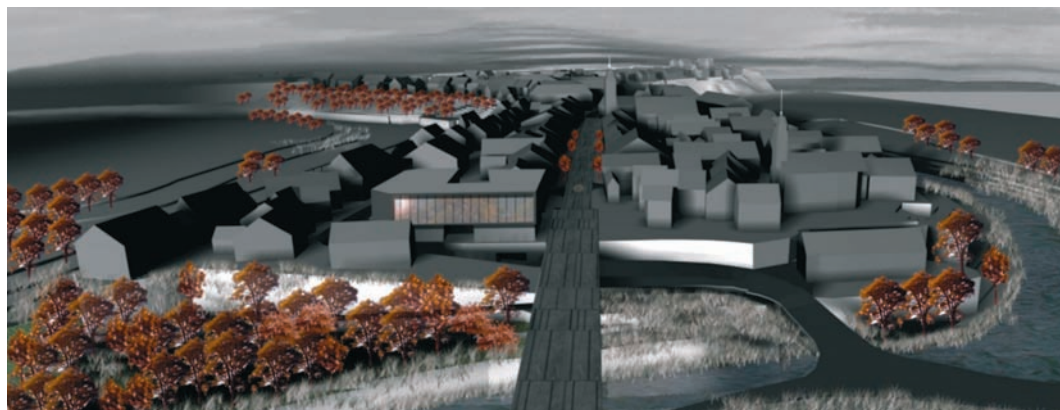
Območje cerkvice Sv. Duha, ureditev atrijev in dvorišč in enostavnih objektov

Območje ob cerkvi Sv. Duha, ključni dominantni južnega roba mesta, je prostorsko najbolj razgibano (v razigranih sekvencah povezuje nivo mesta z nivojem vode) in hkrati duhovno najbogatejše območje mestnega jedra (s cerkvijo, arheološkim parkom, spomeniško zaščiteno spominsko hišo ...), ki povezuje daljno preteklost s sedanostjo.

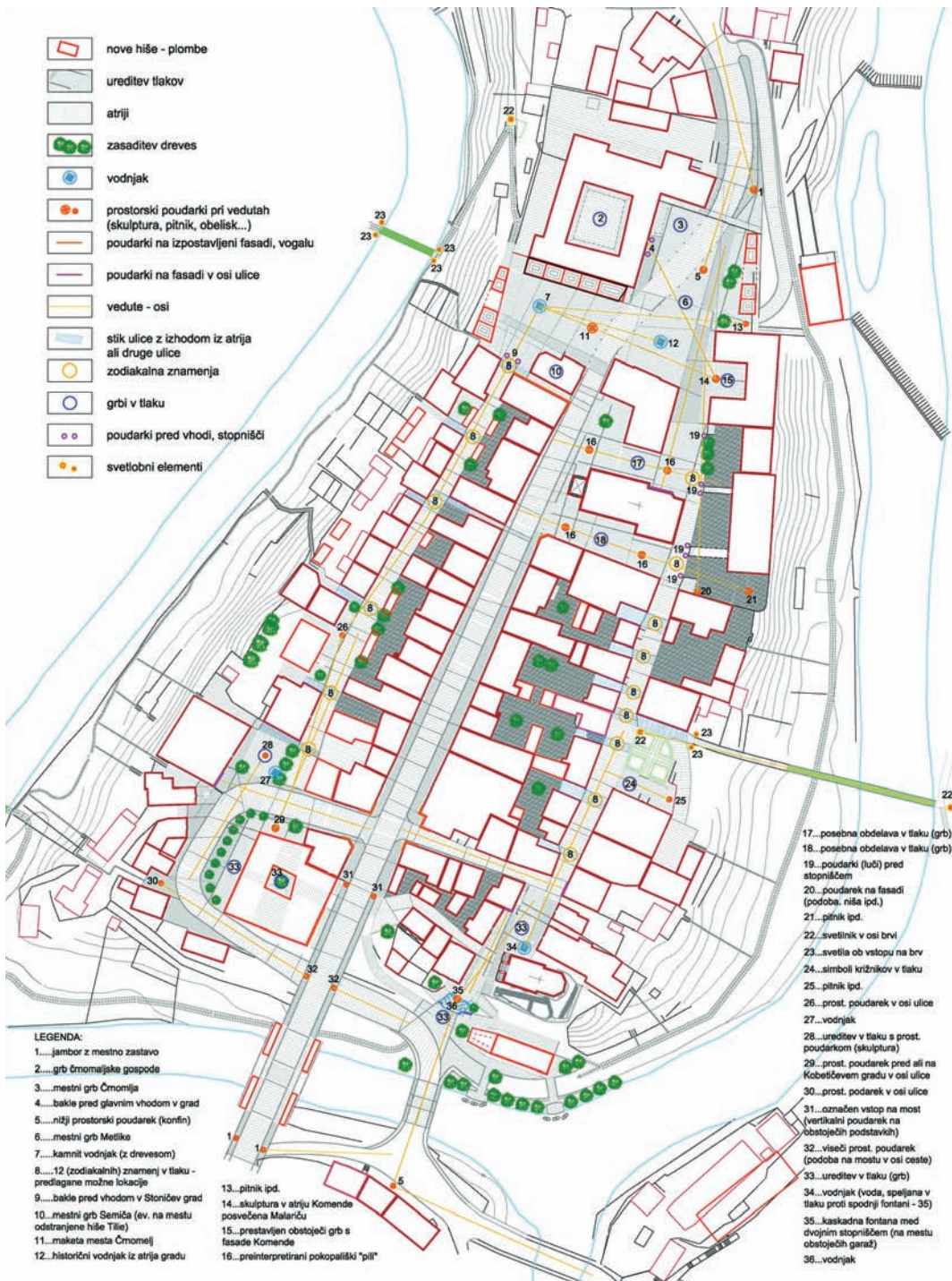
Prenova cerkvice, prezentacija arheologije, vzpostavitev dvosmernega stopnišča proti sotočju (s fontano v kaskadah v središču – ta naj nadomesti neustrezne garaže), ureditev tlakov in pitnika, sanacija neustreznih hiš ter umik prometa bi ta prostor še dodatno počastili in nadgradili (del vizije je že realiziran in kasneje tudi prikazan).

Atriji in dvorišča v mestnem jedru so v precej slabem stanju: deloma zapuščeni, deloma prezidani, brez vegetacije in tlakovne ureditve itd., skratka brez izkoriščene bivalne kvalitete, ki jo taki prostori vsaj stanovalcem, ki živijo ob njih, praviloma ponujajo. Predlagamo tudi odstranitev odvečnih pomožnih objektov, da se očistijo odprti atrijski prostori, in njihovo delno nadomestitev po skupnih merilih in na prostorsko smiselnih lokacijah. Predlagamo še zasaditev kakšnega drevesa ali drugo ozelenitev, ureditev tlakov, klopi, pitnikov ipd., po ureditvi javnih parkirišč pa tudi opustitev notranjih atrijskih garaž.

V območju med zunanjim robom urbanega jedra in zelenim pasom, ki ga obdaja, je veliko pomožnih objektov, katerih kvaliteta variira od zelo dobre do zelo ponesrečene. Predlagamo odstranitev neustreznih, njihovo morebitno nadomestno gradnjo v skladu s pripravljenimi strokovnimi smernicami (glej inventarizacijo in valorizacijo pri krajinski arhitekturnem delu), kjer je to smiselno, ter sistemizacijo z regulacijo tam, kjer je to mogoče (npr. Na utrdbah). Predpisujemo tudi materiale, iz katerih naj se gradijo (kamen, opeka, les, opečnata kritina).

Sl. 2.17.28: Preveritve možnih večjih posegov (ena od sodobnih variant knjižnice na mestu porušenega Kobetičevega gradu) in parternih ureditev na modelu mestnega jedra Črnomlja.

Sl. 2.17.29: Urejanje odprtih javnih prostorov: pregledna karta talnih in parternih ureditev v mestnem jedru

Idejni projekt ureditve talnih površin v mestnem jedru

Projekt predstavlja nadaljevanje in nadgradnjo občinskega lokacijskega načrta in se dotika predvsem odprtih prostorov urbanega jedra (ulic, trgov, parkov) in njihove ureditve. (Sl. 2.17.28–32.) Delo je v glavnem nadaljevala skupina arhitektov, ki je pripravila lokacijski načrt (brez komunalcev), v sodelo-

Sl. 2.17.30:
Tridelni
scenarij za
prenovo
glavnega trga
v Črnomlju:
stanje, prva
in druga faza
(problem,
osnovna
rešitev,
čiščenje proti
izvornemu kot
nadirgradnja)

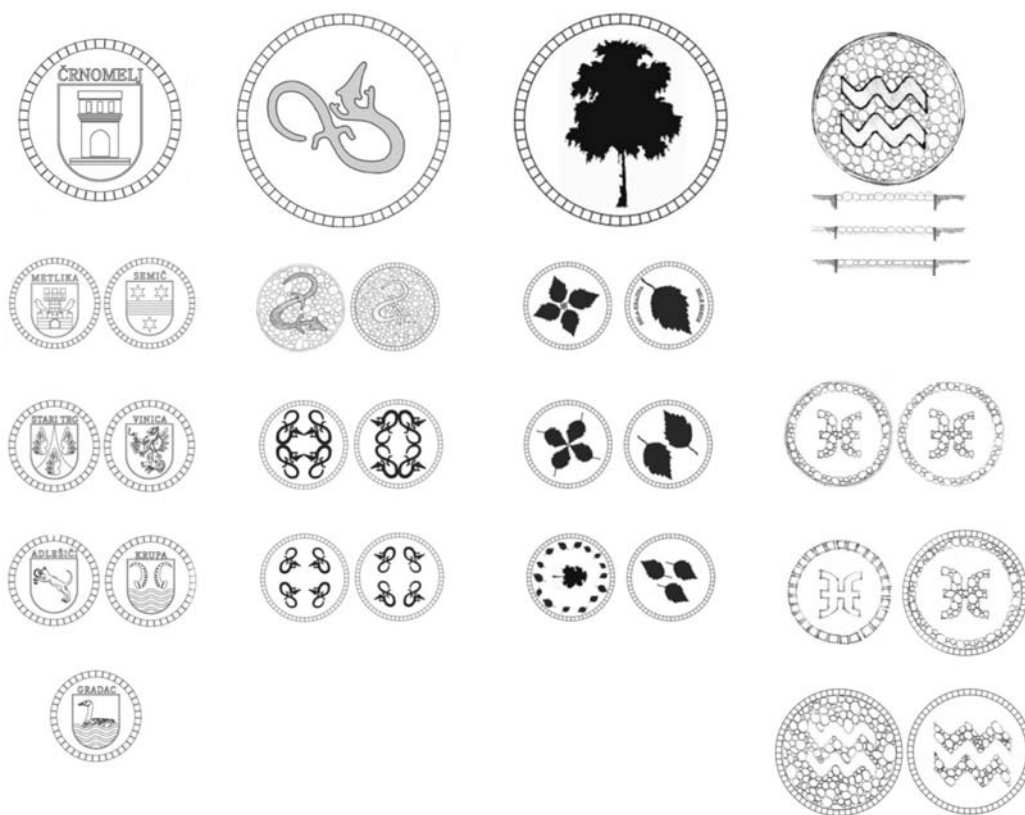
vanju z občino, odborom za mestno jedro in ZVKD iz Novega mesta. V analitskem delu naloge smo splošnim prostorskim pregledom dodali še bolj specifične, kot so pregled hierarhije urbanih poudarkov, berljivost in plastovitost prostorskih sekvenc notranjega mesta ter urbani elementi, ki se navezujejo nanje, pregled historigrafskih plasti in njihova prezentacija, pregled možnih heraldičnih in ostalih simbolnih podob, ki se lahko umestijo v kontekst označevanja poti in destinacij itd.

Predlagali smo idejne rešitve za ureditev vseh mestnih trgov in ulic (z načelnim tlakovanjem vred), dodali plast prostorskih poudarkov, ki pomagajo pri orientaciji, kompoziciji in sekvenčnih pogledih, ter osredili štiri nosilne, tipološko različne fontane mesta, ki stojijo na štirih vogalih trgih platoja. Pomenska nosilka, ki naj bi z zgodbo povezala vse te odprte prostore v kontinuirani niz, je nizanje treh plasti simbolnih "intarzij" v teksturo tlaka. Po tej logiki naj bi bila skozi mestno jedro speljana krožna pot (v smeri današnjega enosmernega prometa), na kateri bi obiskovalec sledil tem trem pripovedim, zapisanim v tlakah (ter skulpturah, fontanah, napisih ...). Kot možnosti smo navedli: grafične reinterpretacije lokalnih heraldičnih simbolov, apliciranih na smiselnih pozicijah (npr. grb družine Črnomaljskih v atriju gradu, grb Črnomlja na glavnem trgu itd.), nadalje interpretacije avtohtone favne in flore (steljniki, grozdje, črni močeri ..., etnoloških predmetov (preste, pisanice ...) ter morda še kakšnega univerzalnega in lepo oblikovanega medija, kot so zodiakalna znamenja.

Sl. 2.17.31: Tlakovanja glavnih ulic in trga z dodanimi piktogrami

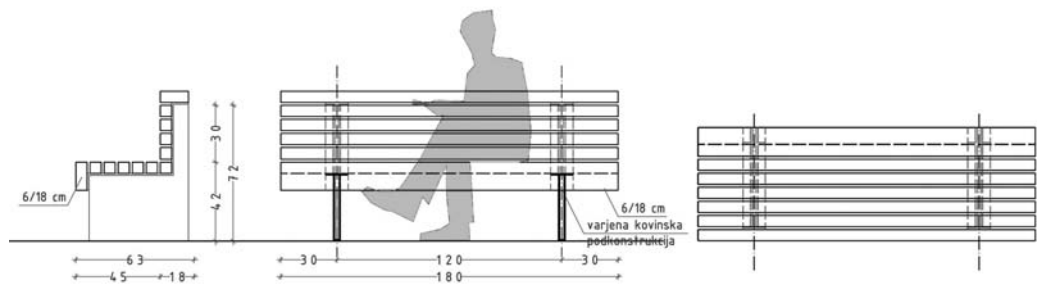
Sl. 2.17.32: Večplastna uporaba talnih znamenj na ulicah in trgih Črnomlja (v mestnih obhodih se splete več zgodb: zgodovinsko-heraldična, lokalno naravna, avtohtono etnološka, univerzalno zodiakalna itd.)

Projekt urbane opreme

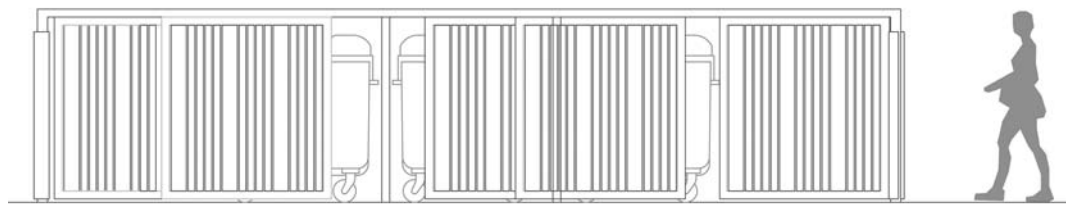
Tudi za ta projekt (sl. 2.17.33–37), ki smiselno nadaljuje logiko prejšnjih korakov, smo bili izbrani na javnem razpisu, pri njem pa je v ateljeju največ sodelovala skupina absolventk arhitekture, predvsem Natalija Zanoški, deloma pa tudi Nina Vidič in Saša Aracki. Urbana (mestna) oprema je "del osebne izkaznice mesta, omogoča obstoj prostora in njegovih funkcij, je izložba naselij, je barometer javnih silnic ..." (Gojko Zupan). Je zelo pomembna zadnja plast prostorskih ureditev kraja, ki je večinoma pomične, včasih pa celo temporalne narave (ni "nepremičnina"). Pri nalogi smo najprej evidentirali urbano opremo, ki jo potrebuje mesto, jo razdelili na bolj množično (in zato tipsko) ter bolj specifično (in zato unikatno). Čez vse to je prišla še delitev opreme po prostorskih območjih, ki jo je pripravila občina, in sledilo je nekaj poskusov, kako opremo individualno vpeti v aktualni projekt (npr. pri Sv. Duhu, kjer je medtem potekala prenova trga). Nastal je debel katalog mestne opreme, ki se deli na podkataloge: primere opreme s spleta, projektirano tipsko opremo, razporeditev opreme po mestnih predelih ter unikatno opremo za posebne priložnosti in lokacije. Nabor elementov je zelo širok in sega od raznih svetil do smetnjakov, od označevalnih tabel do izveskov ter od klopi do obcestnih kamnov (konfinov).

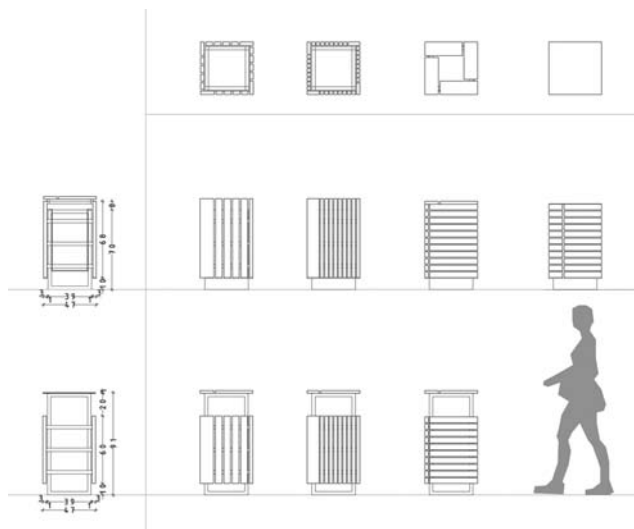
Sl. 2.17.33: Variacije na temo klopi za različne namene in predele mesta

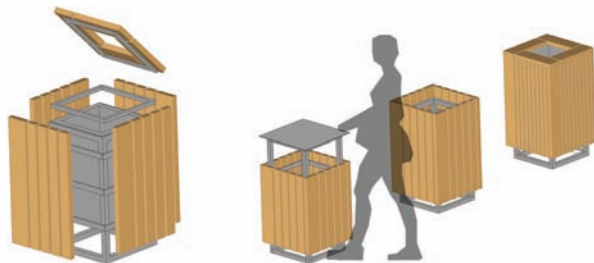
Sl. 2.17.34: Načrt za varianto klopi

Sl. 2.17.35: Načrt za varianto ekološkega (smetarskega) otoka

Sl. 2.17.36: Načrti za variacije na temo košev za smeti

Sl. 2.17.37: Modelne predstavitve možnih košev za smeti

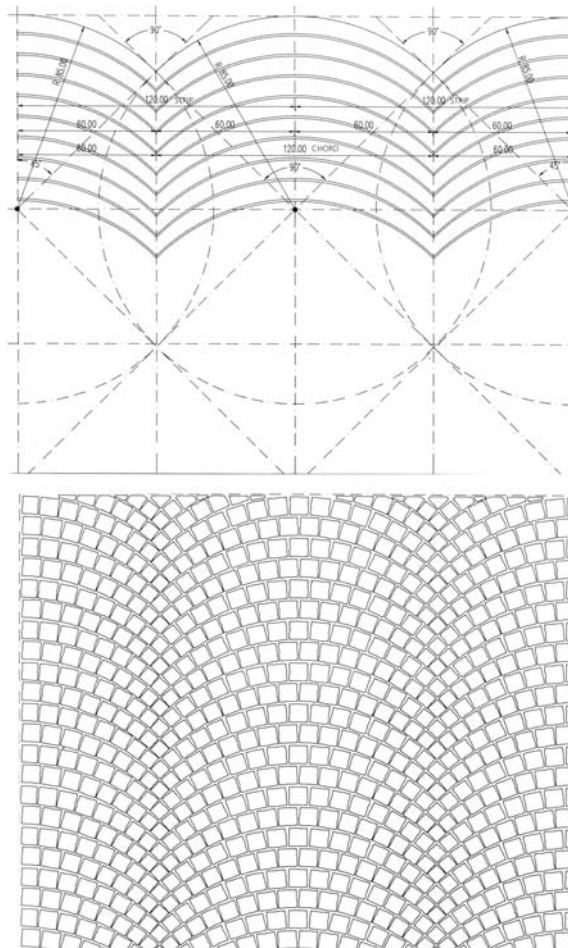
Prenova trgcev okoli cerkvice Sv. Duha v Črnomlju

Za konec sprehoda po mestu še dva majhna, prostorsko povezana, a kompleksna projekta za trgece okoli cerkvice Sv. Duha (omenjena že v uvodnem delu). (Sl. 2.17.38–43.) Prvi je večinoma že realiziran (2006; sodelavki v ateljeju sta bili Saša Malenšek, občasno tudi Nevenka Grubješić), drugi je za zdaj le na papirju.

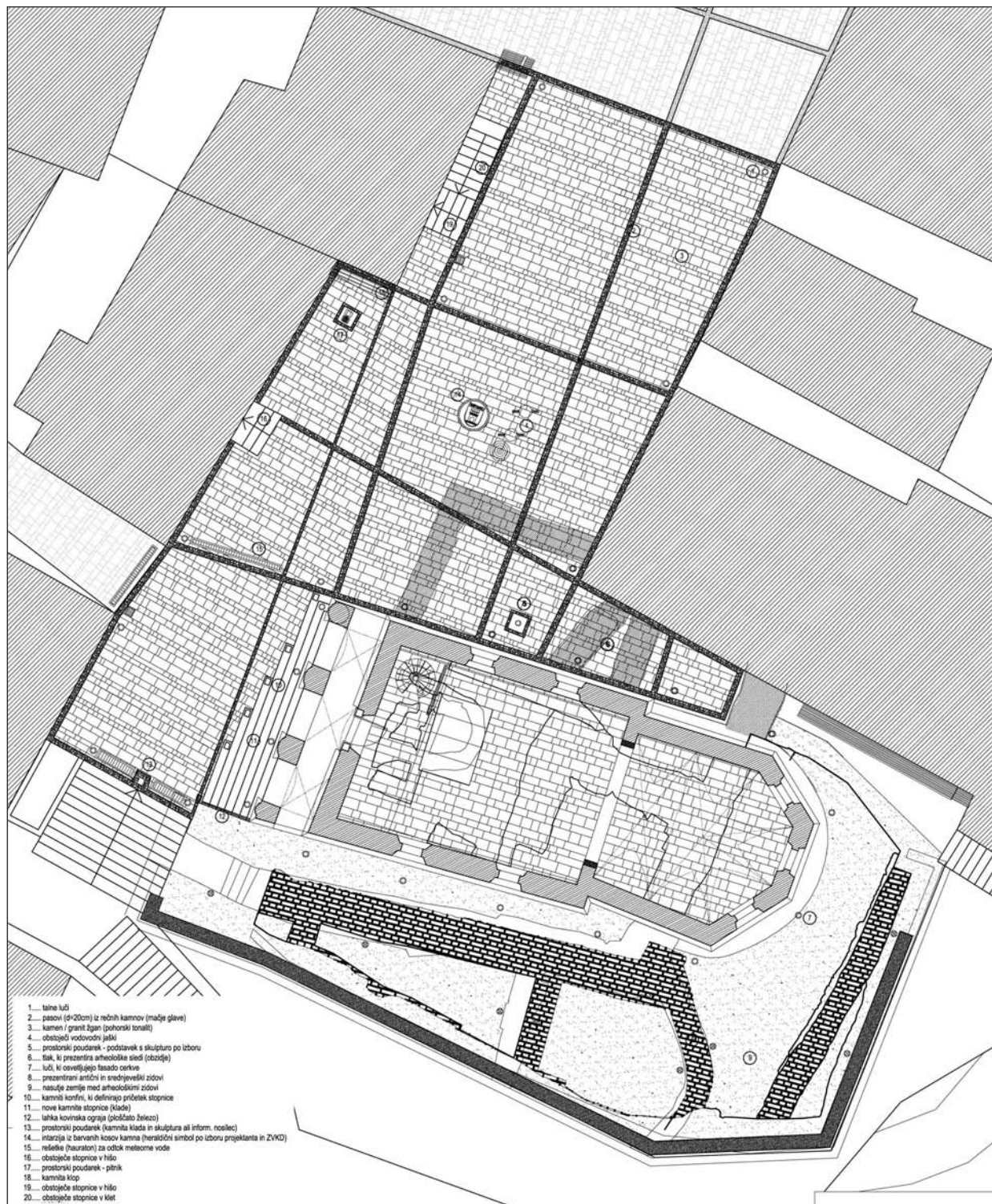
Prostor okoli cerkvice Sv. Duha na črnomaljskem okljuku je zgodovinsko zelo bogat (arheološke sledi so prisotne vsaj od Rima do baroka), prostorsko zelo razčlenjen in parterno razgiban. Ureditev trgcev smo navezali na prenovo cerkve, zarisali smo arheološke plasti, poudarili osi in vedute v prostoru ter z njimi prešli kompleksne sledi geometrije prostora. Ta prostor, ki je bil še do nedavna zanemarjen in zapuščen, je zdaj postal zgled tudi za ureditev ostalih trgov v mestu. S celovito prenovo zanimive cerkvice, ki ponuja kakovostne kulturne prireditve, treh etnološko slikovitih hišk z muzejskimi programi in parterno ureditvijo povezovalnih odprtih javnih prostorov trgcev je namreč postavil kakovostne kriterije za reurbanizacijo javnih prostorov. Kompozicija talne ureditve zarisuje arheološke plasti te izjemne lokacije na severnem delu na površini (potem stečejo tudi skozi cerkev), na južnem delu pa jih na obzidju prezentira v obliki "arheološkega parka". Vse skupaj je nadgrajeno z elementi urbane opreme, ki so bili projektirani za konkretno lokacijo: monolitna skulptura z delom lokalnega kiparja Jožeta Vrščaja, klopi, pitnik, luči in ograje. Za tlakovanje tega močno razgibanega terena je bilo na razpolago zelo malo denarja, zato smo se znašli in uporabili majhne in prožne elemente: zavržene granitne kocke z deponije. S tem smo v naše delo vnesli tudi dobršno mero ekološke in ekonomske osveščenosti, ki postaja vse močnejši pogoj za odgovorno delovanje v današnjem kriznem času.

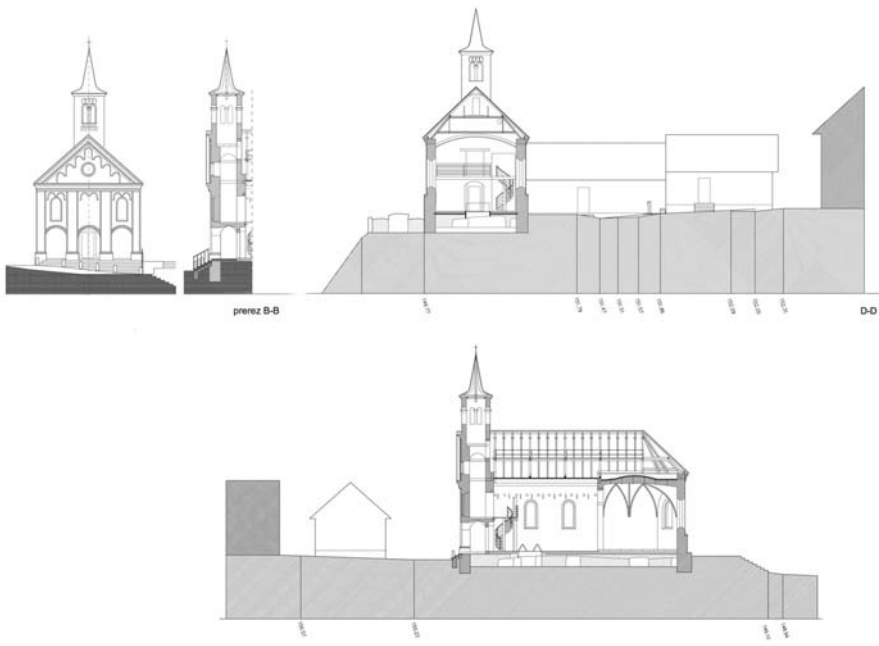
Sl. 2.17.38: Trgec in arheologija okoli Sv. Duha, stanje pred posegom

Sl. 2.17.39: Geometrijski princip polaganja granitnih kock na trgcih okoli Sv. Duha

Sl. 2.17.40: Načrt ureditve trgcev okoli cerkvice Sv. Duha: prezentacija arheoloških plasti, ureditev tlakov in urbane opreme (klopi, pitnik, skulptura, stopnice, osvetlitev, ograje...)

Sl. 2.17.41: Prezi pri obzidju in cerkvi Sv. Duha: zahtevna topografija

Sl. 2.17.42: Stanje po posegih: prenovljeni hiški, tlaki, stopnišča, fragment skulpture (J. Vrščaj)

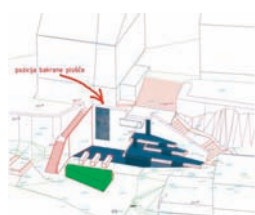
Sl. 2.17.43: Pogled na trg od zgoraj navzdol ter prezentacija arheologije na mestnem obzidju

Zasnova trga pod cerkvico Sv. Duha

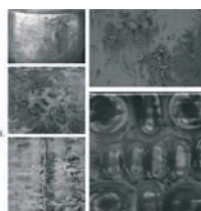
Naslednji korak bo ureditev trga s fontano neposredno pod obzidjem ter njegova povezava z zelenim pasom, obrežjem in obvodno potjo. Idejne skice za ta za mesto izjemno pomemben, a danes degradiran prostor smo pripravili že ob delavnici. (Sl. 2.17.44–47) Dotika se tako črnomaljskega "tromostovja" kot tudi nekdanjega neposrednega južnega vstopa v mesto. Direktno v osi dostopa z mostu, kjer bi se moral odpreti pogled na vstop v mesto ter na stopnišče do cerkvice, nas neprijetno presenetijo tri garaže in "ponesrečena" novogradnja nad njimi. V našem predlogu (sodelavki absolventki N. Vidič in N. Zanoški) odstranimo povsem deplasirane garaže in jih nadomestimo s prostorskim "zalivom", v katerem so umeščene klopi s kaskadno fontano. Čez njene terase se preliva voda, ki v vertikali pada skozi odprtino ob zgornjem balkonu, ki je ločnik za dve stopnišči, točno nad njim pa je tudi skulpturni monolit s "spiralo časa", ki obeležuje vertikalo "Kronosa". Polno megalita in prazno odprtine se v navpičnici prostora dopolnjujeta tako, kot se metafizično srečujeta elementa neba in vode. V horizontalni osi se v mesto nadaljuje Ulica Mirana Jarca, ki je bil na njej tudi rojen in ki je v pesmi "Pod slapom" zapisal: *"...vrgel sem se v slap ..., čez moje telo divja konjenica vihra, o, kako vodnim vrancem griva plapolala ..."*

Sl. 2.17.44: Trgec pod obzidjem, pod cerkvico Sv. Duha: stanje nekoč in danes, predlog ureditve iz delavnice

miran jarc
pod slapom (1. klica):
vrgel sem se v slap...
čez moje telo divja konjenica vihra,
o, kako vodnim vrancem griva plapolala
v snežnikih, ledenih planinskih gorah,
kričim v slasti, da prekinim,
obdajajoče me vodovje...

Sl. 2.14.45: Nadgrajeni predlog ureditve: koncept, kontekst in teksture

Sl. 2.17.46: Znamenje/skulptura, slap, kaskade

Sl. 2.17.47: Variante predlogov za trgec, fontano

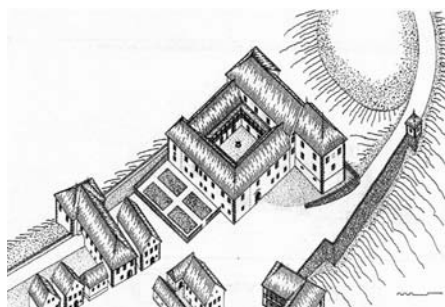
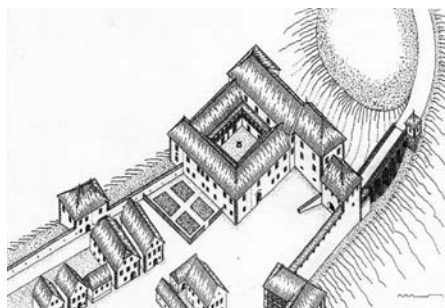
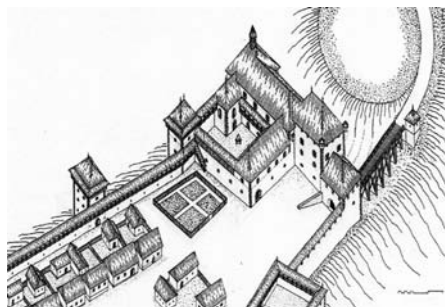
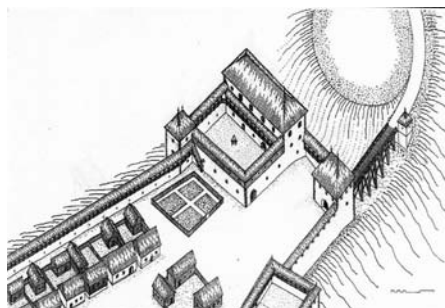
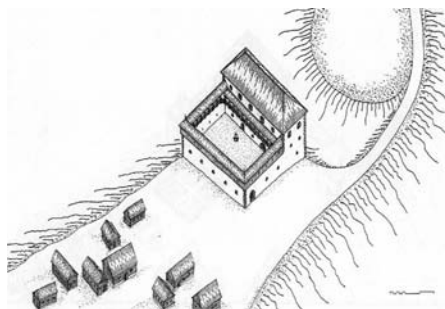
Prenova gradu

Ključen objekt črnomaljskega okljuka, ki še vedno bedi ob ozkem severnem dostopu nanj, je mogočni Črnomaljski grad. Navzven, na severu, je višji in bolj zaprt, navznoter, na jugu, je nižji in mestu bolj prijazen, sredi svojega velikega volumna pa skriva zanimivo notranje dvorišče. In kakor je s svojo monumentalnostjo v zgodovini obvladoval okoliški prostor, je s svojimi prebivalci, programom oz. vsebino dajal utrip črnomaljskemu življenju. Kajti čeprav grajska struktura v "kastelološkem" smislu morda ni posebej pomembna v slovenskem kontekstu, pa je še kako pomembna za sam Črnomelj in njegovo okolico. Le grad s svojim zgodovinskim spominom, centralno pozicijo v mestu in velikim odprtim prostorom – glavnim trgom, pred sabo je lahko nosilec najpomembnejših razvojnih pobud tega kraja. Morda jih lahko dopolni le še "novi Kobetičev grad" na drugi strani okljuka, ki bo, ko bo zgrajen, staremu "patriarhu" lahko pomagal z dopolnjujočo in svežo, mladostno energijo. Danes je grad kljub prenovljeni fasadi v relativno slabem stanju, tako v gradbeno-arhitekturnem smislu kot tudi glede na svoje programske potenciale. V njem od centralnih mestnih programov vztrajata le še občina in informacijski center, medtem ko je vse drugo prazno.

Zato se je mesto odločilo, da se loti prenove Črnomaljskega gradu, pri kateri sem sodeloval tudi sam. V sodelovanju z ZVKD in drugimi strokami smo se poleg arhitekturne prenove, ki je vsebovala odstiranje zgodovinskih plasti, njihovo prezentacijo in dodajanje novih, ukvarjali predvsem z dilemami, kakšne vsebine mu ponovno podeliti. Seveda je občinska uprava ("upravitelj mesta") ohranila svojo centralno pozicijo v višjih nadstropjih zgradbe, medtem ko smo v pritličje umestili odprte javne programe, ki bodo pomagali oživiti utrip mesta: poleg informacijskega centra še muzejsko zbirko, v velbani kleti vinoteko, restavracijo ... ter polifunkcionalni atrij, ki vse nove vsebine povezuje po globini in višini in ima

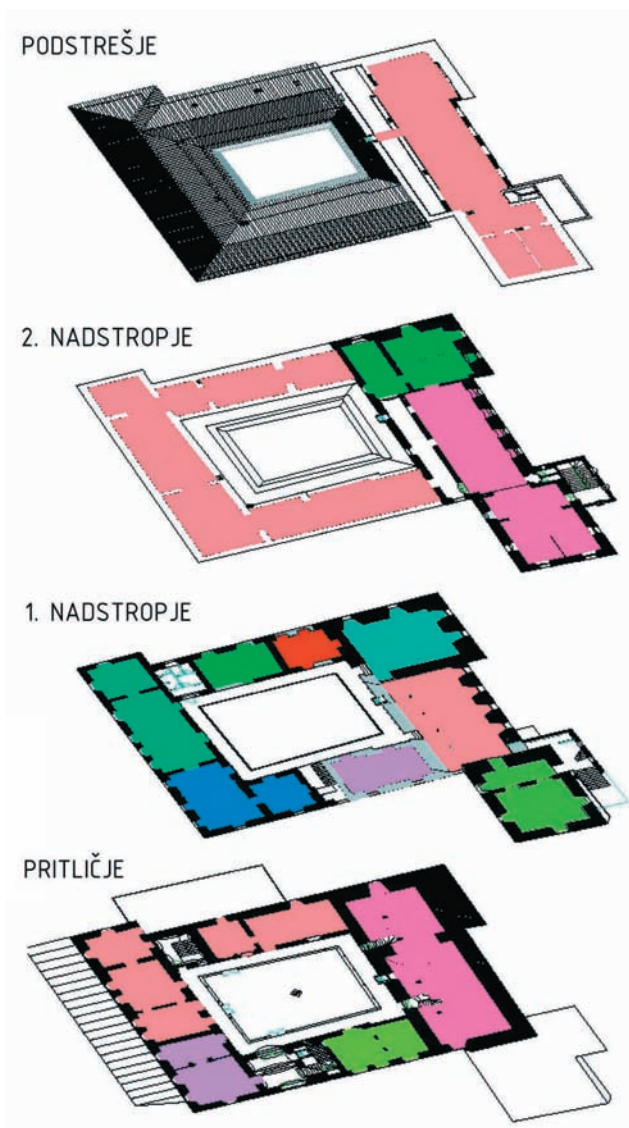

Sl. 2.17.48: Mogočna grajska zgradba daje pečat mestu

Sl. 2.17.49: Geneza gradu (I. Sapač)

svoje dopolnilo v mansardi. Dodali smo še sodobno transparentno paviljonsko kavarno, prislono na južno fasado gradu, kjer je podobna nekoč že oživiljala tržni prostor. Ko bo grad v resnici na novo zaživel, ves prenovljen, bo to ključno znamenje za ponovno renesanso slikovitega mesteca ob rečicah Dobljici in Lahinji.

Sl. 2.17.50: Programska shema prenove gradu

Sl. 2.17.51: Grad s Trgom svobode, prečna odpiranja v naravo

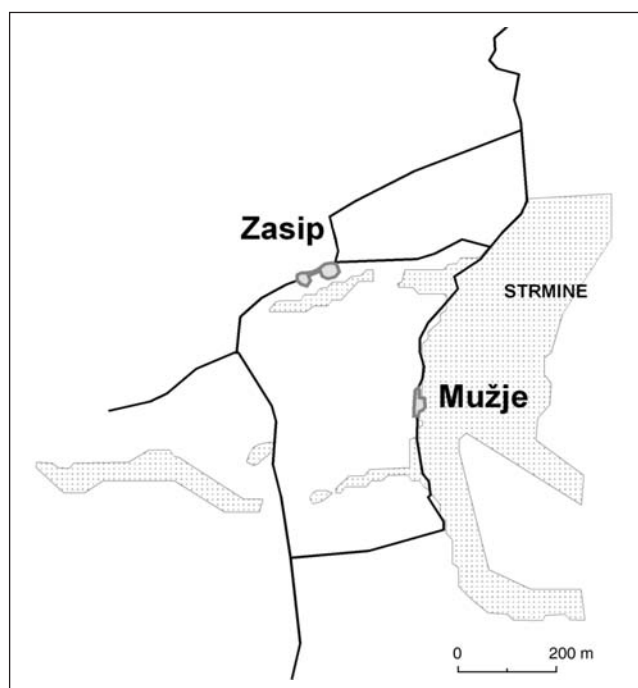

ZGODNJI SREDNJI VEK (sl. 2.18.1)

S pomočjo retrogradne analize historičnih katastrov in arheoloških izkopavanj so bili rekonstruirani elementi zgodnesrednjeveške kulturne krajine današnje vasi Zasip (Pleterški 1986, 15–20).

Gre za dve naselbini, že takrat imenovani Zasip in Mužje. Postavitev obeh naselbin so narekovali kulturni (glej poglavje 2.7 – Blejski kot) in naravni dejavniki. Med slednjimi sta najpomembnejša razgiban relief in bližina primernih obdelovalnih površin. Naselbini sta postavljeni tako, da zasedata čim manj potencialnih gospodarskih površin, hkrati pa stojita na ravnem terenu (naklon do 10 %).

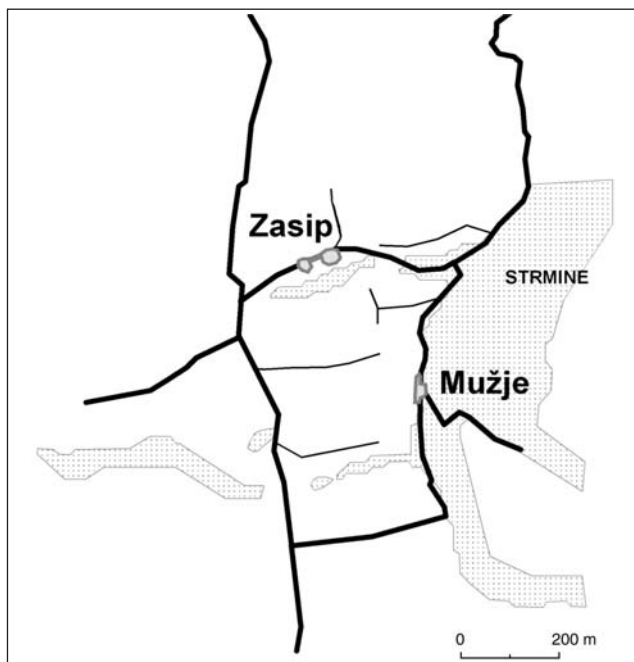
Na območju obeh vasi so bile speljane medkrajevne, krajevne in gospodarske poti. Pri prvih gre za dostopa do blejske ravnine. Lokalna pot povezuje obe naselbini, gospodarske poti pa vodijo iz naselbin na polje. Poti vseh vrst so vtakane v enotno mrežo poti, ki se po izvedbi v zgodnjem srednjem veku verjetno niso razlikovale.

Sl. 2.18.1: Rekonstruirani elementi zgodnesrednjeveške kulturne krajine današnje vasi Zasip, takrat dveh vasi: postavitev stavb narekuje optimalna izraba prostora, mreža poti – medkrajevna, lokalna, gospodarska – združuje vse nivoje v enotno mrežo in s tem omogoča optimalno povezavo na vseh ravneh.

STANJE NA HISTORIČNIH ZEMLJEVIDIH (sl. 2.18.2)

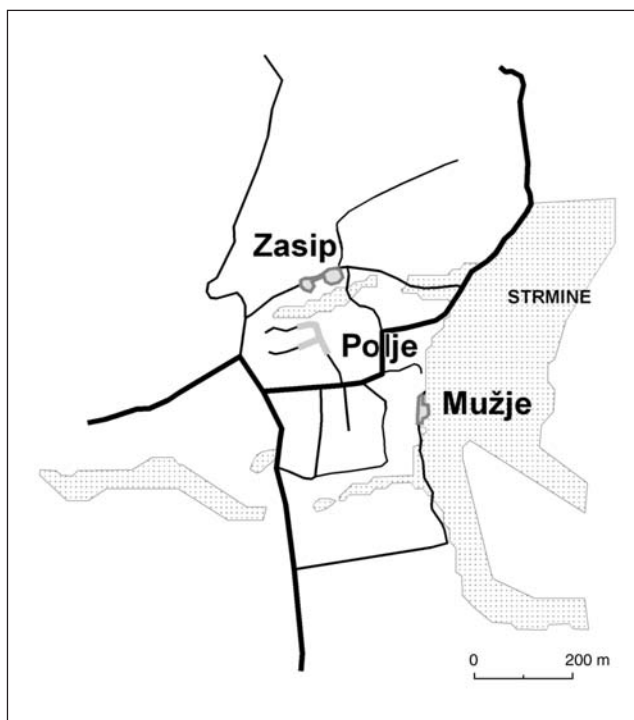
Stanje se do časa prvih kartiranj (Jožefinski vojaški zemljevidi, 1763/87, in franciscejski kataster, 1823) ni bistveno spremenilo. Nastalo je nekaj novih gospodarskih poti, prepoznavno je razlikovanje med gospodarskimi potmi na eni strani in krajevnimi ter medkrajevnimi na drugi strani.

Sl. 2.18.2: Nadgradnja srednjeveške mreže poti. Pojavi se razlikovanje med gospodarskimi na eni strani in krajevnimi ter medkrajevnimi na drugi.

MODERNO STANJE – L. 2006 (sl. 2.18.3)

Moderno stanje je zaradi znatno povečane poselitve močno spremenilo podobo kulturne krajine. Razvidno je razlikovanje med različnimi potmi. Medkrajevne so prilagojene modernim prometnim zahtevam, krajevne so večinoma prevzele tudi vlogo gospodarskih, pojavijo se sprehajalne poti.

Sl. 2.18.3: Delitev poti na tri nivoje: medkrajevne, lokalne, gospodarske. Trasa medkrajevne in lokalnih poti je prilagojena modernim prometnim zahtevam (pospeševanje oz. zmanjševanje hitrosti). Posledica nenačrtnih posegov je izolacija vaškega jedra Mužij. Skupnost je stanje zaznala kot motnjo, kar dokazujejo poskusi njegovega reševanja. Mreža poti pogloblja družbene razlike med prebivalci spalnega naselja in starim vaškim jedrom.

Strmine za moderno gradnjo niso ovira, zato je lahko nastala nova pot, ki povezuje staro jedro Zasipa s starim jedrom Mužij. Širitev stare poti skozi vaško jedro Mužij ne bi bila mogoča brez posega v stavbe, zato so cesto premaknili, tako da je obšla vas. Cestno omrežje novonastalega spalnega naselja Polje je urejeno z dograditvijo starejšega. Pri tem so uporabljena moderna načela individualizacije; naselje nima skupnega prostora (vaške zelenice, ang. *village green*), dostop je urejen s serijo slepih ulic. Tako je doseženo omejevanje prometa, saj poti služijo le stanovalcem.

Posledica navedenih sprememb je izolacija vaškega jedra Mužij. Pot iz Zasipa v Mužje se je s 524 m podaljšala na 1.236 m, pot iz Polja do Mužij je pri zračni razdalji 80 m dolga 1.150 m.

Skupnost je stanje zaznala kot motnjo. To dokazujejo poskusi reševanja nastalega stanja z uporabo poti čez parcele 121, 122 (stanje dokumentirano na modernem zemljevidu TTN5) in 113 (stanje vidno na terenu 24. marca 2006). V obeh primerih so lastniki svoje zemljišče zaščitili in preprečili prehod.

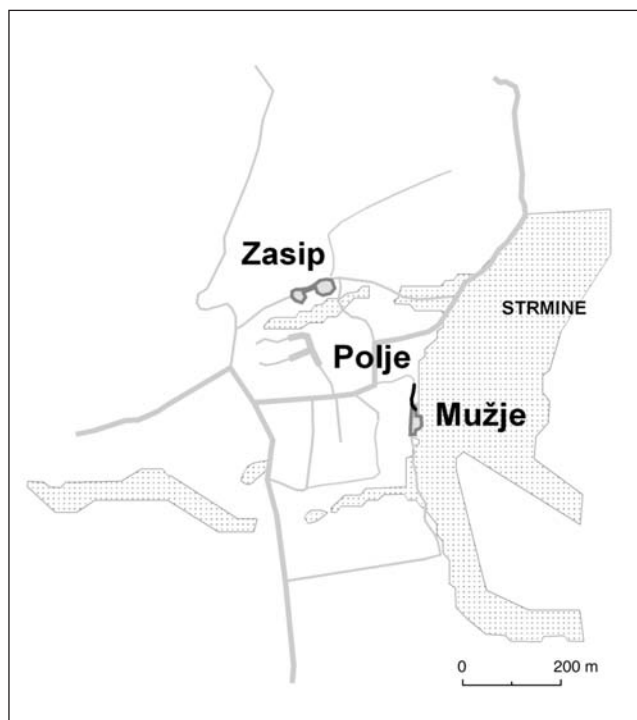
Vzrok za nastalo stanje je slabo načrtovanje. Obstoječa mreža poti temelji na predhodnem stanju. Novo naselje Polje je nastalo na poljskih površinah, ki so pripadale vasi Zasip. Cestno omrežje temelji sedaj na gospodarskih poteh vasi Zasip in torej območja ne povezuje z vaškim jedrom Mužij. Takšno stanje se je preneslo v moderno mrežo poti. Posledica je ločevanje stanovalcev današnjih zaselkov Polje in Mužje.

Obstoječe družbene razlike med sosedi (Blejci – "pr'tepenci", kmetovalci – uslužbenci, revni – bogati) mreža poti pogloblja ali celo ustvarja nove.

MOŽNE IZBOLJŠAVE MODERNEGA STANJA (sl. 2.18.4)

Neposredne povezave sosedov bi bilo najlažje vzpostaviti s potjo čez parcelo 113 v dogovoru z lastnikom. Ker je namen vzpostavljanje stikov med sosedi, naj bo to sprehajalna pot.

Tako je izpolnjen osnovni (infrastrukturni) pogoj za zmanjševanje navideznih družbenih razlik. Prevelike družbene razlike, ki so lahko dejanske (kmetovalci – uslužbenci, revni – bogati) ali navidezne (Blejci – "pr'tepenci", revni – bogati), vodijo v polarizacijo, napetosti in v skrajnih primerih do odkritih sovražnosti. To pa so vse dejavniki, ki zmanjšujejo kvaliteto bivanja.

Sl. 2.18.4: Z minimalnim posegom, vzpostavitvijo stare povezave v obliki sprehajalne poti, se vzpostavi povezava med obema skupnostma. Tako je izpolnjen osnovni (infrastrukturni) pogoj za zmanjševanje navideznih družbenih razlik.

PROSTORSKO PRAVILO

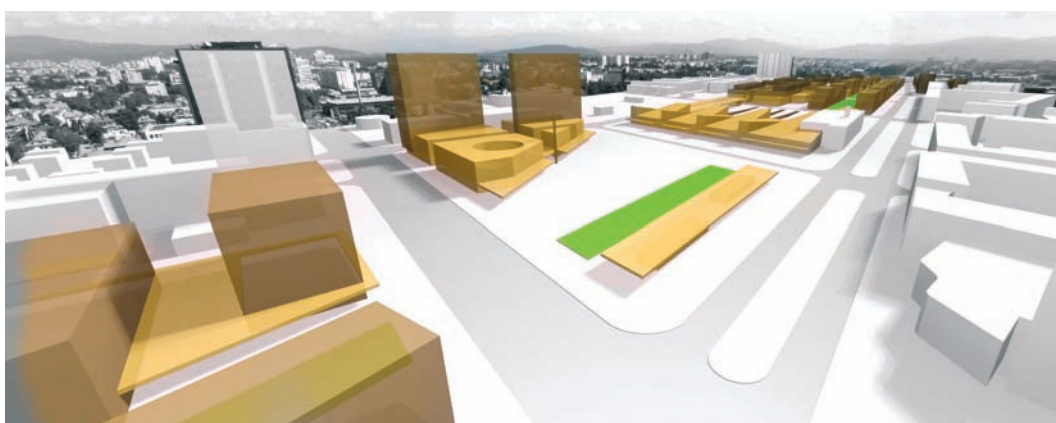
Staro pravilo vodi k optimalni povezavi med sosedi. Omejevalni dejavniki so le naravni (težko prehodni teren) ali gospodarski (prepovedan prehod čez polje). Tudi prilagajanje cestnega omrežja modernim potrebam lahko upošteva to načelo. Če posodobitev poti preseka obstoječo povezavo, jo je treba ponovno vzpostaviti. Ko nastajajo nova naselja, je nujno vzpostaviti povezave z obstoječimi. Zaželeno je, da gre za sprehajalne poti (ali ceste za motorna vozila s pločnikom za pešce), saj le te spodbujajo stike med sosedi.

UREDITEV POTNIŠKOTRANSPORTNEGA CENTRA LJUBLJANE S POGLOBITVIJO ŽELEZNICE

2.19

Natečajni projekt PTC: Janko Rožič, Miro Kranjc, Tadej Glažar, Aleksander S. Ostan, Janez Omerza ...)

Janko
ROŽIČ

UVOD

Na začetku tretjega tisočletja je Ljubljana spet na prelomnici, a ne samo geološki, ki se skozi evrazijsko podzemlje privleče med Golovec in Rožnik vse od Himalaje in vsake toliko mesto pošteno zamaje ter vsem, ne samo arhitektom, nazorno pokaže, da je vsak kraj del širšega naravnega prostora in globljih dogajanj. Prelomnica, pred katero stoji Ljubljana danes, je drugačna, morda še težje prepoznavna in vsaj na videz ne tako nevarna, toda zato nič manj usodna, saj bo od nje odvisen ves prihodnji razvoj tega mesta, in ne samo mesta, ampak cele države. Ta prelomnica teče na tisti težko določljivi meji med arhitekturo in urbanizmom, na kateri stojijo ali padejo urbani prostor in njegova raba, teritorij in tektonika mesta, arhitektura torej.

Največji nerešeni urbanistični problem Ljubljane 20. stoletja, ljubljanski gordijski vozle – ne samo prometa, temveč celotne urbane strukture – je železniška postaja. V naravi prometa je, da povezuje.

Ljubljanska železniška postaja pa Ljubljano razdeli, kaj razdeli, razkosa na dve polovici, saj samo v ožjem centru med dvema podhodoma zapre 8 ulic in tako blokira komunikacijo med južnim in severnim delom mesta.

Kakor lahko majhna razpoka na ključnem mestu poruši veliko konstrukcijo, drobna sila v osi povzroči močan ekscenter, tako tudi najmanjša napaka v dinamičnem sistemu lahko sproži verižno reakcijo in pahne v kaos celoten sistem. V tej najobčutljivejši točki je zamenjava vzroka s posledico lahko katastrofalna. Slovenski urbanizem, vsaj tako menijo nekateri, naj bi se rodil v velikonočnem potresu. Zato morda ni čudno, da je še danes v ljubljanski arhitekturi, in to v njenih temeljih, nekaj globoko pretresljivega, nekakšna bolečina katastrofe, ki pa je ravno najodgovornejši, v skladu s Freudovo psihoanalitično teorijo potlačitve, prisilnih dejanj in nezavednih kompleksov, niso pripravljeni priznati. Stvari pri temeljih niso razčiščene, kompleksi, in to ne samo psihični, tudi prostorski, pa se razraščajo tako pod obnebo mesta kakor v globine podzemlja. Dandanes ni noben problem izvotliti nekaj nadstropij garažnih etaž na primer na območju Župančičeve jame, medtem ko naj bi bila poglobitev železnice za 8 m tak neresljiv problem.

Ljubljana je prestolnica mlade, komaj osamosvojene države. Po prvem desetletju si lahko priznamo, da v Ljubljani ni bilo nobene urbanistične poteze, ki bi bila zares državotvorna in prestolnice vredna. Še več. Mesto, ki je prej imelo v lasti vsa zemljišča, je zanihalo v drugo skrajnost in v teh letih izgubilo toliko zemljišč, da tudi v tem pogledu ni več primerljivo z drugimi evropskimi mesti, kaj šele s prestolnicami, ki imajo povsod poseben status. Ker v desetih letih ni nove prostorske zakonodaje, ki bi upoštevala nastale spremembe in poleg najnovejših strokovnih spoznanj v prostorski sistem vgradila tudi instrumente zemljiške politike, se vztrajno zmanjšuje vpliv stroke v mestu, pa ne samo to, celo vpliv mesta na mesto. Prestolnica je glava države in mora vplivati, vsaj z dobrimi zgledi, na usklajen prostorski razvoj na ozemlju cele države. Zato je rešitev prometne glave ključnega pomena.

UTEMELJITEV POGLOBITVE

Tudi v strokovnem delu natečajnega gradiva je navedeno, da bi poglobitev "mestu omogočala mnogo bolj sproščen razvoj in zmanjšala deloma razdiralen učinek na urbano strukturo". Ključno vprašanje, kako "ponovno povezati razkosano mesto", so si zastavljali najodgovornejši načrtovalci prostora 20. stoletja (inž. Dimnik, arhitekti Mesar, Kham, Goestl, Ravnikar, Lajovic, Mušič ...). Realizacijo poglobitve, ki je bila v urbanističnem programu leta 1938 sprejeta kot edina rešitev in je bil zanjo že ustanovljen tehnični biro, je preprečila druga svetovna vojna. Po vojni je bil ustanovljen Biro za rešitev ljubljanskega železniškega vozla, ki je do leta 1956 obdelal rešitev na nivoju in varianto s poglobitvijo, slednjo so podprli ključni strokovnjaki (E. Ravnikar, Naši razgledi 14, 1957).

Po politični odločitvi Izvršnega sveta, da železnica ostane na nivoju, zgradita pa se cestna podvoza, se je proti tako "kratkoročnemu gledanju" odprla za tiste čase nenavadno ostra polemika. Stroka je bila za ljubljanske razmere zelo složna, saj sta spomenico leta 1961 podpisali tako Društvo arhitektov kot Društvo gradbenikov in tehnikov. Poudarili so, da podhodi ne bodo rešili prometnih problemov Ljubljane in "da bi bila poglobitev tudi finančno ugodna, saj je bilo na podlagi izračunov ugotovljeno, da bi bili stroški v končni fazi v obeh variantah približno enaki". Stroko so s podvozi, ki so jih zgradili l. 1962, prvič "povozili" tako močno in nato še nekajkrat ponovili podoben postopek in prestopke (npr. pri Tivolski cesti).

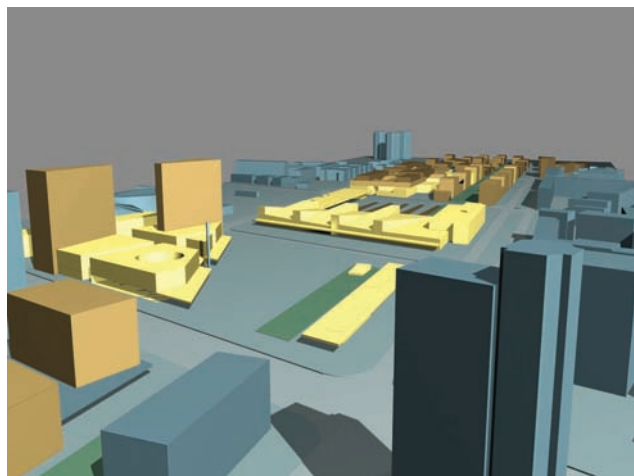
Ob taki zgodovini problema je danes, ko povsod v razvitem svetu gradijo podzemne železnice in poglobljajo železniške tise (München), povsem nedopustno ob natečaju prometnega vozlišča v izhodišču zavrniti vsako razmišljanje o poglobitvi železnice, ker naj bi "izdelane študije dokazovale, da bi poglobitev postajnih tirov in dovoznih prog presegala realne finančne možnosti države, mesta in železnice". Ne gre samo za to, da pravi argumenti niso predstavljeni, še več, študije, ki naj bi utemeljevale odločitev, če so sploh bile vse narejene, niso niti navedene. Se sploh zavedajo, kako problematično je, da je tisto, kar je vsakemu mestu arhitekturni in poslovni izziv ter ključna priložnost za obogatitev samega centra, tukaj prikazano kot nemogoče? Če prostorskih, arhitekturnih in urbanističnih pridobitev za mesto tokrat niti ne omenjamo, je bistveno povečanje centralnih mestnih površin, ustvarjanje novega poslovnega, prometnega

in administrativnega centra, zagotavljanje delovnih mest in stanovanjskih površin v samem centru, najvišje dodane vrednosti nepremičnin, torej resničnega kapitala, "real estate", kakor pravijo spretni Angleži, tisto, kar bi moralo biti dolžnost za vse, ki bi po naravi svoje javne funkcije morali odigrati vlogo dobrega gospodarja, pa naj bo to "država, mesto ali železnica". Pomenljivo je, da v tej zahtevi, ki naj bi izločila vse, ki bi premišljevali o poglobitvi, ni prepoznano niti to, da sta država in železnica v tem primeru še vedno ista pravna oseba, pa tudi pri mestu gre za lokalni nivo iste države. Če bo natečaj šel izključno v tej smeri, to ne bo samo dokaz pomanjkanja vizije, temveč tudi globokega nerazumevanja svojih lastnih pristojnosti in dolžnosti. Je res mogoče, da tisto, kar naj bi bila glavna, edina in zadnja priložnost, še več, dolžnost, v kateri bi lahko Ljubljana dobila značaj prestolnice, ni prepoznano in dopuščeno niti kot možnost? V vprašanih se udeleženci natečaja upravičeno pritožujejo, da za marsikateri predel natečaja "niso podana nikakršna: niti programska, niti kapacitativna izhodišča". Odgovori kot so: "ne razpolagamo z natančnimi evidencami o številu potnikov" ali da železniški tiri niso "predmet razprave", pa ne kažejo samo, da osnovne informacije niso pridobljene in ključne stvari usklajene, temveč da pri odgovornih ni prave volje, niti potrebe po tem. To ni kriterizem "ad personam", temveč odgovornost "ad rem". Če so se pripravljavci natečaja bolj slabo zavedali tega, se svoji zgodovinski odgovornosti ne more in ne sme izogniti natečajna komisija. Poglobitve, ki edina odpre možnost novega urbanega središča, ki bi na novo osmislilo tudi ostale predele Ljubljane in Slovenije, ne moremo zavrniti z argumentom, da je predraga. Po naših izračunih naj bi stala približno 140 milijonov evrov, kar za ključno operacijo v glavi države ni tako nedosegljivo. Pomislimo, da stane samo črnokalski odsek avtoceste od Petrinj do Sermina približno 230 milijonov evrov, celoten avtocestni program pa je narasel od 1 milijarde USD na več kot 5 milijard. Če računamo, da bi vladno letalo stalo približno 60 milijonov evrov, bi bila poglobitev železnice izvedena za dve dobri vladni letali, kar nam poglobitev spet neverjetno približa. Je mogoče za tak denar kupovati prestižni luksuz, o tako pomembni simbolni, strukturni in funkcionalni izboljšavi glavnega mesta in države pa niti premišljevat! Obstoječe tirne naprave na železniški postaji, ki imajo med obema harfama naklon 5,7 promila, bo verjetno treba prilagoditi evropskim standardom, ki dopuščajo samo 1 promil. To pomeni, da bo na eni ali drugi strani v bližnji prihodnosti treba poglobiti ali dvigniti obstoječe tise za okoli 2,5 m. To pa spet pomeni, da bi železniški tiri najprej morali biti "predmet razprave".

Stroka in javnost se za to problematiko morda premalo zanimata. Pa ni bilo vedno tako. Zanimivo je, da je na samem začetku, še pred dograditvijo, dr. France Prešeren železnici posvetil celo hudomušno pesem *Bliža se železna cesta*. Kranjski in Štajerski deželni stanovi pa so se natančno zavedali odgovornosti in dosegli, da se južna železnica Dunaj-Trst Ljubljani ni izognila in šla po najkrajši poti mimo Medvod skozi Poljansko dolino, kakor je bilo prvotno načrtovano. Vprašanje je, ali bi bila Ljubljana danes glavno mesto samostojne države, če jim tedaj to ne bi uspelo. Kako so se razmere v tem času spremenile, pa lepo pokaže dejstvo, da je bila železna cesta na svojih začetkih takšna atrakcija, da so jo speljali skozi najprivlačnejši del tivolskega parka, kamor so jo hodile gledat trume radovednežev, danes, v dobi elektronskih avtocest, pa nam v najboljčutiljivejših delih mesta povzroča take težave. Kdor razume duha časa, podobno kot so se tega zavedali deželni poslanci, se hitro zave, da je železnico treba poglobiti.

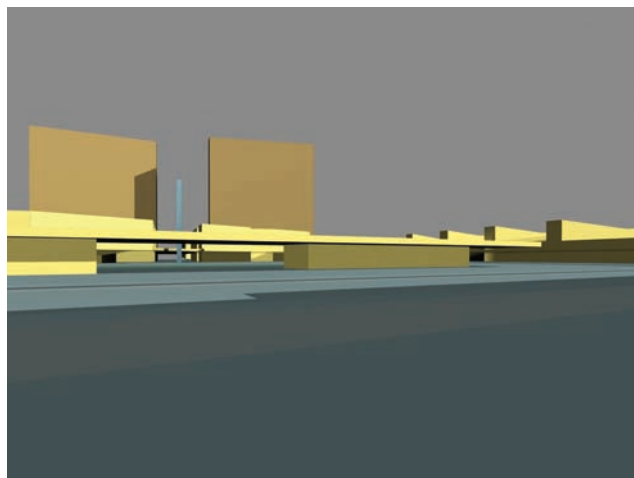
OPIS URBANISTIČNO ARHITEKTONSKE REŠITVE

Vodilna misel zasnove izhaja iz spoznanja, da je na območju železniške postaje zadnja večja in sklenjena zaloga zazidljivih mestnih zemljišč v strogem centru in da gre za enkratno, morda zadnjo priložnost, da se s pravo urbanistično potezo in "medias res" prometnega vozlišča in z dopuščanjem arhitekturnih nadgradenj vzpostavi novo simbolno, funkcionalno in oblikovno središče mesta, ki ne bo zasenčilo drugih mestnih ambientov, temveč povežalo, nadgradilo in dopolnilo ostale mestne strukture in s prometnim omrežjem in sistemom celotno ozemlje države. Ta poteza je mogoča samo s poglobitvijo železnice. Ne gre samo za vzpostavitev tako dolgo pričakovanega, prvega ljubljanskega bulvarja na Masarykovi, temveč za celovito načrtovanje celotnega prostora, ki bi s povezavo doslej prekinjenih cest in ulic zopet zaživel. Šele s poglobitvijo bi nekdanji vozeli postale sodobno prometno vozlišče, "terminal", ki rešuje, ne pa "terminator", ki uničuje prometne poti.

Osrednji trg

Sl. 2.19.1: Ljubljana, potniškotransportni center, osrednji trg

Poglobitev omogoča, da se ob Dunajski cesti oblikuje osrednji trg, kjer se lahko povežeta širok in odprt predprostor celovitega potniškega terminala, okoli katerega so nanizana postajališča mestnih avtobusov, mestne železnice, taksijev in osebnega prometa, ter predverje osrednjega mestnega razstavišča, v katerem se ne odvija samo dejavnost gospodarskega razstavišča, temveč tudi umetniških in znanstvenih razstav, festivalov, kongresov in različnih poslovnih dejavnosti.

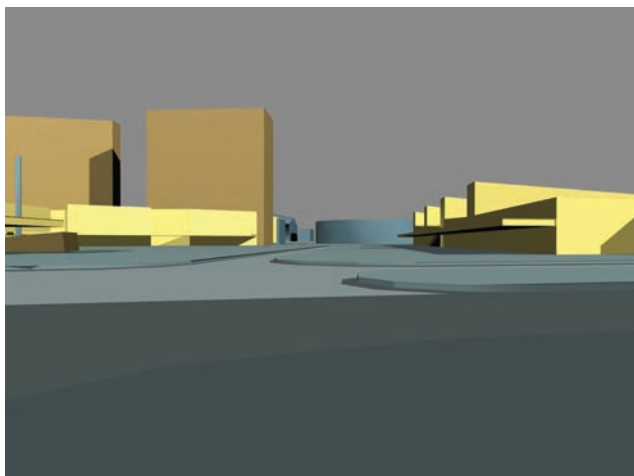
Razstavišče s stolpnicama na osrednjem trgu

Sl. 2.19.2: Ljubljana, potniškotransportni center, obelisk

Na severnem robu trga se nad prostori razstavišča vzpenjata dva poudarka poslovnih stolpnic, katerih tlorisna trikotniška oblika je izvedena iz menjave glavnih urbanističnih smeri same lokacije. Povezava med starim Gospodarskim razstaviščem in novim delom na osrednjem trgu vodi preko mostovža v prvem nadstropju mimo zožitve med stolpnicama novih objektov čez cesto poleg dveh večjih razstaviščnih prostorov na dvorišče GR. Mostovž je proti jugu obrnjen v smeri Cigaletove ulice, ki se v osi pokriva z največjim potencialom ožjega centra, Plečnikovim Južnim trgom, Vegovo ulico in Trgom Francoske revolucije. Z nekaj smiselnih in diskretnih prebojev zgolj v pritličju (kakor Ribja ulica) bi se v okolici Čopove ulice lahko vzpostavila bolj ali manj direktna povezava za pešce.

Obelisk

Sl. 2.19.3: Ljubljana, potniškotransportni center, novi pogled na Akademski kolegij iz Miklošičeve ulice

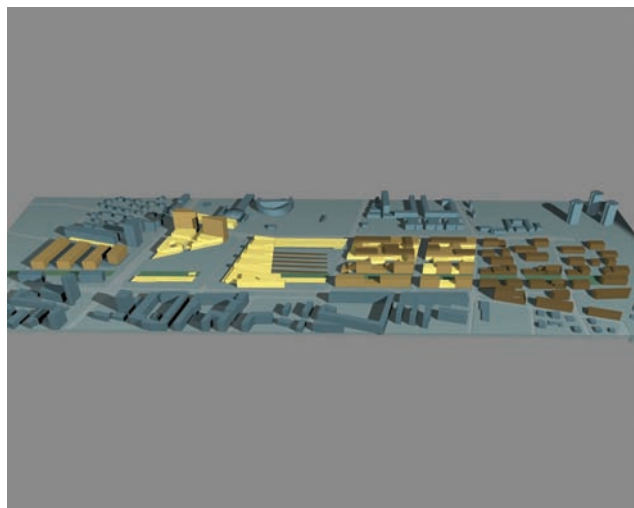
Pred stopniščem na mostovž se postavi obelisk, ki bo nekakšen severni kontrapunkt južnemu na Trgu francoske revolucije in močan poudarek s Cigaletove, poudarjal pa bo tudi smer pešpoti iz Latermanovega drevoreda, ki v ravni črti, brez umetnih posegov in divjih prebojev, povezuje Tivolsko graščino in Navje. Obelisk se z osi Cigaletove kaže kot tretji sredinski element pred stopniščem med dvema stolpnicama v ozadju. Po svoji prostorski funkciji povezuje poudarjena nasprotja, tako da jih izostruje in ne zaostruje. Lahko bi ga postavili kot obelisk sprave, tako poravnave človeških in zgodovinskih razkolov kot tudi pomiritve nasprotij med človekom in okoljem, kulturo in civilizacijo, mestom in naravo, torej tiste prave večrazsežne sprave.

Zelenica na osrednjem trgu

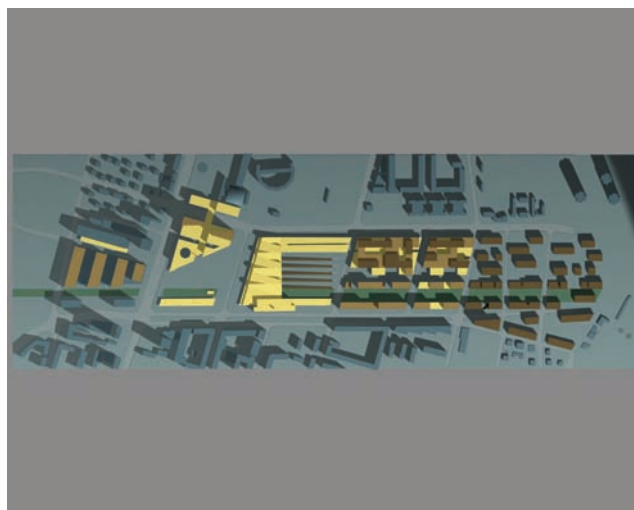
Na južnem delu trga je predvidena zelenica, ki se do osrednjega prostora prebije z zahodne smeri kot neposredna povezava s Tivolijem in Rožnikom. Ulica proti Tivoliju je smiselna tudi zaradi večjih športnih in kulturnih prireditev v Tivolski dvorani, saj je najbližja povezava s potniško postajo. Ta prečna in ozelejnena ulica za pešce z drevoredom se začne na osrednjem trgu v točki, kjer se konča ali začne, odvisno iz katere smeri gledamo, na južni strani Trga OF tudi Masarykov bulvar.

Spomenik generala Maistra

Na to mejo, kjer se končuje neposredni stik z naravo in se začneja mesto, se prestavi spomenik generala Maistra, ki naj bi ga premaknili s konca Kolodvorske tudi zaradi mestne železnice, ne samo zaradi neizrazite lokacije. Maistrov spomenik, edini slovenski konjenik, stoji nasproti glavnega vhoda v potniško postajo in med Plečnikovo Zavarovalnico na jugu ter Akademskim kolegijem (Pionirskim domom) na severu. Miklošičeva ulica, ki se na jugu začneja s Tromostovjem in frančiškansko cerkvijo, se na severu končuje z novim svežim pogledom na Akademski kolegij. Osrednji trg bi se lahko imenoval tudi Maistrov trg.

Potniška postaja

Sl. 2.19.5: Ljubljana, potniškotransportni center

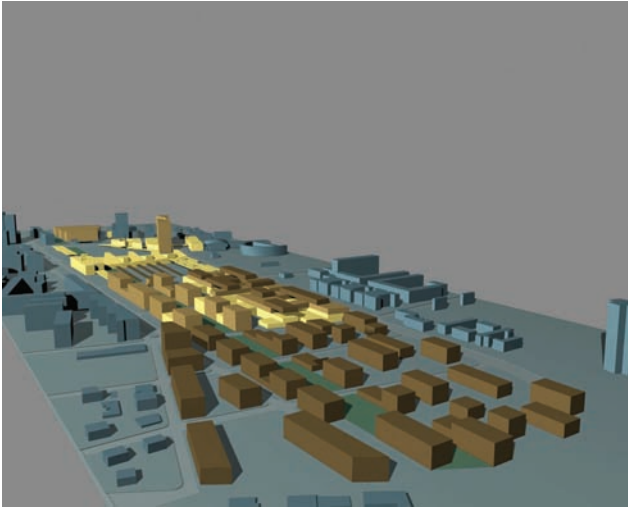

Sl. 2.19.4: Ljubljana, potniškotransportni center

Pred zahodnim pročeljem nove potniške postaje je prostor za kratko ustavljanje nekaterih prog mestnih avtobusov, taksijev, osebnih in letaliških vozil (*air terminal*). Mestna železnica je predvidena na Masarykovem bulvarju. Predlagamo, da se ne namesti na severni rob ulice, kakor je predvideno v projektu TTK, temveč sredinsko, kajti samo tako je mogoče ohraniti značaj bulvarja.

Novi del potniške postaje se logično naveže na obstoječe postajno poslopje, tako da je eden glavnih vhodov še vedno z južne strani, iz smeri Kolodvorske. Tlorisna oblika postajnega poslopja je izvedena iz ključnih smeri, ki določajo trg, podobno kakor pri stolpnica, prav tako pa so oblikovane tudi strešne lamele, ki se medsebojno prostorsko prežemajo. Iz glavne dvorane postajnega poslopja vodijo tekoče stopnice na perone v kletni etaži. Nad začetnim delom peronov je zaradi osvetlitve in zračnosti širok odprt prostor, posamezni peroni pa so pokriti z nadstreški. Na severnem delu, proti kateremu se stavba zožuje, je avtobusna postaja s svojim programom. Proti avtobusom, ki so razporejeni v dve vzporedni vrsti pod streho na odprtem, izstopa na pločnike v isti smeri in podobno kot na perone pri vlakih.

Pozidava na sproščenih zemljiščih

Sl. 2.19.6: Ljubljana, potniškotransportni center

Vzhodno od potniške postaje se območje karejev med novimi cestami, ki povezujejo Masarykovo in Vilharjevo, pozida s poslovnimi prostori in stanovanji. Ob Masarykovi ulici so v pritličju poslovni programi, v drugi vrsti pa samo stanovanja. Med obema nizoma stavb je zeleni pas, ki se navezuje na zelenico na zahodu in spominja na nekdanjo odprtost železniškega prostora med Rožnikom in Jančami. Kareji na severu so gostejši, s poudarjenim poslovnim programom, z bolj razgibano arhitekturo. Gostota zazidave pada z oddaljevanjem od potniške postaje. Proti vzhodu se poslovni prostori sorazmerno z gostoto pozidave umikajo stanovanjem. Vzorec poselitve je podoben kakor na južnem robu Masarykove, kjer strnjene mestni kareji preidejo v pozidavo predmestnih vil. Predel je tako velik, da je treba sprejeti enoten in celovit urbanistični koncept (partitura), z okvirnim naborom osnovnih principov in prijemov ter materialov. V arhitekturno realizacijo (orkestracija) pa bi bilo dobro povabiti več avtorjev, da se znotraj enotnih izhodišč doseže čim večja raznolikost osebnih poetik (podoben pristop: stanovanjski kare na Kotnikovi v Ljubljani, Amsterdam jug na Nizozemskem ...).

Nad poglobljenimi tiri zahodno od postaje se sprostijo izjemno pomembne in slabo izkoriščene površine ob Celovski in Tivolski cesti ter v smeri gorenjske železnice. Ta prostor je primeren za program državne administracije in stanovanj. Parmova, ki se podaljša in priključi na Tivolsko, je preko Vošnjakove naravnana proti centru, Trgu republike, Državnemu zboru, vladni in predsedniški palači, ministrstvom, ambasadam ... Kvalitetno arhitekturo bencinske črpalke Edvarda Ravnikarja bi bilo znotraj tega območja dobro ponoviti na primernejši lokaciji.

Ob Moderni galeriji se poglobita cesta in železnica, Tivoli pa se spet poveže z mestom. Ko se je ameriški arhitekturni kritik Kenneth Frampton, oče kritičnega regionalizma, sprehodil od Tromostovja mimo Đukičevih blokov do Moderne galerije, po začetnem navdušenju ni mogel skriti razočaranja, ko je zagledal železnico in cesto med Tivolijem in mestom. Vzkliknil je: "Le kako ste mogli kaj takega sploh dopustiti?"

NOVO V URBANEM, URBANO V NARAVNEM

Principi koncipiranja novih naselbinskih vzorcev v kontekstu pokrajine

2.20

Aleksander S.
OSTAN

Za konec še nekaj primerov, kako se lahko s principi, ki smo jih pred tem razbiral v štirih mestih, približamo štirim posebnim nalogam, lokacijam oz. krajem. Pri predstavljenih projektih, ki so bili vsi pripravljene v okviru javnih urbanistično-arhitekturnih natečajev, se v štirih korakih postopoma pomaknemo iz mestnega konteksta v naravni, pri vseh pa gre za zasnovo "novega naselbinskega vzorca". Celja in Krškega se dotaknemo le mimogrede, ker sta blizu že prej obravnavani temi notranje reurbanizacije mesta.

V mestnih središčih se le redko ponudi priložnost za temeljito preoblikovanje velikega sklenjenega zemljišča, ki je dotlej zasedalo vitalne urbane površine, a se je v nekem trenutku sprostilo. Tak primer predstavlja območje opuščene delavnice Cinkarna v Celju, ki je približno tako veliko kot srednjeveško Celje. Pri predlogu smo ohranili najpomembnejši del industrijske dediščine ter prostor ob branju robnega konteksta zasnovali na novo, temeljito sanirali popolnoma degradirano in kontaminirano cono ter jo urbanistično, morfološko in programsko vpeli v centralno območje mesta.

Soavtorji: J. Rožič, D. Moll in M. Brusnjak, 2003.

Staro mestno jedro Krškega leži stisnjeno na ozkem platoju med strugo Save in strminami Trške gore, na katero je naslonjen njegov zahodni pol, ki je degradiran in nezaključen. Predvsem slednjega smo dopolnjevali z novimi urbanimi bloki, ki smo jih transformirali v bolj odprte in pretočne oblike, ki se obračajo proti naravi. Kot nosilec procesa reurbanizacije nastopi objekt sodobne knjižnice, novo informacijsko, kulturno in družabno srce kraja, ki kot "atraktor" sproža vitalne impulze za proces celovite revitalizacije mesta. Objekt, ki v napetosti lokacije pomeni most med kulturo in naravo, je v svoji pojavnosti prilagojen in izstopajoč, kontekstualen in izviren, tipološki in hibriden hkrati.

Soavtorji: N. Zanoški, Ž. Bobnar, J. Maksimović in G. Topličan (vsi študenti arhitekture), 2007.

Pri zadnjih dveh primerih, ki jih predstavljamo obširneje, vstopamo v prostorski kontekst, ki je pretežno krajinski oz. naraven, tu so urbane sledi prisotne le še posredno, v fragmentih. In medtem ko se zasnova objektov za Škocjanski zatok še naslanja na regionalni naselbinski nagovor, postaja predlog univerzitetnega kampusa pri Novem mestu bolj avtonomen v svojem naselbinskem vzorcu, ki izhaja predvsem iz naravnih danosti prostora.

Sl. 2.20.1: Reurbanizacija degradiranega območja Cinkarne v Celju

Sl. 2.20.2: Dopolnitev mestnega jedra s projektom knjižnice v Krškem

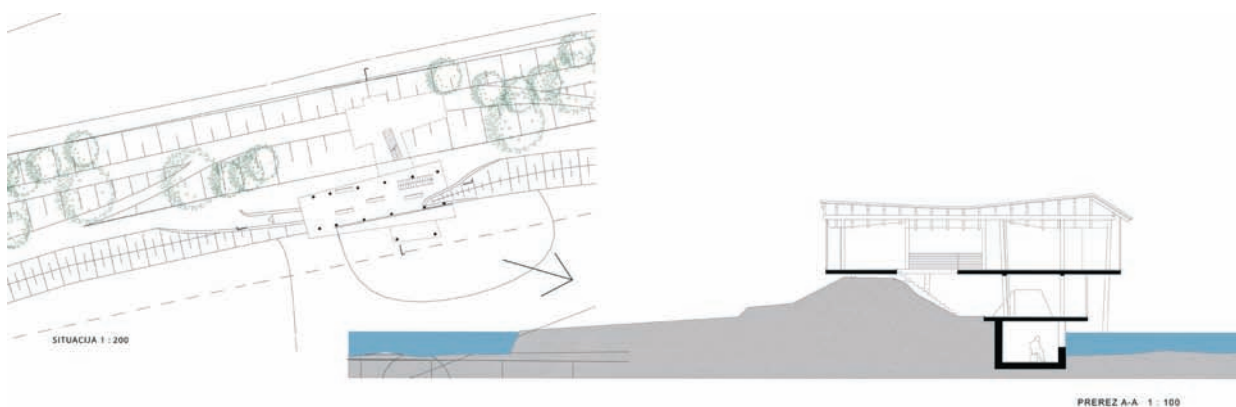
Ureditev informacijskega središča v Škocjanskem zatoku

Naravni rezervat Škocjanski zatok, obdan s samimi nenavadnimi, agresivnimi pridobitvami sodobne civilizacije dvajsetega stoletja (od hipertrofirane Luke, oskrunjenega Kopra, prerešetanega Sermina, odtujene avtoceste, suburbane razpršene in stihijske gradnje ...), predstavlja dragoceno bivališče favne (posebej ptic) in flore, ki bi lahko s svojimi novooblikovanimi programi in arhitekturami na prepihu in presečišču različnih kultur postalo zgled in simbol za trajnostno in inovativno držo na pragu postindustrijskega, informacijskega 21. stoletja.

V okviru natečaja smo zasnovali celostne rešitve za ta izjemen krajinski park: informacijski center z ureditvijo okolice in prometa, glavno opazovalnico, pa tudi manjše, hlev, brv, opazovalne zastore, klopi in ograje.

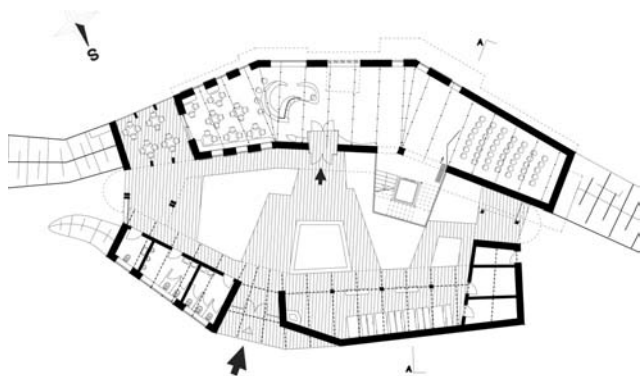

Sl. 2.20.3: Območje naravnega rezervata Škocjanski zatok pri Kopru s posameznimi ureditvami

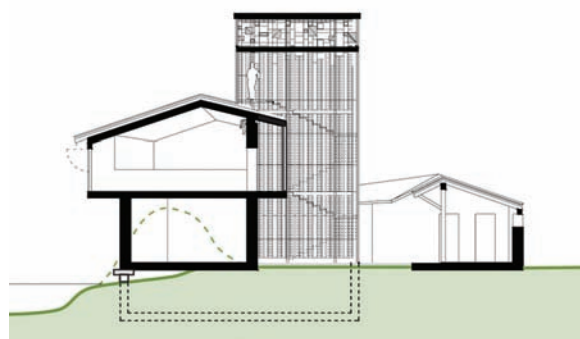

Sl. 2.20.4: Koncept glavne opazovalnice na poti okoli zatoka

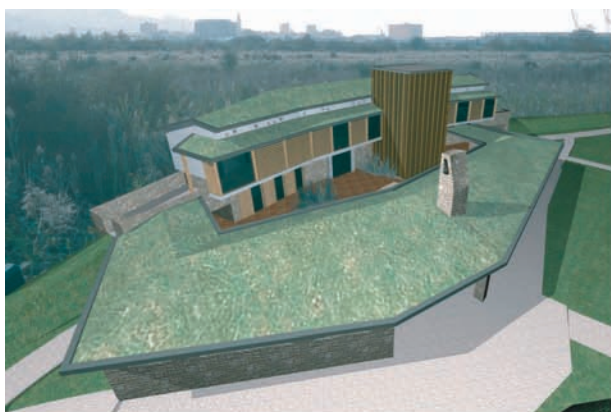
Poudarek je bil na reševanju infocentra, ki smo ga na stiku med urbanim in naravnim integrirali v nasipe. V mehki naravni kontekst smo vstopili zadržano in vzdržno, a hkrati s prepričljivim arhitekturnim znamenjem. Nismo hoteli le še ene variacije na temo globalne trendovske arhitekture (pa najsi bodo to škatle ali mehurčki), marveč smo iskali jasno in razpoznavno identiteto, ki v sebi združuje tako principe avtohtone kulture kot tudi attribute univerzalne civilizacije. Zasnova centra s pomočjo oblikovanih nasipov ustvarja niz odprtih, polodprtih in zaprtih prostorov, ne pa le prostostoječih objektov v naravnem prostoru. Prostorsko izhodišče celotne zasnove tvori dvoriščni prostor stavbe (primorske korte, tudi evokacija na bližnji borjač), kamor se stekajo vse poti naravnega rezervata. Je dobro osrediščen (z mirnim zavejtem), a hkrati tudi fluidno pretočen. Izbrana je oblika razprte leče, ki se najbolje prilega konveksni naravi mikrolokacije (geometriji nasipa), hkrati pa z obrisom spominja na tlorisno zasnovo Kopra. Tvori presek med centralno in vzdolžno kompozicijo in je s svojo formo tudi nosilec pomenov (kot seme prispodoba življenja in rasti, kot oko univerzalna, odprta metafora uvida, kot mandorla in vesica pisces del svete geometrije, kot riba analogija iz sveta živali in tudi religije itd.). Obenem gre za arhetipsko obliko, ki zaobjame elementarni bivanjski prostor in je v tisočih variacijah globoko ukoreninjena v regij-

Sl. 2.20.5: Zasnove informacijskega centra ("korte"), integriranega v nasip

Sl. 2.20.6: Prezrez informacijskega centra z gajnkom in razglednim stolpom

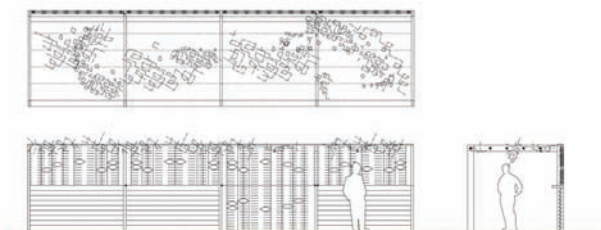
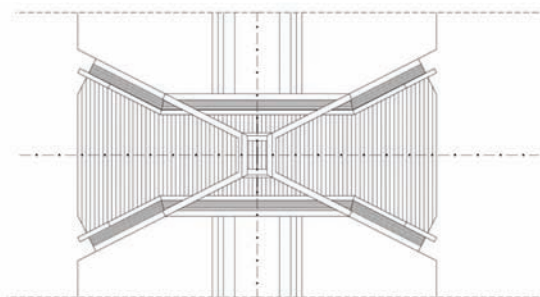

Sl.2.20.7: Vizualizacije informacijskega centra in hleva

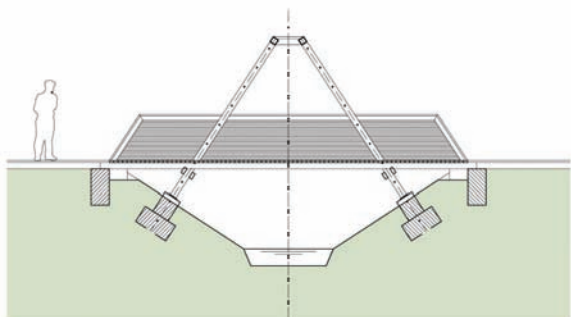

ski bivalni kulturi (njen odmev seže vsaj do breginjskega "ogreda"). Navznoter ustvari prijetno, varno in prostorsko atraktivno zavetje (ki je tudi zaščita pred klimo, vetrovi, burja itd.), navzven pa se prikaže kot močno in trdno gnezdo. Rahli prelomi v tlorisni zasnovi niza nepravilnih, trapeznih pravokotnikov evocirajo na morfologijo stavb, ulic in trgov v zgodovinskih jedrih primorskih naselij. Na dvorišču stoji vertikalni poudarek celotne kompozicije, stopnišni stolp, ki bi zastekljen in oblečen v lahkoneto plezivo iz šibja postal orientacijska točka v prostoru bližnje okolice. Iz njegove kletne etaže bi omogočili neposreden vpogled pod vodno gladino Bonifike, s prvega nadstropja pa izjemen pogled na cel zatok s Koprom v ozadju. Vzpostavili bi axis mundi, vertikalno os sveta, ki povezuje svet podzemlja, zemlje in neba v celoto. V praznih prostorih na njegovem vrhu kot tudi v posebej oblikovanih nišah v zidovih hiše bi domovale ptice, glavni prebivalci naravnega rezervata. Celotna zasnova infocentra je trajnostna, oblikovana z naravnimi materiali in (vsaj deloma) z recikliranjem. Med drugim vsebuje tudi cisterno za kapnico, z njo povezan sistem namakanja, lasten vodnjak, sistem ločevanja vod, kompostna stranišča, naravno prezračevanje, solarno ogrevanje, črpalko na veter, zeleno streho, rastlinsko čistilno napravo ter z njo povezan kal za živino itd. Razgledne in učne poti, ki so razpeljane okoli zatoka, v krožni poti vodijo mimo hleva, posebej oblikovanih zastorov, opazovalnic, iz katerih lahko občudujemo ptice, ter čez mostič nazaj do izhodiščnega centra.

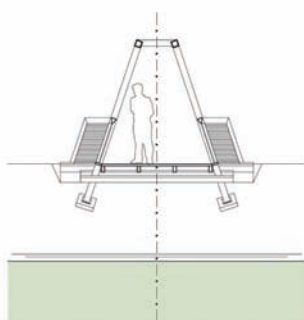
Soavtorica: V. Matk (stud. arh.), sodelavci: J. Markič, N. Šprah in G. Drašler (vsi stud.arh.) ter I. Šuklje in D. Pergovnik (obe udika), 2006.

Sl.2.20.8: Konstrukcije/paravani za opazovanje ptic

Sl. 2.20.9: Opazovalnica pod ankaransko vpadnico

Sl. 2.20.10: Mostiček/brv

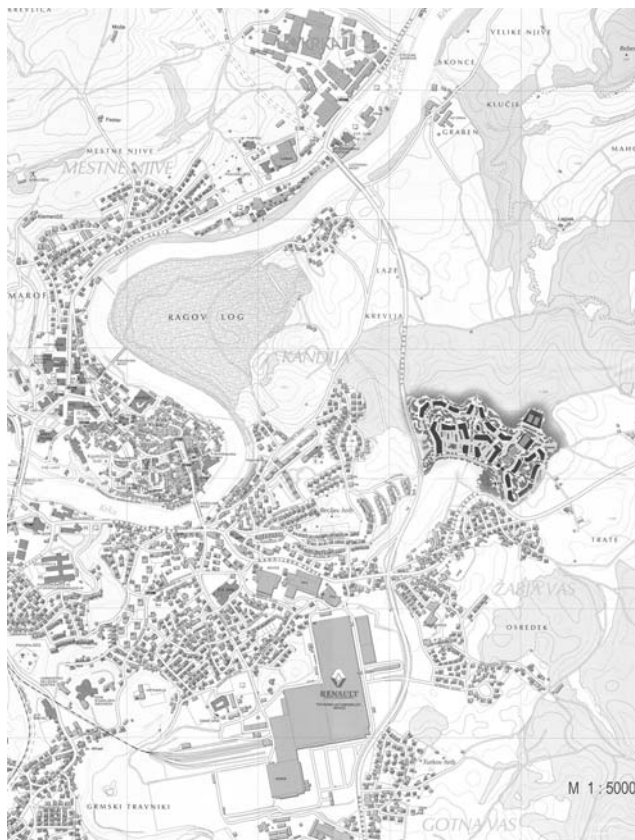

Univerzitetni kampus v gozdu ob Novem mestu

Urbanističen natečaj za univerzitetno naselje ("kampus") Drgančevje pri Novem mestu je ponudil eno od redkih priložnosti pri nas, ko se lahko lotiš celovite zasnove avtonomnega naselja v naravnem kontekstu (čeprav so na območju gozda posamezne kasarniške barake in poti). Zato je bila naloga tudi poseben izziv in hkrati preizkus, kako transformirati urbane vzorce poselitve in jih prilagoditi specifični topografiji in atmosferi gozda.

Pri zasnovi smo poskusili na sodoben način krajinsko interpretirati mestotvorne morfološke vzorce "trgov in ulic" in jih za razliko od historičnih narediti pretočne in odprte. Vendar naj bi še vedno spominjali na raščeno naselbinskih jeder, ki so prislonjena na južna pobočja, ko iščejo optimalno osončenost, varnost in razglede, medtem ko kulturno krajino ravnice puščajo odprto in nepozidano. Zasnovo smo torej koncipirali kot model iz prostora izhajajoče organske celote, ki ni predvsem mestno urbana, niti le krajinsko-arhitekturna, temveč vzpostavlja izviren most med obema pristopoma. Kot edina slovenska univerza, ki bo zgoščeno umeščena v naravni prostor primestja (paradigma kampusa), izhaja njen celostni model iz načel sonaravnega oz. vzdržnega razvoja ter kot tak vzpostavlja ravnovesje med preteklim in prihodnjim, tradicionalnim in futurističnim, ekološkim in tehnološkim, urbanim in naravnim itd.

Konkretna rešitev naselja se navezuje na značilnosti topografije ožjega natečajnega območja, kjer na osrednjem platoju zgoštimo centralne funkcije univerzitetnega središča iz prve faze izgradnje, medtem ko na niz višje ležečih izohips naslonimo še linije programov iz druge faze izgradnje. Objekti študentskega naselja optimalno zamejijo in nadgradijo višji plato ("citadelo") na vzhodnem robu lokacije, ter vmesno rekreacijsko območje

Sl. 2.20.11: Merilo in morfologija univerzitetnega naselja v odnosu do Novega mesta (TTN5 Novo mesto 36, 37, 46 in 47, 1994 © Geodetska uprava RS)

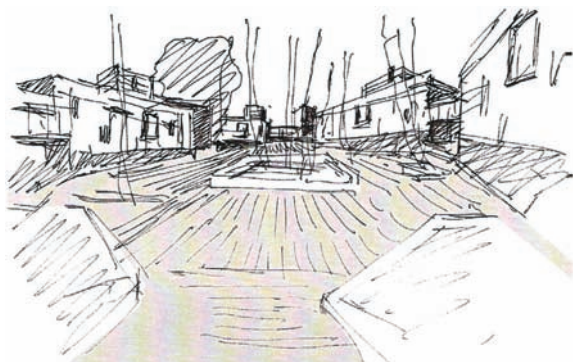
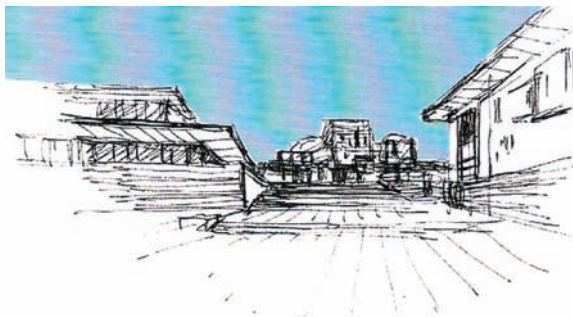
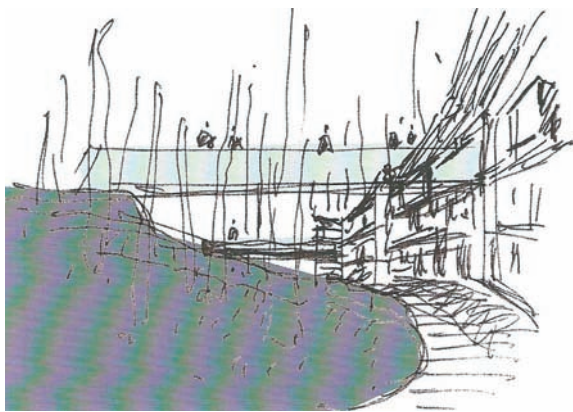

Sl. 2.20.12: Topografija naravnega amfiteatra, ki generira morfologijo "kampusa"

oz. pas z igrišči, ki oba dela zasnove prešije in poveže. V severni rob rekreacijskega pasu sta locirana še edina večja, vkopana volumna zasnove, športna dvorana in muzejski depoji.

Resen izziv snovanja rešitve je bil, kako v tako velikem naselju in naravnem okolju ohraniti merilo prostora, ki je človeku blizu. Zato smo za osnovo v glavnem uporabili kompozicijo nižjih, horizontalnih, vzdolžnih objektov, ki so kontrapunktirani z vertikalami dreves. Pri snovanju smo se izogibali tudi urbanističnim konceptom oz. rešitvam, ki ne bi izhajale iz lokacije same in bi gradile na njej tujih, "monokulturnih" modelih. Kot take smo prepoznali npr. kareje oz. urbane bloke, prostostoječe modernistične bloke, koncentrirane megastrukture ali kolaže poljubnih morfoloških vzorcev. Naselje bi moralo biti prepoznavno in unikatno, s sebi lastno, nezamenljivo identiteto, ki izhaja iz prostora in časa, v katerem nastaja. Tak urbanizem in pozneje tudi arhitektura bi novomeško univerzo ne le ločila od ostalih slovenskih univerz, pa tudi tistih iz širšega prostora, temveč jo tudi povzdignila.

Zasnova je čitljiva, saj pomenski in funkcionalni sklopi gravitirajo k svojim jedrom, vendar ne izključujejo pretokov drugih programov. Kot posebno vezivo delujejo storitvene dejavnosti, ki so enakomerno razporejene v večino posameznih sklopov. Na osrednjem, urbanem platuju središča se proti jugu odpirata dva trga (naravoslovnega in humanističnega dela univerze), ki sta medsebojno delno ločena, a vendarle prečno tudi povezana. Med njima kot vezni člen stojita najbolj izpostavljena in individualna objekta zasnove, stavba rektorata in stavba knjižnice, vrata naselja, če se mu približamo po pešpoti iz mesta. Za trgoma je linija naravoslovnih in družboslovnih fakultet, ki vijuga vzporedno s plastnicami na višji koti terena. Deluje kot odmev geome-

Sl. 2.20.13: Skice nekaterih značilnih ambientov "mesta" v gozdu

Sl. 2.20.14: Skica koncepta prereza/pogleda na južno fasado kampusa

Sl. 2.20.15: "Nevidna" geometrijska mreža, ki iz navideznega oblikovnega naključja zasnove stke natančne notranje relacije med objekti

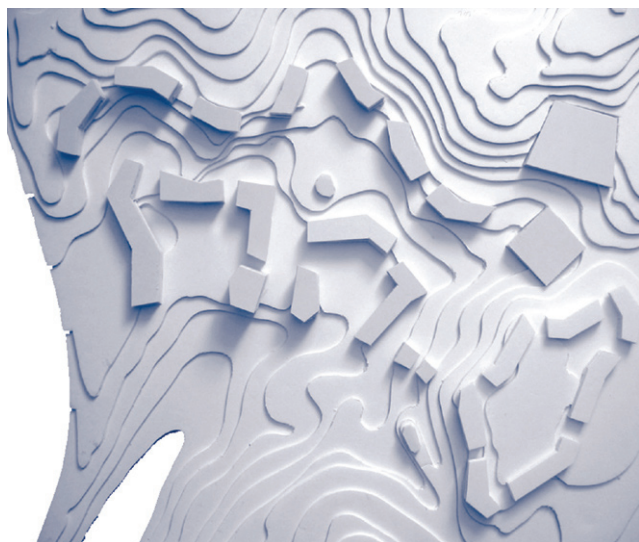
trijskemu impulzu s trgov, reža na sredi pa pomeni severni odgovor na južna vrata. Objekta zdravstva in osebnih storitev predstavljata vstop v naselje s severne, gozdne strani območja.

Kot dopolnitev amfiteatralni, odprti (konkavni) zasnovi trgov v dolinici se na vrhu sosednje vzpetinice na vzhodu zasnove študentsko naselje s spremljajočimi programi.

Soavtorja: Grega Gregorčič (udia) in Roman Kogovšek (udika); sodelavci: Vida Matk (abs.arh.) in Dušan Moll (udia.), 2005.

Sl. 2.20.16: Vizualizacija predlaganega urbanizma univerzitetnega mesta (pri katerem je arhitektura še nerazdelana, le shematična)

Sl. 2.20.17: Na delovnih maketah se preizkuša topografija in postavitve objektov v prostor

PREDLOG PROSTORSKEGA INFORMACIJSKEGA SISTEMA**Darko
LIKAR****UVOD**

Tehnike in tehnologije meritev teritorija dosegajo v sodobnosti zaradi specializacije skokovit napredek.

Koncepti zasnove obvladovanja kompleksnega in bistvenega so zaradi človekovih mejnih sposobnosti glavna ovira pri omejeni izrabi velikih sodobnih tehnoloških možnosti. Ker stari prostorski informacijski koncepti povezujejo sedanost s preteklostjo in bistvom obstoja človeka ter omogočajo ugotavljanje dejanskih sprememb, so najkompleksnejše človekovo orodje in razvojno merilo kakovostnega napredka. Vendar pa v sodobnih informacijskih sistemih še vedno prevladuje kvantitativni vidik, zato eksponentno naraščanje informacij hromi uspešnost reševanja sodobnih eksistencialnih vprašanj. Množica navidezno učinkovitih, a neusklanjanih kratkoročnih pobud dolgoročno sama sebi zapira možnosti za nov razvoj.

Rešitev predstavlja nov učinkovitejši koncept sistema preglednosti, ki omogoča simuliranje dolgoročnih procesov in pravočasno pokaže kolizijo interesov ter njihove škodljive posledice tako za udeležene posameznike kot za skupnost.

Za ugotavljanje dolgoročnih in kompleksnih sistemov so bistveni stari prostorski informacijski sistemi. V Sloveniji se, kar zadeva napredek v sedanosti in prihodnosti, premalo zavedamo pomena preteklosti kot tudi starih sistemov in njihove vloge. Povečevanje novosti, ne da bi realno preverjali, kakšna je njihova dejanska dolgoročna učinkovitost, in opuščanje velikanskih potencialov v obstoječih strukturah, nastalih v preteklosti, zmanjšujeta izhodiščne možnosti za razvoj.

Napredni sodobni prostorski informacijski koncepti v svetu vključujejo komponento procesov iz preteklosti, kar jim omogoča večjo učinkovitost in konkurenčno prednost.

Uveljavljanje prednosti dediščine pri razvoju je že nekaj desetletij naša osnovna strokovna naloga. Koncept takih prednosti smo vključili v zasnovo izboljšav najsodobnejših prostorskih informacijskih konceptov. Da bi lahko uveljavili te prednosti, smo raziskovali stare informacijske sisteme in njihove koncepte, jih preizkušali v praksi z reševanjem nalog pri prenovi in razvoju ter na tej osnovi zgradili nov, najsodobnejši arhitekturni informacijski sistem, namenjen povečanju učinkovitosti pri poseganju v prostor in reševanju nerešljivih problemov na nekem območju. Preverjanje tega sistema na nam dosegljivih ravneh je pokazalo njegovo večjo učinkovitost pri operativnem reševanju vsakodnevnih nalog na teoretični ravni in tudi možnosti za večjo učinkovitost na višjih ravneh (lokalna skupnost, regija, država).

Zaradi posebnega pomena preteklih sistemov pri razvojnih dosežkih v sedanosti in prihodnosti bomo v sestavku nakazali nekaj njihovih prednosti, ki se ponujajo z izboljšanimi raziskovalnimi možnostmi preteklosti pri interdisciplinarni uporabi sistema ter omogočajo večjo učinkovitost upravnih nalog.

POTEK RAZISKAVE

Ker je v sestavku zahtevno tematiko mogoče prikazati samo v grobih obrisih, je brez ustreznega pojasnila razlogov za nastanek študije težko pravilno razumeti pomen prikazanega.

Pri prenovi in razvoju arhitekturne krajine, starih naselbinskih jeder in arhitekturne dediščine so bistvena izhodišča:

- ocena obstoječega stanja
- natančna predstava glavnih razvojnih faz preteklosti

- najvišje obstoječe ali rekonstruirane stopnje dosežka obravnavanega prostora na različnih stopnjah celot in delov
- predelava stanja z izboljšavo po principu: s čim manjšimi vložki doseči čim večjo kakovost.

Od kakovosti izhodiščnih informacij, njihove ocene in strokovne spretnosti pri posodobitvi teh podatkov je odvisna stopnja načrtovalskega dosežka na vseh ravneh poseganja v prostor (planiranja, načrtovanja, urbanizma, arhitekture, upravljanja, raziskovanja).

Nenehne težave s pomanjkljivostjo konceptov prostorskih podatkov pri novejših sistemih (neskladje med stanjem v načrtih in na terenu, prevelika natančnost pri ozkih segmentih prostora in pomanjkanje uporabnih podatkov za večino lokacij, težave s pridobivanjem podatkov, neuskkljenost strok in služb ...) in jasnost ter uporabnost franciscejskega katastra so nas najprej usmerile v poglobljeno študijo tega in drugih dosegljivih starih informacijskih sistemov.

Na osnovi pridobljenega znanja je bil najprej izdelan osebni avtorski informacijski sistem za lažje in kakovostnejše reševanje lastnih strokovnih nalog. Nenehno razširjanje, dopolnjevanje ter izboljševanje sistema je postopno preraslo v proces, ki je presegel osebno raven in postal uporaben za okolico. Postopno posredovanje delov metode študentom Fakultete za arhitekturo pri reševanju njihovih nalog pri seminarju in predmetih Razvoj arhitekture in Prenova arhitekturne dediščine je dalo dobre rezultate, zato se je krog zanimanja razširil. Z upadanjem dolgoročnega načrtovanja pa je zanimanje zamrlo in pridobljeno znanje se je ohranilo le v ozkem strokovnem krogu, kjer se uporablja za izboljšanje rezultatov pri projektnem delu. Odsotnost ustreznih informacijskih metod, s katerimi bi izboljšali zaznavanje in ocenjevanje sedanjega in preteklega stanja, onemogoča organizirano reševanje množice drobnih prostorskih težav in popravo napak, zaradi česar se te eksponentno stopnjujejo in vidno degradirajo celoten slovenski prostor.

Ob nastanku nove države in spremembi sistema (stari sistem je zagovarjal odmiranje države) je prišlo do makroskopske napake¹ napačnega sklepanja, da lahko pridemo do ciljev po bližnjici z upravljanjem države na osnovi poenostavljenih statističnih in informacijskih metod, brez strogega sprotnega preverjanja prostorskih posegov in njihovih dejanskih učinkov in razvoja.

V novem družbenem sistemu, ki temelji na trgu in lastništvu, je bilo treba spremeniti prostorsko-informacijski koncept iz pretežno deduktivnega v induktivni. Sprememba pa zahteva urejena kataster in zemljiško knjigo.

Pretvorba približno 20 odstotkov površine, urejene z novimi katastrskimi načrti, in 80 odstotkov površin, pokritih z zastarelimi katastri, v računalniško obliko po letu 1990 je bila odločitev, ki ne rešuje sistemsko-induktivnih problemov urejanja prostora, temveč jih zastruje.

Na osnovi naših izkušenj z uporabo katastrsko-topografskih načrtov smo zgodaj predvideli probleme, ki nastanejo v praksi induktivnih sistemov, če nimajo ustrezno urejenih informacijskih osnov za vzdrževanje javnega reda. Predlagan je bil nov celovit informacijski prostorski sistem, s katerim bi posledice napačne strategije reševali vzporedno z vzpostavljanjem novega razvojnega koncepta, prilagojenega induktivni družbeni ureditvi. Predlagani informacijski koncept bi hkrati reševal obstoječe pomanjkljivosti, preprečeval nove in omogočal pridobitev prednosti z izboljšanim zaznavanjem in učinkovitim usmerjanjem v prostorski razvoj države.

Novost je bila predstavljena strokovni javnosti v dveh delih (Likar 1995 in Likar, Lah, Koščak 1995).

STARI PROSTORSKI INFORMACIJSKI SISTEMI

Stari prostorski informacijski sistemi so znani v splošnih potezah ali le po segmentih. Že v antiki lahko na osnovi ohranjenih ostankov in pisnih virov ugotavljamo obstoj na prostor vezanih informacijskih sistemov

¹ Makroskopska napaka nastane zaradi poenostavljenega, napačnega oziroma pomanjkljivega sklepanja o stvareh. Tako sklepamo, kadar želimo z nižjo ravnijo ustreznega znanja reševati probleme višje ravni znanja. Makroskopska napaka na primer nastane, kadar odličen gospodarstvenik ali strokovnjak na specifičnem področju predvideva, da bo tudi dober župan, ali da bo uspešen župan tudi dober predsednik države. Tako sklepanje predvideva, da za župana ali predsednika države ni potrebno specifično znanje.

v Mezopotamiji, Egiptu in Rimu. Ti sistemi so nastali zaradi posebnih organizacijskih potreb po urejanju zemljišč velikega obsega, gostejše poselitve in razporejanju vode in rodovitnega blata ob namakanju (v Mezopotamiji Evfrata in Tigrisa, v Egiptu Nila), javnih del velikega obsega ali pregleda zemljišč in dobrin, ki so bili na voljo (Rim).

Za pregled zemljišč so različne civilizacije razvile različne večplastne sisteme. Tako večplastnost jasno vidimo ob raziskavah ostankov rimskega sistema s pomočjo zračnih posnetkov pokrajine, kot kaže primer rekonstrukcije mreže centurij v agru Puljske kolonije (Suič 1976, 96).

Pod starim prostorskim informacijskim sistemom razumemo instrumente za pregled prostora in sistem za načrtovanje in upravljanje teritorija. V Sloveniji je tak sistem mogoče dokazati že v antiki z rimsko ureditvijo (Fister 1986, 30–47; Kurent 1972). Srednjeveške informacijske sisteme je mogoče pri nas slediti le po delcih v virih ali po materialnih ostalinah na terenu. Poseben pečat so starim informacijskim sistemom pri nas dali Habsburžani. Dopolnjevali, izpopolnjevali, izboljševali in razvijali so jih generacije v generacijo. Njihovi informacijski sistemi so postali posebej zanimivi v času vladanja Karla VI. po letu 1720, ko je matematik Marinoni izdelal koncept za milanski kataster in ga izvedel v štirih letih. Od njegovega poskusa naprej so habsburški katastri dovolj natančni, da lahko, kjer so bili vzpostavljeni (velik del osrednje Evrope in slovenskega ozemlja), učinkovito vplivajo tudi na razvoj v sodobnosti.

V naši raziskavi se bomo osredotočili na sistem, ki ga poznamo kot franciscejski kataster, in sicer iz posebnega razloga. To je prvi dovolj natančen in konceptualno dognan celovit sistem, v katerem je bilo izmerjeno celotno slovensko ozemlje, zato je uporaben kot povezovalac (opazovalni okvir – kanon – merilo) s starejšimi obdobji ter izhodišče za ugotavljanje konkretnega razvoja v sodobnosti in prihodnosti.

VLOGA STARIH PROSTORSKIH INFORMACIJSKIH SISTEMOV PRI UVELJAVLJANJU PREDNOSTI NAJSODOBNEJŠIH INFORMACIJSKIH KONCEPTOV

Ključna problematika snovanja naj sodobnejših prostorskih informacijskih sistemov je konceptualna.

Najsodobnejše informacijske tehnologije določanja usklajenosti točke na terenu s točko na informacijskem modelu (meritev s sistemi GPS je dosegla centimetrsko natančnost) in programska obdelava podatkov na modelu skokovito napredujejo. Glavna omejitev tega razvoja so koncepti zasnovane in uporabe, ki se lahko razvijajo v induktivnih sistemih (sistemi, zgrajeni iz posameznega na splošno) le v strogo omejenih in določenih pogojih temeljnih človekovih pravic. Razvijanje novih sistemov ob takih omejitvah je zahtevno, ker novosti lahko razvijamo le z novimi povezavami in kombinatoriko izhodiščnih elementov (nove povezave obstoječega) ali izboljšanim zaznavanjem (videti obstoječe na drugačen način). V tem kontekstu postanejo za informacijske koncepte pomembni vse sodobne obstoječe informacije, ki so bile izdelane za druge, ne le informacijske namene, vsi historični podatki in predvsem stari kompleksni sistemi, s katerimi je mogoče izdelati jasno podobo preteklosti.

Kataster, zasnovan na javnem redu in ureditvi za zaščito lastništva pred zlorabami ali kot davčni sistem, postane v takih pogojih večnamenski informacijski sistem. Stari katastri pa povežejo sodobnost s konkretnimi elementi človeške in prostorske evolucije natančno določenega prostora. Tak koncept vzpostavi, napolni in obogati prazne ali vsebinsko omejene okvire informacijskega sistema ter mu omogoči prednosti pred konkurenčnimi sistemi, ki takih vsebin nimajo (ali jih ne znajo uporabiti). Stari katastri, vključeni v naj sodobnejše informacijske sisteme, omogočajo kakovostnejše razumevanje sedanjosti in načrtovanje razvoja z večjimi učinki in ob manjših vložkih.

STARI INFORMACIJSKI SISTEM V SLOVENIJI

V Sloveniji je od starih informacijskih sistemov v svojem obdobju dosegel najvišjo razvojno stopnjo franciscejski kataster.²

² Franciscejski zemljiški kataster nas zanima predvsem kot informacijski sistem, zato ga ne bomo obravnavali s specifičnega zgodovinskega ali geodetskega vidika.

Povezava franciscejskega katastra z davčnim sistemom je onemogočila, da bi prednosti tega visoko razvitega informacijskega sistema postale prednost tudi pri povečevanju učinkovitosti naj sodobnejših konceptov razvoja prostora. S sistemsko ukinitvijo nanj vezanih davčnih sistemov je bil umaknjen iz uporabe tudi najkakovostnejši informacijsko-organizacijski vidik, s čimer je postal le kataster ali grafični izris za evidenco lastniških parcel.

Ker je bilo vzdrževanje neažurno, je postopno zastaral. V tranziciji, ki je posledica nastanka samostojne Slovenije, je zaradi sprememb sistema postalo lastništvo ponovno pomembno, zato so ga na hitro spremenili v računalniško obliko in v upravljanje prostora uvedli meje katastrskih občin. Velik del starega informacijskega sistema je končal v Arhivu Slovenije in ta ga je zaradi velikega povpraševanja posredoval za uporabo v javnosti v elektronski obliki (http://sigov3.sigov.si/cgi-bin/htqlcgi/arhiv/enos_isk_kat.htm).

Redkim poznavalcem franciscejskega katastra ni uspelo prepričati o sistemski kakovosti, ki se skriva v njegovem ozadju, in prednostih njegove uporabe v sodobnem načrtovanju razvoja.³

Na primeru Železnikov je mogoče prikazati koristnost uporabe franciscejskega katastra v sodobnem urbanizmu in načrtovanju prostora.⁴ Iz načrta naselja ni mogoče razpoznati, zakaj je njegov del deformirano oblikovan. Iz starega katastra vidimo, da je bilo naselje prilagojeno staremu vodnemu jarku, ki je danes do polovice speljan pod zemljo in preusmerjen v reko. Preostanek je zasut in prezidan tako, da v strukturi naselja ni več prepoznaven.

Pri urbanističnem načrtovanju v Sloveniji je prepuščeno posamezniku, da najde in uporabi star kataster kot pripomoček za razumevanje prostora (zaradi povečanih stroškov in pomanjkanja časa pa se večina načrtovalcev temu izogiba).

Aktualna vidika franciscejskega katastra pri **uveljavljanju prednosti v naj sodobnejših informacijskih konceptih sta dva.**

1. Informacijski sistem, ki je v preteklosti povezoval ozemlje Evrope, pozneje razdrobljeno na posamezne države, je lahko skupni imenovalac in informacijsko izhodišče za načrtovanje in preverjanje dosežene stopnje trajnostnega sonaravnega razvoja nove evropske skupnosti.
2. Poseben pomen, ki ga ima ta sistem za strategijo uveljavljanja trajnostnega sonaravnega razvoja pri ugotavljanju starosti objektov, določanju originalnosti, spoznavanju oblik nekdanjih rešitev in valoriziranja arhitekturne, stavbne in krajinske dediščine.

VZROKI IN ZGODOVINA

Franciscejski kataster in nanj vezan informacijski sistem so Habsburžani izpopolnjevali in razvijali vrsto let. Večplastnost tega sistema se nam razkrije, če upoštevamo, da so nanj vezane splošne reforme (sodstva, uprave, šolstva ... in ne le davčnega sistema) in vzroki, ki se prepeljali do teh sprememb.

Glavni vzrok za nastanek reform in nanj vezanega sistema je pojasnjen v zgodovinski literaturi (npr. Čepič 1979, str. 352).

Čeprav je monarhija premagala krizo nasledstvene vojne, je Mariji Tereziji boj za dediščino razkril slabosti njene notranje organizacije. Poraz s precej manjšo in dobro organizirano Prusijo je pokazal, da vladarjeva moč ni odvisna le od obsega njegovih dežel, marveč tudi od notranje organizacijske ureditve.

Prusi so imeli učinkovito organizacijo, ki je temeljila na razdelani upravi, informacijskem sistemu in novi obliki vključevanja strokovnega znanja (čas, v katerem se razvija astronomija, matematična in praktična kartografija in se pričinja vzpostavljati večina sodobnih strok). Po pruskem zgledu so najprej poskusno prenovili upravo s splošno reformo v Šleziji (l. 1744) in nekaj deželah, po uspešno prestalem preizkusu pa po vsej državi. Podlaga reformam je bil novi "terezijanski kataster".

³ Franciscejski kataster slovenskega ozemlja uporabljajo danes pri svojem delu raziskovalci, ki potrebujejo različne podatke iz preteklosti. Arheologi, zgodovinarji, kastelologi, umetnostni zgodovinarji, geodeti in arhitekti konzervatorji črpajo največkrat podatke, vezane na informacije o preteklosti posameznih stavb, naselij in njihove okolice. (Ribnikar 1982, 321-337).

Franciscejski kataster kot kompleksen državni informacijski sistem, s katerim so obvladovali velik del osrednje Evrope, pa zaradi konceptualne zahtevnosti ni raziskan do uporabne oblike.

⁴ Pri raziskavah tega sistema ostaja odprta cela vrsta vprašanj, povezanih z njegovo uporabnostjo v sedanjosti.

Čeprav je spremembe informacijskega sistema začel uvajati že Karel VI., je šele reakcija na poraz s Prusi povzročila kakovosten preskok v učinkovitosti ter spodbudila ključne spremembe z reformo Marije Terezije. Reforma je dala obetavne rezultate, zato so ga stalno izboljševali tudi njeni nasledniki. Tako je Jožef II. l. 1785 odredil izmero vse plodne zemlje. Opravili so jo v štirih letih.

Jožefinski kataster je le popisni; v njem so podatki o izračunani površini, ugotovljene katastrske kulture, količine pridelkov, podatki o lastnikih, vpisani v poseben seznam, imenovan legopisne knjige. Ker ta kataster ni namenjen davčni reformi, je njegov naslednik Leopold II. po letu 1790 še naprej uporabljal terezijanski davčni sistem. Izpopolnjevanje evidence zemljišč z reformo leta 1806 je nadaljeval cesar Franc I. Odredil je izmero zemljišč in kartiranje podatkov, za katere so izdelali zemljiške načrte.⁵

STRATEŠKA UČINKOVITOST STARIH INFORMACIJSKIH SISTEMOV

Izhodišče starih prostorskih informacijskih sistemov sta popis in spremljanje razpoložljivega bogastva, razporejenega neenakomerno po prostoru, kot temeljnega potencialnega vira za učinkovitost skupnosti. Visok kakovosten preskok so dosegli s spoznanjem, da spodbujanje sposobnosti posameznih celic k čim učinkovitejšemu delovanju brez urejenih dogovornih pravil o skupnem delovanju pripelje do razpada (kolapsa) sistema, ker celice same sebi zaprejo razvoj zaradi kratkoročnega gledanja in blokirajo delovanje drugih celic.

Ta dinamična kompleksnost je bila ekstremno nazorna v starem Egiptu. Težava, ki je jasno zaznavana, je bila povezana z razdelitvijo rodovitnega blata in vode, od česar je bilo odvisno povečanje kakovosti zemljišč. Vsakoletno pravično razdeljevanje vode in rodovitnega blata Nila je zahtevalo posebno organizacijo za preprečevanje množice sporov, ki nastanejo, ko je treba deliti dragocene snovi s sosedi. Problematika dobi posebno razsežnost, ko pomislimo, kako veliko je bilo območje stare egipčanske civilizacije, o katerem govorimo, saj je obsegalo nekaj tisoč kilometrov dolgo dolino, in kako hitro ga je bilo treba po letnih poplavah ponovno vzpostaviti za pridelavo hrane.

Učinkovitost te civilizacije nam postane jasna, če primerjamo melioracijo Vipavske doline in njen prostorski obseg (majhna dolina), čas, porabljen za delo (več let), ter kakovost rezultatov z vsakoletnim vzpostavljanjem doline Nila po poplavah.⁶

Primerjava nazorno nakazuje izjemno učinkovitost starih civilizacij glede na sodobno zahodno civilizacijo.

Združevanje v evoluciji selekcioniranih konceptov za doseganje izjemne učinkovitosti naših prednikov in izjemnih tehnoloških možnosti sodobnosti je nov potencial, s katerim lahko združene evropske dežele ponovno pridobijo razvojni primat in presežejo razvojni zaostanek, ki so ga "pridelale" kot posameznice v globaliziranem svetu.

Vsebinska naloga, vloga in pomen strateško učinkovitih informacijskih konceptov so skriti v sami besedi informatika, kjer "in forma" pomeni "v obliko" spremeniti še neoblikovane surove (neoplemenitene) podatke.

Ko govorimo o prostorskih informacijskih sistemih, imamo v mislih najkompleksnejše znanje posamezne civilizacije, s katerim ta zaznava stanje, organizira razpoložljive sile, usmerja svoj razvoj in dosega boljše učinke kot primerljivi konkurenti na ozemlju, ki ga imajo na voljo.

⁵ Meritve so opravili z metodo triangulacije, ki je bila prvič uspešno preizkušena že pod cesarjem Karlom VI. (oče Marije Terezije) na osnovi patenta iz leta 1718 ter v štirih letih 1720–1723 izvedena na milanskem katastru. Milanski preizkus je izvedel utemeljitelj metode, matematik in astronom Johann (Giovanni) Jacob (Giacomo) Marinoni (1676–1755), ki je skonstruiral svoj model instrumenta za izvajanje meritve – merilno mizico, ki je postala del standardnega pribora. Prikaz ozemlja v načrtih zahteva poseben koncept in sistem. Večkratno podvajanje vsebin v različnih merilih za strnjeno pozidavo 1 : 720, 1 : 1440 za naselje, 1 : 2880 za naselje s pripadajočo krajino ter 1 : 28.000 za združene načrte. Za današnje čase nenavadno merilo 1 : 2880 izhaja iz seženjskega merskega sistema. 1 palec na načrtu pomeni 40 sežnjevi v naravi. Seženj znaša v tem merskem sistemu 6 čevljev, čevelj pa 12 palcev. En palec na načrtu 40 x 6 x 12 pomeni 2.880 palcev v naravi.

⁶ Če ne bi Egipčani vsako leto po poplavah v nekaj mesecih uredili do 3.000 km dolge doline, bi zaradi posledic po prvih poplavah izumrli.

V principu gre pri strateškem delovanju prostorskih informacijskih konceptov za organiziranje možnosti, ki so na voljo. To pa je odvisno od učinkovitosti pregleda stanja na terenu in uveljavljanja prednosti z rešitvami s pomočjo nenehnih izboljšav. Za možnost reševanja problemov je evidentiranje zgolj z numeričnimi in opisnimi metodami neučinkovito brez koncepta, prikazanega v obliki načrtov, vgrajenih v sistem preglednostnih ravni, s katerim se izloči neskladje med stanjem v načrtih in na terenu. Pri tem pod pojmom koncept razumemo redukcijo odvečnih podatkov na prikaz bistvenega skozi sistem načrtov. Letalski posnetek stanja na terenu vsebuje presežek informacij, ki jih pravilno zasnovan načrt ali serija povezanih načrtov in kart v sistem zmanjša na bistvene (zgolj minimalno število uporabnih in za rešitev problema nujno potrebnih).

POSKUS PREDSTAVITVE OSNOV STRATEŠKEGA KONCEPTA FRANCISCEJSKEGA KATASTRA

Po večletnem raziskovanju ozadja franciscejskega katastra in nanj vezanih strateških vzorcev, iskanju izgubljenih ter razpršenih dokazov o obstoju skritih ozadij in preverjanju v praksi je ugotovljeno, da se za navidezno enostavnim in "zastarelim" sistemom skriva dognan, učinkovit in izjemno kompleksen strateški informacijski sistem za upravljanje države.

Idejo kompleksnega ozadja strateškega instrumenta za obvladovanje razvoja velikega ozemlja s pomočjo dognanega modela preglednosti in usmerjevalnih mehanizmov predstavljamo v nadaljevanju.

Strateški koncept franciscejskega katastra predstavlja prostorski model podrobnega okolja ali stanja na terenu. Zaradi razširitve uporabnikove zmogljivosti zaznavanja kompleksnosti na modelu je bil ta zgrajen kot sistem ravni različnih meril, prilagojen zornemu kotu zaznavanja in preglednosti modela na mizi. Človekovemu merilu prilagojen model eksistencialnih celic (Likar 1995, 35, 319), izdelanih v skladu z rabo in razpoznavnostjo prostora na terenu, je po ravneh usklajeval z zemeljsko oblo astronomski sistem (koordinatni sistem in orientacija v svetu).

Bistveno se model razlikuje od današnjih po kvalitativnem konceptu. Kvalitativni strateški preskok so dosegli s pretvorbo v evoluciji dosežene večplastne neskončne členitve prostora v informacijsko organizacijsko strukturo in jo uporabili kot statični in nespremenljivi sistem opazovalnih okvirjev za spremljanje in obvladovanje dinamičnih procesov. S sprejetjem prastare eksistencialne mreže prostorskih celic so človeku obvladljiv sistem razširili na celovito delovanje in povezali vsa dogajanja v prostoru od nastanka naprej v natančno določljivo razvojno shemo. Na prostorske enote in členitev vezane aktivnosti so postale kvalitativno merljive, s čimer se je učinkovito razločilo od neučinkovitega. V neskončno prostorsko členitev vezane dobre in slabe rešitve so omogočile izoblikovanje učinkovitega vzorca stimulacijskega in destimulacijskega instrumenta za uspešno upravljanje prostora.

Informacijsko strategijo poseganja v prostor so obvladovali z osmimi ravni:

- parcela
- stavbe
- ledine
- katastrska občina
- okraj
- dežela in
- država.

Upravljali pa s petimi oblastmi:

- občina
- občina s statutom
- okraj
- dežela in
- država.

Vsaka oblast je imela za obvladovanje prostora dve ravni: upravnika in odbor, razen državne, kjer je odbor nadomeščalo ministrstvo.

Osnovna informacijska enota je bila **katastrska občina** z mrežnim ogrodjem, ki je formiralo manjše zaokrožene enote parcel – **ledine**.⁷

Obe enoti sta tvorili tudi osnovno ogrodje izmere. Osnovni koncept preglednosti prostora je sestavljal organizacijski sistem osmih eksistencialnih opazovalnih ravni⁸ z ogrodno vsebinsko strukturo, ki je omogočala pregledno spremljanje in obvladovanje dinamičnih elementov mobilnosti. Princip koncepta je bil model stanja na terenu, ki ga je sestavljal sistem ravni z vsebino, upodobljen v načrtih.

Koncept modela je vključeval metodo izmere zemljišč s triangulacijo.⁹ Izdelava načrtov katastrskih izmer je bila standardizirana s predpisanimi protokoli za: meritve in izrise (merilno orodje, risarsko orodje in postopki meritev), znake, barvne legende, postopke razvrščanja zemljišč za ustrezno rabo (37 vrst rabe), postopke ugotavljanja posestnih meja itd.¹⁰

⁷ **Star sistem katastra organizacijsko temelji na katastrskih občinah in ledinah.**

Katastrska občina je osnovna enota pomembnejšega naselja s pripadajočo krajino (enota lahko vsebuje več manjših krajev s pripadajočimi funkcionalnimi prostori).

Ledina je druga temeljna organizacijska enota za združevanje parcel. Ker je ledina kot prostorska enota manj znana od katastrske občine, potrebuje dodatno pojasnilo.

Danes pomeni ledina neobdelano zemljo, medtem ko iz starih sistemov razberemo, da so ledino razumeli tudi kot prostorski arhetip, povezan z najstarejšimi pojavi – prehod iz neurejenega prastanja v urejeno in zaključeno eksistencialno enoto z zemljiškimi parcelami. Zato je v starih sistemih ledina manjša zaključena enota in ogrodje izmere parcel.

Ledine z definiranjem prostora izboljšujejo organizacijo, komunikacijo in orientacijo v realnem prostoru (na kmetih so se orientirali tako, da so sogovornika najprej usmerili v ledino (npr. Podhrbci), nato na njivo (Dolga njiva)).

Ledine so predstavljale tudi funkcionalno osnovo za racionalno rabo prostora (edina uradno določena osnovna komunikacija pelje z obrobja v središče ledine in s tem organizira racionalno napajanje zemljiških parcel).

⁸ Sistem eksistencialnih prostorskih ravni so strukturne meje prostora, vezane na evolucijo prvobitnih členitev okolja na prostor, ki je razpoznaven na terenu. Eksistencialne meje imajo korenine v daljni preteklosti in služijo za kakovostno eksistencialno orientacijo ter so relativno stabilne v primerjavi s spremenljivimi "političnimi razmejitvami prostora". Hierarhično organizirane prostorske ravni je predstavljal večnamenski stabilni informacijski okvir, ki je omogočal celostno spremljanje in usmerjanje dinamičnih elementov. Glavna vloga prostorskega informacijskega sistema je bila vrednotenje kvalitativnih in kvantitativnih elementov v realnem času na velikem območju Evrope. Hierarhično urejene pristojnosti po prostorskih ravneh (dolžnosti in pravice) ter preverjanje primerjalne učinkovitosti aktivnosti v okviru celote so na strateški ravni z dobrim pregledom omogočale racionalno obvladovanje razpoložljivih virov. Velik del racionalizacije je bil urejen s konceptom samopreverjanja na lokalni ravni, višje ravni so zato sproščene za nadgradnjo zgodnjega odkrivanja, preprečevanja in reševanja bistvenih, za vse ravni in interese pomembnih javnih problemov. Koncepti, navidezno podobni sodobnim, se bistveno kvalitativno razlikujejo, saj so prvi vezani na drugačno prostorsko-časovno izhodišče (živiljenjska odvisnost od dnevne svetlobe in kakovosti tal mikroprostora: spomnimo se na velike prihranke s pred leti uvedenim zimskim časom), medtem ko so se današnje dejavnosti v produkciji osvobodile odvisnosti od svetlobe in pogojev mikroprostora (globalizacija, neodvisnost od dnevne svetlobe in koridorsko obvladovanje prostora).

⁹ Glelj op. 5.

¹⁰ **Stari standardi za realizacijo katastra so pomembni tudi danes. Z naj sodobnejšo tehnologijo bi morali doseči enak koncept hitreje, natančneje in ceneje.**

I. Čas izvedbe starih katastrov

Povprečno je skupina petih oseb, ki jo je vodil geometer, v njej pa so bili še geometer pripravnik in trije figuranti, izmerila **3.800 ha na leto**. Ti rezultati so dosežek, še posebej, če upoštevamo, kakšno orodje so imeli na voljo v tistem času (Mlakar 1986). Merski komplet (enotno merilno orodje) skupine je obsegal: mersko mizo, diopter z ravnalom, grezilo, libelo, terensko busolo, uravalno magnetno iglo v posebnem ohišju, 10 sežnjev dolgo mersko členasto verigo z 1 čevelj dolgimi členi, merske zastavice, merske tarče in komplet šestil. Kjer ni prihajalo do prekinitve zaradi zapletov (vojne), je bila posamezna dežela izmerjena v 3 letih. Večina slovenskega narodnostnega ozemlja je bila izmerjena v letih 1818–28: Primorje in Goriška med 1818 in 1822 (manjši del meritve Primorske so v času okupacije v letih od 1811 do 1814 izvedli francoski geometri), Koroška med 1825 in 1828. Območje Prekmurja je bilo izmerjeno šele leta 1856, ker je spadalo pod Ogrsko, ki je bila slabše organizirana. Izdelavo ogrskega katastra je cesar Franc Jožef s patentom odredil leta 1850.

Izjemna učinkovitost tega sistema nam postane jasna, ko se zavemo, da od leta 1948 do 1990 v Sloveniji ni več uspelo vzpostaviti enakovrednega, a moderniziranega sistema kljub neprimerljivim tehnološkim izboljšavam v geodeziji. Prav tako je bilo v novi državi, saj je prišlo do napačne strateške odločitve zaradi površinskega prenašanja evropskih zgledov. V Evropi so imeli vzpostavljen in urejen star sistem, ki so ga nadgradili tako, da so za redno

Sistem modela se ni končal s skupino usklajenih hierarhičnih ravni in načrtom podrobne pregledne situacije (kataster), temveč se je nadaljeval v svoji zvezni geometrijski členitvi do najdrobnejših delitev v skupnost z določitvijo uradne oblike načrtov in ureditvijo pogojev za samostojno učinkovito in odgovorno delovanje stroke ter z instrumenti zunanjega široko primerljivega merila učinkovitosti in sposobnosti doseganja javnih koristi.

Opisan koncept prostorskega geometrijskega modela pomeni strateško, človeku prilagojeno pomanjšavo stanja na terenu, prikazano in upodobljeno v merilu in razčlenjeno v sistem, ki je deloval kot "večravnensko sito", s katerim so nepregledno množico podatkov osrednje Evrope selekcionirali (ovrednotili) v obvladljiv sistem. Tak model pa je izhodišče za pregledno opazovanje v naravi nepreglednih procesov in modeliranje sveta s pomočjo usmerjanja poljubnih posegov v prostor na učinkovit način.

Učinkovit model stanja je osnovni okvir za ugotavljanje in ocenjevanje prednosti in slabosti obstoječega in izhodišče za načrtovanje izboljšav. Za učinkovit trajni razvoj in usmerjanje dinamičnih procesov sta bila osnovnemu modelu preglednosti dodana instrument rednega vzdrževanja aktualnosti samega sistema in instrument obvladovanja mobilnosti in sprememb.

Glavni instrumenti za usmerjanje dinamike so navidezno podobni sedanjim, kar je razvidno iz stavbnega reda za vojvodino Kranjsko iz leta 1875:

1. Predpogoj za stavbno dovoljenje so bili načrti ureditve in skladnosti s celoto. (Na osnovi prošnje za "**določitev stavbne črte in livela**", ki je bila podana iz **razdelitvenega načrta**", sta bila izdana dovoljenje s pogoji ter situacijski načrt.)
2. Po določitvi umestitve stavbe v prostor je sledila prošnja za **stavbno dovoljenje** (prošnja in načrt v dveh kopijah, tega je preverila lokalna stavbna komisija po komisijskem protokolu).
Izdeltovanje načrtov za objekte je bilo prepuščeno pristojni stroki s tremi varovalci:
  - Notranja organiziranost stroke, naravnane na reševanje problemov, je omogočala enostavnost gradbenega zakona, saj zakonskega koncepta ni bilo treba prilagoditi reševanju in preprečevanju množice prostorskih napak, ki nastanejo, kadar področje ni strokovno urejeno (sistemsko organizirana stroka z vgrajenim konceptom preprečevanja napak močno zmanjšuje potrebo po zakonski regulativi).
  - Projektiranje objektov posebnega pomena je bilo urejeno s strokovno organiziranostjo projektantov in načrtovalcev. Načrte so lahko snovali in izvajali strokovnjaki ali specializirani izvedenci za posamezna področja.
  - Preprečevanje ter urejanje spornega in motečega estetskega videza stavb sta bila urejena z zakonom, posredno pa tudi s posebnim varovalom, ki je omogočalo odločno ureditev nesporazuma.
3. Dolžnost gradbenih oblasti je bila preverjanje skladnosti uresničevanja načrta in varnosti realizacije (18. člen: "Oblastnija ima dolžnost se sčasoma prepričati, da se stavba po načrtu in zanesljivo izpelje.").
4. Nadziranje stanja obstoječega prostora v uporabi in uveljavljanja javnih koristi je urejal 83. člen, ki je nalagal sprotno spremljanje stopnje vzdrževanja prostora z namenom preprečevati nepopravljivo škodo ter ugotavljanje prostorskih napak in problemov in njihovo odstranjevanje. Uresničevanje določil je urejalo uporabno dovoljenje na osnovi prošnje za "**dovolitev stanovanja in rabe**".

Prva točka določa skladno načrtovanje celot, druga usklajevanje načrtovanih delov z vizijo celote, tretja spremljanje – monitoring, v četrti je podana osnova za preverjanje uresničenege z načrtovanim ter spremljanje učinkovitosti v procesu uporabe prostora.

vzdrževanje zadolžili lastnike in spodbudili privatizacijo geodetov. V Sloveniji so brez urejenega izhodišča sprejeli zgolj nadgradnjo, kar se izraža v težavah in neurejenosti katastra na terenu.

II. Natančnost in zanesljivost starih katastrov

Gojmir Mlakar (1986, 86) razpravlja o **zanesljivosti mejnih točk na načrtih stare grafične izmere** s stališča geometrov.

Na osnovi izkušenj pri dolgoletnem delu ter na osnovi poznavanja načina prvotne meritve so geodeti prišli do nekaterih spoznanj o zanesljivosti mejnih točk na starih načrtih.

Med najzanesljivejše so uvrstili meje katastrskih občin. Zanesljivejše od drugih so tudi **ledinske meje, ki so poleg katastrskih občin tvorile ogrodje izmere parcel** (meje ledin so razvidne iz starih indikacijskih skic). Enako velja tudi za meje bivših grajskih in cerkvenih posesti. Meje med parcelami so veliko bolj zanesljive v ravninskih predelih in na območjih obdelovalnih zemljišč kot v hribovitih in gozdnih predelih.

Uporaba predstavljenega informacijskega sistema na velikem ozemlju je postala instrument selekcije, s katerim so dobili vzorec meril in kriterijev za odkrivanje in vzpostavljanje učinkovite prakse.

Učinkovite rezultate je omogočil ustrezno organizacijsko zasnovan in razčlenjen instrument, s katerim so iz množice podatkov s preverjanjem posameznih dosežkov v celoti (primerjava vložkov in učinkov skozi celovit informacijski sistem) dobili najboljše in najslabše rešitve. Uspešna in neuspešna realizacija v praksi je omogočala izoblikovanje celovite vizije razvoja, strateških ciljev in korakov na poti do teh. Določitev strateških korakov je postalo merilo, s katerim so lahko ugotavljali uspešnost aktivnosti na poti k začrtani viziji razvoja. Tako vrednotenje ter uresničevanje vizije z nenehnim preverjanjem je omogočilo izoblikovanje razvojnega procesa z nenehnimi izboljšavami.

Slovenija nima izoblikovanega takega strateškega instrumenta na kvalitativni ravni, zato na terenu ni mogoče verificirati mednarodno sprejetih in s slovenske strani podpisanih določil trajnega sonaravnega razvoja. Praksa torej lahko uveljavlja posege v nasprotju s strategijo trajnega sonaravnega razvoja tako, da sproti določa merila v podporo volilnim rezultatom.

PREDLOG PROSTORSKEGA INFORMACIJSKEGA SISTEMA

Predlagani informacijski sistem temelji na razvoju metode upravljanja velikih področij. Izhaja iz raziskav teorij in metod organizacije in vodenja kompleksnih okoljsko-prostorskih procesov, razvitih v preteklosti, ter ugotavljanja njihove primerljive učinkovitosti s sodobnimi v svetu in pri nas.

Ugotovljene slabosti in prednosti so nam služile kot izhodišče za nov teoretični sistem, v katerem smo konceptualne slabosti odpravili, ohranili prednosti in preverili, ali rezultati izboljšave kot stranski učinki ne povzročajo več slabosti kot prednosti.

Po daljšem procesu preverjanja teoretičnega dela v praksi smo izoblikovali predlog informacijskega sistema, ki daje dobre in glede na uveljavljene informacijske sisteme povsem nove kvalitativno učinkovite rezultate kot instrument uveljavljanja trajnega sonaravnega razvoja.

Glavne izboljšave novega prostorskega informacijskega sistema so izpopolnjeni prostorsko-časovni koncepti zaznavanja kompleksnosti okolja in izdelava metod preglednosti ter novega prostorskega modela za:

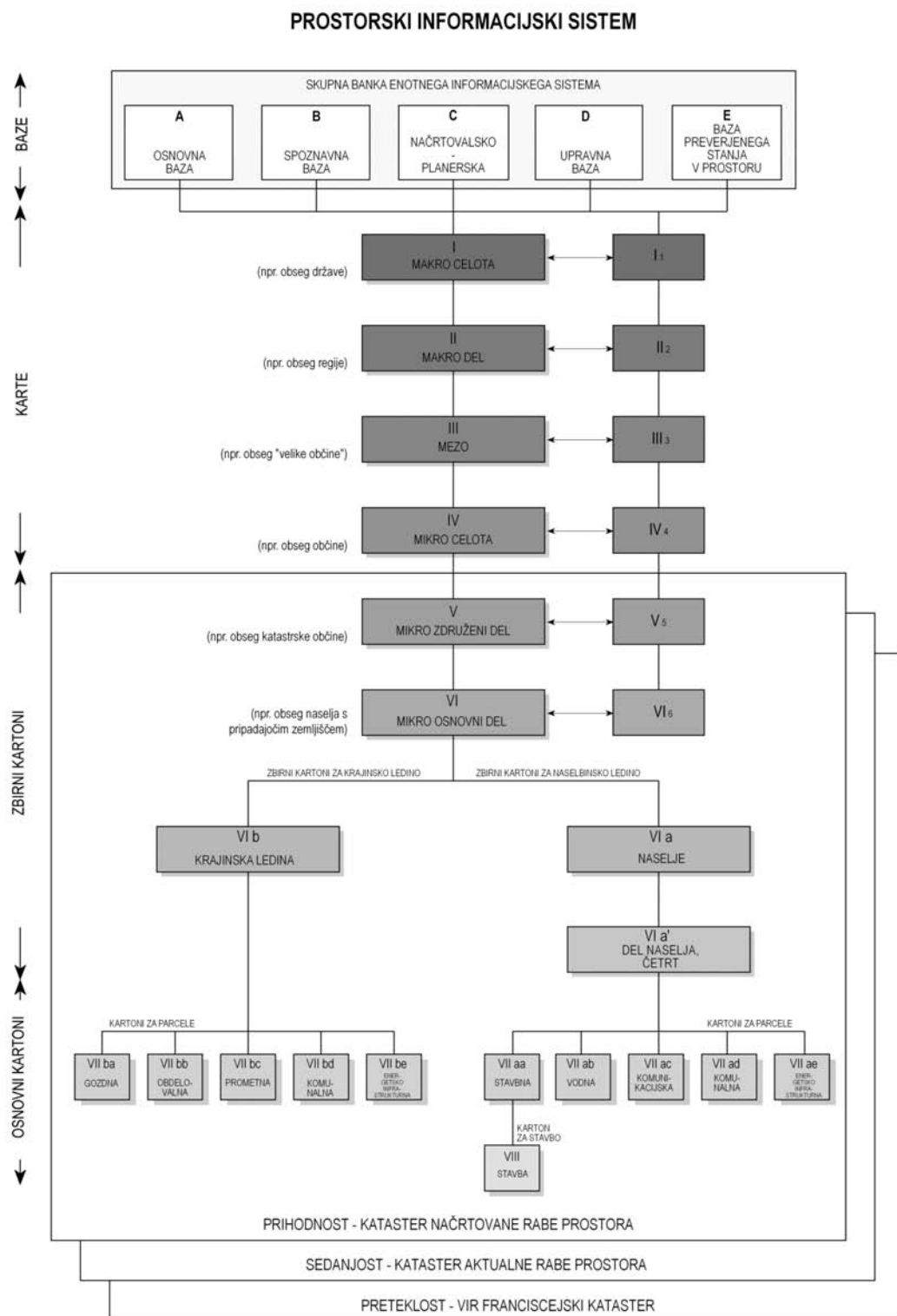
- raziskovanje in vrednotenje stanja prostora, njegove zgodovine in razvoja
- preverjanje učinkovitosti načrtovanja na modelu (zgodnje zaznavanje napak, preventiva, simulacija procesov delovanja in ugotavljanja škodljivih posledic ter njihovo preprečevanje) nadomesti izvajanje preizkusov v okolju in med prebivalstvom
- spremljanje in usmerjanje realizacije sprejetih oblik načrtovanja
- sistematsko odpravljanje dolgoročnih negativnih in škodljivih posledic že izvedenih posegov
- preusmeritev načina upravljanja prostora iz intervencijskega (sledenja ter reševanja perečih problemov) v novo preventivno in ustvarjalno upravljanje s pobudo (zgodnje preprečevanje, učinkovito vzporedno reševanje problemov, aktivno upravljanje z usmerjanjem vseh razpoložljivih sil družbe v realizacijo učinkovite vizije kot katalizatorja pobud).

Predlagani sistem temelji na konceptu uveljavljanja prednosti pred konkurenčnimi sistemi. Uveljavljanje prednosti dosežemo s hitrejšima, kakovostnejšima in učinkovitejšima zajemanjem in obdelavo podatkov, tako da imamo za reševanje neznanih ovir vnaprej pripravljen koncept – model hitrega reševanja neznanih problemov.

Zaradi kompleksnosti in zahtevnosti predlaganega informacijskega sistema ga lahko v tej študiji podamo le v nekaj temeljnih obrisih.

Prvič je bil sistem predstavljen strokovni javnosti v celoti leta 1995 (Likar 995, delno tudi Likar, Lah, Koščak 1995).

V pripravi za izdajo je izpopolnjena monografija o prostorskem informacijskem sistemu.

Sl. 3.1: Temeljna shema prostorskega informacijskega sistema

Osnovni cilj in namen predloga

Osnovni cilj novega predlaganega prostorskega informacijskega sistema je načrtno pridobivanje prednosti.

Uveljavljanje prednosti omogoča zmogljivejši in učinkovitejši informacijski sistem z izboljšanim prostorskim konceptom zaznavanja kompleksnosti okolja ter sistemom stimuliranja in organiziranja razpoložljivih sil in virov.

To je mogoče doseči z dvema izboljšavama:

- z razširitvijo zmogljivosti zaznavanja prostorsko-okoljskih procesov in
- z instrumentom uveljavljanja take izboljšave v družbi.

Prvo omogočajo izpopolnjeni modeli preglednosti temeljne prostorske strukture ter nanjo vezanih časovnih, hitrostnih in kompozitnih konceptov, drugo pa izboljšana interdisciplinarna organiziranost prostorskih strok, povezanih na način, s katerim lahko dosežejo najučinkovitejši skupen rezultat pri vzpostavljanju in usmerjanju trajnega sonaravnega razvoja.

Opis predloženega informacijskega sistema

Temelj informacijskega sistema je banka podatkov, v kateri delujeta interdisciplinarni sistem, zasnovan za najučinkovitejšo uporabo znanja, in informacijski za modeliranje prostorskih procesov, ki s skupnim izhodiščem osvobodijo stroko rutinskega dela in sprostijo delovne zmogljivosti za strokovno nadgradnjo. Skupen model predstavlja osnovo za izboljšana izhodišča, komunikacijo ter racionalizacijo, s katero zmanjša stroške in poveča učinkovitost.

Informacijsko banko sestavlja pet vezanih sinergijskih podsistemov. Skupna vloga teh podsistemov je učinkovito delovanje pri doseganju večje učinkovitosti poseganja v prostor in realiziranje strategije trajnega sonaravnega razvoja. Koncept zaporedja podsistemov omogoča usklajeno interdisciplinarno delo pri doseganju izboljšane končne rezultata. Skupni imenovalec vsem podsistemom je koncept izboljšane modula prostora, ki služi kot sistemska podlaga za interdisciplinarno usklajeno delo.

Vsaka prostorska stroka potrebuje za uspešno delo kot izhodišče – podlago, dober prostorski časovni model sistema, v katerem zaznava, raziskuje, vnaša, obdeluje in poda svoje rezultate. Dober izhodiščni sistem olajša delo in sprostijo strokovne moči za nadgradnjo. Slab ali manjkajoč izhodiščni sistem mora stroka nadomestiti z lastnim delom (izgradnja izhodišč, predelave osnovnih podatkov in informacij), zaradi česar pride do parcialnega in interdisciplinarno ponavljajočega se dela. S tem pa se povečajo stroški obdelave in se zmanjša razpoložljivi čas za strokovno delo.

Predlagani novi sistem tako predvideva izboljšano informacijsko podlago v obliki sistema z verigo vezanih sinergijskih podsistemov, ki smiselno združuje stroke po skupinah njihovega delovanja.

V prvem podsistemu se združujejo snovalci, izvajalci in vzdrževalci bazičnega modula ter izbrani delegati preostalih podsistemov. Rezultat je sistem v obliki prostorske podlage kot izhodišča za vse druge podsisteme.

Naslednji podsistem, v katerem so združeni vsi raziskovalci, iz banke jemlje izhodiščne informacije in v sistem vrača obdelane podlage z rezultati raziskav. Ti so skupaj s "praznimi" podlagami prostora izhodišče za načrtovalce. Načrtovalci vnesejo v izhodišče svoje rezultate. Vsi trije predhodni podsistemi so osnova za upravljalce.

Upravljalci pripravijo na predhodnih izhodiščih prostorske posege in svoje rezultate vnašajo v sistem. Predhodni podsistemi so skupaj izhodišče za zadnji podsistem, v katerem so združene prostorske stroke, ki spremljajo učinkovitost uporabe rezultatov in na podlagi svojih izsledkov ustrezno ukrepajo, da bi izboljšale uporabo skupnih rezultatov sistema. Sinergijsko interdisciplinarno delovanje obsega ustrezno sodelovanje in vpliva na večjo učinkovitost na vseh ravneh.

Opisano interdisciplinarno delovanje v informacijskem sistemu je mogoče organizirati s podzakonskimi akti. Učinki in prihranki takega sistema presegajo vložke. Organizacijo in koncept je mogoče

uveljavit v sistemih nadgradnje znotraj sedanjega obsega dela, medtem ko je prvi podsistem mogoče izboljševati postopno zaradi znanih težav (s stvarnostjo neskladni modeli in visoki stroški), čeprav z dobro strategijo zasnove sistem lahko deluje nemoteno naprej, vendar s postopnim vnašanjem izboljšav strateškega koncepta.

Zaustavitev parcialnega delovanja in povečanje interdisciplinarne učinkovitosti sta na enostaven način možna z vzpostavitvijo podzakonskih aktov. Povečanje učinkovitosti s sistemi izboljšanega zaznavanja prostorskih pojavov in višjih stopenj preglednosti je zahtevnejše zaradi akumuliranih strateško-sistemskih napak v začetni fazi nastajanja samostojne države.

Delovanje opisane banke podatkov postane učinkovito z informacijskim sistemom eksistencialnih planskih ravni, ki vključujejo zgodovinske sisteme členitve in stare upravne meje iz preteklih obdobj kot relativno stabilen sistem opazovalnih celic za dinamične in mobilne sisteme.

Sistem takih planskih ravni omogoča na eni strani koncept "presejanja" velikega števila podatkov in informacij na obvladljivo raven, na drugi pa zaznavno izboljšano prostorsko, geometrijsko, časovno, hitrostno in vsebinsko kompozitno preglednost.

Strateško učinkovitost posegov v prostor povečamo z navezavo izdelave sistema načrtov objektov (situacija in načrt stavb) po sistemu minimalnih in hkrati zadostnih informacij ter pridobivanju gradbenih dovoljenj v informacijski sistem.

Posebno pozornost v informacijskem sistemu je treba posvetiti ločevanju opazovalnih in zato nespremenljivih eksistencialnih planskih celic od spremenljivih (dinamičnih) meja občin, saj lahko le s sistemom nespremenljivih planskih ravni spremljamo dolgoročne dinamične procese.

Z vključitvijo starih konceptov opazovalne mreže v strateško zasnovo sodobnih informacijskih sistemov se odprejo povsem nove razsežnosti načrtovanja razvoja. Strategija trajnega sonaravnega razvoja temelji na posebnem odnosu do naravnih in ustvarjenih virov.

V Evropi so zaradi njene specifičnosti načeti klasični viri, hkrati pa je zaradi dolgotrajnega dela generacij prednikov na ravni izgradnje in urejanja okolja velika akumulacija virov in sredstev v dediščini. Ne govorimo o posebnih kategorijah kulturne dediščine (spomenikih), marveč o prostorskem viru – resursu, kot vložku: znanju generacij, akumulaciji danes dragega rokodelskega dela, energiji, materialih in snoveh ter drugih sredstvih, ki predstavljajo izhodiščne prednosti za izboljšavo sedanjosti in večje možnosti za gradnjo kakovostnejšega razvoja prihodnosti.

Predlagani strateški koncept informacijskega sistema omogoča vrsto kakovostnih prednosti v raziskovanju prostora, načrtovanju, spremljanju načrtovanega, upravljanju prostorskih aktivnosti in izboljšani konceptualni orientaciji na terenu (ne zgolj fizični orientaciji, ki jo lahko izboljša tehnologija – GPS, marveč kakovostnejši paradigmi človekove orientacije v svetu).

Nekaj prednosti predlaganega sistema:

- nove možnosti za raziskave preteklosti z navezavo prostorskih sistemov na zgodovinske korenine (prednosti za arheologijo, zgodovino ...)
- nove možnosti za raziskavo in vrednotenje stanja okolja s preglednejšim konceptom prostora (za vse)
- enostavnejše in natančnejše določanje prostorskih vrednosti (vrednotenje)
- nova natančna in neposredno primerljiva oblika raziskovanja in načrtovanja dejanskega razvoja
- enostavnejše in preglednejše spremljanje kompleksnih okoljsko-prostorskih pojavov (monitoring)
- nova možnost ugotavljanja vzrokov in težav v prostoru.

Težavnostna stopnja uresničljivosti predlaganega informacijskega sistema

Osrednja shema osnutka predloga enotnega prostorskega informacijskega sistema prikazuje povezavo informacijske banke in interdisciplinarnega sistema s plastmi informacijskega sistema.

Iz sheme je razvidna osnovna zasnova predlaganega informacijskega sistema, ki z novim konceptom povezav povezuje danes večinoma nepovezane sestavine v novo celoto, s katero je mogoče obvla-

dati kompleksnost prostora na uporabniku prijazen in učinkovit način. Za učinkovito delovanje celotnega sistema je treba na novo povezati obstoječi prostorski informacijski sistem z digitalnim sistemom Arhiva Slovenije (s starimi katastri) in ga dopolniti z manjkajočimi deli. V prostorski planski sistem pa je treba ponovno vgraditi ledinske meje in meje nekdanjih gozdnogospodarskih območij ter s strukturo hierarhije meja uskladiti sprejeto končno dogovorjeno obliko regij.

Prednost in uporabnost predloga

Pomanjkljivost razvite tehnološke informatike v Sloveniji so koncepti, ki niso prilagojeni strategiji trajnega sonaravnega razvoja, temveč so usmerjeni v prevladujoče spremljanje rasti, zato prevladuje kvalitativni element razvoja. Brez povezave z informacijskimi sistemi preteklosti in koncepta ugotavljanja ni mogoče zaznati drobnih problemov v prostorskih modelih in vzpostaviti trajnega sonaravnega razvoja. Ker informacijski koncept ne vsebuje zgolj minimalnih in hkrati zadostnih bistvenih podatkov, število neuporabnih informacij eksponentno raste z vidnim kopičenjem nerazrešenih problemov. Posledici sta degradiran prostor in nezadovoljno prebivalstvo. Reagirane v upravljanju prostora prevladuje nad pobudo.

Prednost predlaganega sistema je koncept, ki omogoča celovitejši pregled problemov in njihovo reševanje s preventivo in pobudo. Koncept organiziranja stroke na osnovi informacijskega modela prostora preusmeri parcialno delovanje v učinkovito delo z oprijemljivimi rezultati.

Prednost navezave starega in novega informacijskega sistema za razvoj so spoznale pokrajine severne Italije, zato so na območjih, ki so bila nekdanj pod Habsburžani, star sistem pred nedavnim vključile v nov informacijski sistem in s tem povečale razvojno prednost pred pokrajinami, ki takega starega informacijskega sistema nimajo.

Knjiga bralca že na začetku vpelje v teorijo, ki v skladu z izvornim pomenom grške besede ni samo način mišljenja, temveč način gledanja. Kajti prav v zrenju, ne samo v pogledu in pregledu, temveč predvsem v vpogledu so ključni za prepoznavanje prostorskih prvin. Znotraj naše univerzalne civilizacije, ki teži h globalizaciji, so ljudje tako ujeti v čas, da imajo običajno težave že z dojemanjem prostora, kaj šele s prepoznavanjem prostorskih pravil, ki so vedno povezana s posebnostmi posamezne lokacije. Odkar je čas denar, se povečuje duha časa, "zeitgeist", in še to le v panični obliki iskanja novega skozi hitro menjajoče se modne trende, pozablja pa se na tisto prostorsko os, ki so ji Stari dobro rekli duh prostora – "genius loci". Na posameznih primerih prikažemo način branja prostorskih prvin, ki pod posebnim zornim kotom samo na izbranem mestu lahko postanejo prava prostorska sporočila. S primeri iz Ljubljane, z Bleda in Vrbe pokažemo, da so si osnovna pravila v mestnem in podeželskem okolju zelo podobna, razlika je v razmerju med kulturno in naravno dediščino, stopnji obdelave in gostoti pomenov. Še več, v naravi prostorskih prvin je, da so domala ista pravila v drugačnem okolju drugačna. Podobno kot v naravi, kjer je oblikovanje in preživetje vrst odvisno od prilagoditve okolju, je prilagoditev ključ kulturne pestrosti. To pojasnjuje, zakaj so si zgodovinska naselja podobna, nikoli pa niso enaka, in zakaj skoraj ne moremo najti dveh povsem enakih starih hiš. Pravilo se prilagodi posebnostim lokacije, ne lokacija pravilu. Je v tem modrost umeščanja v prostor, ne samo umetnost, temveč umestnost mestnosti?

Prostorska pravila so zgodovinsko preizkušena, a niso nekaj starega ali celo zastarelega, nasprotno, spoznavamo jih lahko samo v živi sedanosti, naravnana pa so v prihodnost, v prostost in preprostost, tisto odprtost, ki jo v sebi že nosi slovenska beseda prostor. Prostorske prvine, ki ohranjajo stik s prvinskimi, sodobnega človeka, odtujenega od okolja, spet lahko povežejo z vsem, kar je naokrog, in pripeljejo do neposrednega stika, na raven narave.

Povezati je treba najšodobnejša spoznanja stroke s starimi modrostmi umeščanja stavb v prostor z upoštevanjem človeškega merila in posebnosti lokacije.

Na primeru poglobitve železniške infrastrukture in izgradnje sodobnega prometnega, poslovnega, upravnega in stanovanjskega središča Ljubljane pokažemo način prostorskega razmišljanja in možno uporabo teh pravil pri projektiranju večjih arhitekturno urbanističnih območij. S tem projektom se sprosti blokirana mestna prometna mreža, ki Ljubljano deli in z dnevnimi zastoji dobesedno hromi, hkrati pa se odpre tudi največji sklenjen kompleks zazidljivih zemljišč za nov urbani razvoj. Samo s poglobitvijo železniških tirov je mogoče urediti sodobno intermodalno prometno središče za železniški, avtobusni, avtomobilski in javni mestni promet ter nad njim vzpostaviti novo poslovno, upravno, stanovanjsko in simbolno središče mesta, ki ne bo zasenčilo, temveč obvarovalo zgodovinsko jedro ter povežalo ostale mestne predele. Ljubljana se ne bi več širila eksplozivno navzven, kar uničuje najplodnejša zemljišča in povzroča prometne težave, ampak bi se razvijala kvalitativno navznoter. Z zmanjšanjem pritiska na zgodovinsko jedro bi s celovito prenovno ohranili tudi izjemno kulturno dediščino Ljubljane. Poglobitev železnice pomeni tudi najkrajšo in najbolj ekonomično smer reševanja tovarne proge skozi Ljubljano. Tudi hitra železnica, ki se pospešeno bliža, mora biti poglobljena v samem središču mesta, če hočemo, da bo Ljubljana s postajo neposredno povezana z mrežo drugih evropskih prestolnic. Čas je, da se Ljubljana vključi v sodobne tokove trajnostnega razvoja mest. Gre za idealen razvojni projekt javno-zasebnega partnerstva (PPP), ki lahko sproži nov razvojni cikel tako v mestu kot v državi. Ljubljana s poglobitvijo železnice lahko dobi značaj sodobne prestolnice in Slovenija karakter moderne evropske države z vizijo.

S poglobitvijo se odprejo tudi nove perspektive in novi pogledi, ki v skladu s prostorskimi pravili vzpostavijo tudi nove prostorske in simbolne vrednote mesta. Eden od najzanimivejših se odpre natančno v osi Miklošičeve ulice, kjer se mimo novega pročelja železniške postaje in novega trga pred

postajnim poslopjem pokaže Plečnikov Akademski kolegij. Miklošičeva ulica, ki se na eni strani točno v osi končuje z zvonikom frančiškanske cerkve in Tromostovjem, se bo na drugi strani, takoj ko se bo poglobila železnica, stekla v še eno Plečnikovo mojstrovino.

Arheolog in zgodovinar Andrej Pleterski skozi primerjalno analizo prostorskih sledi, pri kateri uporablja naj sodobnejše arheološke in zgodovinske metode, pregleda materialno in nematerialno dediščino na izviren način v tisti točki stvarnega prostora, v kateri se pregled spreminja v vpogled in izročilo spet lahko postane sporočilo. Njegovo pazljivo razbiranje prostorskih sledi priča o celostnem življenju ljudi v preteklosti. Stara pravila urejanja prostora, piše Pleterski, najdemo kot sestavni del ideološkega sistema, po katerem so se ljudje ravnali. Ljudsko ime zanj je stara vera. Ta govori o ravnovesju treh sil narave: ognja (sonca, neba), zemlje, vode (z ljudskim imenom tročan). Po stari veri vlada blaginja, dokler obstaja ravnovesje sil narave. Takrat pa, kadar je podrto, nastopijo suše, povodnji in druge nesreče, na koncu smrt. Življenje je večni boj reda in kaosa. Naloga ljudi je, da skrbijo za ravnovesje in ga utrjujejo. To lahko storijo na različne simbolne načine. Eden od njih je urejanje prostora.

Primer idealizirane slovanske župe kaže tako prostorsko ureditev. Njeno izhodišče je bilo skladno z načeli tročana trojica kulturnih točk, ki so hkrati določale tudi obredni kot kot lik, ki je pomagal utrjevati naravno ravnovesje. Naselja, polja, grobišča so bila usmerjena proti eni od kulturnih točk. Ker pa so poselitveno enoto razumeli kot celotno vesolje, je v skladu s tedanjimi predstavami morala imeti tudi svetovno os, ki je podpirala nebo. Tudi ta os je bila vključena v prostorsko ureditev.

Del starodavnih prostorskih pravil so sčasoma ubesedili in začela so se spreminjati v navodila kot npr. pri Vitruviju in Frontinu, del pa je ostajal nezapisan, vendar še naprej v uporabi. Zato tudi analize prostora in arhitekture, ki stoji danes (glej zgoraj), kažejo usmeritve na poudarjene točke prostora t. i. dominante, na upoštevanje pravil reda, skladnosti in ritma.

Tudi ustna kultura pozna zapisovanje svojih misli in pri tem kot eno od sredstev uporablja arhitekturno prostora, stavb in drugih izdelkov človekovih rok. Z njimi na neki način piše. To ni zapis jezika, je pa zapis misli. To stori na najmanj dva načina. Prvi je, da misel zapisuje z ideogrami, drugi, da misli vpenja na stvarne točke, ki postanejo memotehnično pomagalo.

Informacija o pomenu in namenu prostora je bila vedno vidna, dostopna, razumljiva vsakomur. Osnovne zapovedi ravnanja s prostorom so bile znane vsem. Zaradi preglednosti je bila vsaka napaka takoj opažena, odpravljena, storilci pa kaznovani.

Zapletenost sodobne družbe je tolikšna, da neposredna vrnitev k nekdanjemu informacijskemu sistemu ni mogoča. Mogoče pa je uporabiti rešitve, ki jih omogoča sodobna informatika. Medtem ko so v predinformacijski dobi države za svoje upravno-informacijske potrebe razvijale birokratski aparat, z modernimi informacijskimi orodji ta postaja odveč. Namesto njega mora država informacijske dobe uvesti ustrezen informacijski sistem (glej poglavje 3), ki bo spet poenostavil pretok informacij:

Darko Likar, arhitekt, raziskovalec in pedagog, ki ima veliko praktičnih izkušenj s celovitimi prenovami mest in vasi, v svojem prispevku opiše nekaj konkretnih primerov prostorskih pravil v sklopu širšega prostorskega informacijskega sistema. Pove, kako smo pri iskanju teoretskih in operativnih odgovorov na odprta in nerešena vprašanja sodobne civilizacije v želji, kako povečati učinkovitost poseganja v prostor, naleteli na pozabljeno, a kakovostno znanje in zanimive rešitve tradicionalnih prostorskih modelov, ki so zelo uporabne tudi za reševanje zahtevnih problemov našega časa in prostora. Zato smo se poleg rednega dela na področju razvoja arhitekture in prenove lotili sistematskega raziskovanja zahtevnih oblik znanja, s katerim so v preteklosti urejali prostor.

Na osnovi primerjave učinkovitosti starih informacijskih sistemov s sodobnimi je bil razvit in objavljen nov prostorski informacijski sistem z zbirko nanj vezanih raziskav (Likar 1995).

V tem prispevku objavljamo skrajšano in poenostavljeno obliko predloga novega prostorskega informacijskega sistema in pet raziskav historičnih principov, ki so po naši oceni pomembni za učinkovito reševanje temeljnih problemov sodobnosti.

Vloga starih prostorskih informacijskih sistemov prikazuje visoko učinkovito sistemsko raven urejanja prostora, ki je delovala v osrednji Evropi do njenega uničenja v prvi svetovni vojni. Za razliko od sodobnih informacijskih sistemov, kjer se od prostora odtrgani podatki kopičijo eksponentno in s tem ustvarjajo preobilje neobvladljivih informacij, stari sistem deluje zgolj z bistvenimi, za rešitev problemov nujno potrebnimi podatki.

Historične principe lahko razumemo kot strokovne instrumente načrtnega snovanja naselij, s katerimi so v preteklosti zgradili vsa najpomembnejša mesta najvišje kakovosti, ki danes niso samo vrhunski primeri kulturne dediščine, temveč prave turistične znamenitosti. Sodoben pristop na osnovi teh principov bi omogočil izboljšane instrumente za obvladovanje najzahtevnejših ravni načrtovanja. S takimi instrumenti bodo načrtovalci razbremenjeni odvečnega dela in se bodo lažje osredotočili na večjo kakovost in učinkovitost rezultatov.

Historični principi urejanja prostora nam lahko pomagajo tudi pri reševanju prometnih težav, saj v izkušnjah preizkušena prometna mreža, še posebej na reliefno zahtevnem razgibanem terenu, kakršen je velik del Slovenije, deluje bolje kot zaporedno združevanje zgolj linearnih povezav. Z upoštevanjem in prenovo tradicionalnih prometnih mrež na celotnem ozemlju lahko izboljšamo ne samo pretočnost, temveč tudi dostopnost.

Za razliko od današnjega načina načrtovanja, ki je usmerjeno predvsem v delno in posamično, v stoletjih preizkušena prostorska organizacija celotno naselje izboljšuje tako, da reši najprej ključne enote, širše prostorske probleme pa razrešuje iz življenjske celice v celoto.

Preučevanje tradicionalnih modelov nam pomaga pri prepoznavanju prostorskega sistema višjega reda, ki je potreben za reševanje najzahtevnejših problemov, s katerimi se sooča današnja družba. S tem znanjem je mogoče izboljšati kakovost in učinkovitost sodobne arhitekture prostorskega načrtovanja in snovanja razvoja.

Sodobne družbe ne rešujejo najzahtevnejših globalnih problemov zaradi parcialnih interesov in trenutnih prioritiet posameznih vlad. Dežela, ki se bo prva lotila reševanja ključnih problemov, bo lahko uveljavila prednost spoznanj za napredek, povečanje kakovosti življenjskega okolja in lasten razvoj.

Primerjava sodobnih in starih znanj oblikovanja prostora kaže, da je treba korenito dopolniti in spremeniti obstoječe prostorske paradigme, koncepte in organizacijo poseganja v prostor, če želimo doseči in preseči preteklo.

Arhitekt in urbanist Aleksander Ostan v svojem prispevku z naslovom (Z)možnosti arhitekture v času globalizacije v uvodnem delu spregovori o potencialih evropske naselbinske kulture na začetku 21. stoletja kot odgovoru na zablode globalizacije in njenih prostorskih predstavnikov, megalopolisov. Predstavi celovite vizije, strategije in metodologije kot odgovore na kompleksne prostorske in okoljske probleme sveta. Zapiše, da bo nujno najti rešitve za vsesplošno krizo, ki sega od demografije do globalnega segrevanja, od sistemske represije do pomanjkanja hrane, od splošne apatije do zaostrenih vojnih stanj. Etično delovanje in poslovanje mora postati imperativ za večino sveta, ne pa le za izjemne posameznike ali skupine.

Prispevek opozori tudi na odgovornost stroke za tako stanje, na njeno lahko "deskiranje" s problematičnimi trendi. Arhitekti, ki nekritično sledijo tokovom globalizacije, (zavestno ali ne) podpirajo nepovratno transformacijo in okupacijo prostora, ki spreminja posebnosti tega sveta v vseizenačujoče univerzalistične oblikovne in bivanjske vzorce.

Del stroke s tako držo posredno podpira tudi neenakovreden boj med javnimi in privatnimi interesi, kjer slednji vse bolj dominirajo, saj generirajo predvsem izrazit ekonomski učinek, medtem ko jim je za kulturne vidike poseganja v prostor malo mar.

Sodobni "urbanist" tako ne odloča več, kam in pod kakšnimi pogoji se bo v prostor na kakovosten način umestil smiseln program, temveč v taki klimi ponuja predvsem servis kapitalu in politiki, medtem ko arhitekt priskrbi le še kozmetični lifting bolj ali manj bleščeče lupine za slabo umeščene programe ter predimenzionirane vsebine in volumne, o katerih celoviti zasnovi in pojavnosti že dolgo ne odloča več.

Prispevek se dotakne tudi stanja doma in ugotavlja, da se degradacija stroke na mnogih ravneh dogaja tudi v Sloveniji. Namesto da bi naselja s svojimi prostorskimi akti določala pogoje, pod katerimi naj se smiselni programi in kakovostne arhitekture umeščajo v posamezne prostore, permisivno dopuščajo vsakršne posege v smislu "laissez faire" liberalizma. Po takih naj bi v središčih mest zrastle predvsem stolpnice ali drugi predimenzionirani kompleksi, ki iščejo maksimalizacijo hitrega dobička. Konkretno esej izpostavi nekaj takih primerov, še posebej načrtovani kompleks Emonike, ki lahko prepreči vitalno pomembno poglobitev železniških tirov v Ljubljani. Kapital bi se moral, namesto da požira kulturne krajine in naselbinska jedra v okolici mest, usmeriti v dvig kakovosti in urbanosti znotraj mesta samega.

Kritični Evropejci s svojo zgodovinsko zavestjo in dinamičnim ravnovesjem med tradicijo in inovacijo moramo (p)ostati zgled tudi pri urejanju prostora, varovanju ključnih urbanih, ruralnih in krajinskih vrednot ter iskanju izvirnih modelov bivanja, ki izhajajo iz naših tisočletnih izročil.

Poglavje predstavi še branje prostora, ki je včasih predstavljalo del kulturnega, komunikacijskega in informacijskega sistema/jezika, ki je bil del obče zavesti in duha časa. Z izkušnjami, pridobljenimi v ustvarjalnem polju v krogu prijateljev in sodelavcev, ponudi nove interpretacije, aplikacije in uporabe tega vedenja za potrebe sodobnosti. V tem kontekstu spregovori tudi o modernistični in postmoderni projektantski odtujenosti od resničnosti ter ponudi neposreden metodološki pristop k branju, načrtovanju in projektiranju prostorskih struktur, predvsem z dejavnimi (v)pogledi v prostor prežete celovite metodologije prostorskih dejavnic, za katere se je bilo treba vrniti med ljudi, v prostor sam, na mesto samo, v tisto torišče, kjer so se problemi sodobnega mesta porodili, kjer so se razvojne blokade začele. Treba je bilo najti pot k vzroku, da bi lahko zacelili posledice.

Predstavljena so štiri mesta, štirje konci naše dežele, in v vsakem od njih povezujoči univerzalni principi, kot tudi posebnosti posameznega "genius loci" (Radgona, Bovec, Črnomelj, Piran). Ostan predstavi tudi nekaj značilnih semantičnih in sintaktičnih principov za odnose v notranji kompoziciji, razmerja med deli ter sistemom pogledov in vedut v naselbini. Razpon sega tja do detajlov, ki, umeščeni v kompleksno prostorsko realnost mesta, soodločajo o njegovi celostni zasnovi.

Prostorske prvine in metode, obravnavane skozi različne, pa vendar podobne pristope, v tej knjigi lahko pomagajo projektantom tudi pri novih gradnjah, urejanju degradiranih prostorov in reurbanizacijah slabo urbaniziranih območij, ne samo pri celovitih prenovah zgodovinskih jeder. Prebivalcem pa omogočajo, da prepoznajo trajne prostorske vrednote ter poglobijo svoj odnos do prostora.

- BALKOVEC DEBEVEC, M. 2008, *V Črnomlju od nekdaj bili so veseli*. Črnomelj v kulturnem in družabnem utripu od druge polovice 19. stoletja do druge svetovne vojne. – Črnomelj.
- BELAJ, V. 2007, *Hod kroz godinu*. Pokušaj rekonstrukcije prahrvatskoga mitskoga svjetonazora. – Zagreb.
- BERNIK, S. 1968, *Organizem slovenskih obmorskih mest: Koper, Izola, Piran*. – Piran.
- BERNIK, S. 1987, Črnomelj, urbanistični, arhitekturni in spomeniškovarstveni oris, *Razprave Filozofske fakultete*.
- BLAZNIK, P. 1986, *Slovenska Štajerska in jugoslovanski del Koroške do leta 1500 - 1*. – Maribor.
- BLAZNIK, P. 1988, *Slovenska Štajerska in jugoslovanski del Koroške do leta 1500 - 2*. – Maribor.
- BORKOVSKÝ, I. 1969, *Pražský hrad v době přemyslovských knížat*. – *Památníky naší minulosti* 6. – Praha.
- CEVELLATI, P. L. 1970, *Bologna centro storico*. – Bologna.
- CURK, J. 1968, *Urbano-gradbeni razvoj prekmurskih trgov in mest*, *Časopis za zgodovino in narodopisje* 59/2, 278-300.
- ČAUSIDIS, N. 2005, *Kosmološki sliki*. Simbolizacija i mitologizacija na kosmosot vo likovniot medium. – Skopje.
- ČAUSIDIS, N. 2007, *Ženata kako personifikacija na prostorot za živeenje od neolitot do sovremeniot folklor*. – [v:] *Makedonski teatar: balkanski kontekst* (uredila: Jelena Lužina), Skopje, 45–101.
- ČEPIČ, Z. 1979, *Zgodovina Slovencev*. – Ljubljana.
- ČOP, J. 2002, *Stare véhe in čibežni*. – rokopisni spis št. 169 (kopijo hrani arhiv Inštituta za arheologijo ZRC SAZU, Ljubljana).
- EISENHUT, W. 1969, *Lupercal*. *Lupercalia*. *Luperci*. *Lupercus*. – *Der kleine Pauly* 3, 780 ss.
- FISTER, P. 1974, *Spremembe v prostorski organizaciji kmečkega stanovanjskega poslopja na osrednjem Gorenjskem med srednjim vekom in barokom*. – *Traditiones* 3, 113–132.
- FLAJŠMAN, B. 1995, *Sledovi časa*. Bela krajina na razglednicah v letih od 1895 do 1945. – Ljubljana
- FLEGO, S. 2006, *Poliške zgodbe*. Ustno izročilo iz vasi Police pri Cerknem. – *Idrijski razgledi* 51, 88–95.
- FOUCAULT, M. 1991, *Vednost - oblast - subjekt*. – Ljubljana.
- FROLÍK, J. et al. 2000, *Nejstarší sakrální architektura Pražského Hradu*. Výpověď archeologických pramenů. – *Castrum Pragense* 3. – Praha.
- FRANCISCEJSKI KATASTER ZA KRANJSKO, Arhiv Republike Slovenije.
- FISTER, P. 1986, *Umetnost stavbarstva na Slovenskem*, Cankarjeva založba, Ljubljana.
- FISTER, P. 1993, *Glosar arhitekturne tipologije*. *Poselitev* 1. – Ljubljana.
- FISTER, P. 1993, *Arhitekturne krajine in regije Slovenije*. *Poselitev* 2. – Ljubljana.
- KERENT, T. 1972, *Sistemi standardnih modularnih mera u arhitekturi*, Univerzitet u Beogradu, Arhitektonski fakultet. – Beograd.
- GRIČNIK, A. 1997, *Janez Koprivnik in njegovo "Pohorje"*. – Zreče.
- HRDLIČKA, L. 1994, *The Archaeological Study of the Historical Centre of Prague: 1969-1993*. – [v:] Jan Fridrich (Hg.), *25 Years of Archaeological Research in Bohemia*, *Památky archeologické - Supplementum* 1, 174–184.
- JU-LAN, F. 1977, *Istorija kineske filozofije*. – Beograd.
- KAISER, K., 2004, *Obredni kot in zgodnjerednjeveško grobišče na Brezju nad Zrečami*. – *Studia mythologica Slavica* VII, 79-88.
- Kataster Goč 1822, Načrt s parcelnim izkazom hrani K.S. Goče.
- KAJZELJ, M. 1997, *Bovška hiša*, ljudsko stavbarstvo od Učje do Trente. – Ljubljana
- KAJZELJ, M. 1999, *Bovška hiša po velikonočnem potresu*, nasveti glede obnove in prenove. – Ljubljana
- KNIFIC, T., PLETERSKI, A. 1981, *Staroslovansko grobišče Dlesc pri Bodeščah*. – *Arheološki vestnik* 32, 482–523.
- KNIFIC, T., A. PLETERSKI 1993, *Staroslovanski grobišči v Spodnjih Gorjah in Zasipu*. – *Arheološki vestnik* 44, 235–267.
- KONEČNÝ, L. J. 1978, *Emporové rotundy s válcovu věži*. – *Umění* 26, 385–413.
- KOROŠEC, B. 1978, *Naš prostor v času in projekciji*, Geodetski Zavod SRS. – Ljubljana.
- KOS, D. 1994, *Med gradom in mestom*. *Odnos kranjskega, slovenještajerskega in koroškega plemstva do gradov in meščanskih naselij do začetka 15. stoletja*. – Ljubljana.
- KOS, F. 1928, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku*. 5. knjiga (1201–1246). – Ljubljana.
- KOŠIR, F. 2006, *K Arhitekturi: razvoj arhitekturne teorije*. – Ljubljana.

- Kronika, Zreče – cerkev sv. Egidija. – Župnijski urad Zreče.
- KURET, N. 1989, *Praznično leto Slovencev. Starosvetne šege in navade od pomladi do zime*. II. – Ljubljana.
- LAH, L. 1992, *Stavbna dediščina v skladnem razvoju podeželja*. – FA, Ljubljana.
- LAH, L. 1994, *Prenova stavbne dediščine na podeželju* – Kras, Novo mesto.
- LIKAR, D. 1980, *Izhodišča za ohranitev prostorskih kvalitet*, MZSV Piran– Piran.
- LIKAR, D. 1985, *Originalni izrisi strukturiranja sistema katastra Goč na pavsvo – deset listov*, (hrani avtor celote, D. Likar, avtor izrisa lista parcelacije, L. Lah).
- LIKAR, D. 1995, *Arhitekturni postinformacijski sistem*. – FA, Ljubljana, doktorska disertacija, 209–232.
- LIKAR, D., LAH, L. KOŠČAK, M. 1995, *Usmeritve in koncepti za prostorski razvoj Države – Regij – Občin*. III. faza (Konzultanti in sodelavci Fister, P., Prosen, A., Renner, T.), Univerza v Ljubljani, Fakulteta za arhitekturo. – Ljubljana.
- LIKOVIČ, J. 1972, *Zgodovina cest na Slovenskem*, R Skupnost za ceste, Ljubljana.
- LINHART, A. 1981, *Poskus zgodovine Kranjske in ostalih dežel južnih Slovanov Avstrije*. – Ljubljana (izvirna izdaja: Versuch einer Geschichte von Krain und den übrigen Ländern der südlichen Slaven Oesterreichs. – Laibach 1788, 1791).
- LONČARIĆ PLANIĆ, M. 1980, *Planirana izgradnja na področju Dubrovačke Republike*. – Zagreb.
- MACHÁČEK, J. in A. PLETERSKI 2000, *Altslawische Kultstrukturen in Pohansko bei Břeclav (Tschechische Republik)*. – *Studia mythologica Slavica* 3, 9–22.
- MEDVEŠČEK, P. 2006, *Let v lunino senca*. – Nova Gorica.
- MELIK, A. 1960, *Slovensko primorje*. – Ljubljana.
- MIHELIČ, B. in I. BIZJAK 2006, *Geografski informacijski sistem kot orodje za določanje prioritarnih območij prenovne mest*. – [v:] Drago Perko et alii (ur.), *Geografski informacijski sistemi v Sloveniji 2005–2006*, Ljubljana, 177–187.
- MLAKAR, G. 1986, *Kataster 1. Zemljiški kataster in zemljiška knjiga*, Ljubljana.
- MLAKAR, G. 1986, *Kataster 2. Zemljiški kataster in zemljiška knjiga*, Ljubljana.
- NAUMOV, Goce 2006, *Sadot, pečata i kukata vo simbolička relacija so matkata i ženata (neolitiski predloški i etnografski implikacii)*. – *Studia mythologica Slavica* 9, 59–95.
- NECHVÁTAL, B. 1994, *The Archaeological Study of Vyšehrad: 1969–1993*. – [v:] J. Fridrich (ur.), *25 Years of Archaeological Research in Bohemia, Památky arceologické – Supplementum 1*, Prague, 168 – 174.
- OSTAN, A. S. 1995, *Vest o pravadni zavezi zavesti zemlje*. *Arhitektov bilten* 125, 29–39.
- OSTAN, A. S. 1995, *Vest o pravadni zavezi zavesti zemlje*. *Arhitektov bilten* 126–127, 50–63.
- OSTAN, A. S. 2001, *O etičnih dilemah sodobne arhitekture, Etični uvid umetnosti*. – Ljubljana, 58–111.
- OSTAN, A. S. in M. PRAŠIN KOLBEZEN 2008, *O celovitem urejanju mesta. Črnomelj od načrtovanja do uresničitve*. – *Zbornik Odprti javni prostor*, Ljubljana.
- PAGON-OGAREV, A. 1976, *Šebrelje skozi stoletja*. – Ljubljana.
- PAHIČ, S. 1962–1963, *Bronastodobna gomila pod Brinjevo goro (Das bronzzeitliche Hügelgrab von Brinjeva gora)*. – *Arheološki vestnik* 13–14, 349–373.
- PAHIČ, S. 1969, *Antični in staroslovanski grobovi v Brezju nad Zrečami*. – *Razprave SAZU* 6, 215–308.
- PAHIČ, V. 1988–1989, *Žarno grobišče na Brinjevi gori (Das urnenfelderzeitliche Gräberfeld von Brinjeva gora)*. – *Arheološki vestnik* 39–40, 181–215.
- PLETERSKI, A. 1986, *Župa Bled. Nastanek, razvoj in prežitki*. – *Dela* 1. razr. SAZU.
- PLETERSKI, A. 1996, *Strukture tridelne ideologije v prostoru pri Slovanih*. – *Zgodovinski časopis* 50(2), 163–185.
- PLETERSKI, A. 2006, *Pisanje s prostorom*. – *Apokalipsa* 97/98/99, 305–311.
- PLETERSKI, A. 2006a, *Poliški tročan*. – *Studia mythologica Slavica* 9, 41–58.
- PLETERSKI, A. in M. BELAK 2002, *Grobovi s Puščave nad Starim trgom pri Slovenj Gradcu*. – *Arheološki vestnik* 53, 233–300.
- PLETERSKI, A. in MAREŠ, J. 2003, *Astronomische Grundlagen einiger frühmittelalterlichen Kultstellen in Praha. / Astronomske osnove nekaterih zgodnjerednjeveških kulturnih točk v Pragi*. – *Studia mythologica Slavica* 6, 9–36.
- Podolský z Podola, S. 1933, *Knjžka o Měrách Zemských A.D. 1683*. – Praha (kritische Ausgabe).
- PODRECCA, B. 2008, *Vsak trg, ki ga naredim, je obleka po meri*, [intervju] *Delo*, leto 50, št. 137 (14. jun. 2008), *Sobotna priloga*, 24–25.
- PUHAR, A. 2006, *Celica Superstar*. – *Delo*, 28. avgusta 2006, 9.
- RAJCHL, R. 2000, *Astronomické prvky v orientaci pohřebišť Břeclav – Pohansko*. – *Archaeologia mediaevalis Moravica et Silesiana* 1, 127–132.
- RAJŠP, V. in A. SRŠE 1998, *Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787*, 4. zvezek. Ljubljana.
- RAZTRESSEN, M. 2006, *Koper. Izola, Piran*. – Ljubljana.

- REIDINGER, E. 1997, Die mittelalterliche Stadtanlage von Radkersburg, V: Bad Radkersburg. Naturraum und Bevölkerung, Geschichte, Stadtanlage, Architektur. – Bad Radkersburg, 185–213.
- RIBNIKAR P. 1982, Zemljiški kataster kot vir za zgodovino, *Zgodovinski časopis* 36, 321–337.
- RISTESKI, L. 2005, Kategorije prostor i vreme vo narodnata kultura na Makedoncite. – Skopje.
- ROŽIČ, J. 1995, O Počelu. Uvod v branje mesta z mesta. *Arhitektov bilten* 125, 22–25.
- RUPEL, M. 1969, *Valvasorjevo berilo*. – Ljubljana (okrajšana izdaja originala: VALVASOR, J. W. 1689, Die Ehre des Herzogthums Crain. – Laybach).
- SCANNAVINI, R. 1972: PEEP centro storico, Comune di Bologna. – Bologna.
- SAUSSURE, F. de 1916, *Cours de linguistique générale*: publié par Charles Bally et Albert Sechehaye avec la collaboration de Albert Riedlinger. [Predavanja iz splošnega jezikoslovja. – Ljubljana, 1997.]
- SCHMID, W. 1937, Die Ringwälle des Bachergebietes. – *Mitteilungen der Prähistorischen Kommission der Akademie der Wissenschaften* 2, 365–390.
- SEDLÁČEK, A. 1932, Paměti a doklady o staročeských mírách a vahách. – Praha.
- SKUK, J. 1997, Zgodovina župnije Slovenj Gradec. II. Cerkvena uprava v Mislinjski dolini – zgodovina pražupnije, župnij in podružničnih cerkva. – *Koroški zbornik* 2, 9–32.
- Stavbni red za Vojvodino Kranjsko 1875, Klein in Kovač. – Ljubljana.
- STEGENŠEK, A. 1909, *Konjiška dekanija*. – Maribor.
- STELE, F. 1929, Politični okraj Kamnik. Topografski opis. – *Umetnostni spomeniki Slovenije* I. – Ljubljana.
- STRAŽAR, S. 1988, *Ob bregovih Bistrice. Od Rodice do Duplice in Radomlje z okolico*. – Radomlje.
- STRMČNIK-GULIČ, M. 1994, *Legen. Sveti Jurij zakladnica podatkov*. – Slovenj Gradec.
- SUIĆ, M. 1976, *Antički grad na istočnom Jadranu*. – Zagreb.
- ŠMITEK, Z. 1998, *Kristalna gora. Mitološko izročilo Slovencev*. – Ljubljana.
- ŠMITEK, Z. 1999, The Image of the Real World and the World Beyond in the Slovene Folk Tradition. – *Studia mythologica Slavica* II, 161–195.
- ŠRIBAR, V. 1966, Arheološka raziskovanja na blejskem otoku. – *Varstvo spomenikov* 10, 154–159.
- ŠRIBAR, V. 1967, Tisoč let slovenske arhitekture na Blejskem otoku. – *Sinteza* 5 - 6, 60–64.
- ŠRIBAR, V. 1971, *Blejski otok - oris zgodovine*. – Bled.
- ŠRIBAR, V. 1972, K dataciji zgodnjerednjeveške cerkvene arhitekture na Slovenskem. – *Arheološki vestnik* 23, 384–396.
- ŠULC - NORBERG, K. 1975, *Egistencija, prostor i arhitektura*. – Beograd.
- ŠTULAR, B. 2001, *Mengško polje v zgodnjem srednjem veku*. – Diplomsko delo, hrani Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani.
- ŠTULAR, B. 2005, *Lončenina s kamniškega Malega gradu*. – Magistrsko delo, hrani centralna knjižnica FF, Univerza v Ljubljani.
- ŠTULAR, B. in I. M. HROVATIN 2002, Slovene Pagan Sacred Landscape. Study Case: The Bistrice Plain. – *Studia mythologica Slavica* V, 43–68.
- TITL, J. 1965: *Socialnodemografski problemi na koprskem podeželju*. – Koper.
- TSCHUMI, B. 1996, *Architecture and disjunction*. – Cambridge, Mass., London.
- TTN 5, 1999–2004, © *Geodetska uprava Republike Slovenije*.
- ZBORNİK 1994, Zbornik arhitekturno-urbanistične delavnice Gornja Radgona 1994. – Gornja Radgona.
- ZBORNİK 1997, Zbornik arhitekturno-urbanistične delavnice Bovec 1997. – Bovec.
- ZBORNİK 2001, Zbornik urbanistično-arhitekturne delavnice mestnega jedra Črnomlja oktober–december 2001. – Črnomelj.
- ZORKO, I. 1995, Na poti k izgubljeni obali. *Arhitektov bilten* 125, 26–29.

A	
arheološko izkopavanje	65, 69, 72, 73, 77, 78, 79, 83, 85, 121, 192, 145, 217
arhitekturna členitev	99
arhitekturni člen	105, 153
arhitekturni element	203
astronomska smer	28, 67, 69, 72, 75, 76, 79, 81, 86,
astronomski kot	27
azimut	67, 73, 76, 86
C	
civitas	27
D	
datumska smer	28, 161
dominanta	59, 64, 65, 67, 68, 69, 75, 77, 78, 79, 82, 83, 84, 85, 87, 88, 121, 123,125, 127, 129, 132, 133, 149, 151, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 161, 162, 167, 193, 195, 196, 197, 200,202, 252
F	
fasada	21, 23, 24, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 110, 123, 125, 131, 142, 155, 157, 163, 167, 177,179, 182, 184, 188, 192, 194, 197, 201, 203, 204, 206, 215, 216
franciscejski kataster	59, 60, 61, 62, 63, 98, 122, 160, 216
funkcionalno področje	115
funkcionalno zemljišče	97, 99
H	
historično jedro	24, 55, 122, 159, 160
historični princip(i)	95, 99, 103, 111, 252, 253
K	
kompleks (stavb)	115, 129, 136, 146, 162, 163, 169, 181, 223, 253
L	
(ljudsko) izročilo	59, 60, 65, 77, 78, 83, 84, 86, 132, 175, 178, 204, 252, 254
M	
megalopolis	33, 34, 36, 60, 253
(mestni/naselbinski) ambient	51, 104, 105, 109, 125, 171, 179, 194, 194, 201, 223
N	
navje	77, 225

O	
obredna matematika	28, 121
obredni kot	27, 28, 64, 67, 75, 81, 84, 87, 252
obredno mesto	59, 64, 84
oppidum	27
orientacijski sistem	101
osna naravnost	202
P	
polis	27, 45
prostorska dominanta	59, 64, 65, 67, 69, 75, 77, 78, 70, 80, 83, 84, 85, 89, 202
prostorska os	60, 61, 62, 63, 64, 85, 251
R	
razmerje 1 : $\sqrt{2}$	28, 73, 84, 87
revitalizacija	123, 125, 135, 190, 192, 201, 206, 229
S	
stara vera	27, 32, 252
stavbni blok	95, 96, 109, 183
stavbni fond	135, 173, 174,, 201, 204
(stavbno/mestno) tkivo	49, 127, 135, 151, 169, 181, 192, 195, 196, 197, 202, 203
stog	29, 30, 31, 32
strešina	162, 164, 203
strešna (po)krajina	123, 179, 201
svetovna os	28, 64, 252
T	
tročan	27, 252
U	
urbana morfologija	121, 125, 134, 135, 151, 161, 174, 201
V	
veduta	38, 54, 121, 123, 126, 127, 152, 153, 154, 158, 159, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 170, 171, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 200, 2002, 211, 254
volumen	24, 125, 133, 142, 153, 154, 163, 166, 179, 184, 187, 196, 203, 215, 234
Z	
zgodnj srednjeveško obdobje	65, 66, 67, 72, 73, 74, 77, 78, 79, 80, 217
zgodnji srednji vek	60, 69, 73, 75, 83
Ž	
župa	27, 28, 84, 85

Prostorska sporočila

imenujemo tisto posebno znanje o prostoru, ki se kristalizira skozi zgodovino in povezuje visoko skozi nizko, zaprto skozi odprto in polno skozi prazno, ... veže sobe in hiše skozi veže, hiše skozi vrata, okna in niše, stavbe in poslopja skozi dvorišča in vrtove, vasi skozi gorice in polja, trge in mesta skozi ulice in trge, vse skupaj pa spet naravnava na naravo, tako, da je vsak, tudi najmanjši delček povezan s celoto. Steze, poti in ceste, ki se vijejo vmes, povezujejo ne samo naselja, navezujejo se na ključne prostorske poudarke, vrhove gora in gorska sedla, hribe in doline, gradove in cerkve, stolpe in zvonike, pročelja in vogale, slemena in portale. Vsaka pot se naravnava na cilj, podobno, kakor misel na smisel. Če se znamo zbrati in prebrati, vsaka stvar ni samo znak, temveč znamenje ob poti. Osredotočimo se na os, ki je vez med praznim in polnim, osnovnim in snovnim. Ne v utvarnem, prostorska modrost je v stvarnem in tvarnem. Arhitektura in arheologija imata skupni »arhi«, ki je že starim Grkom pomenil počelo in smisel. Prostorske prvine, ki ohranjajo stik s prvinskim, lahko razločujemo, vendar samo, če jih ne ločujemo od celote, kajti predvsem skozi različnost, se odpira tista razločnost, ki lahko povezuje vse, kar se v prostoru nahaja. Podnebne spremembe, kriza in kaos mestne civilizacije so posledica pozabe tega znanja. Prostorska sporočila omogočajo vpogled, skozi katerega tudi urbano spet lahko postane ubrano.

Janko Rožič

Založba ZRC
<http://zalozba.zrc-sazu.si>
ZRC Publishing

ISBN 978-961-254-086-9

29,50 €